ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 36 (1981)
ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 1988

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 36 (1981)
ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 1988

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΔ

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ: Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ: Έφορος Αρχαιοτήτων

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΕΛΕΝΗ ΚΩΤΣΟΥ - ΚΩΣΤΑΣ ΣΑΡΡΗΣ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Δ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Βελεστίνο (Οδός Άλκηστης, Οδός Δημ. Μακρή και Ξάνθου γωνία), Παγασές-Δημητριάδα (Οικόπεδο Γ. Τσιτσιγιάννη, Οικόπεδο Μιλτ. Θεοδώρου), Αλυκές, Πετρομαγούλα Βόλου, Νέα Ιωνία Βόλου (Έργο Αποχέτευσης Δήμου, Οδός Βρυούλων 28), Βόλος (Οδός Παπακυριαζή 68-70). Παραδόσεις-περισυλλογές. Βελεστίνο. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καρδίτσας: Καλλίθηρο, Πύργος Κιερίου, Μητρόπολη (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 147-156) ..... Σελ. 249-254

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Λάρισα, Αργυροπούλι Τυρνάβου (Οικόπεδο Δ. Αναστασίου), Λυκούδι, Γόννοι (Αγρός Νικολάου Τσιαπλέ), Σπηλιά, Κραννών (Τύμβος Ζ). Τυχαία ευρήματα. Νομός Τρικάλων: Άτραγας, Φαϋττός. Νομός Λάρισας: Κουλούριο, Καλοχώρι, Συκέα Ελασσόνας, Ομόλιο, Ελάτεια, Αργυροπούλι Τυρνάβου, Λάρισα (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 157-158) ..... » 255-261

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές-στερεωτικές εργασίες: Φρούριο Τρικάλων, Φρούριο Λάρισας, Ναός Παναγίας Μεγαλόβρυσου, Κουρσούμ Τζαμί Τρικάλων, Ναός Παναγίας Μελιβοίας, Άνω Μονή Ξενιάς, Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας, Μονή Ρουσάνου Μετεώρων, Τζαμί Λάρισας, Ναός Πόρτα-Παναγιάς στην Πύλη Τρικάλων, Ναός Αγίων Πάντων Καλαμπάκας. Ανασκαφικές εργασίες: Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος) (Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου, Βασιλική Μαρτυρίου, Οδός Αγίου Γεωργίου, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός 30ης Ιουλίου, Παλαιοχριστιανική βασιλική, Οδός Αλ. Παπάγου, Οδός Αλ. Παπάγου (έργα ΟΤΕ), Οδός Ελληνικής Αεροπορίας και Βλ. Παπαδοπούλου, Οδός Ηλ. Λιακοπούλου, Οδός Πατριάρχου Βασιλείου, Οδός Ράλλη, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός 30ης Ιουλίου, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Κ. Δάφνα), Οδός Αγίου Γεωργίου, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Κ. Τσίκα), Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Κ. Δημόπουλου), Οδός Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Γ. Διονυσίου), Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός Βασιλειάδου, Οδός Διαμαντοπούλου, Οδός Χρηστάκη, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας και 30ης Ιουλίου), Θαυμακός, Υπάτη Φθιώτιδας (Οικόπεδο Δημ. Σχίζα), Μάζι Μαλεσίνας (Οικόπεδο ναού Αγίου Γεωργίου), Νέα Αγχίαλος (Οδός Ελληνικής Αεροπορίας). Καταγραφές μνημείων. Νομός Ευρυτανίας (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 159-162) ..... » 262-270

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ιωαννίνων, Μουσείο Νικοπόλεως, Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων (Πανεπιστημιούπολη), Πωγώνι (ανασκαφή τύμβων, Κάτω Μερόπη, Κοινότητα Κτισμάτων, Αρίστη Ζαγορίου). Νομός Άρτας (Οδός Τζαβέλα 14 και Μακρυγιάννη, Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας, Οικόπεδο Μπανταλούκα, Οδός Αράχθου 3). Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη. Νομός Λευκάδας: Καρυώτες (Σπασμένη Βρύση, ανατολικά επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρί), Καλιγόνι (ανατολικά επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρί). Ανασκαφές Επιστημονικών Ιδρυμάτων και Ξένων Σχολών: Δωδώνη, Κασσώπη, Αμμότοπος, Εφύρα Μεσοποτάμου, Καστρίτσα-Ασπροχάλικο. Τυχαία ευρήματα-εισαγωγή αρχαίων στα μουσεία: Πέραμα. Στερεωτικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Δωδώνη. Νομός Άρτας: Αμμότοπος.Νομός Λευκάδας: Καλιγόνι (Οικόπεδο Μ. Στραγαλινού). Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Ρωμαϊκό τείχος, Ωδείο, Ρωμαϊκή έπαυλη, Νυμφαίο ρωμαϊκού υδραγωγείου) (Π ί ν. 163-176) ..... » 271-281

Asprochaliko ..... » 281-282

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση μνημείων. Νομός Ιωαννίνων: Κάστρο Ιωαννίνων (Τείχη, Σουφαρί Σαράι), Μονοδένδρι (Άγιος Αθανάσιος), Μολυβδοσκέπαστη (Άγιος Δημήτριος), Κωστάνιανη (Ναός Ταξιαρχών). Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Βασιλική Β΄, Βασιλική ΣΤ΄), Νέα Σαμψούντα (Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Ναύπακτος (Φρούριο). Συντήρηση τοιχογραφιών. Νομός Ιωαννίνων (Άγιος Νικόλαος Βίτσας, Μονή Ζωοδόχου Πηγής

του χωριού Ζωοδόχου). Νομός Άρτας. Συντήρηση ψηφιδωτών. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Βασιλική Α΄, Βασιλική Β΄, Νοτιοδυτικά προσκτίσματα, Ναός, Βασιλική Δ΄).Περιοδείες-επισημάνσεις μνημείων. Νομός Ιωαννίνων: Περιστέρι Πωγωνίου (Μονή Μέγγουλη), Λευκοθέα (Άγιος Ιωάννης), Κοντινοί (Αγία Σωτήρα), Λαγκιώτισσα Μελιάς (Γενέσιο Θεοτόκου). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Αστακός (Αρχοντικό Χρήστου Φάρου). Νομός Λευκάδας: Άλατρο (Άγιος Ιωάννης), Αλέξανδρος (Άγιος Σπυρίδων, Κοίμηση Θεοτόκου), Εγκλουβή (Κοίμηση Θεοτόκου), Καρυά (Αγία Παρασκευή), Φτερνό (Άγιος Γεώργιος). Νομός Κέρκυρας: Παξοί. Γάϊος (Παντοκράτωρ στα Μακράτικα, Αγία Παρασκευή στα Ζενεπισάτικα), Λάκκα (Άγιος Ίσαυρος, Υπαπαντή), Λογγός (Αγία Κυριακή). Καταγραφή αρχαίων. Νομός Κέρκυρας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Ναύπακτος (Οικόπεδο Δημαρχιακού Μεγάρου, Οικόπεδο Κλ. Σατλάνη, Φρούριο, Μύτικας). Καταγραφή αρχαίων. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Βασιλική Δ΄). Εργαστήριο συντήρησης (Εικόνες) (Π ί ν. 177-198) ..... Σελ. 283-298

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 299

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Θεσσαλονίκη (Οδός Ιπποδρομίου 7, Οδός Βύρωνος 4 και Ισαύρων 1, Οδός Αμύντα 14, Οδός Ρεγκούκου). Συντηρήσεις και διαμορφώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Αγία Παρασκευή, Νέα Μηχανιώνα, Νέα Ευκαρπία, Περιοχή Ζαγκλιβερίου-Σαρακίνας-Νέας Απολλωνίας, Σίνδος, Θέρμη. Νομός Χαλκιδικής: Ιερισσός. Περισυλλογή-παράδοση αρχαιοτήτων. Νομός Κιλκίς. Νομός Πιερίας (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 199-200) ..... » 299-304

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στερέωση μνημείων (Άγιος Αντώνιος, Νέα Παναγία, Ναός του Σωτήρα, Καθολικό Μονής Βλατάδων, Φρούριο Βαρδαρίου, Αγία Σοφία, Ροτόντα, Τείχη Θεσσαλονίκης, Λευκός Πύργος, Άγιος Δημήτριος, Παναγία Χαλκέων, Παλαιοχριστιανικά κτίσματα οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Ανδρέας Περιστεράς Ν. Θεσσαλονίκης). Εργασίες προσωρινής διασφάλισης των μνημείων (Αχειροποίητος, Λουτρά «Παράδεισος», Γενή Χαμάμ). Εκπόνηση μελετών. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων-καθαρισμοί (Κτίσμα οδού Βαλταδώρου 8). Ανασκαφικές εργασίες: Θεσσαλονίκη (Κοιμητηριακή βασιλική οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου, Οδός Πρασακάκκη 10-Κουκουφλή, Οδοί Αθηνάς και Ιουλιανού, Οδός Μελενίκου, Οικόπεδο κεντρικού Νοσοκομείου, Οδοί Β. Σοφίας-Μανουσογιαννάκη και Φιλικής Εταιρείας, Οδός Φιλικής Εταιρείας 18, Οδοί Βασ. Σοφίας, Μητροπόλεως, Φιλικής Εταιρείας και Τσιμισκή, Τάφοι Θεολογικής Σχολής, Οδός Κεραμοπούλου 3, Αγία Σοφία (Υπόγεια κατασκευή), Μονή Βλατάδων, Αχειροποίητος, Οικόπεδο Στεργιώτη). Συντήρηση τοιχογραφιών και ψηφιδωτών (Ναός Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Καθολικό Μονής Βλατάδων, Ναός Νέας Παναγίας, Τάφος οδού Αμπελώνων, Τάφος οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου, Τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου, Ρεντίνα, Ροτόντα). Νομός Πιερίας: Άνω Σκοτίνα (Ναός Αγίου Αθανασίου). Επανέκθεση (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 201-208) ..... » 305-314

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 315

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Επανέκθεση Μουσείου Πέλλας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Πέλλα (Ακρόπολη, Εργαστήρια, Τομέας Ι, τετράγωνο 2, Νεκροταφείο τέλους 5ου - αρχών 4ου αι. π.Χ., Οικόπεδο Γυμνασίου Πέλλας, Τομέας IV, τετράγωνο 2, Ανατολικό νεκροταφείο, Σπίτι με παστάδα), Παλιά Πέλλα (Αγροτικό Ιερό), Γιαννιτσά (Μάνδαλο, Αραβησσός). Νομός Έδεσσας: Έδεσσα (Οδός Κιουταχείας, Οδός Μοναστηρίου και Φλωρίνης, Παναγίτσα, Λόγγος). Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Πλουτάρχου, Οδός Ιπποκράτους, Οδός Σοφίας 16), Ασώματα Βέροιας (Αγρόκτημα Τσαμήτρου), Βεργίνα, Μαρίνα Ναούσης (Αγρόκτημα Δ. Στογιάννη), Κοπανός Ναούσης (Αγρός Καβαλλάρη, θέση Καψούρα, Αρδευτική διώρυγα, θέση Καψούρα Κοπανού, Αγρός Βαλαβάνη, Θέση Καμάρα Ναούσης). Νομός Φλώρινας: Κάτω Κλεινές. Τυχαία ευρήματα-περισυλλογές. Νομός Πέλλας: Πέλλα, Ραχώνα. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Περιοχή Αλιάκμονα, Τρίλοφος Ημαθίας, Νησί Αλεξανδρείας, Στενήμαχος Ναούσης). Νομός Κοζάνης: Πτολεμαΐδα, Άνω Κώμη, Αγία Παρασκευή, Ελάτη. Αναστηλωτικές εργασίες-συντήρηση μνημείων (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 209-220) ..... » 315-327

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... Σελ. 328

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Καβάλας. Ανασκαφικές εργασίες: Θάσος (Λιμένας), Αρχαία Πόλη (Οικόπεδο Ν. Κατσαμάκη, Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού, Οικόπεδο Σ. Κουτσούκου, Οικόπεδο Α. Γεωργαλή, Οικόπεδο Ε. Χαρισιάδου, Οικόπεδο Ζαχαριάδη, Οικόπεδο Ν. Ζαμπέκου). Έρευνες στα αρχαία μεταλλεία Θάσου (Μεταλλεία χρυσού Κοινύρων, Μεταλλεία μολύβδου-αργύρου νοτιοδυτικής Θάσου, Μεταλλεία χαλκού). Επισημάνσεις αρχαιοτήτων: Ποτός, Σκάλα, Μαριές. Ανασκαφικές Εργασίες: Κρηνίδες Φιλίππων (Γήπεδο Κοινότητας). Τυχαία ευρήματα: Ελευθερούπολη. Έρευνες: Παγγαίο, Γαληψός. Ανασκαφικές εργασίες: Οφρύνιο. Τυχαία ευρήματα: Νέα Καρβάλη. Νομός Σερρών: Αμφίπολη (Αρχαία Πόλη). Τυχαία ευρήματα: Νέα Κερδύλλια, Αλιστράτη, Νέα Ζίχνη, Στρυμονικό, Νικόκλεια, Τέρπνη, Ορέσκεια. Νομός Δράμας: Φωτολείβος, Χαριτωμένη (Σ χ έ δ. 1-8· Π ί ν. 221-233) ..... » 328-346

Thasos: Artémision, Monument de Thersilochos, Terrain Valma, Sondage Divanakis-Voulgaridis, Kalonero, Kalami, Dikili Tash (P l. 234-236) ..... » 346-348

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Διάφορες εργασίες. Νομός Έβρου: Αλεξανδρούπολη (Συμβολή οδών Βασ. Γεωργίου, Μιαούλη και Ειρήνης, Συμβολή οδών Βασ. Γεωργίου, Ευμόλπου και Αχ. Σαμοθράκη), Διδυμότειχο (Π ί ν. 237-242) ..... » 349-354

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση και αναστήλωση μνημείων. Νομός Σερρών: Σέρρες (Ιδιωτική Συλλογή Αλέξανδρου Χατζηλία, Μονή Τιμίου Προδρόμου), Αμφίπολη. Νομός Καβάλλας: Φίλιπποι (Οκτάγωνο, Ανατολικό νεκροταφείο), Θάσος (Κτήμα Σ. Κουντουριώτη), Νομός Ξάνθης: Ξάνθη (Εκκλησιαστικό Μουσείο), Πόρτο Λάγο. Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή. Νομός Έβρου: Διδυμότειχο. Ανασκαφικές εργασίες: Ζαβαρνίκεια, Λιμένας Θάσου. Στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες (Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών), Καβάλα (Μεσαιωνικό τείχος, Ακρόπολη, Αρχοντικό Τόκου, Συγκρότημα Αγίου Ιωάννη, Οδός Μεχμέτ Αλή 16). Φίλιπποι (Βασιλική Μουσείου) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 243-250) ..... » 355-366

Khrysoupolis (F i g. 1· P l. 251-252) ..... » 366-367

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 368

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σάμος: Πυθαγόρειο (Βόρεια Νεκρόπολη, Οικόπεδο Ν. Καλογραία, Οικόπεδο Μαϊτού, Οικόπεδο Πνευματικού Κέντρου). Θήρα: Φτέλλος, Καμάρι (Οικόπεδο Α. Κυριαζή). Νάξος: Χώρα (Οικόπεδο Παυλόπουλου), Πάνορμο, Πύργος του Χειμάρρου. Ικαρία: Φούρνοι, Κάμπος (Οικόπεδο Ηλ.Τσακωνίτη), Χρυσομηλιά, Καμάρι, Πύργος Αρακάνου. Πάρος (Μεταφορά αρχαίων στο Μουσείο). Τήνος (Τείχος της αρχαίας πόλης). Μύκονος: Χάλαρα (Σ χ έ δ. 1-7· Π ί ν. 253-264) ..... » 368-380

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση μνημείων: Άνδρος (Πύργος του Μπίστη στ' Απατούρια), Μήλος (Κατακόμβες), Κίμωλος (Μεσαιωνικό Κάστρο Κιμώλου, Μύλος του Πρεζάνι στο Ξαπλοβούνι). Συντήρηση τοιχογραφιών: Νάξος (Άγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού, Παναγία Δροσιανή κοντά στη Μονή). Άνδρος (Ταξιάρχης στη Μεσαριά). Σίφνος (Οικία Α. Αδριανού στο Άνω Πετάλι). Συντήρηση εικόνων και ξυλογλύπτων: Νάξος, Σίφνος, Πάρος, Μήλος, Κίμωλος, Σάμος (Αγία Κάρα στο Άνω Βαθύ, Μονή Ζωοδόχου Πηγής). Επανέκθεση (Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου). Καταγραφή κειμηλίων: Σάμος (Π ί ν. 265-276) ..... » 381-385

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση τοιχογραφιών. Νομός Χίου: Μεστά (Παλαιός Ταξιάρχης), Πυργί (Άγιος Γεώργιος Σωζοντιανός), Άγιο Γάλας, Χίος (Αγία Μαρίνα Καλοπλύτου). Συντήρηση ψηφιδωτών. Νομός Λέσβου: Ερεσός (Βασιλική Αφεντέλλη), Πέτρα Λέσβου (Εκκλησιαστικό Μουσείο), Μονή Λειμώνος (Π ί ν. 277-284) ..... » 386-388

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Κανλί Καστέλλι, Επισκοπή Πεδιάδας. Περισυλλογές-παραδόσεις. Περιοδείες (Π ί ν. 285) ..... Σελ. 389-390

Knossos (Stratigraphical Museum Excavations). Kommos (Season VI) (P l. 286-290) ..... » 390-394

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Χανίων). Ανασκαφικές εργασίες: Πόλη Χανίων (Λόφος Καστέλλι, Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Σπλάντζια, Σπηλιά Αγίου Ιωάννου, Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη, Οδός Τζανάκη), Ύπαιθρος Χανίων (Νεροκούρου Κυδωνίας, Φυλακή Αποκορώνου, Σπηλιά Αγροκηπίου), Καστέλλι Κισάμου (Οικόπεδο Δ. Τριανταφυλλάκη), Αλικιανός Κυδωνίας (έργο ΟΑΔΥΚ), Φαλάσαρνα Κισάμου, Σούγια Σελίνου, Καστέλλι Κισάμου (Οικόπεδο Ντάβλη). Νομός Ρεθύμνης: Μέση, Αποδούλου Αμαρίου, Σταυρωμένος (θέσεις Σινάνης και Σφακάκι). Περισυλλογή αρχαιοτήτων: Χαμαλεύρι (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 291-302) ..... » 395-404

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εργασίες συντήρησης-αποκατάστασης. Εργαστήριο Μουσείου Αγίου Νικολάου. Επισήμανση και περισυλλογές-παραδόσεις: Θέσεις Φλαχτού Λάκκοι, Καρφί και Αγία Φωτιά, Βρύσες Μιραμπέλλου, Σητεία (Αρχαιολογικό Μουσείο) (Π ί ν. 303-305) ..... » 405-406

Malia: Quartier Mu,Maison Δα, Nord-Est du palais (P l. 306-308) ..... » 406-408

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 409

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Κως, Πόλη (Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αγίας Παρασκευής, Οικόπεδο Κ. Διψελά, Οδός Ελ. Βενιζέλου και Κοραή, Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Στ. Θυμανάκη). Νεκροπόλεις στα νότια και δυτικά της πόλης. Μεσαριά (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 309-310) ..... » 409-410

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Παραδοσιακοί οικισμοί. Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων: Ρόδος (Ρόδος πόλη-ύπαιθρος), Σύμη, Κως, Τήλος, Μεγίστη, Νίσυρος. Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος, Μαλώνα (Βασιλική Α΄), Λάρδος (Παναγία Καθολική), Μεσαναγρός (Βασιλικές Γ, Α, Προσκτίσματα). Περιοδείες-μνημεία: Ρόδος (Άγιος Γεώργιος στην Αρνίθα, Προφήτης Αββακούμ στο Παραδείσι, Προφήτης Αμώς στις Καλυθιές, Αγία Αναστασία στο Μονόλιθο, Άγιος Πέτρος στον Απόλλωνα, Τίμιος Σταυρός στον Απόλλωνα, Μεταμόρφωση στα Μαριτσά, Ζωοδόχος Πηγή στα Σιάννα, Άγιος Ιωάννης στα Τριάντα), Κάρπαθος (Παναγία Εφταμπατούσα στα Σπώα, Παναγία Μαρμαρινή στην Αρκάσα), Κως (Άγιος Γεώργιος στο Κακό Πρινάρι, Παναγία Τσουκαλαριά), Λειψοί (Άγιος Νικόλαος Απαλωνιάς, Παναγία του Κουσελιού, Άγιος Παντελεήμων-Άγιος Σπυρίδων στην Κατσαδιά), Νίσυρος (Παναγία Σπηλιανή στο Μανδράκι, Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Σταυρό), Σύμη (Μεταμόρφωση του Χριστού (Μεγάλος Σωτήρης), Αγία Μαρίνα στο Βουνό, Άγιος Προκόπιος στο Βουνό), Τήλος (Μονή Αγίου Παντελεήμονος, Ναός Ταξιαρχών στο Κάστρο Μεγάλου χωριού, Άγιος Νικόλαος στην Πλάκα, Άγιος Αντώνιος στο Καμάρι, Κοίμηση Θεοτόκου στο Μικρό Χωριό, Κοίμηση Θεοτόκου (Νεκροταφείο) στο Μικρό Χωριό, Μεταμόρφωση του Χριστού στο Μικρό Χωριό) (Σ χ έ δ. 1-13· Π ί ν. 311-316) ..... » 411-434

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ - ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αυτοψίες-έρευνες Σπηλαίων. Σπήλαιο «Προφήτη Ηλία» στη Ριζούπολη, Σπήλαιο Γράβα Γαρδικίου Κέρκυρας, Σπήλαιο Λιμνών Καστριών Καλαβρύτων (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 317-318) ..... » 435-438

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ..... » 438

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Βελεστίνο

Οδός Άλκηστης (οικόπεδο Βασ. Μανούρα)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ΝΑ. της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους, στις νοτιοανατολικές υπώρειες του «πλατώματος» που εκτείνεται προς τα ΒΑ. της «Μαγούλας» Μπακάλη, πολύ κοντά στα οικόπεδα Γ. Τσουμπέκου και Αγγ. Μέρμηγκα (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 269).

Η επικείμενη ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο αυτό έδωσε την αφορμή για διενέργεια δοκιμαστικής ανασκαφής, λόγω της κεντρικής θέσης του χώρου μέσα στην αρχαία πόλη των Φερών.

Ανασκάφτηκε έκταση, διαστ. 9 × 12 μ., όση δηλαδή θα κατελάμβανε η νέα οικοδομή. Το έδαφος στο σημείο αυτό ήταν πολύ επικλινές, γεγονός που δημιούργησε ορισμένες δυσκολίες στην ακριβή στρωματογραφική έρευνα του χώρου.

Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα κτισμάτων διαφόρων επάλληλων οικοδομικών φάσεων, που χρονολογούνται από την ελληνιστική ως τη μυκηναϊκή εποχή (Π ί ν. 147 α). Σε καλύτερη κατάσταση σώζονταν οι τοίχοι της ελληνιστικής εποχής, από μικρούς γωνιόλιθους και ενδιάμεσα μικρότερες πέτρες, όλα συνδεδεμένα με λάσπη, καθώς και το τμήμα κτίσματος μυκηναϊκής εποχής, από μικρές ακατέργαστες πέτρες και λάσπη σαν συνδετικό υλικό.

Οι επιχώσεις ήταν πλουσιότατες σε κινητά ευρήματα όλων των εποχών, εξαιρετικής ποιότητας, αλλά πολύ αποσπασματικά: άφθονη κεραμική, σε μεγάλο ποσοστό διακοσμημένη (Π ί ν. 147 β), πήλινα ειδώλια (Π ί ν. 147 γ), χάλκινα νομίσματα και άλλα μικροαντικείμενα.

Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη τμήματος νεκροταφείου, κάτω από τα οικοδομικά λείψανα. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν τέσσερις ταφές, ακτέριστες, δύο από τις οποίες ανήκαν σε μικρά παιδιά, και χρονολογούνται, μάλλον, στη μέση εποχή χαλκού και στην πρωτογεωμετρική εποχή.

Τα αποτελέσματα της ανασκαφής στο παραπάνω οικόπεδο, σε συνδυασμό με εκείνα στα οικόπεδα Γ. Τσουμπέκου και Αγγ. Μέρμηγκα, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι στην περιοχή αυτή της αρχαίας πόλης των Φερών, προς Δ. της υπέρειας Κρήνης, υπήρχε συνεχής κατοίκηση από τη μυκηναϊκή εποχή ως τους ελληνιστικούς χρόνους (τουλάχιστο 2ο αι. π.Χ.), και ότι ο ίδιος χώρος είχε κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο (μέση εποχή χαλκού, υπομυκηναϊκή και γεωμετρική περίοδο).

Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Λεων. Χατζηαγγελάκης και Α. Ευσταθίου.

Οδός Δημ. Μακρή και Ξάνθου γωνία (οικόπεδο Γιάννη Κουρίτα)

Το οικόπεδο βρίσκεται μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης των Φερών, στη νοτιοανατολική πλευρά της, στην ίδια περιοχή με το οικόπεδο Κωνστ. Καραγιάννη (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 269). Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,80 μ. και ανασκάφτηκαν λείψανα θεμελίωσης κτιρίου και τμήμα ανοιχτού μαρμάρινου αγωγού υστεροελληνιστικών χρόνων. Αξιοσημείωτο είναι ότι ως οικοδομικό υλικό είχαν χρησιμοποιηθεί γωνιόλιθοι από παλιότερα κτίσματα και πιθανότατα από το τείχος της αρχαίας πόλης.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκε ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Λεων. Χατζηαγγελάκης.

Παγασές-Δημητριάδα

Οικόπεδο Γ. Τσιτσιγιάννη

Το οικόπεδο βρίσκεται στη συμβολή της οδού Βόλου-Αλμυρού με τον παραλιακό δρόμο προς «Πευκάκια», έξω από το βόρειο τείχος της αρχαίας Δημητριάδας.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκε τμήμα του βόρειου νεκροταφείου, παλαιοχριστιανικής εποχής. Από την ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ανασκάφτηκαν τέσσερις τάφοι μεγάλων διαστάσεων, ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι, με τοιχώματα χτιστά, επενδυμένα με γκρίζο κονίαμα και καλυμμένοι με πολλές σχιστολιθικές πλάκες. Περιείχαν πολλαπλές ταφές, σε ύπτια θέση, χωρίς κτερίσματα.

Τη συνέχιση της ανασκαφής ανέλαβε η 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Οικόπεδο Μιλτ. Θεοδώρου

Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως έξω από το τείχος της αρχαίας Δημητριάδας, στη νοτιοανατολική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκε τμήμα του νοτιοανατολικού νεκροταφείου της πόλης, σε απόσταση 15 μ. περίπου από τη νότια παρειά του τείχους, το οποίο σ' αυτό το σημείο είναι ορατό επιφανειακά.

Ερευνήθηκαν συνολικά δέκα ταφές, μισοκατεστραμμένες από το σκαπτικό μηχάνημα, που βρίσκονταν σε βάθος 0,10-1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Σε πέντε περιπτώσεις η ταφή είχε γίνει

μέσα σε μεγάλα αγγεία (κυρίως αμφορείς), τοποθετημένα σε μικρούς λάκκους, σε τέσσερις περιπτώσεις οι τάφοι ήταν απλοί κεραμοσκεπείς «καλυβίτες», ενώ ο δέκατος τάφος ήταν ορθογώνιος λάκκος, σκαμμένος στο φυσικό μαλακό σχιστολιθικό βράχο και καλυμμένος με σχιστολιθικές πλάκες.

Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση ενός κεραμοσκεπούς τάφου, μέσα στον οποίο είχε τοποθετηθεί ένας αμφορέας, που περιείχε το σκελετό του νεκρού και μία άβαφη λήκυθο ως κτέρισμα (Π ί ν. 148 α).

Επρόκειτο μάλλον για ενταφιασμούς νηπίων, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από τις μικρές διαστάσεις των τάφων και από το γεγονός ότι οι σκελετοί ήταν πολύ αποσαθρωμένοι (σώζονταν ελάχιστα ίχνη οστών).

Το είδος και η κατασκευή των τάφων, καθώς και τα ελάχιστα κτερίσματα που περιείχαν (Π ί ν. 148 γ) αποτελούν στοιχεία για χρονολόγηση του νεκροταφείου στην όψιμη ελληνιστική περίοδο.

Αλυκές

Οικόπεδο Ν. Νικολόπουλου

Το οικόπεδο βρίσκεται έξω από τα όρια της αρχαίας Δημητριάδας, στα ΝΑ. και σε αρκετά μεγάλη απόσταση από το νότιο τείχος της. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκε και ανασκάφτηκε τμήμα ισχυρής θεμελίωσης αρχαίου κτίσματος, που βρισκόταν σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Η θεμελίωση, όχι ιδιαίτερα επιμελημένη, είχε πλάτος 0,90 μ. και ήταν κατασκευασμένη από μέτριου και μικρού μεγέθους ακατέργαστους λίθους, συνδεδεμένους με λάσπη από χώμα, ενώ από τη βόρεια παρειά της εξείχαν μικρές ορθογώνιες παραστάδες ή αντηρίδες (Π ί ν. 148 β).

Το κτίσμα αυτό τοποθετείται χρονικά στην ελληνιστική περίοδο, σύμφωνα με τα δείγματα κεραμικής. Η χρήση του όμως δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με βεβαιότητα, επειδή ο διαθέσιμος για ανασκαφή χώρος ήταν πολύ περιορισμένος. Ωστόσο η θέση του έξω και μακριά από την πόλη, αρκετά κοντά στη θάλασσα και μέσα σε καλλιεργήσιμο — ακόμη και σήμερα— χώρο, καθώς και τα όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, που βρέθηκαν άφθονα, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι επρόκειτο για περίβολο αγροικίας ή έπαυλης, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα να επρόκειτο για κάποιο αγροτικό ιερό.

Σημειώνουμε την ύπαρξη, στην ίδια περιοχή, μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, εκτός τειχών, της λεγόμενης του «Προφήτη Ηλία».

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Πετρομαγούλα Βόλου

Νοτιοδυτικά του Βόλου, στο βόρειο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου της Δημητριάδας και ανάμεσα στις δύο γνωστές προϊστορικές θέσεις του Διμηνιού και των Πευκακίων βρίσκεται ο νέος προϊστορικός οικισμός της Πετρομαγούλας (Σ χ έ δ. 1).

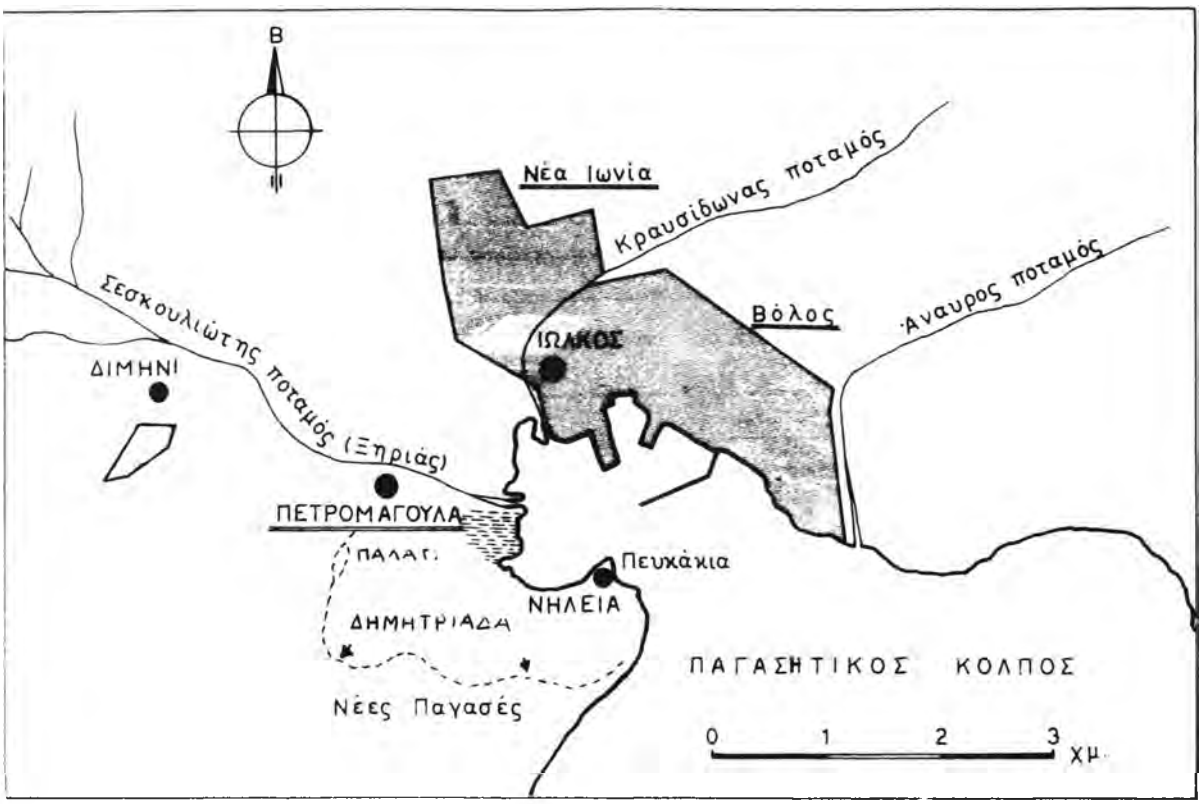
Πρόκειται για οικισμό ιδρυμένο σε επικλινή εσοχή του εδάφους (Π ί ν. 149 β) (μισγάγκεια) και ο οποίος ορίζεται στα νότια από το βουνό όπου είναι η ακρόπολη της Δημητριάδας —γνωστή η θέση ως «Παλάτι»— και στα βόρεια οριζόταν, το πιθανότερο, από τη θάλασσα.

Η έρευνα άρχισε τον Αύγουστο του 1981, όταν συνεργείο του ΟΣΕ, εκτελώντας έργα υποδομής στην περιοχή, κατέστρεψε το βόρειο τμήμα του οικισμού. Η θέση και η έκταση της ανασκαφής καθορίστηκε με σκοπό να ερευνηθεί ως το φυσικό έδαφος το τμήμα του οικισμού όπου θα γίνει η στρώση των γραμμών από το συνεργείο του ΟΣΕ και για να διαπιστωθεί η χρονολογική εξέλιξη, η ανάπτυξη και η σχέση του με τους άλλους οικισμούς.

Η πρώτη δοκιμαστική τομή είχε διαστάσεις 4 × 4 μ., που αργότερα διευρύνθηκε κατά 1 μ. και έγινε 5 × 5 μ. Το Νοέμβριο του 1981 ακολούθησε και άλλη διεύρυνση κατά 5 μ. προς τα ΒΔ., έχοντας συνολικά διαστάσεις 5 μ. στη βορειοδυτική πλευρά και 10 μ. στη βορειοανατολική. Στην πρώτη τομή η έρευνα προχώρησε ως το φυσικό έδαφος, σε βάθος 2,80 μ., ενώ στη δεύτερη διεύρυνση έφτασε σε βάθος 0,85 μ. Συγκεντρώθηκε άφθονο υλικό, όπως κεραμικό, οστέινο, θαλασσινό και οτιδήποτε άλλο, χρήσιμο για τη δυνατότητα αποκατάστασης της ζωής του οικισμού. Η επιφανειακή επίχωση, που έφθανε ως 0,40 μ. βάθος, περιείχε ελάχιστα όστρακα, όστρεα και οστά, ενώ δεν είχε αρχιτεκτονικά λείψανα. Από το βάθος των 0,40 μ. ως το στερεό έδαφος, που είναι μαλακός σχιστόλιθος, τα ευρήματα κεραμικής συνίστανται κυρίως σε αγγεία μονόχρωμα, με πηλό που περιέχει μη πλαστικά στοιχεία, άμμο, μικρές πέτρες, μαρμαρυγία. Το χρώμα του πηλού είναι ερυθρωπό, καστανό ή τεφρό ανάλογα με το ψήσιμο, που σε πολλά αγγεία είναι ανομοιογενές, παρουσιάζοντας έντονες χρωματικές παραλλαγές. Η επιφάνεια των περισσότερων αγγείων καλύπτεται με επίχρισμα ερυθρό, καστανό ή καστανότεφρο, που τις πιο πολλές φορές απολεπίζεται.

Μία άλλη κατηγορία κεραμικής είναι η διακοσμημένη, που εμφανίζεται σε πολύ πιο μικρό ποσοστό. Από την κεραμική αυτή περισσότερη είναι η εγχάρακτη και ελάχιστη η εμπίεστη. Απουσιάζει η γραπτή κεραμική (στο σύνολο της κεραμικής είχαμε τέσσερα-πέντε όστρακα κλασικής διμηνιακής φάσης). Στην εγχάρακτη ο πηλός είναι πιο καθαρός, η επιφάνεια καστανότεφρη —σπάνια ερυθρή— και η χάραξη περιέχει συνήθως άσπρη επίθετη ύλη. Τα διακοσμητικά θέματα παρουσιάζουν ποικιλία και είναι τρίγωνα, σπείρες και άλλα γεωμετρικά μοτίβα.

Τα αγγεία κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων του οικισμού και διακρίνονται σε αποθηκευτικά, σε αγγεία μεταφοράς υγρών, σε αγγεία για

Σχέδ. 1. Χάρτης της περιοχής γύρω από τον Παγασητικό κόλπο.

μαγείρεμα. Επικρατούν οι φιάλες και οι πίθοι. Ορισμένα αγγεία έχουν πλαστικές ταινίες, άλλα αποφύσεις στο λαιμό ή κάτω απ' αυτόν (Π ί ν. 149 α, 150 α).

Από βάθος 0,50 μ. εμφανίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν αποσπασματικά. Αναφέρουμε δύο τμήματα λιθόχτιστων τοίχων: το πρώτο εμφανίστηκε σε βάθος 0,85 μ. Ήταν τμήμα καλοχτισμένου τοίχου (Π ί ν. 150 β), μήκ. 2,68 και πάχ. 0,56 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και εισχωρούσε στη νοτιοανατολική παρειά. Το τμήμα του άλλου τοίχου εμφανίστηκε σε βάθος 0,77 μ., είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και εισχωρούσε στη νοτιοδυτική παρειά του σκάμματος. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,90 μ., έχει μέσο πάχος 0,45 μ. και προς τη νοτιοδυτική παρειά σώζεται σε ύψος 0,53 μ. Είναι καλοχτισμένος, σε σχήμα ψαροκόκαλου. Νότια του τοίχου και σε βάθος 0,73 μ. διαπιστώθηκε δάπεδο, που έχει γίνει από επαλείψεις κιτρινωπού, πηλώδους χώματος και ψιλά πετραδάκια. Στο δάπεδο βρέθηκαν αγγεία στη θέση τους. Σε μεγαλύτερο βάθος από την επιφάνεια, στα 2,10 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, κατασκευασμένου από αρκετά μεγάλες πέτρες, που φαίνεται να συνδέεται με δύο κυκλικές κατασκευές.

Στη διάρκεια της ανασκαφής συγκεντρώθηκαν εργαλεία που καλύπτουν όλο το φάσμα των εργασιών. Τέτοια είναι λεπίδες και άλλα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, λίθινες αξίνες και τριπτήρες (Π ί ν. 151 α), πήλινα σφοντύλια και πηνία, οστέινα και μεταλλικά- βελόνες, αιχμές. Δε βρέθηκε κανένα ειδώλιο, ενώ από άλλα μικρά αντικείμενα βρέθηκαν πολλά όστρεα με τρύπα στην κορυφή, που φαίνεται τα χρησιμοποιούσαν για κοσμήματα.

Μεγάλος είναι ο αριθμός μαλακίων που συγκεντρώσαμε, όπως πορφύρες, αχιβάδες, πεταλίδες, ορισμένα κόκαλα από ψάρια. Λιγότερα είναι τα κόκαλα από ζώα, αιγοπρόβατα και βοοειδή.

Από όσα πιο πάνω περιληπτικά αναφέρθηκαν, μπορούμε να πούμε πως ο οικισμός της Πετρομαγούλας είχε αναπτυχθεί σημαντικά στο τέλος της νεολιθικής περιόδου, στη λεγόμενη φάση «Ραχμάνι», φθάνοντας ως την πρώιμη Χαλκοκρατία. Πρόκειται για οικισμό παραθαλάσσιο και η πολύ μεγάλη ποσότητα οστρέων, μαζί με το μεγάλο αριθμό λεπίδων πυριτόλιθου και οψιανού σε σχέση με τον περιορισμένο σχετικά αριθμό σφοντυλιών, δείχνει την ασχολία των κατοίκων με εργασίες που σχετίζονται με τη θάλασσα και παραπέρα την επικοινωνία τους με τους άλλους οικισμούς, τόσο τους γειτονικούς, όσο και τους απομακρυσμένους, στις νότιες

και βόρειες περιοχές (νησιά, Μακεδονία, νότια Βαλκανική).

Λ. Π. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

Νέα Ιωνία Βόλου.

Έργο Αποχέτευσης Δήμου

Το Μάρτιο του 1981 άρχισε η εκσκαφή τάφρων κατά μήκος των οδών του δήμου Νέας Ιωνίας, στα ΒΔ. του Βόλου, για την τοποθέτηση αγωγών του νέου δικτύου αποχέτευσης. Οι εκσκαφές αυτές έφεραν στο φως μεγάλο τμήμα αρχαίου νεκροταφείου, που ανήκει προφανώς στην πόλη που βρίσκεται πάνω στο λόφο «Παλιά» του Βόλου, προς Ν. του νεκροταφείου, και η οποία ταυτίζεται με την αρχαία Ιωλκό.

Στο νεκροταφείο αυτό διενεργήθηκε εκτεταμένη και μακροχρόνια σωστική ανασκαφή, σε περιοχή που εκτείνεται στα ΒΔ. του χειμάρρου Κραυσίδωνα και περικλείεται από τις οδούς Καραμπατζάκη, Ηπείρου, Μαιάνδρου και Βυζαντίου. Οι συνθήκες διεξαγωγής της ανασκαφής ήταν πολύ δύσκολες και συχνά προβληματικές, επειδή οι τάφοι βρίσκονταν σε μεγάλο βάθος (ως 5 μ. από την επιφάνεια του δρόμου), ενώ το πλάτος των τάφρων δεν ξεπερνούσε συνήθως τα 0,80 μ. και σπάνια έφθανε το 1 μ. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τάφοι ήταν μισοκατεστραμμένοι από το σκαπτικό μηχάνημα.

Ερευνήθηκαν περίπου 120 τάφοι, διαφόρων εποχών, από τη μυκηναϊκή ως την παλαιοχριστιανική περίοδο. Παρακάτω περιγράφονται τα γενικά χαρακτηριστικά των τάφων κάθε εποχής.

Μυκηναϊκοί τάφοι: Ήταν είτε μικροί, κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από μονοκόμματες σχιστολιθικές πλάκες είτε μεγαλύτεροι, ορθογώνιοι, χτισμένοι με μικρές πλακαρές πέτρες και καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Σε μια περίπτωση ο τάφος ήταν απλός λάκκος, καλυμμένος με σχιστόπλακες. Ο νεκρός, συνήθως ένας σε κάθε τάφο, ήταν ενταφιασμένος σε συνεσταλμένη θέση, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρχαν παραμερισμένες παλιότερες ταφές (Π ί ν. 151 β-γ). Τα κτερίσματα ήταν σχετικά λίγα (ένα ή δύο πήλινα αγγεία, ελάχιστα κοσμήματα και άλλα μικροαντικείμενα, κυρίως από χαλκό, υαλόμαζα, πέτρα και κόκαλο).

Πρωτογεωμετρικοί-γεωμετρικοί τάφοι: Ήταν μακρόστενοι, ορθογώνιοι, κατασκευασμένοι από σχιστολιθικές πλάκες. Ο νεκρός, συνήθως ένας σε κάθε τάφο, ήταν ενταφιασμένος σε ύπτια θέση. Τα κτερίσματα ήταν πολλά και πλούσια: έως δέκα πήλινα αγγεία, μερικά από τα οποία βρίσκονταν έξω από τον τάφο, πάνω στις καλυπτήριες πλάκες, ποικίλα κοσμήματα από χρυσό, χαλκό, σίδηρο, υαλόμαζα (σφηκωτήρες, πόρπες, δακτυλίδια, βραχιόλια, χάντρες, περίαπτα κ.ά.) (Π ί ν. 151 δ, 152 α-β).

Αρχαϊκοί-κλασικοί τάφοι: Σχετικά λίγοι. Ήταν διαφόρων τύπων: είτε σαρκοφάγοι από κογχυλιάτη λίθο ή πωρόλιθο, είτε μικροί κιβωτιόσχημοι από σχιστολιθικές πλάκες, είτε ορθογώνιοι χτισμένοι με μικρές πέτρες, είτε απλοί λάκκοι καλυμμένοι με σχιστόπλακες. Υπήρχαν και ορισμένες περιπτώσεις ενταφιασμών μέσα σε μεγάλα αγγεία. Οι νεκροί, μερικές φορές πάνω από ένας σε κάθε τάφο, ήταν ενταφιασμένοι σε ύπτια θέση. Τα κτερίσματα, κυρίως πήλινα αγγεία, ήταν ελάχιστα.

Ελληνιστικοί-πρώιμοι ρωμαϊκοί τάφοι: Κυρίως κεραμοσκεπείς, «καλυβίτες», αλλά και απλοί λάκκοι, καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Περιείχαν το σκελετό ενός νεκρού —σπάνια δύο— ενταφιασμένου σε ύπτια θέση. Σε μια περίπτωση επρόκειτο για καύση όπου η τέφρα είχε τοποθετηθεί μέσα σε κυλινδρική μαρμάρινη οστεοθήκη. Οι ταφές περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα (κυρίως πήλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα και ασημένια κοσμήματα) ή ήταν εντελώς ακτέριστες.

Όψιμοι ρωμαϊκοί-παλαιοχριστιανικοί τάφοι: Ήταν είτε κεραμοσκεπείς, «καλυβίτες», είτε μεγάλοι ορθογώνιοι χτιστοί, με πλίνθους, πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Οι κεραμοσκεπείς τάφοι περιείχαν έναν ή δύο νεκρούς ενταφιασμένους σε ύπτια θέση, οι χτιστοί τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές. Τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα (χάλκινα νομίσματα και κοσμήματα, μεταξύ των οποίων ένας μικρός σταυρός). Σε έναν από τους τάφους αυτούς ανήκε απλή μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: *ΣΥΝΕΣΙΣ ΝΕΑ*.

Στις ανασκαφές συνεργάστηκαν οι συνάδελφοι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Ζ. Δήμου-Μαλακασιώτη, Χ. Ιντζεσίλογλου και Λ. Χατζηαγγελάκης.

Οδός Βρυούλων 28 (οικόπεδο Ευάγγ. Κούλπα) - Οδός Μαιάνδρου (οικόπεδο ΟΤΕ)

Την ίδια εποχή και στην ίδια περιοχή της Νέας Ιωνίας, κατά τη διάρκεια εκσκαφών θεμελίων στα παραπάνω δύο οικόπεδα, αποκαλύφθηκαν επίσης τάφοι του νεκροταφείου της αρχαίας Ιωλκού, οι οποίοι και ανασκάφτηκαν. Οι τάφοι αυτοί έχουν περιληφθεί στη γενική περιγραφή της ανασκαφικής έρευνας της Νέας Ιωνίας, επειδή ανήκουν στο ίδιο σύνολο και παρουσιάζουν τα ίδια χαρακτηριστικά.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Βόλος

Οδός Παπακυριαζή 68-70[1]

Διάνοιξη θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής,

1. Βρίσκεται στη συνοικία «Παληά» του Βόλου, όπου ο κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος και το ανάκτορο της αρχαίας Ιωλκού.

ιδιοκτησίας Αικ. Γεωργαλή, έδωσε αφορμή για τη διενέργεια δοκιμαστικής ανασκαφής.

Ανοίχτηκε τομή, διαστ. 4 × 4 μ., στο χώρο όπου προβλεπόταν η θεμελίωση της οικοδομής. Με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα αφαιρέθηκαν 2 μ. πάχος από την επιφανειακή επίχωση, που περιείχε λείψανα οικοδομών σύγχρονων και της τουρκικής περιόδου. Γενικά η επίχωση ήταν ταραγμένη (θραύσματα ελληνιστικής κεραμικής μαζί με ρωμαϊκής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου) μέχρι βάθος 3 μ.

Από την ανασκαφική έρευνα, που έφθασε μέχρι βάθος 5,10 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, διαπιστώθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις:

Α. Η πρώτη οικοδομική φάση εμφανίστηκε σε βάθος 3,50 μ. και αποτελούνταν από τους τοίχους ΤΑ, ΤΒ, ΤΓ (Π ί ν. 153 α), που σχημάτιζαν δύο χώρους Χ1, Χ2, από ένα πλακόστρωτο δάπεδο, που σωζόταν τμηματικά στο χώρο Χ1 και από τμήμα εστίας (Π ί ν. 152 γ) στο χώρο Χ2, κατασκευασμένης από λεπτό στρώμα πηλού πάνω σε μικρές πλακαρές πέτρες.

Β. Η δεύτερη οικοδομική φάση εμφανίστηκε σε βάθος 3,70-3,98 μ. και καλυπτόταν από έντονο στρώμα καύσης, πάχ. 0,30 μ., που αποκαλύφθηκε κυρίως στο χώρο Χ1. Μετά την αφαίρεση του στρώματος αυτού αποκαλύφθηκε και δεύτερη εστία, από λεπτό στρώμα πηλού πάνω σε πλάκες και τμήμα τοίχου ΤΕ κάτω από τους τοίχους ΤΒ, ΤΓ. Δεύτερος τοίχος ΤΣΤ, κάπως κατεστραμμένος στο σημείο συμβολής του με τον τοίχο ΤΕ, βρέθηκε σε βάθος 4,40 μ. Οι δύο αυτοί τοίχοι, ΤΕ και ΤΣΤ, σχηματίζουν τρεις χώρους: Χ1, Χ2, Χ3 (Π ί ν. 153 β). Στο χώρο Χ2 αποκαλύφθηκε τρίτη εστία φτιαγμένη από λεπτό στρώμα πηλού, έντονα κόκκινου και στερεού από τη φωτιά, πάνω σε θραύσματα μεγάλων πίθων και αυτά πάνω σε λεπτό στρώμα από θαλάσσια βότσαλα. Αποκαλύφθηκε ακόμα τμήμα αποθηκευτικού πίθου, με το στόμιο και το πέτρινο σκέπασμα σπασμένα και πεσμένα μέσα στην κοιλιά του αγγείου. Ο χώρος Χ3 φαίνεται ότι δεν ανήκε στο οικοδόμημα. Εδώ βρέθηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 0,57 × 0,31 μ. Το δάπεδο του τάφου αποτελούνταν από 2-3 μικρές πλάκες και ενδιάμεσα όστρακα αγγείων. Σ' αυτό το χώρο δεν υπήρχαν καθόλου θραύσματα αγγείων.

Γ. Σε βάθος 4,50 μ., στη δομή των τοίχων ΤΕ και ΤΣΤ, παρατηρήθηκαν ορισμένες μετασκευές: μικρές, ακανόνιστες πέτρες τοποθετήθηκαν ανάμεσα στις ογκωδέστερες. Στο χώρο Χ1, μετά την αφαίρεση λεπτού στρώματος καύσης, αποκαλύφθηκε και τέταρτη εστία και σε βάθος 4,86 μ. και πέμπτη, όμοια σχεδόν με την προηγούμενη: πήλινη, με περιχείλωμα από θραύσματα αγγείων.

Κεραμική: Από τα θραύσματα κεραμικής που συγκεντρώθηκαν, φαίνεται πως η πρώτη οικοδομική φάση ανήκει σε μία μεταβατική περίοδο: ίσως μία πρώιμη ΠΓ φάση με πρωτότυπη διακόσμηση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «υπομυκηναϊκή», με λιγότερη ψυχρότητα και σχηματοποίηση των κοσμημάτων (ΠΑΕ 1961, σ. 45), ενώ οι δύο επόμενες ανήκουν οπωσδήποτε στην ίδια πολιτιστική περίοδο: την ΥΕ ΙΙΙ.

Η κεραμική που βρέθηκε σε βάθος 3,50-3,98 μ. (πρώτη οικοδομική φάση), αποτελείται από θραύσματα αγγείων: σκύφων, ολόβαφων εσωτερικά και εξωτερικά κατά το μεγαλύτερο μέρος με βερνίκι καστανό ιριδίζον, δύο ανοιχτών αγγείων ολόβαφων εσωτερικά, ενώ εξωτερικά έχουν διακόσμηση με σπείρες ή με παραστάσεις δυσδιάκριτες (Π ί ν. 154 α).

Η κεραμική που βρέθηκε μετά το στρώμα καύσης και ανήκε κύρια στη β΄ και γ΄ οικοδομική φάση, συνίσταται από θραύσματα αγγείων: σκύφων, με εξωτερική διακόσμηση στα χείλη και το σώμα του αγγείου από ταινίες, κυματοειδείς γραμμές, σπείρες σε συνδυασμό με άλλα διακοσμητικά στοιχεία, όπως επάλληλες αμβλείες γωνίες, ναυτίλους, ζιγκζαγκ, δικτυωτό κ.ά., δύο ψευδόστομων αμφορέων, τριών κυλίκων με πόδι, δίωτων σκύφων, τροχήλατων, από γκρίζο πηλό και επίχρισμα γκρίζο ή μαύρο (Π ί ν. 154 β).

Επειδή η ανασκαφική έρευνα σ' αυτή την τομή αποκάλυψε σημαντικά λείψανα των πολιτιστικών περιόδων της αρχαίας Ιωλκού, τα λείψανα των δύο τελευταίων οικοδομικών φάσεων διατηρήθηκαν σε υπόγειο χώρο της οικοδομής, έτσι ώστε να είναι επισκέψιμα.

Ζ. ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Βελεστίνο

Ο Γ. Γαμβέττας, κάτοικος Βελεστίνου, παρέδωσε μια αργυρή δραχμή Φερών, την οποία βρήκε στη θέση «Ρουμάνια» Βελεστίνου (Π ί ν. 155 α). Α. Νέος δαμάζει ταύρο, προς δεξιά. Β. Άλογο προς δεξιά, και πίσω του κρουνός σε σχήμα λεοντοκεφαλής, από τον οποίο τρέχει νερό. Επιγραφή: *ΦΕΡΑΙ*. Χρονολογείται στο 480-450 π.Χ. Πρβλ. D. R. Sear, Greek Coins and their Values, London 1978, σ. 210, αριθ. 2198.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Καλλίθηρο

Κατά την εκσκαφή τάφρου για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης, αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαίων οικιών, που ανήκουν στο ανατολικό τμήμα του αρ-

χαίου οικισμού της Καλλίθηρας. Τα λείψανα αυτά τοποθετούνται χρονολογικά στον 4ο-3ο αι. π.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται τέσσερις μελαμβαφείς σκύφοι αττικού τύπου (Π ί ν. 155 γ) και ενεπίγραφο χείλος πιθαριού, που σώζει χαραγμένο το όνομα του αγγειοπλάστη *ΣΩΤΗΡ/ΙΔΑΣ*, γραμμένο αντίστροφα (Π ί ν. 155 δ). Στο οικόπεδο του Κωνστ. Παπαλέξη, στο δυτικό τμήμα του αρχαίου οικισμού, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οικίας του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., που συνεχίστηκε να κατοικείται και το 2ο αι. π.Χ. Ένα μεγάλο μέρος του ανασκαφέντος τμήματος της οικίας καταλαμβάνει μεγάλος αποθηκευτικός χώρος με πιθάρια.

Πύργος Κιερίου

Το χωριό Πύργος Κιερίου βρίσκεται 2 χλμ. ΒΔ. των Σοφάδων. Το δυτικό του τμήμα είναι χτισμένο πάνω στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης του Κιερίου (βλ. F. Stählin, Das hellenische Thessalien, 1967, σ. 130 κ.ε.). Η αρχαία πόλη, ταυτισμένη ήδη από παλιότερα με επιγραφικές μαρτυρίες, δεν έχει εξερευνηθεί ανασκαφικά, παρά μόνο πολύ περιορισμένα από τον V. Milojčić (AA 1960, σ. 167-168), στο λόφο του προϊστορικού οικισμού που ταυτίστηκε με την Άρνη (Στράβων 9,435). Οι σωστικές ανασκαφές που έγιναν το 1981, σε πολύ περιορισμένη έκταση, μπορούν να θεωρηθούν μόνο ως στρωματογραφικές τομές. Οι τομές έγιναν στα οικόπεδα των Δημ. και Χρ. Πλατώνη. Με τις τομές αυτές διαπιστώθηκε η συνέχεια της κατοίκησης του χώρου από τη γεωμετρική μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Η ποιότητα της κεραμικής είναι εξαιρετική σε όλη αυτή τη διάρκεια, σε αντίθεση με ανάλογη κεραμική γειτονικών περιοχών. Το γεγονός αυτό έρχεται να συμπληρώσει και να ενισχύσει τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, που τοποθετούν το Κιέριο μεταξύ των πιο σημαντικών πόλεων της περιοχής.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει για την τομή στο οικόπεδο του Δημ. Πλατώνη, όπου μέσα σε έναν αποθέτη του 4ου αι. π.Χ. βρέθηκε τμήμα πήλινου λακωνικού καλυπτήρα με σφράγισμα, που φέρει το όνομα του κατασκευαστή *ΤΙΜΟΚΛΕΟΥΣ* (Π ί ν. 155 β). Από τον ίδιο αποθέτη προέρχονται εφτά κομμάτια από πήλινες μήτρες ειδωλίων, προτομών και πλακιδίων. Το μεγαλύτερο κομμάτι από τις μήτρες αποδίδει το αριστερό τμήμα κεφαλιού ανδρικής γενειοφόρου μορφής (Π ί ν. 156 α). Η υγρότητα που παρατηρείται στην απόδοση των βοστρύχων της κόμης κάνει πιθανή την ταύτιση της μορφής με τον Ποσειδώνα, ο οποίος ήταν μια από τις κύριες θεότητες που λατρεύονταν στην πόλη (βλ. E. Rogers, The Copper Coinage of Thessaly, 1932, σ. 66 κ.ε.).

Μητρόπολη

Κατά την κατεδάφιση του παλιού σπιτιού του Νταή Λάμπρου, ήρθε στο φως επιγραφή σε πλάκα λευκού μαρμάρου. Είναι σπασμένη από όλες τις πλευρές και έχει διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,275, σωζ. πλ. 0,27, πάχ. 0,13 μ. Ύψ. γραμμ. πρώτου στίχου 0,015 μ. Ύψ. γραμμ. υπόλοιπων στίχων 0,012 μ. Το κείμενο της επιγραφής, που σώζεται σε έξι στίχους, είναι το ακόλουθο (Π ί ν. 156 β).

---------- *συν[θήκη* ----------
----- *ε]ν θωναίω ίε[ρῶ* ----------
------- *ωσστεγνονη* ----------
---------- *χῶραι φρούρια τὰ* ----------
5 -------- *κ]οινά ἔστω Θων[αίων* ---------
------ *Μητρ]οπολιτ[ῶν* ----------

Η επιγραφή αναφέρεται σε συνθήκη συμπολιτείας μεταξύ της αρχαίας Μητροπόλεως και μιας κώμης ή πόλης, το όνομα της οποίας θα πρέπει να ήταν Θώνη. Αν το όνομα Θώνη είναι μια παραλλαγή του ονόματος Θώμη ή Ιθώμη, τότε το κείμενο της επιγραφής αναφέρεται στη γνωστή από το Στράβωνα (9, 437) συμπολιτεία της Ιθώμης με τη «Μητρόπολιν». Το συμπέρασμα ότι πρόκειται για κείμενο συμπολιτείας εξάγεται από τους στίχους 4-5 και 6, όπου αναφέρεται η κοινή κτήση της υπαίθρου χώρας και των οχυρών θέσεων από τους Θωναίους και Μητροπολίτες.

Από το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής είναι δύσκολο να καθορίσουμε τον ακριβή χρόνο της συμπολιτείας των δύο πόλεων. Οπωσδήποτε όμως, αυτή πρέπει να πραγματοποιήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. ή στο α΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Πιθανότερη θεωρούμε τη χρονολόγηση στο α΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ., εξαιτίας της αυξανόμενης πολιτικά σημασίας της «Μητροπόλεως», με την ίδρυση του Κοινού των Θεσσαλών και την παρατηρούμενη εγκατάλειψη μικρότερων γειτονικών πόλεων ή κωμών, όπως του αρχαίου οικισμού στο Καλλίθηρο (Γνώση και Γνώμη, Καρδίτσα, τ. Β΄, 1983, σ. 69 κ.ε.).

Χ. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Και κατά το 1981 συνεχίστηκαν οι δραστηριότητες της Εφορείας και στους τρεις νομούς της αρμοδιότητάς της. Παρουσιάζονται εδώ οι κυριότερες από τις ανασκαφικές εργασίες και τα πιο αξιόλογα τυχαία ευρήματα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Αργυροπούλι Τυρνάβου

Οικόπεδο Δ. Αναστασίου

Ανασκάφτηκε ένας θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος, ο οποίος είχε επισημανθεί κατά την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών. Το οικόπεδο βρίσκεται 200 μ. περίπου βορειότερα από τη θέση όπου το 1965 είχε ανασκαφεί ένας ακόμα θολωτός τάφος[1]. Το νεκροταφείο των θολωτών πρωτογεωμετρικών τάφων ανήκει στην ομηρική πόλη Ηλώνη, η οποία στους ιστορικούς χρόνους ονομαζόταν Λειμώνη. Η αρχαία αυτή πόλη, η οποία την εποχή του Στράβωνα ήταν εντελώς κατεστραμμένη, απλώνεται στις νότιες υπώρειες των προβούνων του κάτω Ολύμπου. Στην απόκρημνη θέση «Πάνω Αργυροπούλι», όπου βρισκόταν μέχρι τα τελευταία χρόνια ένας μικρός συνοικισμός νομάδων κτηνοτρόφων, υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις για κατοικήσεις μεσοελλαδικών και μυκηναϊκών χρόνων.

Ο θολωτός τάφος επισημάνθηκε σε βάθος 3,15 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους και είχε υποστεί αρκετές ζημιές από το εκσκαπτικό μηχάνημα, ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά του, όπου διανοίχτηκε μια μεγάλη οπή προς το εσωτερικό του. Στη δυτική του πλευρά είχε χτιστό δρόμο προσπέλασης προς την είσοδο, του οποίου ανασκάφτηκε ένα μικρό τμήμα καθόσον το μεγαλύτερο μέρος του συνεχιζόταν κάτω από τη γειτονική προς τα δυτικά σύγχρονη οικοδομή (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 157 α). Συγκεκριμένα ο βόρειος τοίχος του δρόμου, ύψ. 2,17 και πάχ. 0,41 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,04 μ. και ο νότιος, ύψ. 2,23 και πάχ. 0,53 μ., σε μήκος 1,94 μ. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν μικρές σχιστολιθικές πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό, με τη μορφή ξηρολιθιάς. Μόνο η κάτω σειρά των δόμων αποτελούνταν από μεγαλύτερες λαξευμένες πέτρες σχιστόλιθου, ύψ. 0,50 μ. Ο δρόμος του θολωτού τάφου παρουσίαζε ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρώτα το πλάτος του δεν ήταν το ίδιο σε όλη την έκτασή του. Στα δυτικά είχε άνοιγμα 1,10 και στα ανατολικά, κοντά στην είσοδο, 0,85 μ. Το δάπεδό του επίσης, το οποίο αποτελούνταν από καλά πατημένο χώμα, βρισκόταν 0,45 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του τάφου και σχημάτιζε κλίση καθώς όδευε από Δ. προς Α. με υψομετρική διαφορά 0,25 μ. Τέλος το σωζόμενο ύψος του νότιου τοίχου ήταν κατά 0,18 μ. περίπου ψηλότερο από το ύψος του κλειδιού του τάφου. Μέσα στην επίχωση του δρόμου βρέθηκαν αρκετά όστρακα πρωτογεωμετρικών χρόνων, με λεπτές ταινίες σε ζώνες.

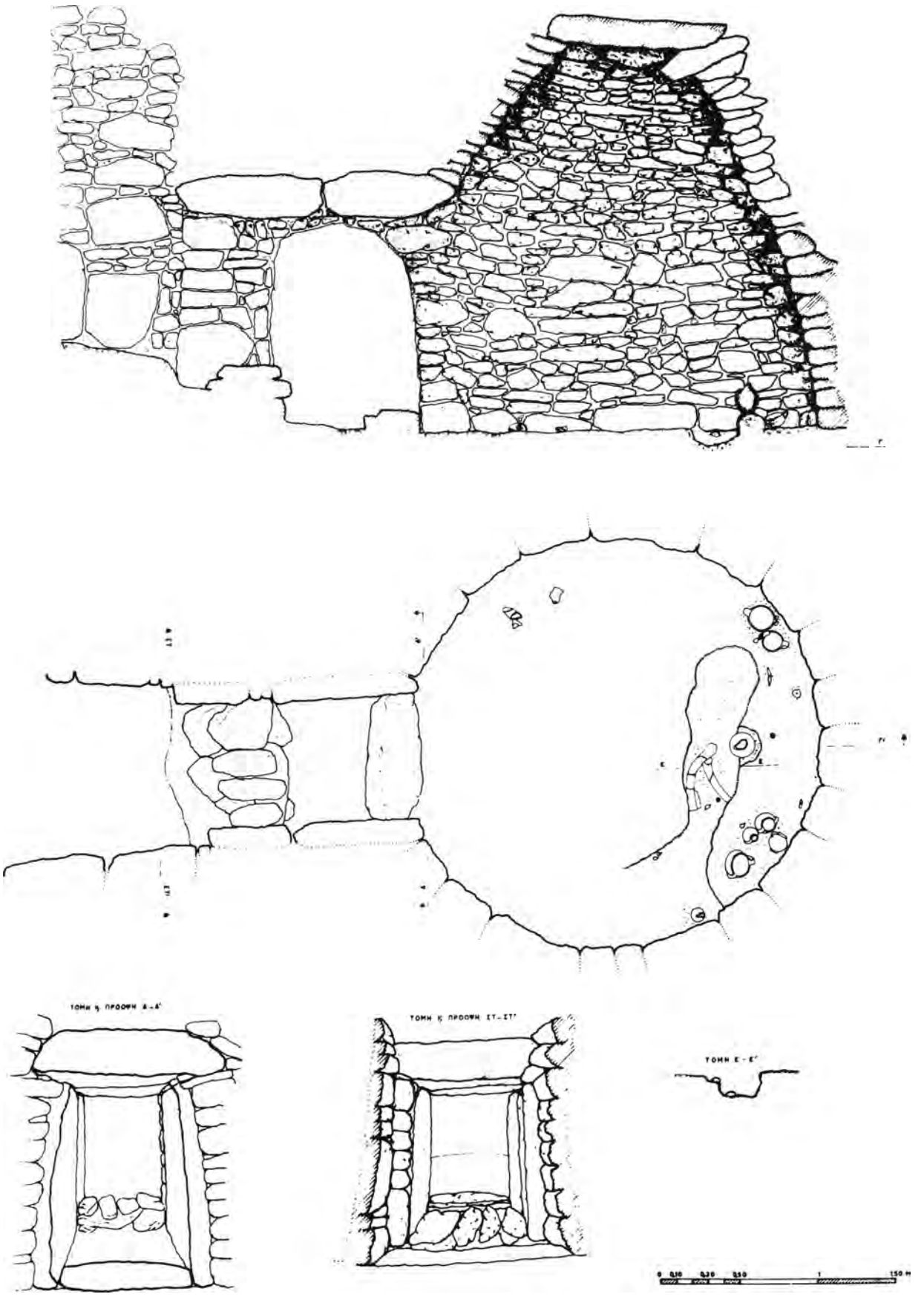
Η είσοδος του τάφου είχε τις εξής διαστάσεις: μήκ. 1,40, πλ. 0,68, ύψ. 1,20 μ. Η νότια παρειά της σχηματιζόταν από δύο σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίες είχαν τοποθετηθεί όρθιες, η μια δίπλα στην άλλη (Π ί ν. 157 β). Τα πέρατα των δύο αυτών πλακών διαμόρφωναν ανατολικά και δυτικά υποτυπώδεις παραστάδες και προεξείχαν από την είσοδο κατά 0,10 μ. περίπου και είχαν ύψος 1,20 μ. Τη βόρεια παρειά της εισόδου αποτελούσε μια όρθια σχιστολιθική πλάκα, η οποία στο ανατολικό πέρας της σχημάτιζε επίσης υποτυπώδη παραστάδα, πλ. 0,10 και ύψ. 1,22 μ. Η πλάκα αυτή δε σχηματίζει παραστάδα και στη δυτική πλευρά, γιατί παραστάδα στο σημείο αυτό δημιουργούνταν από το βόρειο τοίχο του δρόμου, ο οποίος στο ανατολικό πέρας του σχηματίζει γωνία και συνεχίζει προς τα ανατολικά πάνω από τη βόρεια πλευρική πλάκα της εισόδου πατώντας και στο υπέρθυρο, το οποίο αποτελούνταν από δύο μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,38 και συνολ. μήκ. 1,67 μ.

Μεταξύ των εσωτερικών παραστάδων της εισόδου τοποθετήθηκε το κατώφλι, μήκ. 0,83, πλ. 0,39, πάχ. 0,11 μ. Ήταν φτιαγμένο από σχιστόλιθο και δεν κάλυπτε όλη την έκταση της εισόδου. Δυτικά από αυτό βρέθηκε ένα τοιχάριο ξηρολιθιάς με μικρούς πλακαρούς σχιστόλιθους, το οποίο είχε διαστάσεις 0,40 × 0,36 μ. και κάλυπτε όλο το πλάτος της εισόδου. Ένα δεύτερο τοιχάριο ξηρολιθιάς με σχιστόλιθους έφραζε την είσοδο από το δυτικό της στόμιο. Το δεύτερο αυτό τοιχάριο είχε πλάτος 0,95 μ., υπερκάλυπτε το υπέρθυρο και έφθανε στο τελικό ύψος 2,60 μ. μέχρι την κορυφή της θόλου.

Ο θολωτός τάφος, διαμ. 2,63, ύψ. 2,60 μ., έκλεινε από το πάνω μέρος με μια μεγάλη σχιστολιθική πλάκα, μήκ. 1,35, πλ. 1,07, πάχ. 0,17 μ., η οποία αποτελούσε το κλειδί της θόλου. Για την ασφαλέστερη στερέωση του κλειδιού είχαν τοποθετηθεί κατά διαστήματα σφήνες από μικρές πέτρες. Οι πλευρές της θόλου είχαν κατασκευαστεί μέχρι το ύψος 1,40 μ. από μεγάλους σχιστόλιθους με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Από εκεί και μέχρι το κλειδί είχαν τοποθετηθεί μικρότερες σχιστολιθικές πέτρες με το σύστημα της ξηρολιθιάς.

Οι πέτρες της θόλου στην εσωτερική τους επιφάνεια είχαν λαξευτεί επιμελώς ενώ στην εξωτερική ήταν εντελώς ακατέργαστες.

1. ΠΑΕ 1910, σ. 241-264 και ΠΑΕ 1914, σ. 209-210.

Σχέδ. 1. Αργυροπούλι Τυρνάβου. Οικόπεδο Δ. Αναστασίου. Θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος. Κάτοψη και τομές.

Στην εξωτερική πλευρά της θόλου είχαν προστεθεί και άλλες σχιστολιθικές πέτρες, οι οποίες είχαν τοποθετηθεί εντελώς πρόχειρα, κατά τρόπο ώστε το τελικό πλάτος της να είναι 0,48 μ.

Το δάπεδο του τάφου αποτελούνταν από πατημένο χώμα και στρώμα ψιλών χαλικιών (Π ί ν. 158 α). Πάνω σ' αυτό υπήρχε επίχωση, πάχ. 0,67 μ., η οποία σχηματιζόταν από αλλεπάλληλα στρώματα άμμου και λάσπης. Η επίχωση αυτή δημιουργήθηκε από τα χώματα και τα νερά, τα οποία έμπαιναν στο εσωτερικό του τάφου από τις ρωγμές της θόλου. Επειδή ο τάφος πλημμύριζε, τα οχτώ πήλινα που συνόδευαν το νεκρό μετακινήθηκαν από την αρχική τους θέση. Μερικά από αυτά έσπασαν και τα κομμάτια τους βρέθηκαν σε διαφορετικές θέσεις και βάθη μέσα στην επίχωση του δαπέδου. Τα αγγεία αυτά, μετά τη συγκόλλησή τους, είναι:

1. Οπισθότμητη χειροποίητη πρόχους από γκρίζο πηλό, ύψ. 0,22 μ. 2. Χειροποίητος κανθαροειδής σκύφος από κόκκινο πηλό, ύψ. 0,11 μ. 3. Χειροποίητος κανθαροειδής σκύφος από κόκκινο πηλό, ύψ. 0,07 μ. 4. Χειροποίητος αμφορίσκος από κόκκινο πηλό, ύψ. 0,14 μ. 5. Χειροποίητη οπισθότμητη πρόχους από κόκκινο πηλό, ύψ. 0,14 μ. 6. Κανθαροειδής σκύφος από κόκκινο πηλό με διακόσμηση ρομβοειδών σχημάτων και κάθετων γραμμών, ύψ. 0,095 μ. 7. Αμφορίσκος από πορτοκαλί πηλό με διακόσμηση οριζόντιων και κάθετων γραμμών, ύψ. 0,125 μ. 8. Αμφορίσκος από πορτοκαλί πηλό με διακόσμηση οριζόντιων και κάθετων γραμμών, ύψ. 0,12 μ. 9. Μικρή πήλινη αμφικωνική ψήφος όρμου, ύψ. 0,02 μ. 10. Μικρός χάλκινος δακτύλιος, διάμ. 0,022 μ. 11. Μικρός σιδερένιος δακτύλιος, διάμ. 0,028 μ.

Ταφική πυρά: Το ανατολικό τμήμα του δαπέδου του τάφου ήταν πολύ σκληρό και είχε σκούρο καφέ χρώμα. Μικρά τεμάχια οστών ήταν διάσπαρτα σε όλη την έκτασή του. Ήταν προφανές ότι στο σημείο αυτό έγινε η καύση του νεκρού. Από την υφή και το χρώμα των οστών (είχαν έντονο λευκό χρώμα) έγινε αντιληπτό ότι η ταφική πυρά ήταν πολύ ισχυρή και έγινε πλήρης απανθράκωση του νεκρού. Μετά τη διαδικασία της καύσης έγινε επιλογή των μεγάλων οστών, τα οποία τοποθετήθηκαν σε έναν αβαθή λάκκο ακανόνιστου σχήματος στο ίδιο σημείο του δαπέδου. Ο λάκκος είχε μήκος 1,15, μέγ. πλάτος 0,45 και βάθος 0,25 μ. Από τον εξονυχιστικό έλεγχο όλων των επιμέρους ανασκαφικών στοιχείων διαπιστώθηκε ότι η ταφική πυρά προηγήθηκε της κατασκευής του θολωτού τάφου. Ο νεκρός δηλαδή είχε καεί σε μεγάλη πυρά, είχαν ταφεί τα μεγάλα οστά του και στη συνέχεια πάνω στο λάκκο ταφής κατασκευάστηκε ο τάφος. Το συμπέρασμα αυτό βγήκε από το γεγονός ότι σε επαφή με την εξωτερική παρειά του τάφου στο ίδιο βάθος με το δάπεδο επισημάνθηκαν έντονα ίχνη φωτιάς. Ήταν φανερό ότι ο θολωτός τάφος περιέλαβε τον ταφικό λάκκο και μόνο ένα τμήμα της ταφικής πυράς.

Λυκούδι

Κατά την άροση αγρού στη θέση «Σκοτίνα» της κοινότητας Λυκουδίου Ελασσόνας, επισημάνθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι πρωτογεωμετρικοί τάφοι, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., οι οποίοι ανήκαν στο νεκροταφείο της αρχαίας Αζώρου (πόλης της Περραιβικής Τριπολίτιδας). Ο πρώτος αποτελούνταν από μαρμάρινες πλάκες και είχε διαστάσεις 1,85 × 0,40 μ. Στο εσωτερικό του περιείχε ένα νεκρό προς τα ΒΑ. και τα εξής κτερίσματα: α) Έναν κανθαροειδή σκύφο, β) Μία οπισθότμητη πρόχου, γ) Έναν αμφορίσκο, δ) Ένα σιδερένιο δακτυλίδι.

Ο δεύτερος τάφος είχε διαστάσεις 1,84 × 0,39 μ. και αποτελούνταν από μαρμάρινες πλάκες. Περιείχε ένα νεκρό και έναν κανθαροειδή σκύφο.

Γόννοι

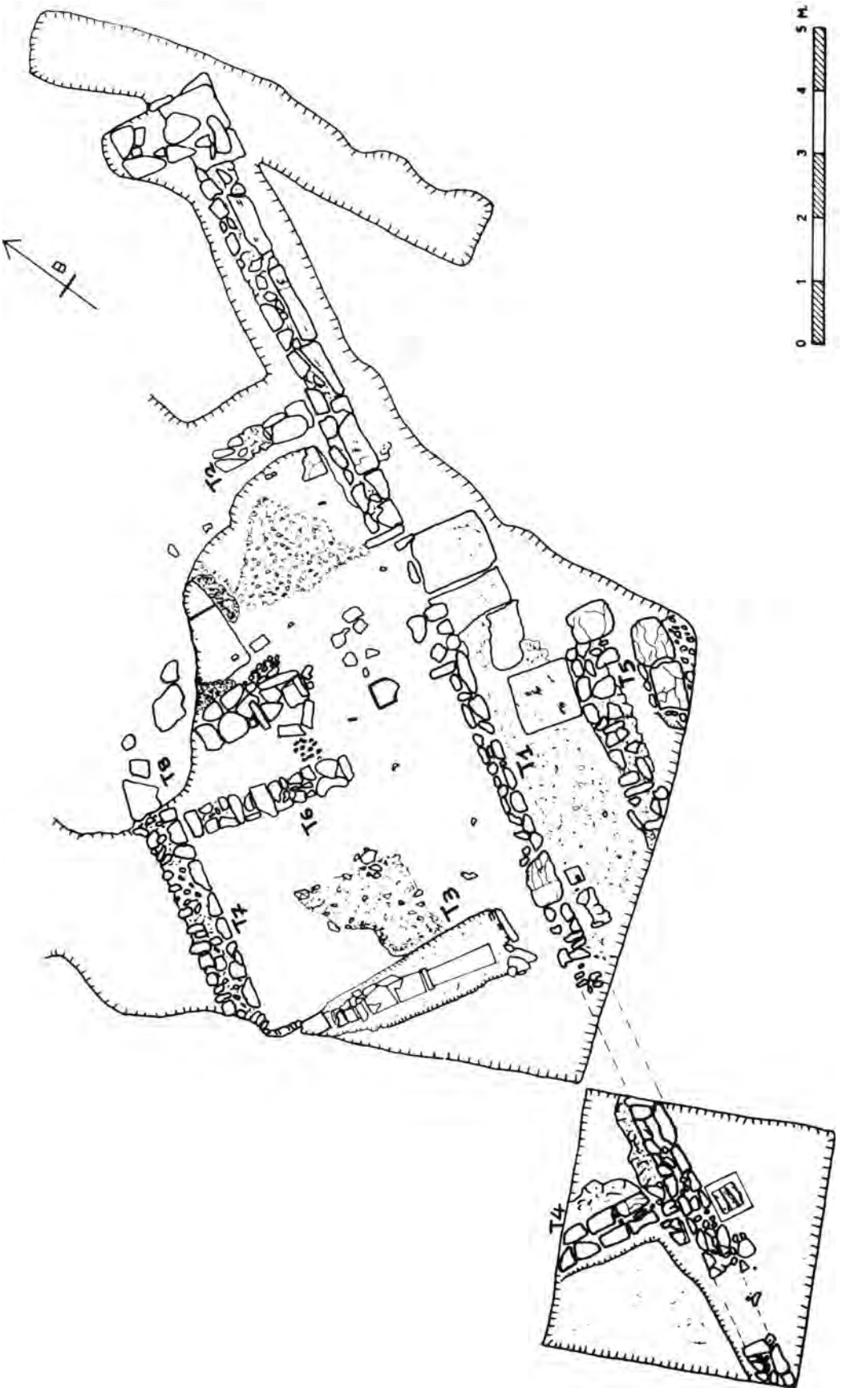
Αγρός Νικολάου Τσιαπλέ

Για δεύτερη περίοδο πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στον παραπάνω αγρό. Οι πρώτες εργασίες στη θέση αυτή, καθαρά σωστικού χαρακτήρα, είχαν γίνει για λίγες μέρες το 1977 και είχαν επισημάνει την αρχή ενός μεγάλου δρομικού κτιρίου με αξιόλογα κινητά ευρήματα. Από τα ευρήματα αυτά, κυρίως αναθηματικές στήλες και γλυπτά, φθάσαμε στο συμπέρασμα ότι έχουμε μπροστά μας τα λείψανα συγκροτήματος ενός σημαντικού ιερού του Ασκληπιού και της Υγείας, το οποίο φαίνεται ότι είχε επισημάνει από παλιά ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος[2].

Η δεύτερη ανασκαφή αποκάλυψε σε αρκετή έκταση το μεγάλο δρομικό κτίριο, το οποίο είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. και πλάτος 4,40 μ. Ερευνήθηκαν συστηματικά οι τρεις εξωτερικοί τοίχοι του, βόρειος, ανατολικός και δυτικός και πέντε εγκάρσιοι εσωτερικοί, οι οποίοι διαμόρφωναν δωμάτια (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 158 β). Οι εξωτερικοί τοίχοι και οι τρεις εσωτερικοί (τοίχοι Τ1, Τ7, Τ2, Τ4, Τ8 στο σχέδιο) ήταν χτισμένοι με σχιστολιθικές πλάκες σε δύο σειρές κατά το δρομικό σύστημα. Το ενδιάμεσο κενό που υπήρχε μεταξύ των πλακών γεμιζόταν με μικρές ακατέργαστες πέτρες.

Ο ανατολικός τοίχος Τ1, ύψ. 0,45 και πάχ. 0,60 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 22,50 μ. Το βόρειο άκρο του στρεφόταν σε ορθή γωνία προς Δ. και σχημάτιζε το βόρειο τοίχο του κτιρίου. Διακοπτόταν σε δύο σημεία στα οποία σχηματίζονταν ισάριθμες είσοδοι. Στις πλαϊνές πλευρές των δυο εισόδων οι σχι-

2. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 318.

Σχέδ. 2. Γόννοι Λάρισας. Αγρός Ν. Τσιαπλέ. Κάτοψη ερειπίων ιερού Ασκληπιού και Υγείας.

στολιθικές πλάκες του τοίχου είχαν τοποθετηθεί κάθετα και διαμόρφωναν μ' αυτό τον τρόπο υποτυπώδεις παραστάδες.

Ο δυτικός τοίχος του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε σε μικρή έκταση, μήκ. 3,85 και πάχ. 0,60 μ.

Από τους εσωτερικούς τοίχους οι τρεις (Τ2, Τ8, Τ4) είχαν την ίδια τοιχοδομία με τους προηγούμενους και φαίνεται ότι ήταν σύγχρονοι με αυτούς. Οι άλλοι δύο τοίχοι, Τ3 και Τ6, αποτελούσαν μεταγενέστερες προσθήκες. Ειδικά ο Τ3 ήταν χτισμένος με ακατέργαστες πέτρες και ωμές πλίνθους. Οι τοίχοι στην εσωτερική τους επιφάνεια έφεραν επάλειψη πολύχρωμου κονιάματος, όπως φαίνεται από τα άφθονα κομμάτια που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής.

Στο εσωτερικό του κτιρίου βρέθηκαν τμήματα δυο δαπέδων. Το ένα μεταξύ των τοίχων Τ2 και Τ8 από λευκές και μαύρες ψηφίδες, οι οποίες συγκρατούνταν με λάσπη και πατούσαν πάνω σε στρώση από μεγάλα βότσαλα. Ένα δεύτερο από καλά πατημένο πηλό αποκαλύφθηκε στα βόρεια και νότια του Τ4, ψηλότερα από το προηγούμενο κατά 0,20 μ. περίπου.

Από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων βγήκε το συμπέρασμα ότι το μεγάλο αυτό κτίσμα είχε δυο οικοδομικές φάσεις, οι οποίες είναι δυνατό να αναχθούν, στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια η πρώτη (τοίχοι Τ1, Τ2, Τ4, Τ7 και το ψηφιδωτό δάπεδο) και στα ρωμαϊκά η δεύτερη (τοίχοι Τ3, Τ6 και το δάπεδο από πατημένο πηλό). Φαίνεται ότι η χρήση του ιερού αυτού άρχισε τον 4ο αι. π.Χ. και καταστράφηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από το πλήθος των ευρημάτων της ανασκαφής (νομίσματα, όστρακα και θραύσματα αναθηματικών στηλών) ξεχώριζαν δυο ενδιαφέροντα γλυπτά.

Το πρώτο είναι ένα κομμάτι μαρμάρινης στήλης ύψ. 0,14, πλ. 0,10, πάχ. 0,06 μ., όπου παριστάνεται ανάγλυφα το κάτω μέρος ποδήρους χιτώνα με κατακόρυφες πτυχώσεις και τα κάτω άκρα γυναικείας μορφής προς τα δεξιά. Το δεύτερο είναι ο κορμός αγαλματιδίου από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο, ύψ. 0,29 και πλ. 0,17 μ. Τα πόδια του είναι σπασμένα, από τα γόνατα και κάτω, λείπει εντελώς το κεφάλι και το δεξί χέρι του από τον ώμο. Από το αριστερό του χέρι, το οποίο λύγιζε στον αγκώνα σε ορθή γωνία, λείπει ο πήχυς. Πρόκειται για τον τύπο αγαλματιδίου μικρού αγοριού με τη χλαμύδα, η οποία δένει τριγωνικά μπροστά στο στήθος και καλύπτει τον αριστερό ώμο. Στη συνέχεια συγκρατείται από τον αριστερό πήχυ και πέφτει προς τα κάτω. Η μορφή στηρίζεται στο δεξί σκέλος και έχει άνετο το αριστερό, το οποίο προβάλλει προς τα εμπρός. Στο κέντρο του λαιμού σώζεται μέρος από το μολύβδινο γόμφο, που στερέωνε το κεφάλι του.

Σπηλιά

Στη θέση «Κόκκα» ανασκάφτηκαν έξι τάφοι της ύστερης αρχαιότητας (4ος-5ος αι. μ.Χ.).

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος από σχιστόπλακες, ακτέριστος, διαστ. 1,97 × 0,65 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος με σχιστολιθικές πλάκες, διαστ. 1,40 × 0,86 μ., και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στο δάπεδό του βρέθηκαν ένα δίωτο αγγείο, ένα μόνωτο κυάθιο και ένα μόνωτο κύπελλο.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, μισοκατεστραμμένος. Οι σχιστολιθικές πλάκες των πλευρών του είχαν μετακινηθεί από τη θέση τους. Οι πιθανές διαστάσεις ήταν 1,95 × 0,60 μ. και η κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στην επίχωση του εσωτερικού του βρέθηκαν δέκα χάλκινα νομίσματα.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος, εντελώς κατεστραμμένος.

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος από σχιστολιθικές πλάκες, συλημένος, διαστ. 1,82 × 0,60 μ., και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος συλημένος, διαστ. 1,05 × 0,42 μ., και κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Κραννών

Τύμβος Ζ

Ο τύμβος αυτός βρίσκεται στο νότιο όριο του εκτεταμένου νεκροταφείου της αρχαίας Κραννώνας, στη θέση «Μαυρόπετρα» της κοινοτικής περιφέρειας του Δοξαρά Λάρισας. Εξαιτίας της απομακρυσμένης θέσης του από κατοικημένες περιοχές έγινε συστηματικός στόχος αρχαιοκαπηλείας για δύο σχεδόν χρόνια. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των τοπικών αστυνομικών αρχών και των δύο αρχαιοφυλάκων της περιοχής οι άγνωστοι δράστες με εξαιρετική οργάνωση και θρασύτητα προσπάθησαν επανειλημμένα να τον ανασκάψουν. Χρησιμοποίησαν για τον παράνομο σκοπό τους ακόμα και εκσκαπτικά μηχανήματα, τα οποία μετέφεραν στη θέση του τύμβου με μεγάλα φορτηγά αυτοκίνητα.

Μετά τα γεγονότα αυτά αποφασίστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού η άμεση ανασκαφή του τύμβου Ζ. Η ανασκαφή έγινε με τη μέθοδο των κάθετων τομών, οι οποίες άρχιζαν από την κορυφή του και έφθαναν μέχρι το φυσικό βράχο. Διανοίχθηκαν τρεις τέτοιες τομές, οι οποίες έφθασαν σε βάθος 6,40 μ., και διαπιστώθηκε ότι η επίχωση του τύμβου έγινε σε δύο στάδια με χαλίκια, λατύπη και χώμα. Σε καμιά από τις ανασκαφικές τομές δε βρέθηκε ίχνος κιβωτιόσχημου ή χτιστού τάφου ούτε κανένα άλλο στοιχείο, που να σημαίνει ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές. Μόνο στην τρίτη τομή, στην ανατολική πλευρά του τύμβου, επισημάνθηκαν λαξεύματα αρχαίου λατομείου με δύο λαξευμένους γωνιόλιθους στη θέση τους. Από το λατομείο αυτό γινόταν εξόρυξη ενός εύθρυπτου ψαμμιτόλιθου, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην αρχαία Κραννώνα για την κατασκευή κυρίως τάφων και επιτύμβιων στηλών. Λόγω αυτού του γεγονότος διατυπώθηκε η

άποψη ότι πιθανώς το υλικό του λατομείου αυτού χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή χτιστών ή κιβωτιόσχημων τάφων σε μερικούς ταφικούς τύμβους που βρίσκονται στην ίδια θέση και που απέχουν από το Ζ λιγότερο από 100 μ.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο Μουσείο Λάρισας μεταφέρθηκαν οι παρακάτω αρχαιότητες, οι οποίες ήρθαν στο φως τυχαία κατά την άροση αγρών ή παραδόθηκαν από ιδιώτες.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Ἀτραγας

1. (Α.Ε.Μ.Λ. 81/4). Τοξωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο. Σε οριζόντιο κανόνα κάτω από την επίστεψη σώζει ένα τμήμα της επιγραφής: *Ἀγαθοκ[λέας].*

Διαστάσεις: ύψ. 0,31, πλ. 0,28, πάχ. 0,07 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. π.Χ.

Φαϋττός

2. (Α.Ε.Μ.Λ. 81/3). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο, σπασμένη στο κάτω μέρος. Δεξιά και αριστερά πλαισιώνεται με δύο πεσσούς οι οποίοι στήριζαν το επιστύλιο και το αέτωμα.

Η στήλη στην μπροστινή της επιφάνεια έχει ανάγλυφη παράσταση της θεάς Τύχης, η οποία με το αριστερό χέρι κρατεί το κέρας της Αμάλθειας και με το δεξί ακουμπά το κεφάλι ενός μικρού παιδιού. Στο επιστύλιο, κάτω από το αέτωμα, έχει την επιγραφή: *Φιλόδημος ὀνέθεικε.*

Διαστάσεις: ύψ. 0,20, πλ. 0,10, πάχ. 0,05 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Κουλούριο

3. (Α.Ε.Μ.Λ. 81/1). Τμήμα ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης από άσπρο μάρμαρο, σπασμένη σε όλες σχεδόν τις πλευρές της. Στο επιστύλιο, κάτω από το αέτωμα, έχει την επιγραφή: *Ποσειδῶνι [-----] Ἀντιγενεία.*

Διαστάσεις: ύψ. 1, πλ. 0,95, πάχ. 0,14 μ. Χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Καλοχώρι

4. (Α.Ε.Μ.Λ. 81/5). Πάνω τμήμα μιας ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης, από γκριζόλευκο μάρμαρο. Σώζεται το αέτωμα με τα τρία ακρωτήρια και τμήματα των δύο δωρικών ημικιόνων που πλαισίωναν το κεντρικό μέρος της στήλης. Στο επιστύλιο έχει την επιγραφή: *Ἀρτέμιδι Θροσίᾳ Εὐπάτρα Πασιμελοντεία τελέουμα.*

Διαστάσεις: ύψ. 0,43, πλ. 0,70, πάχ. 0,07 μ. Χρονολογείται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Συκέα Ελασσόνας

5. (Αριθ. Ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογικής Ελασσόνας 78/1). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο σχεδόν ακέραιη (Π ί ν. 158 γ). Βρέθηκε στον αγρό του Ευθ. Σαρηγιαννίδη στη θέση «Παλιά Συκιά». Στην μπροστινή της επιφάνεια έχει χαραγμένη κάθετα και αριστερόστροφα την παρακάτω επιγραφή: *Σύθρος ἄρχῶν ἀπέθα/νεν πᾶν διαδασάμενος.*

Διαστάσεις: ύψ. 1,35, πλ. 0,39, πάχ. 0,21 μ. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Ομόλιο

6. (Α.Ε.Μ.Λ. 78/1). Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με τοξωτή επίστεψη. Στην μπροστινή της επιφάνεια σώζει τμήμα ανάγλυφης παράστασης νεανικής μορφής.

Διαστάσεις: ύψ. 0,20, πλ. 0,30, πάχ. 0,08 μ.

Ελάτεια

7. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/62). Δεξιό τμήμα επιτύμβιας αετωματικής στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Στο επιστύλιο έχει την επιγραφή: *Χαῖρε.*

Διαστάσεις: ύψ. 0,32, πλ. 0,40, πάχ. 0,10 μ.

Αργυροπούλι Τυρνάβου

8. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/95). Χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη. Η εξωτερική επιφάνεια διακοσμείται με ανάγλυφους ομόκεντρους κύκλους και λογχοειδή φύλλα. Κάτω από τα χείλη υπάρχει χαρακτή διακόσμηση σε τρεις ζώνες. Διαστάσεις: ύψ. 0,038, διάμ. 0,18 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

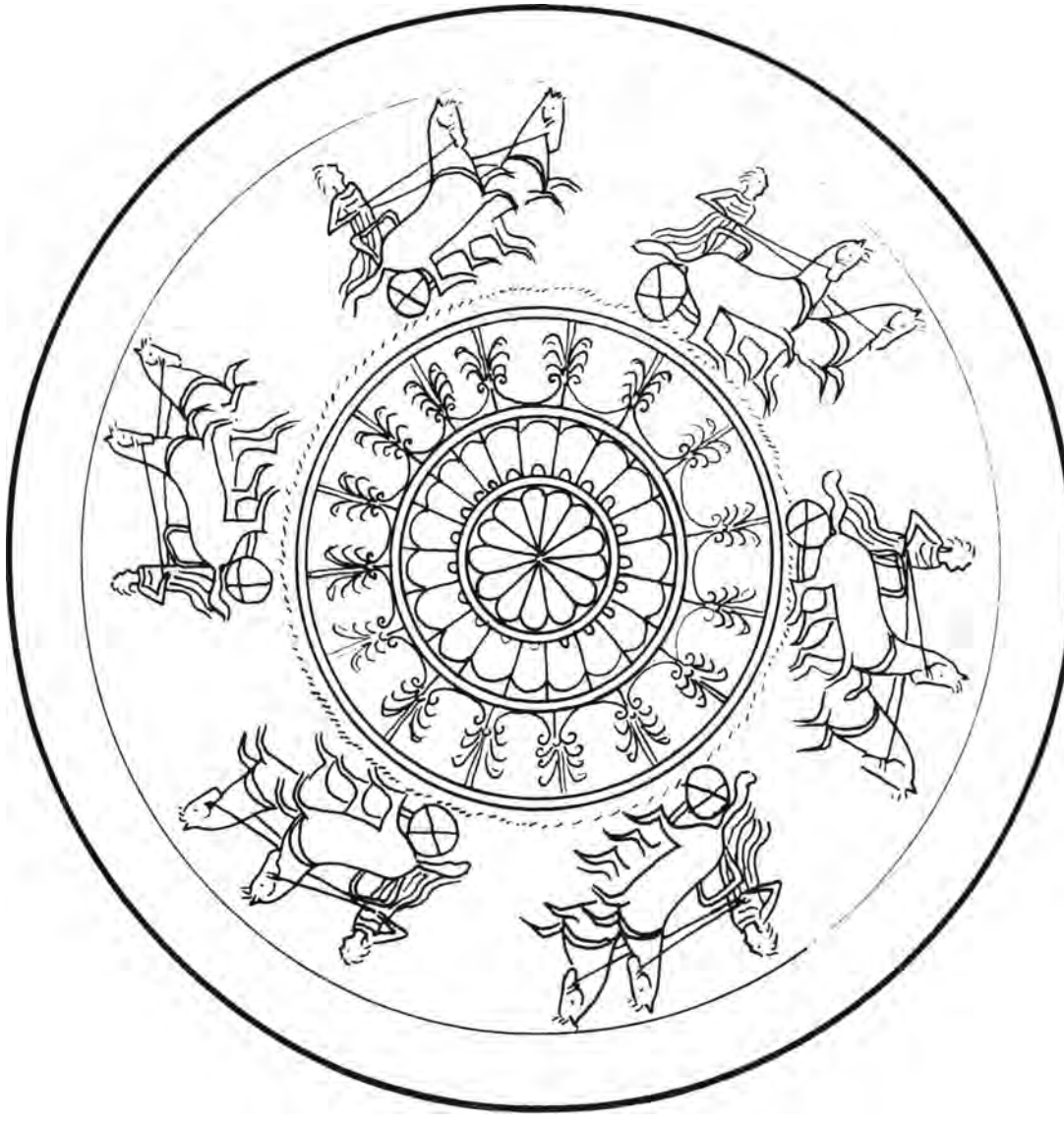
9. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/96). Χάλκινη αρύταινα. Η λαβή της καταλήγει σε κεφαλή υδρόβιου πτηνού. Μήκ. λαβής 0,19, διάμ. 0,065 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ.

10. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/97). Χάλκινη φιάλη με χαρακτή διακόσμηση αρματοδρομιών στην εσωτερική της επιφάνεια. Διαστάσεις: ύψ. 0,038, διάμ. 0,13 μ. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 3).

11. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/101). Μικρό ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ανθεμωτή διακόσμηση. Ύψ. 0,063 μ.

12. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/102). Τμήμα ερυθρόμορφου σκύφου με παράσταση δύο αντωπών πανθήρων. Ύψ. 0,08 μ.

13. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/103). Μελαμβαφής κύλικα με δακτυλιοειδή βάση. Ύψ. 0,055 μ.

Σχέδ. 3. Αργυροπούλι Τυρνάβου. Διακόσμηση χάλκινης φιάλης.

14. (Α.Ε.Μ.Λ. 79/98-79/100). Τρεις πρωτογεωμετρικές οπισθότμητες πρόχοι.

15. (Α.Ε.Μ.Λ. 78/83). Κάτω τμήμα επιτύμβιας μαρμάρινης στήλης με ανάγλυφη παράσταση. Σώζεται το κάτω μέρος γυναικείας μορφής, η οποία φοράει πέπλο. Διαστάσεις: ύψ. 0,63, πλ. 0,60, πάχ. 0,08 μ.

Λάρισα

16. (Α.Ε.Μ.Λ. 81/2) (117). Μικρό τμήμα μιας στήλης από λευκό μάρμαρο, το οποίο διασώζει την ακόλουθη επιγραφή:

[Ἀγαθῆι τύχηι Ἀτρα]γίων ἡ πό[λις - -]
[ἔδωκε- - -] ἀσφάλει[αν- - - - -]
[- - - - - - - - - - -]ΛΟΥΣ[- - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - -Εὐ]λύκ[ωι- - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - -Εὐ]λύκου Ἱπ[πομάχου - - -]
[- - - - - - - -]ΟΣ Νικομ[άχου - - - - - - -]

Διαστάσεις: ύψ. 0,17, πλ. 0,11, πάχ. 0,07 μ. Από τον τύπο των γραμμάτων χρονολογείται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

ΑΘ. ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Εφορείας κατά το έτος 1981 περιλαμβάνει αφενός στερέωση και συντήρηση των μνημείων της Θεσσαλίας και Φθιώτιδος, σύμφωνα με το πρόγραμμα εργασιών της Διεύθυνσης Αναστηλώσεως, αφετέρου συνέχιση της καταγραφής και φωτογράφησης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων Ευρυτανίας, παράλληλα με τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φρούριο Τρικάλων

Στο σημαντικό τούτο μνημείο έγιναν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους εργασίες στερέωσης, συντήρησης και αποκατάστασης της τοιχοδομίας, κυρίως της ανατολικής και νότιας πλευράς.

Φρούριο Λάρισας

Το σωζόμενο κτίσμα Μπεζεστένι, της εποχής της τουρκοκρατίας, ήταν επιχωματωμένο στο εσωτερικό του. Η αποχωμάτωση του χώρου αποκάλυψε τους εξωτερικούς τοίχους, ύψ. περίπου 3 μ., καθώς και τις γενέσεις των τόξων που στήριζαν τους θόλους του κτίσματος.

Ναός Παναγίας Μεγαλόβρυσου Αγιάς

Έγιναν στερεωτικές εργασίες, ανακεράμωση της στέγης και καθαρισμός του νάρθηκα.

Κουρσούμ Τζαμί Τρικάλων

Στο μνημείο συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες, που είχαν αρχίσει από το 1967 (βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 270).

Ναός Παναγίας Μελιβοίας

Έγινε στερέωση της τοιχοποιίας και ανακεράμωση της στέγης.

Άνω Μονή Ξενιάς

Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στο καθολικό της μονής, που είχε υποστεί σοβαρές ζημιές από το σεισμό του Ιουλίου 1980.

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας Τρικάλων

Στο σημαντικό αυτό μνημείο έγινε στερέωση της τοιχοποιίας και του μικρού θόλου του κωδωνοστασίου. Επίσης άρχισαν εργασίες καθαρισμού των τοιχογραφιών.

Μονή Ρουσάνου Μετεώρων

Άρχισαν οι προκαταρκτικές εργασίες για τη στερέωση του καθολικού της Μονής.

Τζαμί Λάρισας

Στο Γενή-Τζαμί της Λάρισας, χτισμένο το 1910, όπου στεγάζεται προσωρινά το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, έγινε επισκευή των εσωτερικών επιχρισμάτων.

Ναός Πόρτα-Παναγιάς στην Πύλη Τρικάλων

Έγινε τοποθέτηση παραθύρων και στερέωση της τοιχοποιίας.

Ναός Αγίων Πάντων Καλαμπάκας

Παρεκκλήσι του Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου. Έγινε ανακεράμωση της στέγης και συντήρηση του πλακόστρωτου δαπέδου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

Και το 1981 συνεχίστηκαν οι εργασίες για να αποκατασταθούν οι ζημιές που προκάλεσαν οι σεισμοί του Ιουλίου 1980 στα ανασκαμμένα μνημεία και στα ευρήματα των ανασκαφών. Παράλληλα συνεχίστηκε και το ανασκαφικό έργο. Την επίβλεψη των εργασιών (ανασκαφών, συντήρηση αρχαίων κτλ.) στον αρχαιολογικό χώρο Νέας Αγχιάλου είχε η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Α. Ντίνα.

Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στη βασιλική του Αρχιερέως Πέτρου της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. Τα αποτελέσματα της έρευνας εκθέτει ο Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Π. Λαζαρίδης στα ΠΑΕ 1981, σ. 82-91.

Βασιλική Μαρτυρίου

Με τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη του αμπελώνα Ευάγγ. Αναστασόπουλου επεκτάθηκε η έρευνα στο ανατολικό πέρας του βόρειου κλίτους και στην αψίδα της βασιλικής (ΠΑΕ, ό.π.). Έτσι αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία του κλίτους αυτού και το βόρειο μισό της αψίδας του μνημείου. Δυστυχώς η τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους είναι κατεστραμμένη σε βάθος 0,65 μ. από το ψηφιδωτό δάπεδο και έτσι χάθηκαν τα ίχνη της πόρτας που ανοιγόταν εκεί. Την ύπαρξη πόρτας επιβεβαιώνει η επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο, η οποία είναι τοποθετημένη κατά τρόπο ώστε να διαβάζεται από αυτόν που μπαίνει από τα ανατολικά

στο βόρειο κλίτος (ΠΑΕ 1979, σ. 66, εικ. 4). Το ψηφιδωτό από την επιγραφή μέχρι τον ανατολικό τοίχο δε σώζεται παρά μόνο σε λίγα σημεία. Η λιθορριπή του διατηρείται καλά.

Τέλος αποκαλύφθηκε και η βόρεια γένεση της αψίδας του Ιερού, πλ. 0,95 μ. Ολοκληρώθηκε δε και η αποκάλυψη της χορδής του ημικυκλίου της αψίδας η οποία συνεχίζεται κανονικά μέχρι τη βόρεια γένεσή της.

Έγινε η περισυλλογή τμημάτων από αμφίγλυφα και διάτρητα θωράκια, από ορθομαρμαρώσεις και πλακοστρώσεις, ζεύξεις, κομμάτια ψηφιδωτού δαπέδου, ψηφίδες, σπαράγματα τοιχογραφιών, καρφιά και όστρακα.

Οδός Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Θ. Θεοχαράκη)

Κατά ερευνητική δοκιμαστική ανασκαφή, η οποία έφθασε σε βάθος 1,75 μ. από το δάπεδο της πρώην οικίας Θεοχαράκη και 3,55 μ. από το κατάστρωμα της οδού Αγίου Γεωργίου, αποκαλύφθηκαν τα εξής:

Σε βάθος 0,41 μ. από το δάπεδο της κατεδαφισμένης οικίας βρέθηκε το μισό πάτωμα δεξαμενής με μήκος της ακέραιης πλευράς της 1,03 μ. Στο δάπεδο είναι στρωμένες ακανόνιστα, πάνω σε ασβεστοκονία με ποταμίσια άμμο, πήλινες πλάκες σε δεύτερη χρήση, ακέραιες ή σπασμένες, διαφόρων διαστάσεων, πάχ. 0,03 μ. Κατά μήκος των πλευρών έχει κατασκευαστεί «νεροχύτης» από κουρασάνι, πάχ. 0,06 μ. Επειδή το νότιο μισό της δεξαμενής είναι κατεστραμμένο, δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν τροφοδοτούσε με νερό το παρακείμενο φρεάτιο και ακόμη δεν είναι δυνατό να καθοριστεί το ύψος της, αφού η τοιχοποιία της είναι κατεστραμμένη ως το δάπεδο.

Νότια της δεξαμενής και σε βάθος 1,02 μ. από το πήλινο δάπεδό της, βρέθηκε μισοκατεστραμμένο ένα φρεάτιο αποστράγγισης νερού, από κοινή τοιχοποιία, με ασβεστοκονία και αδούλευτες πέτρες μικρών διαστάσεων. Οι εσωτερικές του πλευρές είναι επιχρισμένες όπως και ο πυθμένας του με κουρασάνι, πάχ. 0,015 μ. Νεροχύτης από κουρασάνι, ύψ. 0,045 και πλ. 0,07 μ., είναι κατασκευασμένος κατά μήκος των πλευρών του πυθμένα. Το φρεάτιο, που οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 0,58 × 0,64 μ., σώζεται σε ύψος 0,43-0,69 μ. Ένας αγωγός (αγ. 1) από ανεστραμμένα κεραμίδια, μήκ. 0,68-0,69 και πλ. 0,17-0,22 μ., έφερνε από τα ανατολικά νερό στο φρεάτιο. Ο αγωγός αυτός καταλήγει στην ανατολική πλευρά του φρεατίου, σε ύψος 0,44 μ. από τον πυθμένα του. Άλλος, όμοιος αγωγός (αγ. 2), που ανοίγεται στη νότια πλευρά και σε ύψος 0,39 μ. από τον πυθμένα, έπαιρνε νερό από το φρεάτιο.

Δυτικότερα από τις δύο αυτές κατασκευές βρέθηκαν ερείπια ενός παράγωνου δωματίου, πιθανώς ιδιωτικής κατοικίας (τοίχοι Τ1 και Τ2) σε βάθος 0,96-1,20 μ. Η τοιχοποιία είναι αμελής με χωματολάσπη και αδούλευτες, άμορφες πέτρες, διαφόρου προέλευσης και διαφόρων διαστάσεων. Ο τοίχος Τ1 έχει θεμελιωθεί σε βάθος 1,27 μ. και σώζεται σε ύψος 0,31 μ., ενώ ο Τ2 σε βάθος 1,75 μ. πάνω από το φυσικό έδαφος και το σωζόμενο ύψος του είναι 0,54 μ. Η έρευνα δεν έδωσε κινητά ευρήματα εκτός από ένα μικρό βανδαλικό νόμισμα και αρκετά θραύσματα πήλινων παλαιοχριστιανικών αγγείων χωρίς σημασία.

Τα ερείπια που βρέθηκαν στο οικόπεδο ανήκουν, όπως δείχνει η αμελής και πρόχειρη κατασκευή και τα ευτελή υλικά τους και μάλιστα σε δεύτερη χρήση, σε φτωχικές κατασκευές, που έγιναν σε εποχή παρακμής και κατάπτωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, όπως ήταν το α΄ μισό του 7ου αι. μ.Χ.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της οδού στο τμήμα μεταξύ των οδών Ηλ. Λιακοπούλου και Βλ. Παπαδοπούλου, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι (τάφ. 53 και τάφ. 54) κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, του γνωστού τύπου στην περιοχή.

Οδός 30ης Ιουλίου (οικόπεδο Γρηγ. Μαραγκόπουλου)

Κατά ερευνητική δοκιμαστική ανασκαφή αποκαλύφθηκαν τα εξής:

Η ανασκαφή έφθασε στο φυσικό έδαφος που βρίσκεται σε βάθος 0,78 μ. Η επίχωση δεν παρουσίασε στρωματολογικό ενδιαφέρον ούτε απέδωσε σημαντικά κινητά ευρήματα.

Στο χώρο του οικοπέδου βρέθηκαν διάσπαρτοι, πάνω στο φυσικό έδαφος 10 τάφοι καλυβίτες, τα λείψανα δύο τοίχων και ένας τάφος κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος μέσα στο φυσικό έδαφος.

α. Οι καλυβίτες είναι του γνωστού τύπου. Αποτελούνται από στρωτήρες κεράμους μεγάλων διαστάσεων, μήκ. 0,76-0,97 και πλ. 0,43-0,45 μ., ενώ κομμάτια όμοιων κεραμίδων κλείνουν τα ανοίγματα στο κεφάλι και στα πόδια. Την κορυφή καλύπτουν δύο στενά κεραμίδια. Επειδή οι τάφοι αυτοί ήταν σε μικρό βάθος, 0,20-0,32 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, οι περισσότεροι από τους πλάγιους στρωτήρες έχουν καταστραφεί. Βρέθηκαν μόνο οστά ενός νεκρού στον κάθε καλυβίτη σε κατάσταση αποσάθρωσης. Οι σκελετοί ήταν σε ύπτια θέση, με το κεφάλι δυτικά και τα χέρια κατά μήκος των πλευρών.

β. Οι τοίχοι Τ1 και Τ2, που βρέθηκαν σε βάθος 0,53 μ., θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό έδαφος, είναι από ακατέργαστες και άμορφες πέτρες σε αμελή τοιχοποιία με χωματολάσπη. Είναι λείψανα κάποιας ιδιωτικής οικίας ή κάποιου περιβόλου αρχαιότερου από τους καλυβίτες.

γ. Ο τάφος 56 (Π ί ν. 159 α) είναι κιβωτιόσχημος, ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες από ηφαιστειακό λίθο, λίγο πελεκημένες, πάχ. από 0,11-0,15 μ. Οι μεταξύ των πλα-

κών αυτών αρμοί είχαν καλά φραχτεί με ισχυρή ασβεστοκονία. Μετά την αφαίρεση των πλακών βρέθηκαν τα οστά δύο νεκρών, ανακατεμένα και θρυμματισμένα.

Ο τάφος είναι κατασκευασμένος από πλινθόπλακες διαφόρων διαστάσεων, πάχ. 0,03-0,04 μ., και ασβεστοκονία, που το πάχος της ανάμεσα στις σειρές των πλακών είναι 0,025-0,04 μ. Από τις ίδιες πλάκες είναι στρωμένο και το δάπεδο του τάφου.

Τα ευρήματα χρονολογούνται στον 5ο και 6ο αι. και είναι από τα συνήθη που απαντούν σε πολλά σημεία της Νέας Αγχιάλου.

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Κατά παλιότερες έρευνες του Γ. Σωτηρίου στο οικόπεδο κληρονόμων Ξανθούλη, στη διασταύρωση των οδών 30ης Ιουλίου και Αλ. Παπάγου, είχαν επισημανθεί τα ερείπια παλαιοχριστιανικού κτιρίου.

Το 1979, κατά δοκιμαστική έρευνα, βρέθηκαν τμήματα τοίχων και ψηφιδωτό δάπεδο στο πλάτος του πεζοδρομίου της οδού 30ης Ιουλίου, εμπρός από το οικόπεδο Ξανθούλη. Κατά μικρή ανασκαφική έρευνα που έγινε το 1981 σε οικόπεδο, όπου η Κοινότητα Νέας Αγχιάλου είχε ζητήσει άδεια να χτίσει το αγροτικό ιατρείο, ανατολικά του οικοπέδου Ξανθούλη, βρέθηκαν λείψανα τοίχων, ψηφιδωτά δάπεδα και μαρμαροθετήματα.

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο της σημερινής κωμόπολης, μέσα στον περιτειχισμένο χώρο της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών.

Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν η αποκάλυψη τμημάτων άλλων τριών τοίχων παράλληλων με κανονικό προσανατολισμό Α.-Δ. (Τ3, Τ4, Τ5), καθώς και δύο τοίχων Τ1 και Τ2 από τους οποίους ο Τ2 έχει κατεύθυνση Β.-Ν. (Σ χ έ δ. 1).

Οι τοίχοι αυτοί, που σώζονται σε ύψος από 0,20-1 μ. περίπου, αποτελούνται από κοινή τοιχοποιία με ακατέργαστες πέτρες και ασβεστοκονία. Οι πλευρές τους είχαν επένδυση ορθομαρμάρωσης από σχιστολιθικές και μαρμάρινες πλάκες.

Οι δύο τοίχοι Τ3 και Τ5 μαζί με εκείνους που βρέθηκαν στο πεζοδρόμιο της οδού 30ης Ιουλίου, Τ6 και Τ7, μπορούν να χαρακτηριστούν ως οι τοίχοι και στυλοβάτες των κλιτών μιας δρομικής βασιλικής. Ο εγκάρσιος τοίχος Τ2 στα δυτικά θα αποτελεί τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα· ο δε Τ1 το βόρειο τοίχο αντίστοιχα. Ο τοίχος Τ4 και ένας άλλος αντίστοιχός του στα νότια, ο Τ8, που συνεχίζεται κάτω από την ασφαλτόστρωση της οδού 30ης Ιουλίου, είναι τοίχοι προσκτισμάτων, αφού δε συνδέονται οργανικά με τους αρχικούς τοίχους. Στα προσκτίσματα μπορεί να περιληφθεί και ένα φρεάτιο και αγωγός στα βόρεια του κτιρίου.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ιωνίζουσα βάση στη θέση της, η οποία πατάει πάνω σε βάθρο. Αν κρίνει κανείς από τη θέση της και την προχειρότητα κατασκευής του υποστρώματος, βγαίνει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη.

Ο χαρακτήρας της ανασκαφής ως δοκιμαστικής, η περιορισμένη έκταση του οικοπέδου του ιατρείου και η έλλειψη δυνατότητας να επεκταθεί η έρευνα δυτικά στο οικόπεδο Ξανθούλη και ανατολικά στο οικόπεδο του Σταθμού Χωροφυλακής, δεν επέτρεψαν να αποκαλυφθεί ένα ακόμη σημαντικό μνημείο της αρχαίας πόλης.

Από τα λίγα αρχιτεκτονικά στοιχεία που έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί, βγαίνει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική. Έτσι ο αριθμός βασιλικών που έχουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί και επισημανθεί στη Νέα Αγχίαλο, ανεβαίνει σε εννέα.

Το δάπεδο της ένατης βασιλικής είναι στρωμένο με ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα. Τα ψηφιδωτά, που διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, έχουν ποικιλία από γεωμετρικά σχέδια-ρόμβοι, κύκλοι και τετράγωνα, πέλτες αντίνωτες σε ατέρμονο κόσμημα (Π ί ν. 159 β), τεμνόμενοι κύκλοι, έλικες, πλοχμός, ο οποίος αποτελείται από δύο ταινίες συμπλεκόμενες κατά τέτοιο τρόπο ώστε στο κέντρο να σχηματίζεται ριπιδιόμορφο σχέδιο (Π ί ν. 160 α).

Τα μαρμαροθετήματα είναι οκτάπλευρα πλακίδια με τέσσερις καμπύλες πλευρές και τέσσερις ευθείες από γκριζογάλανο σχιστόλιθο που πλαισιώνεται από τετράγωνες και αμυγδαλόσχημες μαρμάρινες λευκές κρούστες (Π ί ν. 160 β).

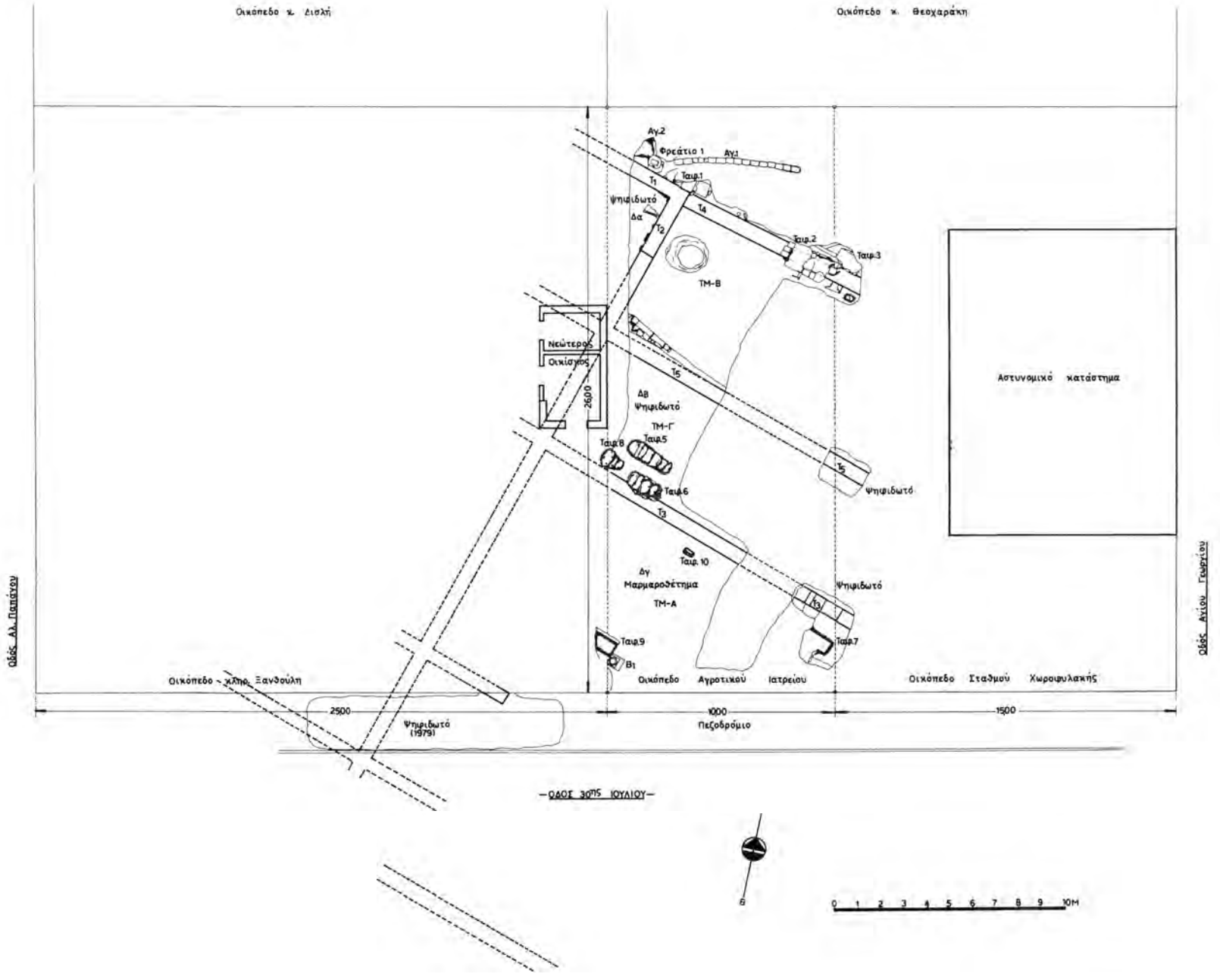
Στο χώρο που ερευνήθηκε αποκαλύφθηκαν δέκα τάφοι, από τους οποίους ο ένας μόνο ήταν καλυβίτης ενώ οι άλλοι εννέα χτιστοί κιβωτιόσχημοι της συνηθισμένης μορφής των τάφων που βρίσκονται στην περιοχή, με καλυπτήριες πλάκες πετρωμάτων διαφόρων ειδών (σχιστόλιθος, ηφαιστειακός λίθος, μάρμαρο). Οι τάφοι αυτοί μαρτυρούν ότι ο χώρος μετά την καταστροφή της βασιλικής, πιθανότατα από τον 7ο αι. και ύστερα χρησιμοποιήθηκε για νεκροταφείο.

Από τα λίγα αρχιτεκτονικά στοιχεία που έφερε σε φως η δοκιμαστική έρευνα —αρχιτεκτονικά, γλυπτό διάκοσμο, ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα, τοιχογραφίες, μικροευρήματα— και από τη σύγκριση με άλλα γνωστά μνημεία της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, η βασιλική μπορεί με μεγάλη πιθανότητα να χρονολογηθεί στον 5ο αι. μ.Χ.

Οδός Αλ. Παπάγου

Κατά τις εργασίες διάνοιξης αγωγού ύδρευσης από την Κοινότητα Νέας Αγχιάλου, στην οδό Παπάγου στο τμήμα της μεταξύ των οδών Ηλ. Λιακοπούλου και Βλ. Παπαδοπούλου, αποκαλύφθηκαν εννέα τάφοι σε βάθος 0,40-1 μ. από το κατάστρωμα της οδού.

Ο τάφος 66, κιβωτιόσχημος, χτιστός, καλυμμένος

Σχέδ. 1. Νέα Αγχίαλος. Φθιώτιδες Θήβες. Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Θ.

με τρεις πλάκες από ηφαιστειακό λίθο και μάρμαρο. Η τοιχοποιία του από αργολιθοδομή στα κατώτερα σημεία και πλινθοδομή στα ανώτερα. Παρουσιάζει αρκετή μείωση. Στη δυτική πλευρά έχει οπή. Εσωτερικά είναι επιχρισμένος με κουρασάνι. Το δάπεδο του είναι στρωμένο με σχιστολιθικές πλάκες. Περιείχε τρεις σκελετούς σε θέση χριστιανικής ταφής.

Οι επτά τάφοι (τάφ. 67-τάφ. 73) ανήκουν στον τύπο των λακκοειδών πλακοσκεπών, πλ. 0,90, σωζ. μήκ. 1,70 και ύψ. 1,07 μ. Καλύπτονται με πλάκες ακατέργαστες. Περιείχαν οστά αποσαθρωμένα.

Ο τάφ. 74 ανήκει στο τύπο των καμαροσκέπαστων τάφων. Η καμάρα του ήταν κατεστραμμένη. Στην ανατολική πλευρά είχε δύο βαθμίδες. Η τοιχοποιία του, πάχ. 0,63 μ., από αργολιθοδομή με κουρασάνι για συνδετικό υλικό. Εσωτερικά επιχρισμένος με κουρασάνι, συνολ. πάχ. 0,015 μ. Οι διαστάσεις του, μήκ. 2,50, πλ. 1,20 και ύψ. 1,44 μ. Για δάπεδο χρησίμευσε το φυσικό έδαφος. Περιείχε οστά αποσαθρωμένα.

Στην ίδια οδό στο τμήμα μεταξύ των οδών Βλ. Παπαδοπούλου και Πατριάρχου Βασιλείου, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,50 μ. πέντε τάφοι καλυβίτες (τάφ. 75-τάφ. 79) του συνήθους τύπου στην περιοχή και δύο τάφοι (τάφ. 80 και τάφ. 81) λακκοειδείς. Για κάλυψη είχαν πλάκες από σχιστόλιθο και ηφαιστειακό λίθο. Περιείχαν οστά αποσαθρωμένα.

Στην ίδια οδό, στο τμήμα μεταξύ των οδών Πατριάρχου Βασιλείου και 30ης Ιουλίου, αποκαλύφθηκαν τα εξής:

α) Δυτικά του οικοπέδου κληρονόμων Ξανθούλη, σε βάθος 0,75 μ., δύο τμήματα από αρράβδωτους κίονες.

β) Δυτικά του οικοπέδου Α. Δισλή, σε βάθος 0,65-0,90 μ., λείψανα τοιχοποιίας, πλ. 1 μ. κατά το μειχτό σύστημα τοιχοδομίας και με κατεύθυνση Δ.-Α. Νότια του τοίχου σε βάθος 1 μ. δάπεδο από πήλινες πλάκες διαστ. 0,40 × 0,30 μ.

γ) Δυτικά της οικίας Κανάρη τμήμα τοίχου.

δ) Δυτικά της οικίας Κ. Μπουρτζή αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,83-1,08 μ. τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης, πλ. 1,60 μ. Είναι κατασκευασμένο από ακατέργαστες πέτρες σχεδόν κολυμπητές με πολύ ασβεστοκονία.

Οδός Αλ. Παπάγου

Κατά τις εργασίες του ΟΤΕ στην οδό Παπάγου, στο τμήμα μεταξύ των οδών Ηλ. Λιακοπούλου και Πρωτεσιλάου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι καμαροσκέπαστοι (τάφ. 93 και τάφ. 94).

Τάφος 93. Βρέθηκε σε βάθος 0,15 μ. από το κράσπεδο της οδού. Η καμάρα του κατεστραμμένη. Οι διαστάσεις του, 2,53 × 1,07 × 1,60 μ. Εσωτερικά επιχρισμένος με κουρασάνι. Για δάπεδο είχε το φυσικό έδαφος.

Τάφος 94. Όμοιος με τον προηγούμενο. Δεν ερευνήθηκε γιατί εκτείνεται κάτω από γειτονική οικία.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας και Βλ. Παπαδοπούλου (οικόπεδο Γ. Ναουμίδη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σε βάθος 0,85-1,10 μ. αποκαλύφθηκαν έντεκα τάφοι που ανήκουν σε τρεις κατηγορίες:

1. Κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς (τάφ. 82, 83, 84, 87, 90, 91). Για κάλυψη είχαν τρεις ή τέσσερις πλάκες από ηφαιστειακό λίθο ή μάρμαρο. Η τοιχοποιία τους είναι από αργολιθοδομή με μια στρώση πλίνθων στο ανώτερο σημείο. Εσωτερικά είχαν επίχρισμα από κουρασάνι, πάχ. 0,015-0,035 μ. Παρουσιάζουν μείωση όσο προχωρούν προς τα πάνω οι πλάγιοι μακρείς τοίχοι. Το μήκος τους είναι 0,98-2,10-2,27, το πλάτος 0,95-1,06, το δε ύψος 0,99-1,16 μ. Για δάπεδο χρησίμευσε το φυσικό έδαφος πάνω στο οποίο βρέθηκαν σκελετοί σε αποσύνθεση.

2. Δίδυμοι κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς (τάφ. 85 και τάφ. 86). Είχαν κοινή εσωτερική τοιχοποιία, πάχ. 0,53 μ., από πλινθοδομή. Το μήκος τους είναι 2,10, το πλάτος 0,96 και το σωζόμενο ύψος 0,77 μ. Εσωτερικά επιχρισμένοι με κουρασάνι, πάχ. 0,01-0,35 μ. Για δάπεδο χρησίμευσε το φυσικό έδαφος. Περιείχαν οστά αποσαθρωμένα.

3. Στους καλυβίτες του συνήθους τύπου στην περιοχή (τάφ. 88, 89, 92).

Οδός Ηλ. Λιακοπούλου

Κατά τις εργασίες του ΟΤΕ στην οδό Λιακοπούλου στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελληνικής Αεροπορίας και Διαμαντοπούλου, σε βάθος 0,20 μ., αποκαλύφθηκε τάφος κιβωτιόσχημος.

Τάφος 95. Για κάλυψη είχε τρεις πλάκες ακατέργαστες από σχιστόλιθο. Διαστάσεις του τάφου: μήκ. 2,15, πλ. 0,87 και ύψ. 1,28 μ. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με κουρασάνι. Στη δυτική πλευρά επί της τοιχοποιίας είχε οπή. Στο από φυσικό χώμα δάπεδο του τάφου βρέθηκαν δύο σκελετοί σε αποσύνθεση.

Στην ίδια οδό αποκαλύφθηκε όμοιος τάφος, ο τάφ. 96 σε βάθος 0,30 μ., διαστ. 2,15 × 0,97 × 1,12 μ. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα. Στη δυτική πλευρά επί της τοιχοποιίας είχε δύο οπές. Περιείχε τρεις σκελετούς σε αποσύνθεση. Από την έρευνα του τάφου περισυλλέχθηκε ένα γυάλινο φιαλίδιο, ύψ. 0,16 μ.

Οδός Πατριάρχου Βασιλείου

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Αγίου Γεωργίου και Βενιζέλου αποκαλύφθηκε τάφος καλυβίτης, ο τάφ. 97, του συνήθους στην περιοχή τύπου.

Οδός Ράλλη (οικόπεδο Βασ. Χρήστου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκαν τα εξής ερείπια αρχαίων κτιρίων.

1. Ο τοίχος Τ2, πλ. 0,65-0,70, σωζ. μήκ. 3,95 μ., με

κατεύθυνση διαγώνια ως προς το οικόπεδο. Βρέθηκε σε βάθος 2 μ. Ήταν ισχυρής κατασκευής με ακατέργαστες πέτρες, κολυμπητές σε ασβεστοκονία. Το σωζόμενο ύψος του ήταν ελάχιστο.

2. Αγωγός 1, σε βάθος 0,70 μ., χτιστός με κουρασάνι και πέτρες, εσωτ. πάχ. 0,23 μ., τετράγωνης διατομής. Η κοίτη του ήταν στρωμένη με σχιστόπλακες μεγάλων διαστάσεων και πάχ. 0,05 μ. Η κατεύθυνσή του ήταν παράλληλη προς τον τοίχο Τ2.

3. Αγωγός 2, σε μικρή απόσταση δυτικά από τον Αγ. 1, με παράλληλη προς αυτόν κατεύθυνση και κατά 0,30 μ. χαμηλότερά του. Ήταν από ανάστροφη κεραμίδα.

4. Τοίχος Τ5, σε βάθος 0,73 μ. Ήταν πρόχειρα κατασκευασμένος με ακατέργαστες πέτρες και χωματολάσπη, πάχ. 0,55 μ. Είχε κατεύθυνση από Α.-Δ.

5. Τοίχος Τ6, της ίδιας κατασκευής με τον Τ5. Βρέθηκε σε βάθος 0,68 μ. και έχει κατεύθυνση κάθετη προς τον Τ5.

6. Τοίχος Τ7, δυτικότερα του προηγούμενου σε βάθος 0,70 μ. και με κατεύθυνση κάθετη προς τον Τ6 Το πλάτος του διαφέρει. Το πάνω τμήμα, ύψ. 1,47, έχει πλάτος 0,55 μ., ενώ το κατώτερο τμήμα του 0,70 μ.

7. Μεταξύ των τοίχων Τ5 και Τ6 διαπιστώθηκαν τα λείψανα τεσσάρων δαπέδων. Το Δγ σε βάθος 1,18 μ. αποτελείται από χώμα ανάμειχτο με πηλόχωμα και μάζες ωμών πλίνθων, συνολ. πάχ. 0,05 μ. Το Δδ σε βάθος 1,48 μ., από τα ίδια υλικά με το προηγούμενο και το ίδιο πάχος. Το Δε σε βάθος 1,82 μ., από πηλόχωμα ισχυρό, πάχ. 0,04 μ. και Δστ σε βάθος 2,12 μ., από θαλάσσια άμμο ανάμειχτη με χώμα, χτυπημένη ισχυρά. Στην επιφάνειά του υπάρχουν υπολείμματα τέφρας.

Μεταξύ του τοίχου Τ2 και Τ5 και σε βάθος 1,66 μ. επισημάνθηκαν τα λείψανα άλλου δαπέδου Δβ που ήταν από πηλόχωμα πατημένο, ανάμειχτο με αποτρίμματα κεραμιδιού, συνολ. πάχ. 0,01 μ.

8. Στο τέρμα της ανασκαμμένης πλευράς που βλέπει προς την οδό Ράλλη αλλά έξω από τα όρια του οικοπέδου, επισημάνθηκε σε βάθος 0,68 μ. μαρμάρινος αρράβδωτος κίονας, ύψ. 2,77, πάνω διαμ. 0,33 και κάτω διαμ. 0,34 μ. Στο ίδιο βάθος και μαζί με τον κίονα υπήρχε και ακόσμητο μαρμάρινο επίθημα, ύψ. 0,165, πλ. 0,50, σωζ. μήκ. 0,42 μ.

9. Τοίχος Τ8. Βρέθηκε στη δυτική πλευρά του οικοπέδου σε βάθος 0,65 μ. Είναι ασβεστόχτιστος, πάχ. 0,70 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ.

10. Βόρεια του τοίχου Τ8 σε βάθος 1,30 μ. επισημάνθηκαν έξω από το οικόπεδο Χρήστου τα λείψανα δαπέδου Δζ από σχιστόπλακες, πάχ. 0,04 μ.

11. Πάνω στο δάπεδο Δζ διαπιστώθηκε πάλι έξω από το οικόπεδο μαρμάρινη βάση Β1 στη θέση της, στην οποία θα πατούσε ο πιο πάνω κίονας.

12. Τοίχος Τ4 στη νότια πλευρά του οικοπέδου, σε βάθος 1,40 μ. Έχει πλάτος 0,50 μ. και είναι από ακατέργαστες πέτρες και ασβεστοκονία με κατεύθυνση παράλληλη προς τον Τ2.

13. Τοίχος Τ3 ανατολικά του προηγούμενου, σε βάθος 1,46 μ. Της ίδιας κατασκευής με τον Τ4 και με κατεύθυνση κάθετη προς αυτόν. Έχει πλάτος 0,51 μ.

14. Μεταξύ των τοίχων Τ3 και Τ4 επισημάνθηκαν τα λείψανα δαπέδου Δα σε βάθος 1,89 μ. Αποτελείται από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,27-0,30 και πάχ. 0,04 μ., πακτωμένες σε υπόστρωμα από ασβεστοκονία πάχ. 0,04 μ. Στις μεγάλες επιφάνειες φέρουν αυλακώσεις πρόσφυσης παράλληλες και διαγώνιες.

15. Τοίχος Τ1 στο κέντρο περίπου του οικοπέδου σε βάθος 2,22 μ. Το πάχος του είναι 0,51, το σωζόμενο μήκος του 2,60 μ. Είναι χωματόκτιστος με πέτρες ακανόνιστες διαφόρων διαστάσεων. Στο μέσο περίπου του μήκους του έχει κατασκευαστεί εκ των υστέρων οπή διαμ. 0,225 μ., πιθανώς για την προσαρμογή ξύλινου στύλου για την υποστήριξη δαπέδου.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας

Κατά τις εργασίες διάνοιξης αποχετευτικού αγωγού ομβρίων υδάτων από την Κοινότητα αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο χαντάκι και αποκάλυψε τα εξής:

1. Λείψανα 57 τοίχων από τους οποίους οι 41 είναι χωματόκτιστοι και οι 16 από κοινή τοιχοποιία με ασβεστοκονίαμα.

2. Τμήματα 14 δαπέδων (Δα-Δξ) από τα οποία δύο είναι στρωμένα με πλάκες από σχιστόλιθο, τρία με ασβεστοκονία, τρία με πήλινες πλάκες και έξι με πηλόχωμα.

3. Τμήματα από 21 αγωγούς, από τους οποίους οι εννέα είναι από πήλινους σωλήνες, οι οκτώ είναι χτιστοί και οι τέσσερις χτιστοί με επένδυση πλακών απο ηφαιστειακό λίθο ή σχιστόλιθο.

4. Δύο πηγάδια.

5. Πέντε πιθάρια.

6. Ένα κατώφλι από ηφαιστειακό λίθο, δύο κιονόκρανα πτυχωτά (Π ί ν. 161 α), τρεις ακέραιους αρράβδωτους κίονες και τμήματα άλλων, έναν αμφικίονα, δύο επιθήματα αμφικιόνων, δύο βάσεις (Π ί ν. 161 β), χάλκινα νομίσματα, θραύσματα από λυχνάρια, και πολλά όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός 30ης Ιουλίου (οικόπεδο Πολ. Πολυμέρου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σε βάθος 0,65 μ. από το κράσπεδο της οδού αποκαλύφθηκε μαρμάρινη σαρκοφάγος χωρίς το κάλυμμά της, εσωτ. διαστ. 1,90 × 0,72 μ. Περιείχε πάρα πολλά οστά μεταξύ των οποίων και δέκα κρανία. Στη μία μακριά πλευρά της παριστάνονται ασπίδες με ομφαλό εκατέρωθεν δέλτου (tabula ansata) (Π ί ν. 161 γ).

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Κωνστ. Δάενα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σε βάθος 1,40-2 μ. από το κράσπεδο της οδού Ελευθερίας αποκαλύφθηκε το τείχος του λιμανιού (Π ί ν. 162 α), πλ. 1,30 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποτελείται από άμορφες πέτρες, ακατέργαστες, διαφόρων σχημάτων, κολυμπητές σχεδόν σε άφθονο μείγμα από ασβέστη και θαλάσσιο άμμο. Στις προσόψεις του τείχους αρμολόγημα με ασβεστοκονία. Χτιστός αγωγός τετράγωνης διατομής διαπερνά το τείχος καθ' όλο του το πλάτος. Ο αγωγός κατασκευάστηκε σύγχρονα με το τείχος και σκεπάστηκε με πλακόπετρες.

Από την εκσκαφή περισυλλέχτηκε ένας ακέραιος αρράβδωτος κίονας, ύψ. 1,80, άνω διαμ. 0,225, και κάτω διαμ. 0,255 μ.

Οδός Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Χρ. Παρδάλη)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου αποκαλύφθηκε τάφος καμαροσκεπής, ο τάφ. 98. Η είσοδός του ήταν σφραγισμένη με σχιστολιθική πλάκα διαστ. 1,36 × 0,73 μ. Διαστάσεις του τάφου: μήκ. 2,22, πλ. 1 και ύψ. 1,54 μ. Στην ανατολική πλευρά είχε τρεις βαθμίδες. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με κουρασάνι. Με κουρασάνι συνδέονταν και οι πλίνθοι του τόξου.

Για δάπεδο χρησίμευε το φυσικό έδαφος όπου και βρέθηκαν οστά αποσαθρωμένα.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Κ. Τσίκα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκαν έξι χτιστοί τάφοι κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς (τάφ. 99, 100, 101, 102, 103, 105) και ένας καλυβίτης του συνήθους τύπου (τάφ. 104).

Οι διαστάσεις τους είναι μήκος 2,05, πλάτος 1,03 και ύψος 1,32 μ. Οι εσωτερικές τους πλευρές είναι επιχρισμένες με κουρασάνι κακής ποιότητας, χωρίς λεία επιφάνεια. Οι καλυπτήριες πλάκες είναι ηφαιστειογενές πέτρωμα.

Από τα πολλά αποσαθρωμένα οστά και κρανία που βρέθηκαν μέσα στους τάφους, συμπεραίνεται ότι έγιναν επανειλημμένες ταφές.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Κ. Δημόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκε ένας τάφος καλυβίτης, ο τάφ. 106, πέντε πλάκες από ηφαιστειακό πέτρωμα και μία επιτύμβια στήλη με παράσταση ιππέα.

Οδός Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Γ. Διονυσίου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,90-2,40 μ. από το κράσπεδο της οδού πέντε τάφοι.

Οι τρεις (Τάφ. 107, 108, 110) ήταν χτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, μήκ. 1,94-2,10, πλ. 1-1,05 και ύψ. 1,15 μ. Η τοιχοποιία τους είναι κοινή με επίχρισμα από κουρασάνι εσωτερικά. Το δάπεδο του τάφου 107 ήταν από πήλινες πλάκες, των άλλων το φυσικό έδαφος. Περιείχαν οστά σε αποσύνθεση. Οι δύο (τάφ. 109 και 111) ήταν λακκοειδείς πλακοσκεπείς του γνωστού τύπου.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας

Στο τμήμα της οδού μεταξύ Πρωτεσιλάου και Ηλ. Λιακοπούλου αποκαλύφθηκε τάφος (Τάφ. 112). Ήταν κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής της συνηθισμένης μορφής, μήκ. 2,06, πλ. 0,95 και ύψ. 1,28 μ. Η τοιχοποιία του, πάχ. 0,50 μ., είναι κοινή επιχρισμένη εσωτερικά με κουρασάνι. Στη δυτική πλευρά έχει οπή. Για δάπεδο χρησίμευε το φυσικό έδαφος.

Οδός Βασιλειάδου

Κατά τη διαμόρφωση της οδού πίσω από την Ακρόπολη της Πυράσου, στην ανατολική όχθη αποκαλύφθηκε τάφος, (τάφ. 113). Είναι κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής. Τα τοιχώματα του τάφου είναι από πλάκες από ηφαιστειακό λίθο. Περιείχε ένα σκελετό. Νότια του τάφ. 113 αποκαλύφθηκαν στη θέση τους τρεις μαρμάρινοι δόμοι, μήκ. 1,06-1,44, πλ. 0,62-0,65 και πάχ. 0,30 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Πρόκειται για δόμους τείχους.

Οδός Διαμαντοπούλου (οικόπεδο Μ. Ρούλη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκαν δύο καλυβίτες (τάφ. 114 και 115) του συνήθους τύπου στην περιοχή.

Οδός Χρηστάκη (οικόπεδο Δημ. Ανδρίτσου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας (Τ1) από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία και τρεις καλυβίτες (Τάφ. 116, 117, 118).

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας και 30ης Ιουλίου (οικόπεδο Χρύσ. Ζαλαχώρη)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,30 μ. τοίχος Τ1, πλ. 0,82-1,05 μ., από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία και κατεύθυνση Β.-Ν. Δυτικά του τοίχου, αγωγός από πήλινους σωλήνες, διαμ. 0,15 μ.

Έγιναν ακόμη οι εξής εργασίες:

1. Αναμόρφωση της περίφραξης των βασιλικών Αγίου Δημητρίου, Επισκόπου Ελπιδίου και Αρχιερέως Πέτρου. 2. Ανακατασκευή περίφραξης στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Π. Μάντση, όπου ερεί-

πια αστικού κτίσματος. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων των ανασκαφών, των συντηρημένων αντικειμένων κτλ. 4. Τοποθέτηση θωρακίων σε ξύλινα στηρίγματα. 5. Στήριξη αναστηλωμένου κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος μετακινήθηκε με τους σεισμούς της 9ης Ιουλίου του 1980 (Π ί ν. 162 β). 6. Συντήρηση πεσσίσκων και στυλίσκων του υποκαύστου βόρεια της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου καθώς και του υποκαύστου στο οικόπεδο Π. Ιλτσόγλου. 7. Συντήρηση εστιών, που αποκαλύφθηκαν σε επαφή με το τείχος της αρχαίας πόλης, μέσα στο χώρο της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου. 8. Αποκατάσταση τμημάτων της τοιχοποιίας της αποθήκης μέσα στο χώρο της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου που είχαν καταρρεύσει από τους σεισμούς καθώς και αποκατάσταση της στέγης. 9. Συγκόλληση κιόνων του χώρου XIX της βασιλικής Αρχιερέως Πέτρου. 10. Συγκόλληση βάσεων στο χώρο XIX της βασιλικής Αρχιερέως Πέτρου. 11. Καθαρισμός, συναρμολόγηση, συγκόλληση καθώς και συμπλήρωση αγγείων. 12. Συναρμολόγηση και συγκόλληση μαρμάρινων μελών (κιόνων, θωρακίων, τραπεζών). 13. Κατασκευή ξυλίνων κιβωτιδίων για τα ευρήματα της ανασκαφής. 14. Καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου και των ανασκαμμένων μνημείων. 15. Ψεκασμός του χώρου για την καταπολέμηση της άγριας βλάστησης. 16. Συντήρηση σπαραγμάτων εντοίχιου ψηφιδωτού που βρέθηκαν στο χώρο XVI της βασιλικής Αρχιερέως Πέτρου. 17. Συντήρηση μαρμαροθετήματος του Ιερού της Βασιλικής Μαρτυρίου, καθώς και του ψηφιδωτού του βόρειου κλίτους. 18. Καθαρισμός του ψηφιδωτού δαπέδου του βόρειου κλίτους της βασιλικής Αρχιερέως Πέτρου. 19. Καθαρισμός τμημάτων του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής Θ΄. 20. Τακτοποίηση και εμπλουτισμός του φωτογραφικού αρχείου. 21. Καταγραφή των πολυπληθών ευρημάτων των ανασκαφών. 22. Καταγραφή πινακίων από το ναυάγιο Πελαγοννήσου Αλοννήσου.

Εκτός Νέας Αγχιάλου έγιναν οι εξής ανασκαφικές έρευνες:

Θαυμακός

Μετά από διακοπή εννέα ετών συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στην παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Παλαιοκκλησιές ή Ανάθεμα ή Μνήματα στο χωριό Θαυμακός της Φθιώτιδας (βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 323-325, Πίν. 280 γ).

Κατά τις εργασίες αυτές βρέθηκαν σημαντικά στοιχεία τα οποία βοηθούν στην ορθότερη σχεδιαστική απόδοση της κάτοψης του μνημείου.

Τα στοιχεία αυτά είναι τα εξής:

α) Νάρθηκας, πλ. 4,70 μ., ο οποίος καταλαμβάνει όλο το πλάτος της βασιλικής (17,90 μ.) Στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα και σχεδόν στα άκρα, βόρειο και νότιο, ανοίγονται δύο πόρτες και από μία πόρτα στο νότιο και στο βόρειο στενό τοίχο του. Οι πόρτες αυτές επικοινωνούν με διαμερίσματα τετράγωνα, τα οποία εξέχουν των πλάγιων τοίχων της βασιλικής χωρίς όμως ακόμη να μπορεί να αποδοθεί το σχήμα και οι διαστάσεις τους.

Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με το βόρειο και νότιο κλίτος με μια πόρτα, ενώ με το κεντρικό κλίτος επικοινωνούσε μ' ένα δίλοβο πιθανότατα άνοιγμα, όπως δείχνει μία υποδοχή για κίονα, διαμ. 0,50 μ., που βρέθηκε στο μέσο του δυτικού τοίχου.

β) Ψηφιδωτό δάπεδο το οποίο καταλαμβάνει όλη την έκταση του νάρθηκα. Ψηφιδωτό επίσης υπάρχει αντί κατωφλίου στη βόρεια πόρτα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα.

γ) Αποκαλύφθηκε σ' όλο το μήκος του ο νότιος στυλοβάτης. Δυστυχώς η φθορά του στην ανωδομία είναι σοβαρή κι έτσι δεν είναι δυνατό να καθοριστούν οι θέσεις των βάσεων των κιόνων.

δ) Σε απόσταση 10 μ. από το δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους και 0,80 μ. από το νότιο στυλοβάτη, αποκαλύφθηκε στη θέση της η βάση του άμβωνα. Είχε δύο κλίμακες και στηριζόταν πάνω σε τέσσερις κιονίσκους, όπως δείχνουν οι τέσσερις υποδοχές που ανοίγονται στο κεντρικό κυκλικό μέρος της βάσης. Το μήκος του άμβωνα είναι 4,20 μ.

ε) Σε απόσταση 17 μ., ανατολικά του δυτικού τοίχου του κεντρικού κλίτους, αποκαλύφθηκε στη θέση του το νότιο μισό του στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου. Πάνω στο τμήμα αυτό, που το συνολικό του μήκος είναι 2,97 μ., ανοίγονται δύο τετράγωνες υποδοχές πεσσίσκων, διαστ. 0,225 × 0,225 μ., και το αυλάκι για την προσαρμογή των θωρακίων πλ. 0,08 μ.

στ) Αποκαλύφθηκε η χορδή από κοινή τοιχοποιία, πλ. 0,80 μ., που ενώνει τις δύο γενέσεις της αψίδας του Ιερού. Σημειώνεται. ότι όμοια χορδή υπάρχει και στη βασιλική Μαρτυρίου της Νέας Αγχιάλου (ΠΑΕ 1978, σ. 35 κ.ε., εικ. 1, 4 και ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 176).

ζ) Από κινητά ευρήματα σημειώνεται: επίκρανο μαρμάρινο, μήκ. 0,83 μ., με διάκοσμο από πλατιά φύλλα, δύο τμήματα αρράβδωτων κιόνων, δύο τμήματα αμφίγλυφου θωρακίου, τμήμα βάσης, επίθημα αμφικίονα, τμήματα από ορθομαρμαρώσεις, ψηφίδες δαπέδου, καρφιά, θραύσματα υαλοπινάκων και λίγα όστρακα.

Δυστυχώς η περιορισμένη πίστωση και το γεγονός ότι ορισμένα τμήματα της βασιλικής βρίσκονται σε ιδιοκτησίες, που δεν έχουν ακόμη απαλλοτριωθεί, δεν επέτρεψαν την αποκάλυψη του σημαντικού αυτού μνημείου.

Η βασιλική του Θαυμακού από τα μέχρι τώρα στοιχεία που έχουν αποκαλυφθεί, ανήκει στον τύπο των βασιλικών με τρεις κόγχες, τα πιο γνωστά παραδείγματα των οποίων στην Ελλάδα είναι η βασιλική της Δωδώνης και η βασιλική της Παραμυθιάς

(ΑΕ 1929, σ. 203-206)· περισσότερες όμως ομοιότητες έχει με τη βασιλική της Παραμυθιάς, όπως είναι τα τετράγωνα διαμερίσματα στην προέκταση του νάρθηκα και η θέση του άμβωνα κοντά στη νότια τοξοστοιχία. Η διαφορά από τις δύο πιο πάνω βασιλικές είναι ότι οι πλάγιες κόγχες δε σχηματίζονται στο ανατολικό άκρο των πλάγιων τοίχων αλλά σε απόσταση 5,30 μ. από τον ανατολικό τοίχο των κλιτών.

Έγιναν επίσης οι εξής εργασίες: 1. Καθαρισμός της βασιλικής του Προφήτη Ηλία, και 2. Καθαρισμός από την άγρια βλάστηση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Λάι του Πηλίου, 4 χλμ. από το Νεοχώρι, καθώς και αποκάλυψη των τοίχων της βασιλικής οι οποίοι είχαν σχεδόν εξαφανιστεί από μεταγενέστερες επιχώσεις και από την ανέγερση μέσα στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής, μιας καινούργιας εκκλησίας (1962) αφιερωμένης στην Παναγία. Η βασιλική ανασκάφτηκε και δημοσιεύτηκε από την Αγγλική Σχολή (JHS 1906, σ. 152 και BSA XIII (1906/7), σ. 320 και πίν. X). Με τον καθαρισμό συμπληρώθηκε η μέχρι τώρα γνωστή κάτοψη του μνημείου (ΑΕ 1929, σ. 182, εικ. 13). Αποκαλύφθηκαν τρεις αντηρίδες στην αψίδα της βασιλικής.

Επίσης εξετάστηκαν τα εξής μνημεία: Ζωοδόχος Πηγή στην Αργαλαστή, Κοίμηση της Θεοτόκου στον Κάλαμο, παλαιοχριστιανική βασιλική στα Παλιά Βόλου, βασιλική Δαμοκρατίας στη Δημητριάδα, βασιλική στα Πλατανίδια, βασιλική Θεοτόκου στη Σηπιάδα άκρη του Πηλίου, βυζαντινός ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων, Άγιος Δημήτριος στο Νεοχώρι, Άγιος Γεώργιος Καστρίου Αγιάς.

Α. ΝΤΙΝΑ

Υπάτη Φθιώτιδας

Οικόπεδο Δημ. Σχίζα

Στο οικόπεδο Δημ. Σχίζα, ενορία Αγίας Σοφίας, συνεχίστηκε η ανασκαφή, που είχε αρχίσει από το 1980, του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου με την τετράλοβη κολυμβήθρα και το αξιόλογο ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρική διακόσμηση.

Μάζι Μαλεσίνας

Οικόπεδο ναού Αγίου Γεωργίου

Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια και οι τοίχοι μέχρι ύψους ενός μέτρου περίπου τρίκλιτης βασιλικής με τοιχογραφίες και ψηφιδωτό δάπεδο. Τμήματα αρράβδωτων κιόνων και εφυαλωμένα όστρακα αγγείων μαρτυρούν για τη σπουδαιότητα του κτιρίου.

Νέα Αγχίαλος

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρων για τοποθέτηση καλωδίων από την κοινότητα, αποκαλύφθηκαν θεμέλια δωματίων-εργαστηρίων και κιονόκρανα πτυχωτά ανεπεξέργαστα.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Συνεχίστηκε και αυτό το χρόνο η συστηματική καταγραφή ναών της περιοχής, καθώς και η φωτογράφησή τους, που είχε αρχίσει από το 1980. Ειδικότερα φέτος καταγράφηκαν λεπτομερώς, ο ναός Αγίου Δημητρίου στο Παυλόπουλο και ο ναός Αγίων Αναργύρων στους Δομιανούς.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ιωαννίνων

Στην αρχή του διαδρόμου τοποθετήθηκε γενικός χάρτης με τις αρχαιολογικές θέσεις της Ηπείρου και ενημερωτικό σημείωμα για την εξέλιξη της ιστορίας και του πολιτισμού του ηπειρωτικού χώρου από την Παλαιολιθική εποχή μέχρι τις μέρες μας. Στις αίθουσες του Μουσείου αναρτήθηκαν επίσης ενημερωτικοί πίνακες οι οποίοι περιλαμβάνουν ιστορικό σημείωμα, περιληπτικό κείμενο για τα αρχαιολογικά και ανασκαφικά δεδομένα, τοπογραφικά σχεδιαγράμματα, τυχόν αναπαραστάσεις και φωτογραφίες των σημαντικότερων συνόλων ή μνημείων, από τα οποία προέρχονται τα εκτεθειμένα ευρήματα. Τα παραπάνω στοιχεία δίνουν στους επισκέπτες τη δυνατότητα να συνδέουν τα αντικείμενα με το χώρο προέλευσής τους.

Στα πλαίσια των περιοδικών εκθέσεων που διοργανώνονται στο Μουσείο Ιωαννίνων εκτέθηκαν έργα της ζωγράφου Θάλειας Φλωρά-Καραβία, εμπνευσμένα από τις μάχες για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων (1912-13). Τα έργα ανήκουν στην Πινακοθήκη του Μουσείου Ιωαννίνων.

Μουσείο Νικοπόλεως

Η έκθεση πλουτίστηκε με τη συμπλήρωση της προτομής του Αγρίππα, τμήμα της οποίας ήταν εκτεθειμένο από την εποχή της ίδρυσης του Μουσείου (αριθ. ευρ. 384). Το συμπληρωματικό τμήμα της προτομής βρέθηκε σε αγρό της περιοχής του Ωδείου και παραδόθηκε από τον ιδιοκτήτη (βλ. Τυχαία Ευρήματα).

Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας

Αναρτήθηκε πίνακας για την πληρέστερη ενημέρωση των επισκεπτών. Περιλαμβάνει χάρτη της πόλης με τις θέσεις των σημαντικότερων μνημείων και ανασκαφικών συνόλων, καθώς επίσης και κατατοπιστικό ιστορικό σημείωμα για την αρχαία Αμβρακία, πάνω στα ερείπια της οποίας έχει χτιστεί η σημερινή Άρτα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων

Συνεχίστηκε η έρευνα του αρχαίου νεκροταφείου το οποίο αποκαλύφθηκε το 1976 (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 206-209· 32 (1977): σ. 149-152· 33 (1978): σ. 181-182· 34 (1979): σ. 240· 35 (1980): σ. 301-302).

Ερευνήθηκαν συνολικά 12 τάφοι (αριθ. CXXXII-CLXVIII), από τους οποίους οι τρεις ήταν παιδικοί κεραμοσκεπείς, οι δύο παιδικοί εγχυτρισμοί, οι πέντε ταφές ενήλικων κάτω από λιθοσωρούς, και ένας κεραμοσκεπής τάφος ενήλικου.

Σημαντικότερες από άποψη ευρημάτων ήταν οι παρακάτω δύο ταφές:

CXXXIV (Π ί ν. 163 β): Λιθοσωρός κάλυπτε το σχεδόν εντελώς διαλυμένο σκελετό τοποθετημένο με το κρανίο δυτικά, κτερισμένο με πολλά αντικείμενα (δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, σιδερένιο μαχαίρι, σιδερένια επίσης στλεγγίδα, χάλκινη αστραγαλωτή περόνη και χάλκινο κωνικό ελασμάτινο αδιάγνωστο αντικείμενο, ίσως απόληξη αυλού).

CXXXVIII: Ταφή γυναίκας κάτω από λιθοσωρό. Από το σκελετό, τοποθετημένο με το κρανίο ανατολικά, διατηρήθηκε η αριστερή πλευρά. Τα αγγειακτερίσματα της νεκρής (μεγάλος μελαμβαφής αμφορέας με πώμα και τέσσερις λήκυθοι), είχαν σχεδόν χτιστεί ανάμεσα στις πέτρες που όριζαν τη νότια πλευρά του τάφου. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε χάλκινη βάση αγγείου και, περασμένα στα δάκτυλα της νεκρής, δύο σιδερένια οξειδωμένα και ένα χάλκινο δακτυλίδι (Π ί ν. 163 α).

Ο τάφος XXXVI παρουσίαζε ενδιαφέρον λόγω κατασκευής. Ήταν ακτέριστη ταφή γυναίκας σε λάκκο καλυμμένο, κατά σειρά από κάτω, με δύο στρώσεις λακωνικών στρωτήρων, σειρά μικρότερων κεραμιδιών και, τέλος, λιθοσωρό. Οι στενές πλευρές του τάφου ορίζονταν ανατολικά με μικρή πέτρα και δυτικά με μισό λακωνικό στρωτήρα τοποθετημένο κατακόρυφα. Ανάμεσα στις πέτρες του λιθοσωρού βρέθηκε ασημένια περόνη με κεφαλή αστραγαλωτή που απολήγει σε σώμα και κεφάλι φιδιού. Στον ίδιο τάφο έχουμε μία ακόμα περίπτωση σύγχρονης ταφής μητέρας και νηπίου, τοποθετημένου πάνω στο αριστερό τμήμα της λεκάνης της νεκρής. Ήδη το ίδιο θέμα συναντήσαμε σε δύο ταφές του νεκροταφείου της Πανεπιστημιούπολης (XXVIII και CV).

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Πωγώνι

Ανασκαφή τύμβων

Συνεχίστηκε φέτος και ολοκληρώθηκε η έρευνα του τύμβου Α στη θέση Παλιουριές του βουνού Κουτσόκρανο[1], μεταξύ των κοινοτήτων Παληοπύργου και Μερόπης (Π ί ν. 163 γ).

1. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 239· 35 (1980): Χρονικά, σ. 303-307 και περιοδικό Αρχαιολογία, τεύχος 3, Μάιος 1982, σ. 54-60.

Ερευνήθηκαν συνολικά 7 τάφοι, ενώ 23 είχαν ανασκαφεί το 1980.

Τύμβος Α

Ο τύμβος Α έχει διάμετρο ±12 και ύψος ±1 μ. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε καθαρό καστανό χώμα πάνω στο βραχώδες ασβεστολιθικό έδαφος. Από τους 30 τάφους του τύμβου οι εννιά ήταν ακτινωτά διαταγμένοι με το κρανίο των νεκρών προς το κέντρο, ενώ οι υπόλοιποι ήταν ακανόνιστα τοποθετημένοι. Όλοι είναι κιβωτιόσχημοι ορθογώνιοι, κατασκευασμένοι από τέσσερις πλευρικές ασβεστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,05-0,10 μ., με τρόπο ώστε οι πλάκες των μακριών πλευρών να προεξέχουν από τις στενές πλευρές[2]. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 0,90 × 0,30 × 0,30 μέχρι 1,80 × 0,40 × 0,60 μ. Σε κάθε τάφο υπήρχε ένας μόνο σκελετός τοποθετημένος σε ύπτια στάση (εκτός από τον τάφο 23), άλλοτε κατευθείαν πάνω στο χώμα και άλλοτε σε δάπεδο. Οι 16 από τους τάφους είχαν για δάπεδο το χώμα του τύμβου και οι έξι το φυσικό βράχο. Μόνο σε πέντε τάφους βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες. Στους περισσότερους τάφους βρέθηκαν ένα ή δύο κτερίσματα, ενώ ένας μόνο περιείχε περισσότερα.

Από τους 30 τάφους τέσσερις ήταν ακτέριστοι, οι δέκα οχτώ συληµένοι και μόνο οι οχτώ ήταν ασύλητοι. Βρέθηκαν αρκετά κτερίσματα που χρονολογούν τους τάφους στον 11ο-10ο αι. π.Χ.

Τάφος 24: δεν είχε κάλυμμα. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,75 × 0,47 μ. Σε βάθος ±0,40 μ. βρέθηκε το δάπεδό του από κομμάτια ασβεστολιθικών πλακών. Σε βάθος 0,35 μ. βρέθηκε ο σκελετός με το κρανίο στο δυτικό άκρο. Ευρήματα ήταν χάλκινος κρίκος κυκλικής διατομής, διαμ. 0,027 και πάχ. 0,002 μ. (βρέθηκε κάτω από τη δεξιά παρειά του κρανίου).

Τάφος 25: δε βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα, είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΔ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,70 × 0,40 μ. με βάθος 0,50 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σε καλή κατάσταση με το κρανίο στο νοτιοδυτικό άκρο. Έφερε: α) χάλκινο ταινιωτό βραχιόλι περασμένο στο δεξί καρπό, πλ. 0,028 και διαμ. 0,06 μ., β) δεύτερο ταινιωτό βραχιόλι βρέθηκε στον αριστερό καρπό, μικρότερο από το προηγούμενο (διαμ. 0,053 και μέγ. πλ. 0,031 μ.), γ) χάλκινο δακτυλίδι (στο αριστερό χέρι διαμ. 0,053 μ., δ) ακέραιο χάλκινο κρίκο, καμωμένο από χονδρό σύρμα κυκλικής διατομής, κάτω από την αριστερή παρειά του κρανίου, ε) άλλο χάλκινο κρίκο κυκλικής τομής με τα δύο άκρα ελεύθερα κάτω από τη δεξιά παρειά.

Τάφος 26: έσωζε τμήματα των πλευρικών πλακών ενώ έλειπε η καλυπτήρια πλάκα. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,80 × 0,42 με βάθος 0,30 μ. Ο σκελετός ήταν διαλυμένος με το κρανίο στο ανατολικό άκρο. Ευρήματα ήταν λίγα όστρακα από χοντρά χειροποίητα αγγεία.

Τάφος 27: δε βρέθηκαν παρά λίγα κομμάτια από τις ασβεστολιθικές πλάκες που όριζαν τις δύο μακριές πλευρές του τάφου, ο οποίος είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Από το σκελετό σώζονταν το κρανίο στο βορειοανατολικό άκρο και λίγα οστά μέσα σε κοιλότητα του φυσικού βράχου. Ευρήματα ήταν: α) χάλκινος κρίκος φακοειδούς τομής, διαμ. 0,025 μ. (βρέθηκε κάτω από την αριστερή παρειά), β) δεύτερος χάλκινος κρίκος συρμάτινος σε δύο κομμάτια, διαμ. 0,028 μ. (βρέθηκε κάτω από τη δεξιά παρειά).

Τάφος 28: είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και εσωτερικές διαστάσεις 0,80 × 0,25 μ. Δε βρέθηκε κάλυμμα. Σε βάθος 0,30 μ. βρέθηκε ο φυσικός βράχος ο οποίος χρησίμευε για δάπεδο. Δε βρέθηκε σκελετός, ευρήματα ήταν ελάχιστα όστρακα χοντρών χειροποίητων αγγείων.

Τάφος 29: είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 0,86 × 0,30 μ. Δε σωζόταν καλυπτήρια πλάκα. Ο σκελετός ήταν διαλυμένος, υπολείμματά του βρέθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία. Σε βάθος 0,30 μ. βρέθηκε ο φυσικός βράχος, ο οποίος χρησίμευε για δάπεδο.

Τάφος 30: είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και εσωτερικές διαστάσεις 1,20 × 0,50 μ. Δε βρέθηκε κάλυμμα. Έσωζε κομμάτια από τις ασβεστολιθικές πλάκες των δύο μακριών πλευρών. Ο σκελετός δε σώθηκε, βρέθηκαν μόνο λίγα όστρακα από χοντρά χειροποίητα αγγεία.

Τύμβος Β

Ο τύμβος Β βρίσκεται περίπου 50 μ. νότια του τύμβου Α, είναι χωμάτινος και έχει διάμετρο ±8 μ. Σώζεται σε ύψος μόλις 0,50 μ., επειδή τα χώματα που σκέπαζαν τους τάφους είχαν αποπλυθεί και με το χρόνο είχαν κυλήσει προς την περιφέρεια. Επιφανειακά και ανάμεσα στις βελανιδιές που είχαν φυτρώσει μέσα στους τύμβους, διακρίνονταν οι ασβεστολιθικές πλάκες που όριζαν τα τοιχώματα πέντε τουλάχιστον κιβωτιόσχημων τάφων σε ακτινωτή διάταξη. Φέτος ερευνήθηκε ένα τμήμα του τύμβου και αποκαλύφθηκαν συνολικά πέντε τάφοι, ενώ διακρίνονται τμήματα τουλάχιστον άλλων τριών.

Οι τρεις από τους τάφους βρέθηκαν μέσα σε τμήμα κυκλικού περιβόλου από αργολιθοδομή, που φαίνεται ότι συνεχίζεται στο υπόλοιπο άσκαφτο τμήμα του τύμβου κάτω από το καστανό καθαρό χώμα που σκεπάζει τους τάφους (Π ί ν. 164 α).

Ταφή Α: απλός λάκκος στο χώμα πλάι στον περίβολο με το σκελετό σε συνεσταλμένη στάση. Πάνω

2. Όπως στους κιβωτιόσχημους τάφους από την Αιανή Κοζάνης, βλ. ΑΑΑ Ι (1968), σ. 245 και σε κιβωτιόσχημο τάφο από το Μαζαράκι Ιωαννίνων, βλ. ΑΕ 1969 σ. 203, πίν. 27.

στο στήθος βρέθηκαν σφηκωτήρες[3] από χαλκό, με τριπλή περιέλιξη (Π ί ν. 164 β) και κάτω από τους σφηκωτήρες οχτώ χάλκινες αμφικωνικές χάντρες από έλασμα[4].

Τάφος 1: ήταν συληµένος. Βρέθηκαν υπολείμματα από το σκελετό μαζί με λίγα όστρακα από χοντρά χειροποίητα αγγεία.

Τάφος 2: δεν ερευνήθηκε γιατί από το εσωτερικό του πρέπει να αφαιρεθεί τμήμα κορμού από μεγάλη βελανιδιά.

Τάφος 3: κιβωτιόσχημος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,10 × 0,50 μ., καλυμμένος με δύο ασβεστολιθικές πλάκες.

Σε βάθος μόλις 0,10 μ. βρέθηκε ο σκελετός τοποθετημένος πάνω σε δύο ασβεστολιθικές πλάκες με το κρανίο στο βορειοδυτικό άκρο. Ήταν κτερισμένος με πήλινο χειροποίητο αμφορίσκο[5] (Π ί ν. 164 γ) από κοκκινωπό πηλό με μαρμαρυγία (ύψ. 0,136, διαμ. στομίου 0,09 και διαμ. βάσης 0,05 μ.) και δύο οστέινες περόνες κυλινδρικές χωρίς κεφάλι που λεπταίνουν προς το ένα άκρο σχηματίζοντας μύτη[6] (Π ί ν. 164 δ).

Τάφος 4: βρέθηκε χωρίς κάλυμμα, είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,60 × 0,52 μ. Σε βάθος 0,50 μ. πάνω στο χώμα βρέθηκαν πέντε κρανία, τρία στο δυτικό άκρο και δύο στο ανατολικό. Από το εσωτερικό συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα χειροποίητων αγγείων.

Τάφος 5: έσωζε το κάλυμμά του από τρεις ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,45 × 0,44 μ. Σε βάθος 0,30 μ. πάνω στο χώμα βρέθηκε ο σκελετός σε καλή κατάσταση, σε ύπτια στάση με το κρανίο προς τα ΒΑ. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν λίγα όστρακα από χοντρά χειροποίητα αγγεία. Μεταξύ των τάφων βρέθηκαν πολλά όστρακα χειροποίητων αγγείων από χοντρόκοκκο καστανόμαυρο και μαύρο πηλό με μικρά χαλίκια. Σε μερικά από αυτά η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη με ξύλινο ή οστέινο εργαλείο και προέρχονται κυρίως από ανοιχτά αγγεία, δηλαδή κυάθους, βαθιές φιάλες, πιθάρια, κανθάρους.

Κάτω Μερόπη

Στη θέση Μνήματα στα ΝΔ. του χωριού διαπιστώθηκε η ύπαρξη τάφων. Διακρίνονται επιφανειακά τα τοιχώματα πέντε τουλάχιστον κιβωτιόσχημων τάφων. Ανατολικά της ίδιας θέσης, γύρω από το Μοναστήρι του Αη-Γιάννη, υπάρχουν επιφανειακά όστρακα και κομμάτια από λακωνικούς στρωτήρες ελληνιστικών χρόνων.

Στις εργασίες διαμόρφωσης αναλημματικού τοίχου στη βόρεια πλευρά της κεντρικής πλατείας της Κάτω Μερόπης βρέθηκαν όστρακα άβαφα, χειροποίητα αγγεία, καθώς και τμήμα από στόμιο μεγάλου πιθαριού.

Κοινότητα Κτισμάτων

1. Σε εκσκαφές που έγιναν από την κοινότητα για τη διαμόρφωση του χώρου βόρεια του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου τοίχου χτισμένου με μεγάλους πωρόλιθους. Στα χώματα της εκσκαφής βρέθηκαν πολλά κομμάτια από κορινθιακούς στρωτήρες και όστρακα άβαφων αγγείων.

Στον αυλόγυρο του ίδιου ναού υπάρχει δωρικό κιονόκρανο από ασβεστόλιθο, ύψ. 0,20, διαστ. άβακα 0,48 × 0,43 × 0,07 μ.

2. Στη θέση Ποριά κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου με μηχανικό εκσκαφέα, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος. Είχε κατεύθυνση από Α.-Δ., διαστάσεις 1,90 × 0,40 μ. και ήταν καλυμμένος με τρεις αδροδουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες τις οποίες είχε μετακινήσει ο εκσκαφέας.

Αρίστη Ζαγορίου

Στη θέση Παπούλες, στο δυτικό πρανές του δρόμου από το Πηγαδούλι προς τον πάνω Μαχαλά Αρίστης έγινε απόπειρα λαθρανασκαφής τον Οκτώβριο του 1981.

Μετά από ειδοποίηση του προέδρου της Κοινότητας Αρίστης, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα και αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος καλυμμένος με ασβεστολιθικές πλάκες τις οποίες είχαν σπάσει οι λαθρανασκαφείς.

Ο τάφος είχε προσανατολισμό από Β.-Ν. και εσωτερικές διαστάσεις 1,75 × 0,45 μ. Ο διαλυμένος σχεδόν σκελετός ήταν τοποθετημένος σε δάπεδο από δύο ασβεστολιθικές πλάκες.

Από τα σκαμμένα χώματα συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα από χοντρά χειροποίητα αγγεία προϊστορικών χρόνων.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

3. Βλ. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα σ. 859, Σπ. Ιακωβίδης, Περατή Β΄, σ. 300. Χρυσοί σφηκωτήρες βρέθηκαν στις Μυκήνες, Κύπρο, Ρόδο, Κω, Κρήτη και αλλού. Βλ. Ιακωβίδης, ό.π., υποσημ. 1-13 όπου η σχετική βιβλιογραφία.

4. Για τον τρόπο κατασκευής και συγκόλλησης βλ. H. Higgins, Greek and Roman Jewellery, London 1980, σ. 13 και 21. Παρόμοιες βλ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 257 υποσημ. 2, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Βλ. για όμοιους από την Αιανή Κοζάνης, BSA 66 (1971), σ. 260, πίν. 31 αριθ. 2167. Ο τύπος αυτός του αμφορίσκου από τους μελετητές έχει αποδοθεί σε βόρεια φύλα, βλ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 206.

6. Διαστάσεις: α) μήκ. ίσως 0,14 και β) 0,125 μ. Περόνες του ίδιου τύπου βρέθηκαν στη νότια Ελλάδα και χρησιμοποιήθηκαν σ' όλη τη Μυκηναϊκή εποχή, βλ. BSA 53-54 (1958-59), σ. 235, όμοιου τύπου οστέινη περόνη βρέθηκε στο Μάλθι Μεσσηνίας, βλ. N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, Lund 1938, σ. 362, πίν. XXIX, a.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Οδός Τζαβέλα 14 και Μακρυγιάννη (οικόπεδο Ιω. Κολλιού)

Βρέθηκε κατά την εκσκαφή πεδίλου για τη θεμελίωση κτιρίου πώρινη βάση ιωνικού κίονα (Π ί ν. 165 α). Το κατώτερο τμήμα της έχει δύο σπείρες με σκοτία ανάμεσά τους. Το ανώτερο τμήμα της βάσης έχει 20 ραβδώσεις. Στο κέντρο της πάνω επιφάνειας έχει ορθογώνιο τόρμο (0,06 × 0,065, βάθ. 0,03 μ.) για το εμπόλιο του κατώτερου σπονδύλου του κίονα. Οι σπείρες της βάσης καταστράφηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα κατά τα δύο πέμπτα τους. Ύψ. 0,21, διάμ. βάσης 0,57, διάμ. κορμού 0,43 μ.

Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας (οικόπεδο Δ. Σπαή)

Βρίσκεται στο νότιο άκρο της πόλης. Ο οικοδομήσιμος χώρος ήταν 175 τ.μ., επειδή όμως κατά την εκσκαφή των θεμελίων βρέθηκαν αρχαίοι τοίχοι, η ανασκαφή επεκτάθηκε σε έκταση 220 τ.μ. Μετά από ανασκαφή που έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κ. Τσουρή αποκαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου δύο μεγάλα δωμάτια υστεροβυζαντινής οικίας, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με δίφυλλη πόρτα της οποίας σώζεται το λίθινο κατώφλι (Π ί ν. 165 β).

Η ανασκαφή της οικίας σταμάτησε στο στρώμα του ωχρού πηλού, κάτω από τα παλιότερα δάπεδα των δωματίων (βάθ. 4,85 μ.). Κάτω από τη θεμελίωση του ανατολικού τοίχου του νότιου δωματίου της υστεροβυζαντινής οικίας βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι βυζαντινοί αμφορείς.

Στη συνέχεια έγινε ανασκαφή από τη ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομικού τετραγώνου της Αμβρακίας.

Στο μέσο περίπου του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. στενωπός (πλ. 1,10 μ.) με κατεύθυνση Α.-Δ. (240°) και από τις δυο μεριές της χώροι δύο αρχαίων οικιών (Π ί ν. 166 α). Τα όρια της στενωπού χρησίμευαν ως νότιος και βόρειος εξωτερικός τοίχος των οικιών. Μέσα στη στενωπό δυο σειρές λίθων σε επαφή με τα όρια της στενωπού σχημάτιζαν ακάλυπτο αγωγό (πλ. 0,40-0,45 μ.) για την απομάκρυνση των νερών της βροχής (Π ί ν. 165 γ).

Ο πυθμένας του αγωγού αποτελούνταν από λατύπη, κομμάτια λακωνικών κεραμίδων, όστρεα και κοκκινωπό αργιλώδες χώμα.

Το νότιο όριο της στενωπού και ταυτόχρονα ο βόρειος τοίχος της οικίας Α, αποτελούνταν από πολύ μεγάλες λιθόπλινθους ενός δόμου, πάνω στις οποίες τοποθετούνταν μια σειρά πλάκες για την οριζοντίωση του τοίχου και την τοποθέτηση των ωμόπλινθων. Το συνολικό του ύψος ήταν 0,95 μ.

Το βόρειο όριο της στενωπού και ταυτόχρονα νότιος τοίχος της οικίας Β, αποτελούνταν από μικρότερες λιθόπλινθους και μικρούς λίθους. Το συνολικό ύψος του ήταν 0,85 μ.

Ο ανατολικός τοίχος Τ12 της οικίας Β αποτελούνταν από δύο δόμους ασβεστολιθικών λιθόπλινθων και πάνω από τον ανώτερο δόμο υπήρχε μια σειρά λειασμένες πλάκες για την οριζοντίωση του τοίχου και την τοποθέτηση των ωμόπλινθων.

Ο ανατολικός τοίχος Τ17 της οικίας Α σωζόταν σε χαμηλότερο ύψος και αποτελούνταν από λιθόπλινθους και πλάκες ασβεστόλιθου. Ταυτόχρονα ήταν και το δυτικό όριο πρόχειρου αγωγού (πλ. 0,50 μ.) των δύο οικιών και της αρχαίας οδού, που υπήρχε ανατολικά (Π ί ν. 166 β).

Το ανατολικό κράσπεδο του αγωγού είχε βαθύτερα το φυσικό βράχο, που λαξεύτηκε κατάλληλα και από πάνω ακανόνιστες πλάκες ασβεστόλιθου. Ο πυθμένας του αποτελούνταν από μικρούς αργούς λίθους, λίγες κροκάλες, λατύπη και πλάκες ασβεστόλιθου, με κατηφορική κατεύθυνση προς Β.

Στη κατεύθυνση της στενωπού προς τα ανατολικά αποκαλύφθηκαν τρεις ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες με αβαθή λάξευση στο μέσο τους, που αποτελούσαν τμήμα αγωγού, για τα νερά που κατέβαιναν από ανατολικά.

Κατά την αποκάλυψη της στενωπού βρέθηκαν: κομμάτια μεγάλων πήλινων ειδωλίων με πτυχές, τέσσερις κωνικές αγνύθες, δύο βάσεις πήλινων δακρυδόχων, κομμάτια και απόληξη οξυπύθμενου αμφορέα, λαβή αμφορέα με κυκλική σφραγίδα, τμήμα από βάση λεκάνης ανάμειξης (mortar), θηλή θηλάστρου από τεφρό πηλό, βάσεις, χείλη, λαβές, όστρακα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων, χάλκινα νομίσματα, σιδερένιο οξειδωμένο στέλεχος (μήκ. 0,22, πάχ. 0,02 μ.), αξίνα (0,10 × 0,55 μ.) προϊστορικής εποχής, χάλκινη τοξωτή πόρπη κτλ.

Νότια οικία Α. Νότια από τη στενωπό αποκαλύφθηκαν τρία δωμάτια και μέρος τέταρτου, του βόρειου τμήματος της οικίας Α (σωζ. πλ. 12,80 μ.).

Το βορειοανατολικό γωνιακό δωμάτιο Δ1 (4,70 × 4 μ.) είχε δάπεδο από πατημένο κοκκινωπό αργιλώδη πηλό, με λατύπη, όστρακα και κομμάτια κεραμιδιών.

Σε τομή που έγινε κατά πλάτος στο μέσο του δωματίου και που έφτανε μέχρι το στερεό έδαφος βρέθηκαν: πέντε κωνικές αγνύθες, μικύλλο αγγείο, μισή μελαμβαφής αλατοδόχη με εμπίεστα ανθέμια (4ος αι. π.Χ.), κομμάτια λυχναριών, απόληξη οξυπύθμενου αμφορέα, λαβές, χείλη, βάσεις, όστρακα μελαμβαφών και άβαφων αγγείων κλασικής και ελληνιστικής εποχής, πήλινο καθιστό ειδώλιο γυναικείας μορφής (5ου αι. π.Χ.) και δύο χάλκινα νομίσματα.

Δωμάτιο Δ2. Το δωμάτιο (3,50 × 4 μ.) βρισκόταν δυτικά του δωματίου Δ1 και ήταν μικρότερο σε πλάτος από αυτό.

Το δάπεδό του αποτελούνταν από πατημένο κοκκινωπό αργιλώδη πηλό, λατύπη, θραύσματα κεραμί-

δων και αγγείων. Πάνω στο δάπεδό του βρέθηκε στρώμα λακωνικών κεραμίδων με σαφή ίχνη φωτιάς, που κάλυπταν το χώρο (Π ί ν. 167 α).

Ανατολικά από το δυτικό τοίχο Τ1 του δωματίου αποκαλύφθηκε βαθύτερα και παράλληλα παλιότερος τοίχος Τ18 από μεγάλες λιθοπλίνθους ασβεστόλιθου (πλ. 0,50 μ.).

Σε επαφή με τον Τ18 και βαθύτερα από αυτόν αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος τοίχος, Τ19, από ασβεστολιθικές πλάκες (πλ. 0,45 μ.). Οι τοίχοι αυτοί ανήκαν σε παλιότερες φάσεις του σπιτιού.

Στο χώρο αυτό βρέθηκαν: τμήμα από βάση λεκάνης ανάμειξης (mortar), μικρό τμήμα μυλόλιθου, βάσεις, χείλη, λαβές, όστρακα άβαφων και μελανόβαφων αγγείων ελληνιστικής εποχής. Σε τομή που έγινε ανατολικά και κάθετα πάνω στον Τ19 βρέθηκαν 7 χάλκινα ελληνιστικά νομίσματα, ένα ασημένιο ελληνιστικό νόμισμα, όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων, κομμάτια λυχναριών, χείλος και τμήμα λαιμού χάλκινου μικρού αγγείου.

Δωμάτιο Δ3. Το δωμάτιο Δ3 (2,10 × 2,90 μ.) ήταν μικρός βοηθητικός χώρος. Το δάπεδό του αποτελούνταν από ωχρό πατημένο πηλό, λατύπη και κομμάτια λακωνικών κεραμίδων.

Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου αποκαλύφθηκε ημικυκλική κατασκευή (διαμ. 1,10 μ.) από μια σειρά αργών λίθων, πιθανότατα αποθηκευτικός χώρος (Π ί ν. 167 α). Πάνω στο δάπεδο βρέθηκε στρώμα καταστροφής λακωνικών κεραμίδων με ίχνη φωτιάς.

Στο δωμάτιο αυτό βρέθηκαν: μεγάλη κωνική αγνύθα, απόληξη οξυπύθμενου αμφορέα, δισκοειδές βαρίδι με οπές, λαβές, χείλη, βάσεις, όστρακα άβαφων και μελαμβαφών ελληνιστικών αγγείων.

Δυτικότερα αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ενός δωματίου Δ4, παρόμοιου με το Δ3, που πιθανώς ήταν και αυτό βοηθητικός χώρος. Συνολικά δηλαδή η βόρεια πλευρά της οικίας Α αποτελούνταν από δύο μεγάλα δωμάτια και δύο μικρότερα.

Δυτικότερα από το δωμάτιο Δ4 θα υπήρχε αποχετευτικός αγωγός, που θα χώριζε το οικοδομικό τετράγωνο σε δύο σειρές από σπίτια.

Οικία Β. Βόρεια από τη στενωπό αποκαλύφθηκαν χώροι του νότιου τμήματος της οικίας Β. Ο μακρόστενος χώρος Δ1, που θεωρήθηκε ενιαίος, περιβάλλεται από τον Τ12 (ανατολικά), από τους Τ5, Τ8 (βόρεια), από τον Τ7 (δυτικά) και από το βόρειο κράσπεδο της στενωπού (νότια) (διαστ. 9 × 3,80 μ.).

Ο χώρος αυτός χωριζόταν σε τρία μέρη (Δ1, α, β, γ) με δυο μικρούς τοίχους, τους Τ6 και Τ9, κάθετους στους τοίχους Τ8, Τ5, που είναι μεταγενέστεροι γιατί θεμελιώθηκαν πάνω σ' αυτούς.

Σε τομή που έγινε στο μέσο του χώρου Δ1α, από τον Τ3 μέχρι τον Τ5, βρέθηκαν: κομμάτια πήλινων ειδωλίων, κεφαλή γυναικείου ειδωλίου, μικύλλα αγγεία (Π ί ν. 167 β, 168 α), μελαμβαφές ελληνιστικό λυχνάρι, λαβή οξυπύθμενου αμφορέα, λαβές, χείλη, βάσεις, όστρακα άβαφων και μελαμβαφών κλασικών και ελληνιστικών αγγείων και χάλκινα νομίσματα.

Δυτικά του χώρου Δ1 αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα χώρου Δ2, που αποτελεί το νοτιοδυτικό δωμάτιο της οικίας Β και που θα είχε εσωτερικές διαστάσεις 4,50 × 4 μ. περίπου.

Στην επίχωση του τμήματος αυτού του δωματίου βρέθηκαν: τμήμα μελαμβαφούς πινακίου, κομμάτι πήλινου ειδωλίου, πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, χάλκινη αιχμή βέλους (Π ί ν. 167 γ), όστρακα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων, χάλκινος μικρός κρίκος, δύο χάλκινες βελόνες. Βόρεια από το δωμάτιο Δ2 αποκαλύφθηκε το νοτιανατολικό τμήμα του δωματίου Δ3. Σε τομή που έγινε κάθετα πάνω στον Τ10, και κατά μήκος του Τ8, βρέθηκαν: δύο πυραμιδόσχημες αγνύθες, δύο μεγάλες κωνικές αγνύθες, όστρακα, λαβές, χείλη, βάσεις άβαφων και μελαμβαφών αγγείων (κυλίκων, κυάθων, σκύφων) κλασικής και ελληνιστικής εποχής, τμήμα σιδερένιου καρφιού, κορινθιακό όστρακο με εγχάρακτη παράσταση αλόγου με ένοπλο ιππέα, αρχαϊκής εποχής. Επίσης βρέθηκαν οστά ζώων και χαυλιόδοντες κάπρων. Ανατολικά από το δωμάτιο Δ3 και βόρεια από το χώρο Δ1 αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα της αυλής της οικίας Β.

Το δάπεδό της αποτελούνταν από αργούς λίθους, λατύπη και πατημένο αργιλώδες κοκκινωπό χώμα.

Σε απόσταση 1,10 μ. βόρεια από τον τοίχο Τ8 και 3,70 μ. δυτικά από τον τοίχο Τ12, πάνω στο δάπεδο της αυλής, αποκαλύφθηκε μεγάλη λιθόπλινθος από ασβεστόλιθο, που έφερε στο κέντρο της πάνω επιφάνειάς της τετράγωνο τόρμο (0,20 × 0,20 μ.), όπου έμπαινε ξύλινος στύλος για τη στήριξη ξύλινης κλίμακας για τον όροφο της οικίας (Π ί ν. 168 β).

Στη νοτιοδυτική γωνία της αυλής βρέθηκε μεγάλος αποθέτης (Π ί ν. 169 β) με καμένο πηλό, κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου και πολλά άβαφα και μελαμβαφή όστρακα κλασικής εποχής (Π ί ν. 169 α, 170 α). Όστρακα ληκυθίων και πυξίδων με διακόσμηση από ανθέμια, έλικες, ιωνικό κυμάτιο (Π ί ν. 170 β), ερυθρόμορφα όστρακα σκύφου με παράσταση γυναικών (Π ί ν. 171 α), δύο πήλινες κωνικές αγνύθες, πήλινος μελαμβαφής ασκός με εγχάρακτη διακόσμηση ελίκων (Π ί ν. 172 α), το μισό βάσης πήλινου καλάθου με φυτική διακόσμηση ανθεμίων και μαιάνδρων, μελαμβαφές μόνωτο κυάθιο (Π ί ν. 171 β), μελαμβαφές μόνωτο κύπελλο (Π ί ν. 171 γ), μελαμβαφή αλατοδοχεία (Π ί ν. 171 δ), μελαμβαφές ελληνιστικό λυχνάρι (Π ί ν. 172 β), τμήμα λίθινου ακονιού κτλ. Στην επίχωση πάνω από τον αποθέτη βρέθηκαν άβαφα και μελαμβαφή ελληνιστικά όστρακα, πήλινη κωνική αγνύθα με σφραγίδα διπλής κεφαλής περόνης, κομμάτι πήλινου πλακιδίου με πεπλοφόρο γυναικεία μορφή κτλ.

Στα μπάζα της εκσκαφής του οικοπέδου βρέθηκε γωνία στέγης κορινθιακής κεράμωσης (Π ί ν. 172 γ).

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν επίσης 50 χάλκινα

νομίσματα από τα οποία τα τρία ήταν υστεροβυζαντινά, μία μικρή ασημένια πόρπη (διαμ. 0,016 μ.) και τρία ασημένια νομίσματα ελληνιστικών χρόνων. Τα περισσότερα νομίσματα είναι κοπών Αμβρακίας (238-168 π.Χ.).

Τα παλιότερα ευρήματα του οικοπέδου, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή, προέρχονται από επιχώσεις πριν από το κλασικό σχέδιο της πόλης. Οι δύο οικίες χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή με παλιότερες φάσεις που χρονολογούνται στα κλασικά χρόνια.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Οικόπεδο Μπανταλούκα

Κατά τις ανασκαφικές περιόδους του 1980 και 1981 πραγματοποιήθηκαν από την υπογράφουσα ερευνητικές τομές σε διάφορα σημεία του οικοπέδου Μπανταλούκα, προς συμπλήρωση της έρευνας προηγούμενων ετών[7]. Τα ανασκαφικά στοιχεία που προέκυψαν είναι συνοπτικά τα εξής:

Οικία ΣΤ. Στην οικία με το πηγάδι και την πλακόστρωτη αυλή, που την αποκαλούμε Οικία ΣΤ, πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών. Αφαιρέθηκε από το νοτιοδυτικό δωμάτιο το στρώμα καταστροφής που περιείχε εκτός από τις κεραμίδες και τους λίθους της πεσμένης ανωδομής και άφθονα όστρακα ελληνιστικών χρόνων, αγνύθες και μερικά χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας. Κοντά στο νότιο τοίχο βρέθηκαν συγκεντρωμένα μικύλλα αγγεία.

Ομάδες μικύλλων αγγείων βρέθηκαν επίσης στους μικρούς χώρους στα ΝΑ. της οικίας και στα ανατολικά, κοντά στην τετράπλευρη δεξαμενή. Τα μικρογραφικά αυτά αγγεία, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία σχημάτων (οινοχοΐσκες, σκύφοι, λυχνάρια), βρέθηκαν συγκεντρωμένα μαζί με ίχνη πυράς[8], γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι έχουν ίσως σχέση με κάποια τελετουργική πρακτική.

Από την έρευνα στην ανατολική πτέρυγα της οικίας εντοπίστηκε ένας ακόμη κάθετος τοίχος πλ. 0,50 μ., που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η πρώτη οικοδομική φάση της ελληνιστικής οικίας περιλάμβανε σε αυτή την πλευρά μια σειρά δωματίων, πλ. 3-3,20 μ. το καθένα, αλλά σε επόμενη οικοδομική φάση οι χώροι διαπλατύνθηκαν.

Από το στρώμα καταστροφής στην ανατολική πτέρυγα συγκεντρώθηκαν ελληνιστικά όστρακα, τμήμα από πήλινο περιρραντήριο, αγνύθες, κομμάτια από τερρακόττες και χάλκινα νομίσματα.

Μετατροπές στο σχέδιο της ελληνιστικής οικίας πιστοποιήθηκαν και από τις έρευνες στο χώρο της αυλής, όπου μετά την προσωρινή μετατόπιση μερικών πλακών της νεότερης φάσης διαπιστώσαμε ότι το χαλικόστρωτο δάπεδο συνεχιζόταν κάτω από αυτές, αλλά μόνο κατά μήκος του ανατολικού ορίου της αυλής, ενώ κατά μήκος του βόρειου τοίχου της αυλής, αποκαλύφθηκε κάτω από την πλακόστρωση μικρός ανοιχτός αγωγός απορροής των νερών κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες.

Τα όστρακα και τα νομίσματα που βρέθηκαν μεταξύ της πλακόστρωσης και του χαλικόστρωτου δαπέδου αποτελούν terminus για τις δύο φάσεις της ελληνιστικής οικίας. Εκτός από τις κτιριακές φάσεις της ελληνιστικής εποχής η έρευνα στους νοτιοδυτικούς χώρους της οικίας αποκάλυψε σε βαθύτερο επίπεδο θεμέλια τοίχων κλασικής εποχής και κάτω από αυτά χαλικόστρωτα δάπεδα αρχαϊκών χρόνων.

Εξάλλου και από τομές που έγιναν στο στενό αγωγό που αποτελεί το νότιο όριο της Οικίας ΣΤ, εντοπίσθηκαν, σε βάθος 0,20 μ., κάτω από την ελληνιστική του πλακόστρωση λείψανα αρχαιότερων φάσεων.

Ερευνητικές τομές έγιναν επίσης στην οικία που βρίσκεται στα ΒΑ. του οικοπέδου, στα ανατολικά της μεγάλης αρχαίας οδού, από το στρώμα καταστροφής της οποίας συγκεντρώθηκαν όστρακα ελληνιστικών αγγείων, αγνύθες, μολύβδινο σταθμίο, κομμάτια από τερρακόττες και κομμάτι από πήλινη μήτρα.

Από περισυλλογή στο οικόπεδο βρέθηκε ανθεμωτός καλυπτήρας κορινθιακού τύπου. Σώζεται το κυρίως σώμα και το κατώτερο τμήμα του μετώπου με τις βλαστόσπειρες, ενώ το ανθέμιο έχει αποκοπεί (Π ί ν. 173 β).

Οδός Αράχθου 3 (οικόπεδο Τηλ. Κώτση)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για επέκταση της οικοδομής ήρθε στο φως, σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια της οδού Αράχθου, ένας αρχαίος τοίχος, ισχυρής κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη σύντομη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,70 μ., αλλά προφανώς συνεχίζεται προς τα βόρεια κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αράχθου και προς τα νότια στο γειτονικό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ελ. Κουτσοσπύρου. Είναι κατασκευασμένος κατά το ορθογώνιο ισοδομικό σύστημα από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθόπλινθους που η εξωτερική (δυτική) τους όψη είναι αδρά δουλεμένη με σφυρί, ώστε να παρουσιάζει κυρτή επιφάνεια, κατά τον «αγροτικό τρόπο» (rustica) (Π ί ν. 173 α).

Ο τοίχος αποτελούσε το ανατολικό όριο μιας οδού της αρχαίας Αμβρακίας, που είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Κατά μήκος της δυτικής όψης του τοίχου, σε

7. Βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 179-180, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 244.

8. Ανάλογα ευρήματα είναι συχνά στις ανασκαφές οικοπέδων της Άρτας. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 146.

βάθος 3,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε το ρείθρο της αρχαίας οδού, πλ. περίπου 1 μ., που το αποτελούσαν μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες με ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα.

Ο τοίχος, στο καλύτερα διατηρημένο σημείο του, σωζόταν σε ύψος τεσσάρων δόμων (1,55 μ.) από την επιφάνεια του αρχαίου ρείθρου, συνεχιζόταν όμως βαθύτερα, κατά έναν τουλάχιστον θεμέλιο δόμο.

Επειδή τα στρώματα της επίχωσης ήταν διαταραγμένα λόγω της εκσκαφής, τα όστρακα δεν είναι δυνατό να βοηθήσουν στη χρονολόγηση, για την οποία μόνα κριτήρια μένουν η δόμηση του τοίχου, καθώς και ένα ιωνικό κιονόκρανο που βρέθηκε κατά την ανασκαφή (Π ί ν. 172 δ). Το κιονόκρανο, από μαλακό εύθρυπτο πώρο, είχε σπάσει στην αρχαιότητα σε τέσσερα ισομεγέθη περίπου τεμάχια, από τα οποία τα δύο βρέθηκαν δίπλα στην ανατολική παρειά του τοίχου, ένα άλλο συλλέχθηκε από τα μπάζα της εκσκαφής, ενώ το τέταρτο δε βρέθηκε[9]. Το κιονόκρανο είναι ελαφρά αποκεκρουμένο στις ακμές των δύο ελίκων, στο κέντρο του εχίνου και στα άκρα του άβακα. Οι διαστάσεις του είναι οι εξής: ύψ. 0,25, μήκ. 0,54 μ. Το κιονόκρανο μπορεί να τοποθετηθεί στον 3ο αι. π.Χ.[10], χρονολογία με την οποία συμφωνεί και η δόμηση του τοίχου.

Π. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρου για την τοποθέτηση του υδρευτικού αγωγού Πρέβεζας το Σεπτέμβρη του 1981, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα τοίχων, τάφοι και τμήμα δρόμου της ρωμαϊκής Νικόπολης.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι και λείψανα κεραμοσκεπών (Π ί ν. 174 α) εντοπίστηκαν σε τμήμα της τάφρου, που ανοίχτηκε για τον ίδιο λόγο, κατά μήκος της Εθνικής Οδού στη θέση «Καραντινού» Νικόπολης, δίπλα στους αγρούς Ηλία Μπανάκου και Αγγ. Ράπτη. Ο κιβωτιόσχημος με κατεύθυνση Α.-Δ. έσωζε το ανατολικό τμήμα του, αλλά ήταν ήδη ερευνημένος με την εσωτερική επίχωση ταραγμένη. Βρέθηκαν κομμάτια κεραμιδιών, λίγα όστρακα, κομμάτια από στόμιο πιθαριού και χάλκινο νόμισμα. Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 1,65, εσωτ. πλ. ±0,70, βάθ. 0,85 μ.

Περί τα 100 μ. βορειότερα εντοπίστηκαν λείψανα κεραμοσκεπών τάφων και τμήμα χτιστού αγωγού δίπλα σε στρώμα αμμώδες, ίσως οδόστρωμα δρόμου της ρωμαϊκής πόλης με κατεύθυνση από Α.-Δ.

Μεταξύ του οικισμού του Μύτικα και του δενδροφυτευμένου άλσους κατά μήκος της παραλίας του Ιονίου, έγιναν εκσκαφές για την επέκταση του υδρευτικού δικτύου το Σεπτέμβριο του 1981. Αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά τμήματα τοίχων ρωμαϊκών κτιρίων μέσα στο πλάτος του αγροτικού δρόμου, δίπλα στους αγρούς Δημ. Σάλιαρη και Αρ. Νάτση. Στην ιδιοκτησία Νάτση φαίνονται επιφανειακά πλήθος κομματιών κεραμιδιών και τμήμα λίθινου ημικίονα.

Το Δεκέμβριο του 1981, επίσης στις εκσκαφές για την τοποθέτηση αγωγού του υδρευτικού δικτύου Πρέβεζας, αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού ταφικού κτιρίου στη θέση «Παλιόκαστρο Τσούρνου», στον αγρό Ευαγγ. Πανούση, αριθ. 351 διανομής Μύτικα έτους 1930. Το κτίριο ερευνήθηκε αποσπασματικά γιατί ένα τμήμα του περιλαμβανόταν μέσα στον αγροτικό δρόμο ενώ, πάνω από το υπόλοιπό, μέσα στον αγρό, είχαν φυτευτεί εσπεριδοειδή. Πρόκειται για θάλαμο εν μέρει υπόγειο, όπως αποδεικνύει ο τρόπος κατασκευής των τοίχων, οι οποίοι έχουν μόνο εσωτερική όψη με χοντρό σκληρό κονίαμα, ενώ εξωτερικά οι λίθοι και το συνδετικό είναι ακανόνιστα και ακουμπούν απευθείας στο φυσικό γλινώδες κιτρινωπό έδαφος. Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκαν πολλά κομμάτια κεραμιδιών, λίγα όστρακα αγγείων και κομμάτι λυχναριού.

Σύμφωνα με δήλωση του ιδιοκτήτη σε διάνοιξη πηγαδιού στον ίδιο αγρό πριν πολλά χρόνια, σε βάθος 4 μ. περίπου από την επιφάνεια καλλιέργειας, βρέθηκε είδος αποθέτη «με πολλές σπασμένες και ακέραιες στάμνες».

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Καρυώτες

Σπασμένη Βρύση

Σε εκσκαφές για την επέκταση του δικτύου ύδρευσης, αποκαλύφθηκε στον ελαιώνα ιδιοκτησίας Λουκά Θιακού συστάδα οχτώ τάφων (Π ί ν. 173 δ). Οι τάφοι ανήκουν στο νότιο νεκροταφείο της αρχαίας Λευκάδας, το οποίο έχει εντοπιστεί παλιότερα και έχει εν μέρει ερευνηθεί (βλ. ΑΔ 25 (1970), σ. 329, ΑΔ 26 (1971), σ. 351).

Από τους οχτώ τάφους οι τρεις ήταν κεραμοσκεπείς, οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι, ενώ όλοι περιείχαν κτερίσματα. Αγγεία και άλλα αντικείμενα βρέθηκαν επίσης στο χώρο μεταξύ των τάφων.

9. Τα τρία κομμάτια του κιονοκράνου συγκολλήθηκαν και φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας, με αριθμό καταγραφής 2696.

10. Η εργασία του κιονοκράνου από το οικόπεδο Τηλ. Κώτση είναι κάπως ξηρότερη από αυτή του μικρού κιονοκράνου ιωνικού ημικίονος του επιτύμβιου ναΐσκου από το Μιχαλίτσι (αριθ. Μουσείου Ιωαννίνων 2630), που χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 307, Πίν. 347 ε.

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος, ασύλητος. Είχε κατεύθυνση Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,85 × 0,42 και βάθ. 0,65 μ. Ο σκελετός, σχεδόν διαλυμένος, έσωζε το κρανίο στη νοτιοδυτική γωνία. Στον τάφο βρέθηκαν: κωνική πήλινη αγνύθα, τμήμα πήλινου ειδωλίου ζώου, κεφάλι πήλινου ειδωλίου γυναίκας, καστανόβαφο μυροδοχείο, σώμα μικρής οινοχόης καστανόβαφης, μικρογραφικό κυάθιο, μικρογραφική λήκυθος και χάλκινος κρίκος.

Τάφος 2: Κιβωτιόσχημος, ασύλητος, με κατεύθυνση Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,91 × 0,69 και βάθ. 0,73 μ. Περιείχε σιδερένια οξειδωμένη στλεγγίδα, δύο ακέραια μελανόβαφα λυχνάρια, κάτω τμήμα πήλινου ειδωλίου όρθιας γυναίκας και χάλκινο αγκίστρι.

Τάφος 3: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,56 × 0,60, βάθ. 0,60 μ. Μοναδικό κτέρισμα του τάφου, ακέραιη άβαφη λήκυθος.

Τάφος 4: Κεραμοσκεπής. Είχε κτερίσματα τριφυλλόστομη μελανόβαφη οινοχόη, μελανόβαφη κοτύλη, ακέραιο λυχνάρι μελανόβαφο και σιδερένια οξειδωμένη στλεγγίδα.

Τάφος 5: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,87 × 0,60 και βάθ. 0,73 μ. Περιείχε λυχνάρι, πήλινο πινάκιο, δύο ληκύθους, δύο μυροδοχεία και δύο πήλινες κάλπες, από τις οποίες η μία τεφροδόχος (Π ί ν. 173 γ). Μέσα στην τεφροδόχο, εκτός από τα οστά και την τέφρα του νεκρού, βρέθηκαν τμήμα σιδερένιου δακτυλιδιού, σιδερένια ακέραιη, αλλά οξειδωμένη περόνη, κομμάτια όμοιας δεύτερης περόνης μαζί με έξι ακέραια και μερικά κομμάτια από χρυσά ελασμάτινα φύλλα σφενδαμιού, που σχημάτιζαν ίσως στεφάνι.

Τάφος 6: Κιβωτιόσχημος, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο σκελετός σε καλή κατάσταση. Στο βόρειο άκρο βρέθηκαν μαζεμένα κόκαλα δεύτερου σκελετού. Διαστ. 1,73 × 0,57 και βάθ. 0,47 μ. Ως κτέρισμα είχε ακέραιη άβαφη λήκυθο.

Τάφος 7: Κεραμοσκεπής, διαστ. 0,95 × 0,40 μ. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί πάνω σε λακωνικό στρωτήρα και στα τοιχώματα είχε κομμάτια κορινθιακών στρωτήρων. Περιείχε δύο ληκύθους μελανόβαφες και κύλικα μελανόβαφη με χαμηλό πόδι.

Τάφος 8: Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,75 × 0,50 μ. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί πάνω σε κομμάτια κορινθιακών στρωτήρων και είχε σκεπαστεί στη συνέχεια με άλλους κορινθιακούς στρωτήρες σε σαμαρωτή διάταξη. Ήταν κτερισμένος με μελανόβαφη κύλικα με χαμηλό πόδι και με κοτύλη καστανόβαφη.

Οι τάφοι αριθ. 1-6 χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή, ενώ οι αριθ. 7-8 είναι κλασικών χρόνων.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

Ανατολικά επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρί (οικόπεδο Δ. Θεριανού)

Στις εκσκαφές των θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά θεμέλια τοίχων ελληνιστικών χρόνων.

Καλιγόνι

Ανατολικά επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρί (οικόπεδο Κωνστ. Αθανάτου)

Στις εκσκαφές θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκε κατά μήκος της νότιας σειράς των πεδίλων σειρά ογκόλιθων, τμήμα θεμελίου αρχαίου τοίχου ελληνιστικών χρόνων, συνολ. μήκ. 5,35, σωζ. ύψ. 0,25 και πλ. 0,35 μ. Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο όριο της αρχαίας πόλης, στο οποίο έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής μόνο αποσπασματικά διατηρημένα θεμέλια κτιρίων, επειδή η περιοχή συνορεύει με το σύγχρονο οικισμό του Καλιγονίου, στον οποίο χρησιμοποιήθηκε αρχαίο οικοδομικό υλικό για την κατασκευή σπιτιών, αρδευτικών αυλακιών, αναλημματικών τοίχων, μανδρότοιχων κτλ.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ ΣΧΟΛΩΝ

Δωδώνη

Συνεχίστηκε η έρευνα στο κτίριο Ο, νότια του Βουλευτηρίου (ανασκαφή Αρχαιολογικής Εταιρείας-Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, βλ. ΠΑΕ 1981, σ. 67 κ.ε.).

Κασσώπη

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο χώρο της αρχαίας πόλης από την Αρχαιολογική Εταιρεία με συμμετοχή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Ερευνήθηκαν τα σπίτια αριθ. 5, 6 και 7, το Καταγώγιο και η βόρεια στοά της Αγοράς (βλ. ΠΑΕ 1981, σ. 72 κ.ε.).

Αμμότοπος

Στο σπίτι 1 της αρχαίας ακρόπολης έγινε ανασκαφική έρευνα, σε συνδυασμό με τις αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (βλ. παρακάτω, έκθεση στερεωτικών εργασιών Εφορείας).

Εφύρα Μεσοποτάμου

Στο λόφο με τη μυκηναϊκή ακρόπολη και τους ταφικούς τύμβους, συνεχίστηκε η έρευνα από την Αρχαιολογική Εταιρεία και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (βλ. ΠΑΕ 1981, σ. 78).

Καστρίτσα-Ασπροχάλικο

Η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή συνέχισε τη μελέτη του υλικού των παλιών ανασκαφών στα παλαιολιθικά σπήλαια της Καστρίτσας και του Ασπροχάλικου και πραγματοποίησε συμπληρωματικές τομές στο χώρο του σπηλαίου του Ασπροχάλικου, για την ακριβέστερη στρωματογράφηση των εγκαταστάσεων.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

Κατά το 1981 μεταφέρθηκαν ή παραδόθηκαν στο Μουσείο Νικοπόλεως τα εξής αρχαία αντικείμενα:

1. Γρανιτένια ρωμαϊκή σαρκοφάγος, παράδοση Δημ. Μπομποτσάρη.

2. Λίθινη αξίνη, παράδοση Κ. Μαντούση: βρέθηκε στην περιοχή Βλαχοκάλυβα, ΝΔ. της κοινότητας Ωρωπού. Διαστάσεις: μήκ. 0,158, μέγ. πλ. 0,102 μ. (Π ί ν. 174 β).

3. Μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο από τη Μονή Αγίας Πελαγίας Καστροσυκιάς, παράδοση Μητρόπολης Πρέβεζας (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 322).

4. Επιτύμβια επιγραφή, παράδοση Θ. Θεοφύλακτου: σύμφωνα με τον ευρέτη βρέθηκε στα χώματα των εκσκαφών για την κατασκευή του αγωγού ύδρευσης Πρέβεζας, στην περιοχή Μπότια Νικόπολης. Έχει διαστάσεις 0,048 × 0,030 × 0,08 μ. και σώζει την επιγραφή *ΛΕΝΑ / ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ / ΓΥΝΗ / ΧΑΙΡΕ.*

5. Μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο από Ριζά Πρέβεζας (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 319).

6. Μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου, περισυλλογή φύλακα αρχαιοτήτων Γ. Νούσια: βρέθηκε στον αγρό Δημ. Παππά, στη θέση Νικολάρα Νικόπολης. Έχει ύψος 0,57 και διάμετρο κάτω 0,32 και πάνω 0,25 μ.

7. Βωμός ενεπίγραφος, περισυλλογή φύλακα Γ. Νούσια: μεταφέρθηκε από τον αγρό Γερ. Γκούμα, στη θέση Ματσογιάννενα Νικόπολης (Π ί ν. 175 α). Έχει διαστάσεις 0,78 × 0,43 × 0,36 μ. και σώζει την επιγραφή *ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ / ΚΑΙΣΑΡΙ / ------- / ΣΕΒΑΣΤΩΙ / ΔΩΔΩΝΑΙ/Ω.*

8. Επιτύμβια ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, περισυλλογή φύλακα Γ. Νούσια: βρέθηκε στον αγρό Παν. Λελόβα, βόρεια του Ωδείου Νικόπολης. Έχει διαστάσεις 0,58 × 0,33 × 0,07 μ. και σώζει την επιγραφή: *Ε / Μ ΠΡΟΚΝ / ΧΑΙΡΕ.*

9. Επιτύμβια ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, περισυλλογή φύλακα Γ. Νούσια: βρέθηκε στον αγρό Αντύπα, βόρεια του Ωδείου. Έχει διαστάσεις 0,30 × 0,17 × 0,02 μ. και σώζει τμήμα επιγραφής *Ι / ΡΝΟ.*

10. Τμήμα μαρμάρινης γυναικείας προτομής, παράδοση Ηλία Μπεϊντάρη: βρέθηκε σε αγρό δυτικά του αγροτικού δρόμου προς το Ωδείο. Σώζει το δεξιό τμήμα του προσώπου αρκετά φθαρμένο, κυρίως στον κρόταφο. Ταινία συγκρατεί τα μαλλιά στο ψηλότερο τμήμα τους, ενώ τα υπόλοιπα διαμορφώνονται σε κυματιστούς βοστρύχους σε οριζόντια περίπου διάταξη. Ύψ. 0,30 μ. (Π ί ν. 174 γ).

11. Τμήμα ρωμαϊκής ανδρικής προτομής, παράδοση Ηλία Μπεϊντάρη: βρέθηκε στον αγρό Π. Λελόβα, μεταξύ του Ωδείου και της ρωμαϊκής έπαυλης (Π ί ν. 174 ε). Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή συμπληρώνει την εκτεθειμένη μισή μαρμάρινη προτομή (αριθ. ευρ. 384) (Π ί ν. 174 δ) του Μουσείου Νικόπολης, δημοσιευμένη, για την οποία προτείνεται ταύτιση με τον Αγρίππα (βλ. ΑΑΑ IV (1971), σ. 430-33, εικ. 1-4).

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Πέραμα

Το Μάρτιο του 1981 ο Αλέξανδρος Καρδάκης, εργολάβος οικοδομών, παρέδωσε δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, οι οποίες βρέθηκαν στις εκσκαφές για την κατασκευή περιβόλου του νέου νεκροταφείου Περάματος.

Σε πρόχειρη έρευνα στα σκαμμένα χώματα, βρέθηκαν άλλες τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων, τμήμα σιδερένιου μαχαιριού, όστρακα χειροποίητων αγγείων με ανάγλυφη διακόσμηση, καθώς και όστρακα από μελανόβαφα αγγεία κλασικών χρόνων (4ου αι. π.Χ.). Φαίνεται ότι στην περιοχή υπήρχαν ταφές, τις οποίες κατέστρεψαν οι εκσκαφές και ίσως η μελλοντική έρευνα αποκαλύψει νεκροταφείο και οικισμό, δηλαδή μία ακόμα θέση του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων κατοικημένη στην αρχαιότητα.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δωδώνη

Συνεχίστηκαν εργασίες στερέωσης του ανατολικού αναλημματικού τοίχου του σταδίου, που άρχισαν το φθινόπωρο του 1980. Οι περισσότεροι λίθοι των εξωτερικών δόμων είχαν αποσαθρωθεί από τις καιρικές συνθήκες, ιδιαίτερα δυσμενείς στη Δωδώνη, με αποτέλεσμα την υποχώρηση και των εσωτερικών λίθων και την απόκλιση του αναλήμματος προς το νότο (Π ί ν. 175 β).

Από τους πεσμένους ανατολικά του αναλήμματος ογκόλιθους, τοποθετήθηκαν στη θέση τους οι καλύτερα διατηρημένοι του βόρειου τμήματος, ενώ συμπληρώθηκαν τα κενά με λάξευση νέων ογκόλιθων.

Ο καθαρισμός σε όλο το μήκος του ανατολικού αναλήμματος και η έρευνα των στοιχείων στις δύο γωνίες του, αποκάλυψε ότι υπήρχαν δύο κλίμακες ανόδου στη σφενδόνη του σταδίου (Π ί ν. 175 γ-δ).

Η πρώτη, στη νοτιοανατολική γωνία, είναι ενσωματωμένη στο νότιο ανάλημμα σε μήκος 11 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., πλάτος 2, πλάτος σκαλοπατιών (πάτημα) 0,35 και ύψος (ρίχτι) 0,22-0,25 μ. Οι διαστάσεις αυτές προϋποθέτουν ±7,50 μ. ύψος του νότιου αναλημματικού τοίχου και 32 συνολικά σκαλοπάτια στην κλίμακα. Ήδη διατηρούνται στη θέση τους τα χαμηλότερα οχτώ και σώζονται στοιχεία για τα επόμενα 4-5 σκαλοπάτια. Η λάξευση των λίθων των σκαλοπατιών και η σύνδεσή τους με τους δόμους του αναλημματικού τοίχου του σταδίου αποδεικνύουν παράλληλη κατασκευή και των δύο, με ενσωμάτωση δηλαδή της κλίμακας στο πλάτος του σταδίου.

Στοιχεία δεύτερης κλίμακας σώθηκαν στη βορειοανατολική γωνία του αναλήμματος του σταδίου. Είναι ενσωματωμένη στον ανατολικό αναλημματικό τοίχο, έχει πλάτος 1,40, πλάτος σκαλοπατιών (πάτημα) 0,30 και ύψος (ρίχτι) 0,25 μ. Ο συνολικός αριθμός των σκαλοπατιών υπολογίζεται μικρότερος από της προηγούμενης, 25 ή 26 δηλαδή, επειδή υπάρχει υψομετρική διαφορά 0,70 μ. (δύο δόμων) μεταξύ του βόρειου και νότιου άκρου του ανατολικού αναλημματικού τοίχου του σταδίου, η οποία οφείλεται στη φυσική κλίση του εδάφους προς το νότο.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Αμμότοπος

Έγιναν ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στο σπίτι Α της αρχαίας ακρόπολης του Αμμότοπου, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Στο δωμάτιο Α του σπιτιού 1 στερεώθηκε ο ανατολικός τοίχος, πολυγωνικής τοιχοδομίας, ο οποίος παράλληλα αποτελεί το δυτικό ανάλημμα δρόμου του οικισμού. Ο τοίχος παρουσίαζε ισχυρή απόκλιση εξαιτίας των ωθήσεων του εξωτερικού γεμίσματος του δρόμου, που παρουσιάζει μεγάλη και απότομη υψομετρική διαφορά μεταξύ των δύο αναλημμάτων του. Αποτυπώθηκαν οι λίθοι του τοίχου, αφαιρέθηκαν και ξανατοποθετήθηκαν στη θέση τους, αφού προηγουμένως στερεώθηκαν, τα σαθρά φυσικά πετρώματα εξωτερικά του τοίχου (Π ί ν. 176 α).

Στα δωμάτια D και Ε έγινε καθαρισμός και αποτυπώθηκαν οι πεσμένες σειρές των διαχωριστικών τοίχων των δωματίων A-D, A΄-D και D-E.

Στο κέντρο του δωματίου D, μετά την αφαίρεση των λίθων, αποκαλύφθηκε μεγάλη ορθογώνια εστία, διαστ. 2,10 × 2,70 μ. (Π ί ν. 176 β) και κατά μήκος της νότιας πλευράς του ίδιου δωματίου αγωγός, πλ. 0,70 μ., ορθογώνιας τομής, εν μέρει λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Μικρότερων διαστάσεων αγωγοί αποκαλύφθηκαν στα δωμάτια Ε και Α΄.

Στον ανδρώνα F σώζεται τμήμα δαπέδου στο νότιο τμήμα.

Τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν χρήση του σπιτιού από το τέλος της κλασικής μέχρι και την ύστερη ελληνιστική εποχή.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Καλιγόνι

Οικόπεδο Μ. Στραγαλινού

Στερεώθηκε τμήμα του πολυγωνικού τείχους της αρχαίας Λευκάδας, το οποίο σώζεται σε αρκετό μήκος σε πολλά τμήματα στο λόφο Κούλμο. Το συγκεκριμένο τμήμα παρουσίαζε μεγάλη απόκλιση από την κατακόρυφο, εξαιτίας των ωθήσεων που δεχόταν η εξωτερική όψη από τα χώματα του γεμίσματος και τις ρίζες των δένδρων που είχαν αναπτυχθεί σ' αυτό. Έτσι έγινε αντιστήριξη, εξωτερικός καθαρισμός, αφαίρεση των μετακινημένων λίθων της όψης, καθάρισμα του γεμίσματος από θάμνους, ρίζες και κορμούς δέντρων και επανατοποθέτηση των ογκόλιθων (Π ί ν. 175 ε).

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Ρωμαϊκό τείχος

Στερεώθηκε τμήμα του ρωμαϊκού τείχους στη βόρεια πλευρά της αρχαίας πόλης, μήκ. 13 και ύψ. 5 μ. Το μνημείο παρουσίαζε μεγάλα χάσματα, επικίνδυνα για τη στατική ισορροπία του, τα οποία οφείλονταν σε αφαίρεση μεγάλων ποσοτήτων τούβλων της εσωτερικής όψης, που χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς από τους κατοίκους της περιοχής ως οικοδομικό υλικό. Η απογύμνωση της όψης είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αποσάθρωση των κονιαμάτων του εσωτερικού πυρήνα του τείχους και τη διάλυση της λιθοδομής σε μεγάλα τμήματα. Έτσι, αφαιρέθηκαν όλα τα διαλυμένα τμήματα και συμπληρώθηκαν τα κενά, αφού αφέθηκε κενό, πλ. ±0,15 μ., στην όψη του τείχους, το τμήμα δηλαδή που αντιστοιχεί στο πάχος της εξωτερικής επένδυσης με τα τούβλα, η οποία μπορεί να γίνει μελλοντικά, αφού προηγηθεί συστηματική μελέτη του μνημείου.

Ωδείο

Έγιναν εργασίες συντήρησης και στερέωσης της πλακόστρωσης των εδωλίων του Ωδείου, τα οποία παρουσίαζαν φθορές (αποκολλήσεις, ραγίσματα, διάβρωση και διάλυση πήλινων πλακών και τούβλων).

Ρωμαϊκή έπαυλη

Στερεώθηκαν οι διαχωριστικοί τοίχοι των δωματίων του κτιρίου, επειδή η διάβρωση του συνδετικού

κονιάματος άρχισε να προκαλεί τη διάλυσή τους. Επίσης συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης συνέχισε και ολοκλήρωσε την επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών δαπέδων των δωματίων της έπαυλης.

Νυμφαίο ρωμαϊκού υδραγωγείου (Μπούφι)

Συμπληρώθηκαν στην τοιχοποιία των εσωτερικών όψεων του βόρειου Π κενά, τα οποία οφείλονταν στην αποσάθρωση των κονιαμάτων και την αποκόλληση των τούβλων.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ASPROCHALIKO

The third season of the joint Cambridge and Southampton research project took place in August and September. As in previous years the senior investigators were Dr. G. N. Bailey, Dr. P. L. Carter and Mrs. H. P. Higgs, assisted by students from the University of Cambridge. Dr. J. A. J. Gowlett from the Oxford University Laboratory for the History of Archaeology and Art joined the party in the field for a period of ten days. The work was undertaken with the cooperation of the Ioannina Ephorate and the financial support of the British Academy, the Science and Engineering Research Council and the University of Cambridge.

For the past three years we have been engaged in preparing for publication the material excavated from the rockshelters of Asprochaliko, in the Louros gorge, excavated in 1964-1966 by S. I. Dakaris and the late E. S. Higgs, and of Kastritsa in the Ioannina lake basin, excavated by the late E. S. Higgs in 1966 and 1967. In 1979 and 1980 we concentrated our efforts on re-examining the stone artefact material housed in the Ioannina Museum, with particular emphasis on the Mousterian artefacts recovered from the basal layers of the Asprochaliko rockshelter. In this third season our aim was to re-open the main excavation trenches at Asprochaliko in order to re-examine the stratigraphy and to collect samples for radiocarbon dating.

The field notes and sections of the original field excavations indicate that the Asprochaliko stratigraphic sequence is a long and complex one, with considerable areas of disturbed deposit on the talus in front of the rockshelter, and a massive rockfall in the upper levels of deposit within the area under the rock overhang. The sequence suggested by the original excavations is as follows:

1. A series of basal deposits with relatively few stones and thick layers of silty sediment, resting on bedrock at the base of the talus sequence in front of the rockshelter (i.e. at the south end of the main trench). These deposits contain an industry of Levalloiso-Mousterian type, and were described as being in undisturbed *in situ* position.

2. A long series of disturbed deposits lying above (1), and intruding into the area under the rock overhang. These deposits were regarded as disturbed by the original investigators on stratigraphic grounds (disconformities with adjacent deposits), on dating grounds (inversion of radiocarbon dates), and artefactual grounds (mixture of material from many different periods).

3. A sequence of undisturbed deposits within the rockshelter (in the north of the main trench), with layers containing a 'micro-Mousterian' industry, stratified beneath upper palaeolithic and epi-palaeolithic material. This sequence was said to abut the disturbed deposits of (2) above, and to be separated from them by a stratigraphic disconformity indicated in the sections by a stalagmitic skin.

Our aim in this season was to confirm the details of this sequence, so far as possible, by inspecting the sections of the original trench, and in particular to establish the following points: a) the limits of the disturbed deposit (2); b) the stratigraphic relationship between the Levalloiso-Mousterian industries and the micro-Mousterian; c) whether indeed bedrock had been reached in the original excavations and, hence, whether the Levalloiso-Mousterian industry represents the earliest cultural material within the area excavated.

All of the above points were open to varying interpretation from the field notes and sections available to us from the original excavations, and it was clear to us that we could not pronounce with any confidence on any of these crucial details without first-hand examination of the original deposits.

The sections of the upper deposit within the area of the rock overhang (in the north part of the main trench) had not been protected in any way since the original excavations (apart from the construction of a perimeter fence around the site as a whole), but proved to be in excellent condition, due mainly to the cemented nature of the material. In contrast, the south area of the main trench, where the deep lying talus deposits occur, had been filled in with rocks and rubble. With the assistance of Greek workmen this material was removed. The sections so revealed proved to be in excellent condition, with the majority of the original spit nails in position. The aluminium labels were still attached and the labelling information written on them was still clearly legible. This proved to be of considerable value in allowing us to compare our observations with the original sections as shown on the original investigators' field drawings. We were also able to clean the south wall of the trench and to draw the section of it. This section is of particular importance, since it allows ut to link the east and west sections, and had not been drawn by the original

excavators. Detailed sections of all the trench walls are now being prepared for publication.

It became apparent in the course of cleaning the south section, that some 75 cm. of undisturbed basal Mousterian deposit still remained on bedrock in the southernmost area of the trench. This was removed down to bedrock and provided the opportunity to collect samples of burned flint for thermoluminescent dating (burned flint that has been exposed in modern daylight for more than a few minutes is useless for dating purposes). Part of a narrow baulk of deposit (about 50 cm. wide) against the base of the west wall was similarly removed. All cultural material recovered in this process and in the cleaning of the sections generally was bagged and labelled for deposition in the Ioannina Museum.

Although some radiocarbon samples were processed from the original excavations, these were all necessarily from the upper stratigraphic levels. Our aim was to collect new samples, with a reliable stratigraphic provenance, from the freshly cleaned sections, both from previously sampled layers and from the Mousterian levels. We are fortunate in this respect in having the co-operation of Dr. J. A. J. Gowlett, archaeological consultant to the Oxford Accelerator Project. Radiocarbon dating by accelerator techniques allows processing of very small samples (including the collagen fraction from small pieces of animal bone) as well as samples older than the conventional limit of radiocarbon dating (i.e. older than about 40,000 years). We were able to collect suitable material of bone and charcoal from a number of layers, including upper palaeolithic, micro-Mousterian and Levalloiso-Mousterian levels. Burned flint, as already mentioned, was collected for thermoluminescent dating, and should provide a useful independent check on any radiocarbon determinations. This means that for the very first time we have a good chance of acquiring reliable dates for Mousterian material.

At the end of the season we refilled the deep parts of the trench with limestone rubble. We also inserted thermoluminescent counters in the sides of the trench to measure the background radiation. The dating samples were handed to the Ioannina Museum and we await the issue of a permit to export them for processing at the Oxford Laboratories.

CAMBRIDGE-SOUTHAMPTON FIELD SEASON

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάστρο Ιωαννίνων

Τείχη

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός των τειχών από την άγρια βλάστηση και έγιναν σποραδικές στερεώσεις σε τμήματα της εσωτερικής ακρόπολης (Π ί ν. 177 α).

Σουφαρί Σαράι

Στην εντυπωσιακή σχολή ιππικού των Τούρκων, παρουσιάστηκαν προβλήματα στη στεγανοποίηση της στέγης, με αποτέλεσμα τα νερά της βροχής να πλημμυρίζουν το εσωτερικό και να διαβρώνουν τις τοιχοποιίες. Για το λόγο αυτό έγινε αντικατάσταση ορισμένων ξύλινων τμημάτων και γενική ανάσυρση των κεραμιδιών (Π ί ν. 177 β).

Μονοδένδρι

Άγιος Αθανάσιος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες επισκευής της στέγης που άρχισαν το 1978[1], με γενική ανάσυρση των σχιστολιθικών πλακών.

Μολυβδοσκέπαστη

Άγιος Δημήτριος[2]

Το στέγαστρο από ελλενίτ που είχε τοποθετηθεί παλιότερα[3] για να προστατεύσει το ετοιμόρροπο βυζαντινό μνημείο, έπαθε μεγάλες ζημιές από τις άσχημες καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα να κινδυνεύουν άμεσα το μνημείο και σπίτια που βρίσκονται σε μικρή απόσταση. Συνεργείο της Εφορείας καθαίρεσε το στέγαστρο και στερέωσε επιφανειακά τις τοιχοποιίες, μέχρι την οριστική αναστήλωση του μνημείου.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Κωστάνιανη

Ναός Ταξιαρχών

Άρχισε η συστηματική στερέωση και συντήρηση της βυζαντινής εκκλησίας των Ταξιαρχών στην κοινότητα Κωστάνιανης, 10 χλμ. βόρεια της Δωδώνης.

Πρόκειται για τρίκλιτο σταυρεπίστεγο ναό (Π ί ν. 178 α). Η εγκάρσια προεξέχουσα καμάρα του τέμνει και τα τρία κλίτη, τα οποία ωστόσο στεγάζονται ενιαία με δικλινή στέγη. Εσωτερικά τα πλάγια κλίτη καλύπτονται από καμάρα που δεν είναι ημικυλινδρική αλλά τέταρτο κυλίνδρου. Η εκκλησία έχει χρονολογηθεί το 13ο αιώνα. Στην ίδια εποχή αποδίδονται και οι τοιχογραφίες του εσωτερικού[4].

Μεταγενέστερη προσθήκη είναι το καμπαναριό με το δίλοβο άνοιγμα στη νότια πλευρά του εγκάρσιου κλίτους (Π ί ν. 178 α). Με την προσθήκη του εντοιχίστηκε το νότιο παράθυρο του κλίτους αυτού. Εξωτερικά ο νότιος τοίχος του εγκάρσιου κλίτους διακοσμήθηκε με παράσταση του αρχάγγελου Μιχαήλ, στο όνομα του οποίου τιμάται η εκκλησία (Π ί ν. 179 α).

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας προστέθηκε στη νότια πλευρά ένα μονόχωρο παρεκκλήσι, το οποίο διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες. Χτίστηκε επίσης δυτικά νάρθηκας και τοιχογραφήθηκε ο δυτικός τοίχος της αρχικής εκκλησίας με παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας (Π ί ν. 178 β). Προστέθηκε τέλος και ανοιχτό χαγιάτι όπως συνηθιζόταν στις ηπειρωτικές εκκλησίες. Οι προσθήκες στεγάστηκαν όλες με σχιστολιθική μαυρόπλακα και με το ίδιο υλικό αντικαταστάθηκαν με τα χρόνια τα αρχικά βυζαντινά κεραμίδια του κυρίως ναού[5]. Φαίνεται ότι κάποτε η εκκλησία εγκαταλείφθηκε. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση ανακαλύφθηκε τυχαία μέσα σε πυκνή βλάστηση. Πρώτος έκανε γνωστό το μνημείο ο Δ. Ευαγγελίδης το 1931[6]. Το 1951 έγιναν οι πρώτες εργασίες για τη στερέωση και αποκατάσταση του μνημείου. Τότε κατεδαφίστηκε το χαγιάτι και το νότιο παρεκκλήσι, εκτός από τον ανατολικό του τοίχο, που παραμένει και σήμερα μισοερειπωμένος[7]. Αποτελείται από την κόγχη του Ιερού, με ίχνη από τοιχογραφίες και τη μικρότερη κόγχη της πρόθεσης.

Το 1960 αντικαταστάθηκε η πλάκα της στέγης του ναού με κεραμίδια βυζαντινού τύπου και καθαρί-

1. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 198.
2. R. Nicol, The Churches of Molyvdoskepastos, BSA XLVII (1953), σ. 146 κ.ε., εικ. 3, πίν. 35b.
3. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 602.
4. Ηπειρ. Χρον. 6 (1931), σ. 258 κ.ε. D. Pallas, RbK II, 1968, στ. 297 και σχέδ. 41-42.
5. Ηπειρ. Χρον., ό.π., σ. 261.
6. Βλ. υποσημ. 4.
7. BCH LXXVI (1952), I, σ. 227.

σθηκε ο νάρθηκας[8]. Έγινε δηλαδή μία προσπάθεια να αποκατασταθεί η αρχική μορφή του μνημείου, το οποίο «καθαρίστηκε» από τις νεότερες προσθήκες[9]. Το 1969, 1970 και 1971 η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που ιδρύθηκε στο μεταξύ, επισκεύασε τα κεραμίδια της στέγης και με μία σειρά εργασίες στο εξωτερικό του μνημείου πήρε μέτρα για την απορροή των νερών της βροχής, που λίμναζαν γύρω από την εκκλησία και ανάβλυζαν από το δάπεδό της. Σφραγίστηκαν επίσης οι εξωτερικές ρωγμές και στερεώθηκαν βράχοι της πλαγιάς του λόφου, που κινδύνευαν να κατολισθήσουν και να προκαλέσουν ζημιές στην εκκλησία[10].

Για να αντιμετωπιστεί οριστικά το πρόβλημα της προστασίας της στέγης πάρθηκαν το 1972 (;) ριζικότερα μέτρα. Απομακρύνθηκαν τα κεραμίδια, το κτίριο καλύφθηκε με μανδύα από σκυρόδεμα οπλισμένο με πλέγμα και σκεπάστηκε και πάλι με μαυρόπλακες. Είχε αποδειχτεί ότι τα κεραμίδια και το συνδετικό τους κονίαμα καταστρέφονταν με ταχύτερο ρυθμό σε μία περιοχή που οι παγετοί είναι συχνοί[11]. Έτσι πήρε το μνημείο τη μορφή που έχει σήμερα (Π ί ν. 178 α).

Το 1976-77 η Εφορεία ανέθεσε σε τρεις συνεργάτες, τον αρχιτέκτονα Μ. Μπαμπούση, το συντηρητή Χ. Λιωνή και τον πολιτικό μηχανικό Ευθ. Κουρούκλη, να συντάξουν μελέτη για την οριστική προστασία και συντήρηση του ναού. Μία δεύτερη μελέτη εκπονήθηκε το 1979 από την Υπηρεσία Αναστηλώσεως του Υπουργείου Πολιτισμού (μηχανικός Π. Παπαδάκης). Το κύριο βάρος έπεφτε και στις δύο μελέτες σε εργασίες στο εξωτερικό του κτιρίου, που θα το προστάτευαν από τη συγκέντρωση νερού κάτω από το δάπεδο και στον περιβάλλοντα χώρο του. Από το συντηρητή Λιωνή έγινε επιπλέον λεπτομερής προμελέτη για τη συντήρηση των τοιχογραφιών.

Το καλοκαίρι του 1981, η Εφορεία άρχισε τις εργασίες για τη στερέωση και συντήρηση του μνημείου. Τις εργασίες επέβλεπε η αρχιτέκτων της Εφορείας Ελένη Χρυσού. Για στατικά θέματα πρόσφερε τη συνδρομή του ο μηχανικός Ε. Κουρούκλης. Επικεφαλής του συνεργείου των συντηρητών ήταν ο Χ. Λιωνής. Ακολουθούν οι εκθέσεις τους για την κατάσταση του μνημείου και τις εργασίες που έγιναν το 1981[12].

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

α. Υπάρχουσα κατάσταση

Την άνοιξη του 1981 το μνημείο παρουσίαζε την ακόλουθη κατάσταση: Ρωγμές διαμπερείς σε όλους τους περιμετρικούς τοίχους, κυρίως στη νότια, δυτική και βόρεια πλευρά. Σημαντική απόκλιση από την κατακόρυφο της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού, συνοδευόμενη με διαμπερή ρωγμή σε όλο σχεδόν το ύψος του δυτικού τοίχου και θραύση ενός γωνιόλιθου. Εσωτερικά ρωγμές στους θόλους που άλλες, οι μεγαλύτερες, ήταν σφραγισμένες παλιότερα και άλλες, οι νεότερες, ήταν ανοιχτές. Επίσης ο αριστερός πεσσός του Ιερού ήταν θραυσμένος στα δύο τρίτα του ύψους του, με μεγάλη μετακίνηση του πάνω τμήματος αυτού προς τα αριστερά κατά 0,05 έως 0,06 μ. Δύο αντηρίδες από ξηρολιθοδομή υπάρχουν στο βόρειο τοίχο. Η επικάλυψη της στέγης μακροσκοπικά βρέθηκε σε καλή κατάσταση, χωρίς να αποκλειστεί η περίπτωση κάποιας εισροής των νερών της βροχής από τις πλάκες επικάλυψης και του μανδύα από σκυρόδεμα που είχε κατασκευαστεί σε παλιότερη επέμβαση.

β. Επεμβάσεις που έγιναν

Από τη μελέτη των ρωγμών στους περιμετρικούς τοίχους, στα μέτωπα των τόξων και στους θόλους καθώς και από την όλη γεωλογική διαμόρφωση της περιοχής του μνημείου, προέκυψε το συμπέρασμα ότι οι αιτίες της πρόκλησης των ζημιών δεν έπαψαν να υπάρχουν. Έτσι αναζητήθηκαν τρόποι επέμβασης, που αφενός θα στερέωναν και αφετέρου θα εξασφάλιζαν, κατά το δυνατό, το μνημείο από πάρα πέρα ζημιές. Η ύπαρξη των τοιχογραφιών μας οδήγησε στην απόφαση να μη χρησιμοποιήσουμε καθόλου στην οικοδομή οπλισμένο σκυρόδεμα. Μετά από διερεύνηση του προβλήματος καταλήξαμε στη λύση να χρησιμοποιηθεί ράβδος μορφοσιδήρου για

8. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 208, Πίν. 174 γ.

9. Ανάλογες εργασίες έγιναν την ίδια εποχή και στο δεύτερο σημαντικό βυζαντινό μνημείο του νομού Ιωαννίνων, στο καθολικό της Μονής Μολυβδοσκέπαστης. Και εκεί απομακρύνθηκαν τα προσκτίσματα της νότιας πλευράς και αντικαταστάθηκαν οι πλάκες της στέγης με κεραμίδια. Τις εργασίες έκανε και στις δύο περιπτώσεις η Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων της περιοχής. ΑΔ, ό.π., σ. 207-208. Δυστυχώς δεν προηγήθηκε αποτύπωση.

10. Αναλυτική περιγραφή των εργασιών αυτών βλ. στο ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 256, 25 (1970): Χρονικά, σ. 316 και 26 (1971): Χρονικά, σ. 341-342.

11. Οι εργασίες αυτές δεν έχουν καταγραφεί στα Χρονικά του ΑΔ. Τις θυμούνται όμως ακόμη οι παλιότεροι τεχνίτες της Εφορείας, ενώ η πλάκα και το μπετόν με το πλέγμα βρίσκονται ακόμη στη θέση τους. Την ίδια χρονιά και για τον ίδιο λόγο αντικαταστάθηκαν με πλάκα και τα κεραμίδια της Μολυβδοσκέπαστης.

12. Η Εφορεία και οι συνεργάτες της προσπάθησαν εξαρχής να αντιμετωπίσουν με επιστημονικό τρόπο την προστασία και διατήρηση του σημαντικού αυτού μνημείου και να εργαστούν υποδειγματικά, παρά τα πολλά αντικειμενικά εμπόδια, συχνά ανυπέρβλητα, που πολλές φορές κινδύνεψαν να ματαιώσουν τις εργασίες στην Κωστάνιανη.

τη στερέωση της ανωδομής. Η ράβδος αυτή, διατομής 0,05 × 0,05 μ., τοποθετήθηκε εντός του τοίχου στις τρεις πλευρές (βόρεια, δυτική, νότια) του ναού, στα δύο τρίτα περίπου του ύψους των τοίχων. Στον ανατολικό τοίχο η ράβδος γύρισε και σταμάτησε στις δύο γωνίες του μέχρι την κόγχη του Ιερού, γιατί διαπιστώθηκε δυσκολία στη διέλευση της ράβδου από αυτή. Η εκλογή της θέσης της ράβδου έγινε με τρόπο που, α) να μην υπάρξει ανάγκη καταστροφής λίθων ή άλλων μορφολογικών στοιχείων και β) να γίνει ένα περιμετρικό δέσιμο του ναού στο ύψος των γενέσεων των τόξων και θόλων της οροφής. Έτσι ανοίχτηκε στην προκαθορισμένη θέση εγκοπή στους τοίχους, βάθ. περίπου 0,15-0,20 μ., αφού προηγουμένως η ζώνη της επέμβασης αποτυπώθηκε από την Ελένη Χρυσού. Η διάνοιξη της εγκοπής διευκολύνθηκε από το γεγονός, ότι αυτή συνέπεσε ακριβώς στη θέση μιας παλιάς περιμετρικής ξυλοδεσιάς του τοίχου που είχε αποσαθρωθεί πλήρως, με αποτέλεσμα στη θέση αυτή να υπάρχει κενός χώρος περιμετρικά του κτιρίου. Η τοποθέτηση του σιδήρου έγινε τελικά σε μέσο βάθος 0,15 μ. από τις εξωτερικές επιφάνειες του τοίχου. Συγκολλήθηκε στις γωνίες με ηλεκτροσυγκόλληση και περιβλήθηκε με ισχυρή τσιμεντοκονία πόρτλαντ σε πάχος περίπου 0,05 μ. για την προστασία του από τη διάβρωση. Πάνω από την τσιμεντοκονία προστέθηκε επάλειψη με μονωτικό (συνθετική ρητίνη). Στη συνέχεια όλο το κενό της ξυλοδεσιάς γέμισε με ασβεστοκονίαμα και επανατοποθετήθηκαν οι εξωτερικοί λίθοι στις αρχικές τους θέσεις με τρόπο που να μην παρατηρείται αλλοίωση της αρχικής μορφής των τοίχων. Για να πετύχουμε τη συνεργασία των ράβδων των δύο μεγαλύτερων πλευρών, βόρειας και νότιας, τοποθετήθηκε εγκάρσια, ορατό εσωτερικά, τμήμα ράβδου που συγκολλήθηκε με τις αντίστοιχες εξωτερικές. Έτσι έγινε το καλύτερο δυνατό δέσιμο της ανωδομής μέσα στον πυρήνα των περιμετρικών τοίχων. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε περιμετρικά στη βάση έδρασης των θεμελίων και κάτω από τη στάθμη του εδάφους, σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα, πλ. περίπου 0,40 και ύψ. από 0,40 έως 1 μ. και οπλισμός 4Φ14 και συνδετήρες Φ8/25[13]. Το σενάζ αυτό εκτείνεται σε όλο το μήκος του δυτικού τοίχου και στο βόρειο και νότιο μόνο έως τα ανοίγματα των θυρών. Δια μέσου δε των θυρών αυτών και κάτω από τη στάθμη του δαπέδου κατασκευάστηκε εγκάρσιο τμήμα που συνδέει τα τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου. Κατά την κατασκευή του σενάζ αυτού καταβλήθηκε προσπάθεια να βρίσκεται σε άμεση επαφή με τα θεμέλια των τοίχων, σε ορισμένα δε σημεία, κυρίως στο δυτικό τοίχο, το σκυρόδεμα διαστρώθηκε και κάτω από τμήματα του θεμελίου για την καλύτερη δυνατή αξιοποίησή του (Π ί ν. 179 β-γ).

Πριν κλείσουν τα θεμέλια επαλείφθηκαν τόσο το σκυρόδεμα όσο και οι αρμοί των τοίχων της θεμελίωσης με υγρό μονωτικό, ώστε να μειωθεί η απορρόφηση υγρασίας από τον τοίχο.

ΕΥ. ΚΟΥΡΟΥΚΛΗΣ

Κωστάνιανη

Ναός Ταξιαρχών

Ο ναός εσωτερικά είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες σύγχρονες περίπου με το κτίσμα.

Τα κύρια χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα της σημερινής κατάστασής τους είναι η κάλυψη των επιφανειών με πυκνό στρώμα αιθάλης, η κακή κατάσταση της ζωγραφικής επιφάνειας και του υποστρώματος και, τέλος, η συνεχής παρουσία των πηγών και των μηχανισμών αλλοίωσης, στις οποίες οι τοιχογραφίες είναι εκτεθειμένες, με αποτέλεσμα να χειροτερεύουν διαρκώς και να οδηγούνται σ' ένα στάδιο πλήρους καταστροφής.

Το υπόστρωμα (σοβάς) έχει αποσπαστεί, παρασύροντας και τη ζωγραφική σ' όλη σχεδόν την έκταση των κάτω περιμετρικών τμημάτων και σε αρκετά σημεία των θόλων. Στις υπόλοιπες επιφάνειες, εκτός από τις εκτεταμένες αποκολλήσεις του υποστρώματος από το υποστήριγμα, ο σοβάς έχει αποσαθρωθεί (εκτός από τις κάθετες πλευρές, όπου συμβαίνουν και οι μικρότερες μεταβολές) και υπάρχουν αποσπάσεις τμήματος υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας. Η τελευταία διατηρείται αρκετά καλά στις κάθετες πλευρές, ενώ στις καμάρες κάτω από το στρώμα αιθάλης παρατηρούνται πολλές

13. Κατά την εκσκαφή για την τοποθέτηση του σενάζ αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά του κτιρίου θεμελίωση, που αποτελείται από χαμηλό τοίχο θεμελίου (ύψ. 0,55 μ.) χτισμένο με ακανόνιστες πέτρες, πάνω στον οποίο εδράζεται κανονικά χτισμένος τοίχος από λαξευμένες πέτρες που διακόπτονται από σειρές τούβλων. Στους κάθετους αρμούς των λίθων παρεμβάλλονται σειρές από συνήθως τρία μικρά τούβλα. Το ύψος του τοίχου αυτού, που είναι όμοιος με την ανωδομή, είναι 0,71-0,75 μ. Πάνω σ' αυτό τον τοίχο είναι χτισμένοι οι δόμοι της κρηπίδας που αποτελεί τη φανερή βάση ολόκληρου του κτιρίου. Στη νοτιοδυτική γωνία, αυτή ακριβώς που παρουσιάζει απόκλιση από την κατακόρυφη, βρέθηκε, στο ύψος του ακανόνιστου τοίχου του θεμελίου, ενισχυτικό τοιχίο πλ. 0,49-0,52, ύψ. περίπου 0,40 μ., που εκτεινόταν στη δυτική πλευρά σε απόσταση 0,80 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου (Π ί ν. 179 β). Το τοιχίο αυτό φαίνεται ότι προστέθηκε σε κάποια φάση της ιστορίας του μνημείου για να ενισχύσει αυτή την πιο προβληματική πλευρά του. Αφού φωτογραφήθηκε και αποτυπώθηκε, καταστράφηκε για να τοποθετηθεί στη θέση του η δοκός (Π ί ν. 179 γ). Στις άλλες πλευρές του κτιρίου δεν υπάρχει ο κανονικά χτισμένος τοίχος κάτω από την κρηπίδα, αλλά με ακανόνιστες πέτρες χτισμένος τοίχος θεμελίου.

αποφλοιώσεις και κονιορτοποίηση του χρώματος.

Η σπουδαιότητα του μνημείου, αλλά κυρίως οι σημαντικότατες φθορές που έχουν προκληθεί στο κτίριο και στις τοιχογραφίες, και οι συνεχιζόμενες μεταβολές επέβαλαν από την πρώτη προσέγγιση, το 1976, την ανάγκη μιας συστηματικής εξέτασης και μελέτης των προβλημάτων που παρουσιάζονται στην προσπάθεια μιας ολοκληρωμένης αντιμετώπισης. Έτσι αρχικά σχεδιάστηκαν σε ανάπτυγμα όλες οι εσωτερικές επιφάνειες του μνημείου, χωρισμένες συμβατικά σ' αυτές του νότιου κλίτους, του κεντρικού, του βόρειου, του εγκάρσιου κλίτους, της πρόθεσης και τέλος του ιερού. Σ' αυτά σχεδιάστηκαν οι παραστάσεις, όπως διακρίνονται κάτω από το στρώμα της αιθάλης και ακολούθησε μία σειρά διαγραμμάτων, όπου καταγράφηκαν οι μεταβολές που παρουσιάζονται σήμερα, οι μετρήσεις θερμοκρασίας-υγρασίας των εσωτερικών επιφανειών και, τέλος, ένα διάγραμμα των χαρτών υγρασίας αυτών των επιφανειών.

Η έρευνα πάνω στις μορφές υγρασίας και τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στο μνημείο επιβάλλεται από την κατ' αρχή διαπίστωση, ότι η υγρασία αποτελεί την κύρια αιτία χειροτέρευσης του μνημείου και των τοιχογραφιών. Έτσι άρχισε παράλληλα από το Μάιο η συστηματική, συνεχής καταγραφή, με ειδικές συσκευές των συνθηκών υγρασίας και θερμοκρασίας αέρα ταυτόχρονα στο εσωτερικό του ναού και στον περιβάλλοντα χώρο. Οι μετρήσεις αυτές για να δώσουν κάποια αξιόπιστα στοιχεία για τις συνθήκες του μικροκλίματος που επικρατούν στο μνημείο, πρέπει να διαρκέσουν έναν τουλάχιστον χρόνο.

Τέλος, κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης της ανωδομής, πάρθηκαν μέτρα προστασίας των τοιχογραφιών, όπως πρόχειρες στερεώσεις ετοιμόρροπων κομματιών, όπου αυτό ήταν απαραίτητο. Επίσης πολλές από τις παρατηρήσεις που εκτέθηκαν, στηρίζονται στις προκαταρκτικές εξετάσεις, εργασίες στερέωσης κονιορτοποιημένου σοβά, δείγματα καθαρισμού κτλ., που έγιναν την ίδια περίοδο.

Χ. ΛΙΩΝΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Βασιλική Β΄ (Αλκίσωνος)

Με σκοπό τη μελλοντική περίφραξη της μητρόπολης της παλαιοχριστιανικής πόλης, έγινε καθαρισμός του ναού και του γύρω χώρου από την πυκνή βλάστηση. Αποκαλύφθηκε έτσι, στα ΝΑ. της βασιλικής, μεγάλο κτιριακό συγκρότημα[14] και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Η μελέτη των κτισμάτων αυτών δεν είναι δυνατή πριν το σχολαστικό καθαρισμό, τη συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα και την αποτύπωσή τους.

Βασιλική ΣΤ΄

Στα βορειοανατολικά της βασιλικής Α΄ (Δουμετίου) καθαρίστηκε από τη βλάστηση χώρος για εγκατάσταση πρόχειρης ξύλινης αποθήκης. Η κοπή των δένδρων και των πυκνών θάμνων που κάλυπταν την περιοχή, είχε ως αποτέλεσμα να έρθει στο φως αψίδα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, της έκτης στη Νικόπολη[15] (Π ί ν. 180 α).

Νέα Σαμψούντα

Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου (Κοζίλης)

Καθαρίστηκε ο χώρος γύρω από το ναό και από το βυζαντινό κτίσμα, που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του[16].

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναύπακτος

Φρούριο

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του Φρουρίου από την άγρια βλάστηση. Παράλληλα η υποχώρηση τμήματος του εδάφους νότια του Προφήτη Ηλία, αποκάλυψε μια καμαροσκέπαστη δεξαμενή νερού με χαρακτηριστικά στόμια. Αποτελείται από την υπόγεια δεξαμενή και ισόγειο δωμάτιο, διαστ. 6,85 × 4 μ.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εκτός από τις εργασίες στην Κωστάνιανη Δωδώνης (βλ. παραπάνω), το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας έκανε μία σειρά σωστικές επεμβάσεις στα ακόλουθα μνημεία.

Άγιος Νικόλαος Βίτσας[17]

Έγινε στοκάρισμα στα σημεία που είχε πέσει τε-

14. Πρόκειται προφανώς για το κτίσμα που αναφέρεται στα ΠΑΕ 1926, σ. 124, τμήματα του οποίου είχαν έρθει στο φως με τις δοκιμαστικές τομές που πραγματοποίησε ο Α. Φιλαδελφεύς.

15. Ηπειρ. Χρον. 23 (1981), σ. 346 κ.ε.

16. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 227.

17. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 300-301, Πίν. 303 γ· Ηπειρ. Χρον. 9 (1934), σ. 87, αριθ. 15· Ιω. Νικολαΐδης, Ιστορική μονογραφία της εν Ηπείρω χώρας Βεζήτζης, Ιωάννινα 1939, σ. 10· ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 464· Ευστρ. Τσαπαρλής, Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου-α΄ ημίσεος 18ου αιώνος. Πρόσωπα ξυλόγλυπτα, Αθήνα 1980, σ. 175.

λείως η τοιχογραφία, κολλήθηκε γάζα, όπου η τοιχογραφία έχει αποκολληθεί εσωτερικά, και έγινε φιξάρισμα στα σημεία που το χρώμα ήταν σαθρό.

Συγκόλληση προστατευτικού πανιού έγινε επίσης σε ορισμένα ετοιμόρροπα τμήματα των τοιχογραφιών της Θεοτόκου στην Πλαγιά (Ζέρμα)[18]. Αφαιρέθηκαν ακόμη τσιμέντα που βρίσκονταν σε επαφή με τη ζωγραφική.

Μονή Ζωοδόχου Πηγής του χωριού Ζωοδόχος[19]

Έγιναν ανάλογες προστατευτικές εργασίες στο νάρθηκα, όπου υπάρχουν πολύ ενδιαφέρουσες λαϊκές τοιχογραφίες του 18ου αι., σε εξαιρετικά κακή όμως κατάσταση.

Στα εργαστήρια της Εφορείας συνεχίστηκε η συντήρηση της τοιχογραφίας που προέρχεται από το κατεδαφισμένο σπίτι Γκέλλη-Βενέτη στα Γιάννενα[20].

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Από τις τοιχογραφίες που βρέθηκαν σε σπαράγματα ή αποτοιχίστηκαν κατά την ανασκαφή της Παντάνασσας κοντά στη Φιλιππιάδα[21], αφαιρέθηκαν τα προστατευτικά τουλπάνια, που είχαν προσβληθεί από μύκητες. Η κατάσταση των τοιχογραφιών αυτών ήταν πολύ κακή και επιδεινώθηκε με την ατυχή αποθήκευσή τους. Κατά την αποτοίχιση δεν είχε γίνει στερέωση του χρώματος με αποτέλεσμα σήμερα να έχει καταστραφεί η ζωγραφική επιφάνεια, και να μην είναι πια δυνατή η αποκατάστασή τους[22].

θεια να καταγραφούν οι ανάγκες των μνημείων της Εφορείας, ως προς τη συντήρηση των τοιχογραφιών.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Το φετινό καλοκαίρι εργάστηκε, για δύο περίπου μήνες, στα ψηφιδωτά δάπεδα των βασιλικών της Νικόπολης συνεργείο που στάλθηκε από τη Διεύθυνση Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων. Το συνεργείο αποτελούσαν ο και η κ. Ρεσέ με την επίβλεψη του αρχιτεχνίτη-συντηρητή Χρ. Σκόρδα.

Συγκεκριμένα έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Βασιλική Α΄

Απομακρύνθηκε η άμμος που κάλυπτε το ψηφιδωτό δάπεδο στο δυτικό τμήμα του μεσαίου κλίτους του κυρίως ναού και στο αίθριο[23] (Π ί ν. 180 β) και καθαρίστηκαν τα δάπεδα από τις ρίζες των φυτών, που είχαν αναπτυχθεί μέσα στην άμμο και που είχαν ως αποτέλεσμα τη διάλυση του κονιάματος στο υπόστρωμα των ψηφιδωτών (Π ί ν. 181 α). Ανάλογος καθαρισμός έγινε και στα ψηφιδωτά του νάρθηκα, από τα οποία η άμμος είχε απομακρυνθεί πρόσφατα[24], καθώς και σε σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, που διατηρείται στην ανατολική πλευρά του λεγόμενου βαπτιστηρίου[25].

Αφού έγινε λεπτομερής φωτογράφηση των δαπέδων, ανά τετραγωνικό μέτρο, αυτά καλύφθηκαν με διπλό στρώμα νάυλον και άμμου, για να μην επιδεινωθεί η κατάστασή τους, έως ότου γίνει δυνατή η συστηματική τους συντήρηση. Στην ίδια βασιλική επίσης έγινε απόφραξη του αποχετευτικού αγωγού, που απομακρύνει τα νερά της βροχής από τα δάπεδα του κυρίως ναού, του νάρθηκα και του αιθρίου.

Βασιλική Β΄

Το συνεργείο εργάστηκε κυρίως στη βασιλική αυτή, τα ψηφιδωτά δάπεδα της οποίας παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα προβλήματα[26].

Νοτιοδυτικά προσκτίσματα

Στο λεγόμενο διακονικό έγινε συστηματικός καθαρισμός του ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο μετά την αποκάλυψή του, στα 1922, είχε σκεπαστεί με άμμο[27]. Από τότε η άμμος δεν ανανεώθηκε, με αποτέλεσμα να αναμειχθεί με το χώμα που παρέσυραν τα

18. Ηπειρ. Χρον. 5 (1930), σ. 19-29· ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 621-622· ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 159.

19. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 258.

20. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 201. Πρβλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 251 και ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 337.

21. ΑΑΑ VI (1973), σ. 408-409. Πρβλ. ΠΑΕ 1977, σ. 149-153.

22. Σε καλύτερη κατάσταση βρίσκονται οι τοιχογραφίες που απομακρύνθηκαν από την αρχική τους θέση μαζί με τμήμα του τοίχου. Η συντήρηση των σπαραγμάτων αυτών δεν άρχισε ακόμη.

23. Τα ψηφιδωτά αυτά είχαν συντηρηθεί το 1926: ΠΑΕ 1926, σ. 126 και 130. Συστηματικότερες εργασίες (αποκόλληση, συντήρηση, επανατοποθέτηση) στα ψηφιδωτά του κυρίως ναού, του νάρθηκα και του αιθρίου, έγιναν από το 1964 έως το 1966. Βλ. Έργον 1964, σ. 156 κ.ε., ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 375 κ.ε., BCH 89 (1965) II, σ. 761 κ.ε., Έργον 1966, σ. 172 κ.ε., ΠΑΕ 1966, σ. 196 κ.ε.

24. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 164.

25. Και τα ψηφιδωτά του χώρου αυτού είχαν συντηρηθεί το 1966: Έργον 1966, σ. 172.

26. Για τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το περασμένο έτος, βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 336.

27. ΠΑΕ 1924, σ. 110 και ΔΧΑΕ περ. Β΄-Δ΄ (1927), σ. 53.

νερά της βροχής από τους τοίχους του κτίσματος, και να δημιουργηθεί έτσι πρόσφορο έδαφος για ανάπτυξη παρασιτικών φυτών, οι ρίζες των οποίων προξένησαν ανεπανόρθωτες βλάβες στο ψηφιδωτό. Από το διάκοσμο του δαπέδου, όπως αυτός περιγράφεται από τον Α. Φιλαδελφέα[28], έχει καταστραφεί το μεγαλύτερο μέρος (Π ί ν. 181 β - 182 α). Αφού απομακρύνθηκε το χώμα και κάηκαν οι ρίζες των φυτών με φλόγιστρο, ο χώρος καλύφθηκε με διπλό στρώμα νάυλον και άμμου, αφού προηγουμένως έγινε φωτογράφηση του ψηφιδωτού δαπέδου ανά τετραγωνικό μέτρο.

Στην αίθουσα με την ψηφιδωτή επιγραφή, όπου είχαν γίνει ανάλογες εργασίες το περασμένο καλοκαίρι[29], ανανεώθηκε η άμμος.

Στο αίθριο των προσκτισμάτων απομακρύνθηκε, κατά το μεγαλύτερο μέρος, η νεότερη επίχωση που κάλυπτε τα ψηφιδωτά δάπεδα, μέσα στην οποία είχε αναμειχθεί και η άμμος που είχε τοποθετηθεί λίγο μετά την ανακάλυψη των δαπέδων (βλ. υποσημ. 27).

Καθαρίστηκε το δάπεδο της δυτικής στοάς, ενώ στη νότια[30] ο καθαρισμός περιορίστηκε μόνο στο δυτικό τμήμα της. Η κατάσταση που παρουσιάζεται σήμερα δεν είναι καθόλου ενθαρρυντική (Π ί ν. 182 β). Επειδή δεν υπήρχε άλλη δυνατότητα συντήρησης, τα ψηφιδωτά του χώρου αυτού, μετά τον καθαρισμό και τη φωτογράφησή τους, καλύφθηκαν με υαλοβάμβακα και διπλό στρώμα νάυλον και άμμου, για να εξασφαλιστεί τουλάχιστον η διατήρηση της σημερινής τους κατάστασης.

Ναός

Στο αίθριο της βασιλικής καθαρίστηκαν από τα χώματα και την άμμο, με την οποία ήταν καλυμμένα, τα δάπεδα της βόρειας και της νότιας στοάς και στη συνέχεια σκεπάστηκαν με νάυλον και άμμο. Στη βόρεια στοά το μεγαλύτερο μέρος του ψηφιδωτού έχει καταστραφεί και διατηρείται σε ορισμένα σημεία μόνο το υπόστρωμα από κομμάτια τούβλων[31]. Στη νότια στοά η κατάσταση είναι καλύτερη[32]. Τέλος, στα δάπεδα της δυτικής στοάς και του νάρθηκα έμεινε η άμμος, που είχε τοποθετηθεί το περασμένο έτος.

Βασιλική Δ΄

Το ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα και του διακονικού της βασιλικής αυτής είχε συντηρηθεί παλιότερα[33], ενώ το 1977 είχε απομακρυνθεί η άμμος που το κάλυπτε[34], για να παρατηρηθούν οι αντιδράσεις του στις καιρικές συνθήκες. Επειδή παρουσιάζεται, σε μεγάλη κλίμακα, αποσάθρωση του κονιάματος του υποστρώματος και απόσπαση των ψηφίδων, το δάπεδο καλύφτηκε πάλι με νάυλον και άμμο, μέχρι την οριστική συντήρησή του.

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Περιστέρι (τ. Μέγγουλη) Πωγωνίου

Μονή Μέγγουλη

Από την εγκαταλειμμένη σήμερα μονή σώζεται μόνο το καθολικό και ο περίβολος (Π ί ν. 183 α). Το καθολικό είναι χτισμένο στον τύπο του τετρακιονίου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο ναού, με ημιεξαγωνική αψίδα. Η τοιχοδομία είναι από αργολιθοδομή και στέγη με σχιστόπλακες. Τα τυφλά αψιδώματα των πλευρών περιβάλλονται από διπλό πλίνθινο τόξο. Το γείσο του ναού περιτρέχει οδοντωτή ταινία. Ο τρούλος είναι δεκατετράπλευρος με ισάριθμα τοξωτά ανοίγματα, εντοιχισμένα σήμερα, εκτός από τρία. Στο εξωτερικό μέτωπο της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού υπάρχει εντοιχισμένη λίθινη πλάκα με σκαλισμένη σε χαμηλό λιθανάγλυφο την παράσταση του Ευαγγελισμού (Π ί ν. 183 β). Επάνω από την πλάκα είναι σκαλισμένη σε πέτρα η επιγραφή ..... *Μοναχὸς ἔτους Ζ ϟ ΣΤ* (= 1588). Στην ανατολική πλευρά ανοίχτηκε το 19ο αι. πόρτα, στην παραστάδα της οποίας διαβάζεται η επιγραφή *1864 / Μαρτίου 20 / ΑΝΙΧΘΗ Η ΘΥΡΑ / ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ*. Στην ανατολική άκρη της νότιας πλευράς είναι χαραγμένη σε εντοιχισμένη πλάκα η επιγραφή + *ΜΙΝΙΗ ΜΑΡΤΙΟ ΕΤΟΣ Ζ ϟ ΣΤ* (= 1588). Ο νάρθηκας είναι νεότερος όπως και το καμπαναριό που χτίστηκε το 19ο αι. από τον ηγού-

28. ΠΑΕ 1922-23, σ. 41 κ.ε. και ΔΧΑΕ, ό.π., σ. 52 κ.ε. Πιθανώς το 1926, οπότε αναφέρεται η συντήρηση και άλλων ψηφιδωτών δαπέδων στη Νικόπολη (βλ. υποσημ. 23), έγινε απόπειρα συντήρησης και των ψηφιδωτών δαπέδων του χώρου αυτού, όπως μαρτυρούν τα ίχνη νεότερου κονιάματος που περιέχει και τσιμέντο (βλ. Π ί ν. 182 α).

29. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά. σ. 337.

30. ΠΑΕ 1924, σ. 109 και ΔΧΑΕ, ό.π., σ. 47.

31. Ανάλογο υπόστρωμα βρέθηκε και κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα της ίδιας βασιλικής: ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 377, Πίν. 346 α.

32. Τα ψηφιδωτά της νότιας στοάς, όπως και του νάρθηκα είχαν συντηρηθεί το 1964-66, βλ. ΑΔ, ό.π., ΠΑΕ 1964, σ. 183, Έργον 1964, σ. 161 κ.ε., BCH 89 (1965) II, σ. 701, Έργον 1966, σ. 17 κ.ε., ΠΑΕ 1966, σ. 196.

33. Για τις εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών αυτών, βλ. Έργον 1964, σ. 158, ΠΑΕ 1964, σ. 182, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 377, BCH 89 (1965) II, σ. 701, Έργον 1966, σ. 174 κ.ε., ΠΑΕ 1966, σ. 196.

34. Βλ. υποσημ. 24.

μενο Κύριλλο. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με μέτριες τοιχογραφίες του 18ου αι. (Π ί ν. 184 α). Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο μέτριας τέχνης, με ζωγραφισμένες τις ποδιές.

Στο ναό καταγράφηκαν τα εξής κειμήλια: ασημένιο θυμιατό του 1785 με αφιερωματική επιγραφή. Ασημένια λειψανοθήκη, διαστ. 0,17 × 0,95 × 0,04 μ. Στη μία πλευρά παριστάνεται ο άγιος Θωμάς και στην άλλη η επιγραφή + *ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΥΤΙΟΝ / ΤΗΣ ΙΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΟΤΟΚΟΥ / ΚΕ ΑΕΙΠΑΘΕΝΟΥ / ΜΑΡΗΓΑΣΗΣ ΜΑΝΣΤΙΡΙΟ ΜΕΚΟΥΛΗ 1763 / ΧΡΙΣΑΘΟ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.*

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Λευκοθέα (τ. Αραχωβίτσα)

Άγιος Ιωάννης[35]

Μονόχωρος, ξυλόστεγος ναΐσκος, σε μικρή απόσταση έξω από το χωριό. Οι επεμβάσεις, που έχει κατά καιρούς υποστεί, έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Τμήματα της αρχικής τοιχοδομίας έχουν διατηρηθεί στην ανατολική πλευρά, σε ορισμένα σημεία της βόρειας, καθώς και στη δυτική, η οποία σήμερα καλύπτεται από το μεταγενέστερο νάρθηκα. Η τοιχοδομία στα σημεία αυτά, κατά το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, καθώς και διακοσμητική ταινία από πλίνθους που σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή[36], πάνω από το τοξωτό παράθυρο της αψίδας, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός χτίστηκε την όψιμη βυζαντινή ή, το αργότερο, την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο[37].

Τα τμήματα των τοιχογραφιών που σώζονται σήμερα στο νότιο και στο βόρειο τοίχο του ναού (Π ί ν. 184 β) έχουν εκτελεστεί πολύ αργότερα και έχουν καλύψει άλλες παλιότερες τοιχογραφίες, ίχνη των οποίων διακρίνονται στο βόρειο τοίχο. Δίπλα στην παράσταση του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που κοσμεί το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, ημιεξίτηλη επιγραφή μνημονεύει ως κτίτορα κάποιον Ανδρόνικο ιερέα και το έτος, εφόσον η ανάγνωση είναι σωστή, 1692.

Το σπάραγμα της τοιχογραφίας, που σώζεται στον ανατολικό τοίχο του Ιερού, φαίνεται μάλλον μεταγενέστερο.

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

35. P. Soustal - J. Koder, Tabula Imperii Byzantini, Nikopolis und Kephallenia, Wien 1981, σ. 110.

36. Ηπειρ. Χρον. 17 (1975), σ. 12.

37. Οι P. Soustal-J. Koder, ό.π., χρονολογούν το ναό στην πρώιμη τουρκοκρατία.

Κοντινοί

Αγία Σωτήρα

Πρόκειται για μονόχωρη ξυλόστεγη αίθουσα δυτικά της οποίας έχει προστεθεί, σε νεότερη εποχή, ευρύχωρος νάρθηκας. Νάρθηκας και κυρίως ναός στεγάζονται σήμερα με ενιαία δικλινή στέγη (Π ί ν. 185 α). Και οι δύο είναι χτισμένοι με πελεκητές πέτρες χωρίς συνδετικό κονίαμα. Μόνο η εξωτερικά ημικυκλική αψίδα και ο ανατολικός τοίχος έχουν κονίαμα, το οποίο φαίνεται να προέρχεται από πρόσφατη επισκευή. Η δυτική και μόνη είσοδος του κυρίως ναού φέρει μονολιθικό υπέρθυρο με εγχάρακτη την επιγραφή *ρλΓ* και στη δεξιά πλευρά ασύμμετρα και άτεχνα: *ΕΤΟΥΤΗ / ΕΘΕΜΕΛΗΟ/ΘΙ ΜΑΡΤΗ ΙΕ.*

Το σημερινό δάπεδο της εκκλησίας βρίσκεται περίπου 0,80 μ. βαθύτερα από το έδαφος. Εσωτερικά έχει ξύλινη οροφή με ρομβοειδή κοσμήματα, η οποία δεν είναι επίπεδη, αλλά προς το κέντρο του ναού ανεβαίνει ψηλότερα ακολουθώντας την κλίση της στέγης. Κατασκευάστηκε ίσως σε εποχή που οι τοίχοι της εκκλησίας είχαν χάσει το αρχικό τους ύψος και το κτίριο έγινε αισθητά χαμηλότερο. Αυτό φαίνεται και από το ότι η οροφή στη σημερινή της θέση «κόβει» την πάνω ζώνη των τοιχογραφιών.

Η εκκλησία ήταν κατάγραφη. Οι τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί στον ανατολικό τοίχο και στην κάτω ζώνη όλων των πλευρών, ενώ οι σωζόμενες βρίσκονται σε κακή κατάσταση, σχεδόν αποκολλημένες από τον τοίχο. Πάνω από την κατεστραμμένη ζώνη της ποδιάς υπάρχει μία σειρά με ολόσωμους αγίους, ύψ. περίπου 0,90 μ. Πιο πάνω μία ζώνη με παραστάσεις μέσα σε κόκκινα πλαίσια, η οποία διακόπτεται από την οροφή. Πρόκειται για λαϊκό έργο των αρχών του 19ου αι. που έγινε από τοπικό εργαστήριο (Π ί ν. 185 γ).

Διακρίνονται επομένως οι ακόλουθες φάσεις του μνημείου:

Χτίστηκε το 1625 χωρίς νάρθηκα. Αφού πέρασαν αρκετά χρόνια και δημιουργήθηκε πρόσχωση, χτίστηκε ο νάρθηκας το δάπεδο του οποίου βρίσκεται ψηλότερα από τον κυρίως ναό. Ενδεχομένως την ίδια εποχή, γύρω στα 1800, έγινε η τοιχογράφηση του κυρίως ναού. Καταστράφηκε η στέγη και το κτίριο έμεινε για λίγο διάστημα χωρίς σκεπή με αποτέλεσμα να φθαρούν οι τοίχοι στο πάνω μέρος. Κάποτε, μέσα πάντως στο 19ο αι. η εκκλησία επισκευάστηκε και κατασκευάστηκε η ενιαία για κυρίως ναό και νάρθηκα στέγη και η ξύλινη οροφή. Την ίδια εποχή πρέπει να έγινε το ξυλόγλυπτο τέμπλο και οι λαϊκές εικόνες του. Στο νάρθηκα της εκκλησίας βρέθηκαν και καταγράφηκαν οι παρακάτω εικόνες που μεταφέρθηκαν στην κεντρική εκκλησία του γειτονικού οικισμού Καραδήμα, στον οποίο έχουν εγκατασταθεί οι κάτοικοι των Κοντινών, για φύλαξη. 1. Παναγία Βρεφοκρατούσα. Ρω-

σική εικόνα με πλαίσιο από το ίδιο ξύλο. Διαστ. 0,31 × 0,27 μ. Εξαιρετικής ποιότητας έργο, στον τύπο της Παναγίας του Vladimir. Σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. 16ος-17ος αι. (Π ί ν. 185 β). 2. Άγιος Νικόλαος. Ρωσική εικόνα με πλαίσιο από το ίδιο ξύλο. Διαστ. 0,31 × 0,27 μ. Ο άγιος παριστάνεται σε προτομή, να ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατεί βιβλίο. Σε στηθάρια δεξιά και αριστερά προτομές του Χριστού και της Παναγίας. 16ος-17ος αι. Οι δύο εικόνες αποτελούν σημαντική μαρτυρία για τις σχέσεις της περιοχής με τη Ρωσία σε μία αρκετά πρώιμη εποχή. 3. Παντοκράτωρ. Ρωσική εικόνα. Χωρίς πλαίσιο. Διαστ. 0,31 × 0,26 μ. 17ος-18ος αι. 4. Σταυρός από επίστεψη τέμπλου με ξυλόγλυπτο πλαίσιο. Διαστ. 0,57 × 0,46 μ. Παράσταση Εσταυρωμένου και στις απολήξεις των κεραιών, που διαμορφώνονται σε σχήμα τριφυλλιού, τα σύμβολα των ευαγγελιστών. 18ος-19ος αι. 5. Ανάσταση από Δωδεκάορτο τέμπλου. Διαστ. 0,31 × 0,25 μ. Λαϊκή εικόνα του 19ου αι. 6. Ευαγγελισμός. Διαστ. 0,30 × 0,22 μ. Από την ίδια σειρά με την προηγούμενη.

Λαγκιώτισσα Μελιάς

Γενέσιο Θεοτόκου

Ο ναός χρησιμεύει ως ενοριακή εκκλησία του μικρού χωριού. Πρόκειται για μονόχωρη ευρύχωρη ξυλόστεγη βασιλική, που χτίστηκε το 1886 από την ονομαστή στην περιοχή γενιά των Ζηκαίων, σε θέση που, όπως βεβαιώνει η προφορική παράδοση, υπήρχε παλιότερο παρεκκλήσι (Π ί ν. 186 α). Η εκκλησία είναι χτισμένη με κανονικές λαξευτές πέτρες και έχει ορθογώνια ανοίγματα με μονόλιθους λαμπάδες. Οι δύο είσοδοι βρίσκονται δυτικά και νότια και έχουν ανάγλυφη διακόσμηση στα υπέρθυρα. Στη νότια πόρτα το υπέρθυρο είναι χωρισμένο σε πέντε διάχωρα: α) Ρόδακας και η επιγραφή *ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ*, β) Δικέφαλος αετός με τα σύμβολα του πάθους και: *ΚΑΠΕΤΑΝ Δ. ΖΗΚΟΥ*, γ) Σταυρός *ΙΣ / ΧΣ / ΝΙ / ΚΑ*, δ) Όπως και β: *ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΧΡΙ/*, ε) Όπως και α: *ΣΤΙΑΝΩΝ 1886* (Π ί ν. 186 β). Στο υπέρθυρο της δυτικής πόρτας διαβάζεται με δυσκολία ανάμεσα σε ρόδακες και ένα σταυρό: *Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ / ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ / Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ-- / ΑΝΑΓΝΟ[ΣΤΗΣ] / ΚΑΙ ΙΟΑΝΝΗΣ / ΚΟΓΚΟΣ ΚΑΣΤΑΝΙΑΝΗ*. Πραγματικά αναγνωρίζεται η επιμελημένη τοιχοδομία των μαστόρων από τα χωριά της Κόνιτσας.

Η δικλινής στέγη ήταν άλλοτε καλυμμένη με πλάκα, που πριν μερικά χρόνια αντικαταστάθηκε με κεραμίδια. Η εκκλησία είχε πάθει σοβαρές ρωγμές από παλιότερους σεισμούς και επισκευάστηκε από τους κατοίκους.

Η επισκευή συνίσταται σε πυκνό πλέγμα (ανά 3-4 μ.) από κάθετες και οριζόντιες δοκούς με οπλισμένο σκυρόδεμα που δένουν την εκκλησία από όλες τις πλευρές. Οι κατακόρυφες δοκοί έχουν μάλιστα καλουπωθεί με τρόπο που το κτίριο να περισφίγγεται από ένα ιδιότυπο «πτερόν» από μπετόν (Π ί ν. 186 α).

Εσωτερικά ο χώρος διαρθρώνεται στο Ιερό, τον κυρίως ναό και το νάρθηκα, στον όροφο του οποίου βρίσκεται ο γυναικωνίτης. Οι εσωτερικές επιφάνειες είναι κατάγραφες από λαϊκές τοιχογραφίες, που φαίνεται να συνεχίζουν την παράδοση των Καπεσοβιτών ζωγράφων των αρχών του 19ου αι., με έντονες όμως και τις δυτικές επιδράσεις. Το εικονογραφικό πρόγραμμα διαρθρώνεται σε τέσσερις ζώνες: Η κάτω έχει όρθιους αγίους, μία στενότερη πιο πάνω στηθάρια αγίων. Ακολουθεί μία ζώνη με σκηνές και μία στενότερη με αγγέλους και ευαγγελιστές. Η οροφή είναι ξύλινη, επίπεδη και έχει στο ομφάλιο παράσταση του Παντοκράτορα (πάνω σε ξύλο) και σε ξεχωριστά διάχωρα προφήτες. Πάνω από τη νότια είσοδο σώζεται μέρος της γραπτής επιγραφής: *ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥ/ΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟ 1886 / ΜΑΙΟΥ. ΄25΄. ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ Κ.Κ. ΣΟ/[ΦΡΟΝΙΟΥ]*[38] *ΚΑΙ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟ/[ΜΗΣ] .... ΚΥΡΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ / [ΖΗΚΟΥ; Κ]ΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑ/[ΝΩΝ] ... ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ..... ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΙΛΤΙ/..... ΚΟΛΛΟΥ ΕΚ ΚΩΜΗΣ/..... [το]ῦ Ἁγίου Βελλᾶς 1888 Φεβρουαρίου 10.* Εκτός από τον κύριο δωρητή Δημήτριο (Ζήκο) υπήρξαν και άλλοι χορηγοί των οποίων τα ονόματα αναγράφονται δίπλα στους αγίους της κάτω ζώνης. Της ίδιας εποχής είναι και το ξυλόγλυπτο τέμπλο. Στην αυλή της εκκλησίας και στον άξονα της κεντρικής εισόδου υψώνεται πέτρινο καμπαναριό, σύγχρονο με την εκκλησία και σε καλή κατάσταση.

Η εκκλησία στη Λαγκιώτισσα, όπως και άλλα μνημεία της ίδιας εποχής, παρουσιάζει από ιστορική άποψη εξαιρετικό ενδιαφέρον. Είναι δείγμα μιας νεοελληνικής τέχνης διαφορετικής αλλά σύγχρονης με εκείνη που φέρνουν στην Αθήνα οι σπουδαστές της Ακαδημίας του Μονάχου, οι νεοναζαρηνοί και οι Έλληνες και Βαυαροί κλασικιστές αρχιτέκτονες[39]. Αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της δουλειάς των μαστόρων της Κόνιτσας και προέρχεται από μία εποχή που τα φημισμένα αυτά μαστοροχώρια γνώριζαν τη μεγαλύτερη ακμή τους[40]. Οι κτι-

38. Πρόκειται για το Σωφρόνιο Χρηστίδη, μητροπολίτη μεταξύ 1869 και 1889. Φ. Οικονόμου, Η εν Ιωαννίνοις εκκλησία από της ιδρύσεώς της μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Αθήνα 1966, σ. 48.

39. Στ. Λυδάκης, Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος-20ος αιώνας). Οι Έλληνες ζωγράφοι, τόμ. 3, Αθήνα 1976, σ. 14-77, 78 κ.ε. Πρβλ. Δ. Παπαστάμος, Η επίδραση της ναζαρηνής σκέψης στην νεοελληνική εκκλησιαστική ζωγραφική, Αθήνα 1977.

40. Ν. Μουτσόπουλος, Οι πρόδρομοι των πρώτων ελλήνων τεχνικών επιστημόνων. Κουδαραίοι μακεδόνες και ηπειρώτες μαΐστορες, Αθήνα 1976.

τορικές επιγραφές στο υπέρθυρο της νότιας πόρτας, στον εσωτερικό νότιο τοίχο του ναού καθώς και εκείνες που συνοδεύουν τις μορφές των αγίων στην κάτω ζώνη των τοιχογραφιών, αποτελούν μαρτυρίες πολύτιμες για την κοινωνική ιστορία της εποχής και της περιοχής. Οι τοιχογραφίες, με τα σημερινά κριτήρια τουλάχιστον, δεν μπορούν να θεωρηθούν σημαντικά έργα τέχνης, θα μπορούσαμε μάλιστα να τις χαρακτηρίσουμε οπισθοδρομικές και ακαλαίσθητες. Είναι όμως σημαντικές για την ιστορία της τέχνης. Αποτελούν τεκμήρια για την εκπληκτική εμμονή στην παράδοση και για τον πολιτιστικό διχασμό ανάμεσα στην Αθήνα και στις όχι ακόμη ενσωματωμένες στο ελληνικό κράτος περιοχές αφενός, ανάμεσα σε διάφορα κοινωνικά στρώματα των τελευταίων αυτών περιοχών αφετέρου. Σχεδόν μία γενιά πριν από την εκκλησία στη Λαγκιώτισσα ζωγραφίστηκε σε σπίτι των Ιωαννίνων τοιχογραφία, που αντιγράφει τη μάχη στη Μουλβία γέφυρα του Giulio Romano[41].

Η ανάγκη λοιπόν για την προστασία και τη μελέτη τέτοιων μνημείων, που χρονολογούνται μετά το συμβατικό όριο 1830 της Αρχαιολογικής Νομοθεσίας, υπαγορεύεται από τον ίδιο το χαρακτήρα τους, στο οποίο είναι αναγκαίο να προσαρμοστεί τόσο η νομοθεσία όσο και η οργάνωση της υπηρεσίας.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Αστακός

Αρχοντικό Χρήστου Φάρου

Εντυπωσιακό νεοκλασικό σπίτι στο κέντρο του οικισμού, με ενδιαφέροντα στοιχεία στην πρόσοψη και το εσωτερικό. Η τριμερής πρόσοψη διαρθρώνεται με πολλές παραστάδες, πεσσίσκους και τοξωτά υπέρθυρα, που καταλήγουν στις τρεις αετωματικές απολήξεις της στέγης (Π ί ν. 187 α). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του σημερινού ιδιοκτήτη, τα δωμάτια παλιότερα ήταν κατάγραφα. Σήμερα σώζεται μόνο η διακόσμηση του σαλονιού. Τα ζωγραφικά μοτίβα αρχίζουν από το ύψος των 3 μ. περίπου. Στο κάτω μέρος περιτρέχει όλες τις πλευρές γιρλάντα από λουλούδια και ακολουθούν δύο ζώνες με αραιά γραπτά ανθέμια. Το ζωγραφισμένο παραλληλόγραμμο του ταβανιού πλαισιώνουν στις γωνίες δοχεία, που περιβάλλονται από ανθέμια. Στο κέντρο του παραλληλόγραμμου μεγάλος ρόδακας, ενώ δεξιά και αριστερά μετάλλια με αγγέλους. Στο δεξιό δύο γυμνοί άγγελοι κρατούν ταινία με το όνομα του αρχικού ιδιοκτήτη *Σ. ΚΛΟΖΟΡΗΣ* (Π ί ν. 187 β). Κατά την παράδοση ήταν μεγαλέμπορος δερμάτων και κάλεσε Ιταλό ζωγράφο για να διακοσμήσει το αρχοντικό. Αυτό επιβεβαιώνεται από την έντονη δυτική επίδραση στις στάσεις και στην τεχνοτροπία των γυμνών μορφών (Π ί ν. 188 α).

Στο αριστερό μετάλλιο δύο άγγελοι κρατούν ταινία με τη χρονολογία 1875 (Π ί ν. 188 β), ημερομηνία που έγινε κατά πάσα πιθανότητα η διακόσμηση του κτιρίου. Στα υπόλοιπα μετάλλια απεικονίζονται χορεύτριες που κρατούν στεφάνια και άνθη. Η δυτική επίδραση δεν είναι ικανή να κρύψει τη λαϊκότητα και τη ζωγραφική «αφέλεια» του τεχνίτη, που αποδίδει όμως αρκετά παραστατικά το πνεύμα και την αντίληψη μιας αστικής τάξης, που αρχίζει να ανδρώνεται και στον ελληνικό χώρο.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Άλατρο

Άγιος Ιωάννης[42]

Μονόχωρο εκκλησάκι στην κορυφή χαμηλού λόφου, ανατολικά του χωριού. Η τοιχοδομία του είναι αργολιθοδομή, με παχύ συνδετικό κονίαμα, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία παρουσιάζονται κανονικότεροι δόμοι, με διάσπαρτα τούβλα στους αρμούς. Η δίρριχτη στέγη που το καλύπτει σήμερα, έχει αντικαταστήσει παλιότερη, ψηλότερη, όπως δείχνουν σαφώς τα ίχνη των τοιχογραφιών της τρίτης ζώνης, οι οποίες έχουν καταστραφεί από τα δοκάρια της σημερινής στέγης. Η ημικυκλική κόγχη έχει τοποθετηθεί έκκεντρα, στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς και βρίσκεται στον ίδιο άξονα με την πόρτα της δυτικής πλευράς, η οποία αποτελεί και το μοναδικό άνοιγμα του κτιρίου. Στα δυτικά υπάρχει ψηλότερος νάρθηκας, μάλλον μεταγενέστερος. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες[43] (Π ί ν. 189 α), πιθανώς των αρχών του 18ου αι., που αποτελούν ένα από τα ελάχιστα σύνολα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του νησιού. Το χτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο[44] έχει κατασκευαστεί μετά από την ιστόρηση του ναού.

41. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 201.

42. Π. Ροντογιάννης, ΕΕΛΜ Γ΄ (1973), σ. 75 κ.ε., BCH 84 (1960) II, σ. 727.

43. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. Π. Ροντογιάννης, ό.π., σ. 76 κ.ε.

44. Για τα χτιστά τέμπλα, που απαντούν πολύ συχνά στους μεταβυζαντινούς ναούς της Λευκάδας, βλ. Κ. Αργυρού - Σ. Λευκοίλου - Μ. Φίλιππα, ΕΕΛΜ Α΄ (1971), σ. 244 κ.ε.

Αλέξανδρος

Άγιος Σπυρίδων

Ο κεντρικός ναός του χωριού ανήκει στον τύπο μονόχωρης επτανησιακής βασιλικής, με γραπτή ουρανία.

Κοίμηση Θεοτόκου[45]

Ιδιόκτητος ναός της οικογένειας Σέρβου. Του ίδιου τύπου με τον προηγούμενο, είναι χτισμένος στα 1798, όπως παραδίδει επιγραφή, χαραγμένη στο υπέρθυρο μικρού τυφλού παραθύρου, που βρίσκεται πάνω από τη δυτική είσοδο. Στο ξυλόγλυπτο, μπαρόκ τέμπλο του ναού (Π ί ν. 189 β) υπάρχουν εικόνες του περασμένου αιώνα, έργα ντόπιων ζωγράφων.

Εγκλουβή

Κοίμηση Θεοτόκου[46]

Μονόχωρη βασιλική, επτανησιακού τύπου. Στην κεντρική αψίδα του Ιερού διακρίνονται ίχνη τοιχογραφιών. Στο γυναικωνίτη του ναού φυλάσσεται πλήθος εικόνων, που έχει μεταφερθεί από γειτονικές εκκλησίες της περιοχής. Πρόκειται για έργα λαϊκής ή δυτικής τεχνοτροπίας, του περασμένου κυρίως αιώνα. Παλιότερη από όλες είναι η εικόνα των Ταξιαρχών, Μιχαήλ και Γαβριήλ (1,035 × 0,65 μ.). Επιγραφή, στο κάτω μέρος της εικόνας αναφέρει: *Δέισης τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ ἀντωνίου ἱερέος / Καλήβα καὶ Ζήσιμου Ρωμανοῦ κτητόρων τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου / 1740.*

Καρυά

Αγία Παρασκευή[47]

Κοσμείται με ωραίο, ξυλόγλυπτο τέμπλο. Εκτός από τις εικόνες που αναφέρει ο Ροντογιάννης, στο ναό υπάρχουν επίσης δύο ελαιογραφίες του Γαζή, με θέματα τη θυσία του Αβραάμ (Π ί ν. 189 γ) και την ιστορία του Ιώβ.

Φτερνό

Άγιος Γεώργιος[48]

Ιδιόκτητο εκκλησάκι, σε μικρή απόσταση έξω από το χωριό. Είναι μονόχωρο, με δικλινή κεραμοσκεπή στέγη και χτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο. Στην ανατολική πλευρά του δε διαγράφεται εξωτερικά καμία από τις αψίδες του Ιερού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σπαράγματα από την αρχική τοιχογράφηση του ναού, που σώζονται στο νότιο τοίχο, κάτω από νεότερη τοιχογραφία που παριστάνει τον πάτρωνα του ναού (Π ί ν. 190 α), στην κεντρική αψίδα του Ιερού, κάτω από τη νεότερη επίσης Πλατυτέρα, και στις δύο πλαϊνές κόγχες. Από ό,τι διακρίνεται στα δύο τελευταία σπαράγματα, τα οποία δεν έχουν υποστεί επιζωγραφήσεις, πιθανώς η αρχική φάση του ναού ανήκει στη βυζαντινή περίοδο.

Στα νότια της εκκλησίας σώζονται ερείπια άλλου ναΐσκου με τυφλή επίσης αψίδα. Η πυκνή βλάστηση που τα καλύπτει δεν επέτρεψε περισσότερες παρατηρήσεις.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΠΑΞΟΙ

Γάιος

Παντοκράτωρ στα Μακράτικα[49]

Ανάμεσα στις εικόνες του ναού, η δεσποτική του Χριστού-Αρχιερέως φέρει την υπογραφή του Μιχαήλ Μουρίκη και τη χρονολογία 1893. Από τις εικόνες του Δωδεκάορτου επίσης ενυπόγραφη είναι η εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου, έργο του Νικολάου Ασπιώτη, του 1833. Ιδιοτυπία παρουσιάζει εξάλλου η εικονογράφηση της επίστεψης του ξύλινου τέμπλου. Δεξιά και αριστερά της Δέησης έχουν παρασταθεί ανά τρεις προφήτες (Ιακώβ, Γεδεών, Σολομών αριστερά, Ααρών, Ησαΐας, Αβακούμ δεξιά), να κρατούν στα χέρια τα σύμβολα με τα οποία προεικόνισαν τη Θεοτόκο και ανοιχτά ειλητάρια, με τις σχετικές περικοπές από την Παλαιά Διαθήκη (Π ί ν. 190 β).

Αγία Παρασκευή στα Ζενεπισάτικα

Στο ναό φυλάσσεται εικόνα της αγίας Παρασκευής με σκηνές του βίου της, του 1834, έργο του Νικολάου Ασπιώτη.

Λάκκα

Άγιος Ίσαυρος

Μονόχωρος, ξυλόστεγος ναΐσκος με χτιστό τοι-

45. Π. Ροντογιάννης, ό.π., σ. 161 κ.ε.
46. Ό.π., σ. 166.
47. Ό.π., σ. 166-167.
48. Ό.π., σ. 93 κ.ε.
49. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 394 κ.ε.

χογραφημένο τέμπλο. Τοιχογραφίες επίσης κοσμούν την κεντρική αψίδα του Ιερού και την κόγχη της πρόθεσης. Δυσανάγνωστη επιγραφή, κάτω από την παράσταση της Πλατυτέρας, μνημονεύει ως έτος ανέγερσης του ναού το 1706.

Υπαπαντή

Μονόχωρη, μεγαλόπρεπη εκκλησία, που περικλείεται από πέτρινο περίβολο. Στα βορειοδυτικά της υψώνεται μπαρόκ καμπαναριό.

Στοιχείο εντελώς ιδιότυπο, για τους ναούς της Επτανήσου, αποτελούν οι δύο μεγάλοι κυλινδρικοί τρούλοι, που διακόπτουν τη δικλινή στέγη του ναού στο κεντρικό και δυτικό τμήμα της (Π ί ν. 191 β). Το μαρμάρινο μπαρόκ τέμπλο[50] έχει αντικαταστήσει παλιότερο ξύλινο.

Λογγός

Αγία Κυριακή

Μονόχωρος μικρός ναός, με χτιστό τέμπλο, που κοσμείται με τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας. Το καμπαναριό, στα ΒΔ. του ναού, είναι σε στυλ μπαρόκ, τύπου συνηθισμένου στα Επτάνησα.

Στη νότια πύλη του Ιερού, αντί για τη συνηθισμένη παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, έχει ζωγραφιστεί η Θεοτόκος-Ρίζα Ιεσαί (Π ί ν. 191 α).

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Σε συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού με την Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, συνεχίστηκε και φέτος η καταγραφή εικόνων στους ναούς του νησιού, από ομάδα αποφοίτων της αρχαιολογίας.

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναύπακτος

Οικόπεδο Δημαρχιακού Μεγάρου

Στο δάπεδο κτιρίου υστερορωμαϊκής εποχής, που αποκάλυψε με ανασκαφή η ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κατά την ανέγερση της επέκτασης του Δημαρχιακού Μεγάρου Ναυπάκτου, βρέθηκαν δύο χάλκινοι φόλλεις του Θεόφιλου (χρονολογία κοπής 830/1-842 μ.Χ.) (Π ί ν. 192 α-β). Είναι πιθανό τον 9ο αι. ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά κτίρια να ήταν σε χρήση στη Ναύπακτο.

Οικόπεδο Κλ. Σατλάνη[51]

Στο παραπάνω οικόπεδο δυτικά της πόλης, extra muros, αποκαλύφθηκε τμήμα υστερορωμαϊκού και παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου (Π ί ν. 193 β).

Ανασκάφτηκαν συνολικά 14 τάφοι από τους οποίους οι 8 ήταν χριστιανικοί. Οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι με πλευρές πλινθόχτιστες ή από αργολιθοδομή. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί κατευθείαν στο χώμα ή πάνω σε πήλινες πλίνθους. Οι τάφοι καλύπτονταν με μεγάλες λίθινες πλάκες, εκτός από έναν καμαροσκέπαστο. Τα κτερίσματα των χριστιανικών τάφων ήταν ελάχιστα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένα ζευγάρι βραχιόλια από γαλάζια υαλόμαζα, με γραπτό ζωόμορφο και γεωμετρικό διάκοσμο (Π ί ν. 193 α). Επειδή στην περιοχή είχαν εντοπιστεί παλιότερα πολυάριθμοι τάφοι, είναι πιθανό να βρισκόμαστε μπροστά στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Ναυπάκτου.

Φρούριο

Δοκιμαστική τομή, διαστ. 3 × 1,10 μ., σε επαφή με το τείχος του επάνω Φρουρίου, στα Β. του ναού του Προφήτη Ηλία, αποκάλυψε σε βάθος 1,30 μ. την ύπαρξη δαπέδου και επιβεβαιώθηκε ότι τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα (ψευδοκουφικά, οδοντωτές ταινίες κτλ.), τα πλίνθινα τόξα και τα μονόλοβα ανοίγματα που παρατηρούνται στο τμήμα αυτό (Π ί ν. 194 α), αποτελούν λείψανα βυζαντινού κτιρίου, κατά πάσα πιθανότητα ναού. Είναι σε άμεση σχέση με το επίσης βυζαντινό κτίριο που βρίσκεται λίγα μέτρα νοτιότερα, του οποίου ο κεντρικός χώρος καλύπτεται με σταυροθόλιο και νευρώσεις και αργότερα με την προσθήκη άλλων δύο χώρων μετατράπηκε σε λουτρό (Π ί ν. 194 β).

Μύτικας

Ο καθηγητής Παν. Βοκοτόπουλος με δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρείας συνέχισε και φέτος την ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αγίας Σοφίας[52].

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

50. Παρόμοιο τέμπλο βλ. στον Άγιο Αντώνιο Κέρκυρας: N. Stamatopoulos, Old Corfu. History and Culture, Corfu 1978, πίν. XVII.

51. Για την ανασκαφή του νεκροταφείου ετοιμάζεται εκτενέστερη παρουσίαση.

52. ΠΑΕ 1979, σ. 121-126.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Βασιλική Δ΄

Αποπερατώθηκε η καταγραφή των γλυπτών της Βασιλικής Δ΄, που είχε αρχίσει το 1977 και είχε συνεχιστεί τα προηγούμενα χρόνια[53].

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Εικόνες

Συνεχίστηκε το 1981 η συντήρηση φορητών έργων τέχνης, κυρίως εικόνων και άλλων εκκλησιαστικών κειμηλίων. Ολοκληρώθηκε εφέτος ο καθαρισμός και η συμπλήρωση της ξυλόγλυπτης πόρτας του βυζαντινού καθολικού της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου Ιωαννίνων[54], η οποία διατηρείται σε αρκετά ικανοποιητική κατάσταση, εκτός από λίγο σαράκι στο δεξί φύλλο (Π ί ν. 195 α)[55].

Η πόρτα (αριθ. κατ. ΜΟΛ. 5) είναι δίφυλλη, με συνολικές διαστάσεις 1,81 × 1,12 μ. Το κάθε θυρόφυλλο αποτελείται από ένα κομμάτι ξύλου με διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια. Η όψη αυτή διαιρείται σε τρεις κατά το ύψος πίνακες με κατακόρυφες και οριζόντιες ξύλινες κορνίζες (πλαίσια) ημικυκλικής διατομής, καρφωμένες στο ξύλο με σιδερένια καρφιά. Ανάμεσα στα ζεύγη των οριζόντιων διαχώρων διαμορφώνεται στενή ζώνη, διακοσμημένη με τορνευτά ξύλινα κολονάκια (balustres). Μέσα σε κάθε πίνακα αλυσωτός πλοχμός περιβάλλει ορθογώνια διάχωρα, που περικλείουν το καθένα από μία παράσταση. Στα δύο ανώτερα εικονίζεται ο Ευαγγελισμός, με την Παναγία στο δεξιό και τον αρχάγγελο στο αριστερό διάχωρο. Στα μεσαία παριστάνονται οι δύο κορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, ενώ στα δύο κατώτερα συμπλέγματα φανταστικών ζώων (γρύπες) με φίδια. Οι παραστάσεις, που αποδίδονται όλες σε χαμηλό ανάγλυφο, έχουν τοποθετηθεί κάτω από χαμηλά τόξα, με στρεπτούς κιονίσκους. Ο κάμπος είναι επίπεδος. Το διάκοσμο συμπληρώνουν τρία χρώματα: κόκκινο ανοιχτό, κίτρινο χρυσαφί και πράσινο σκοτεινό.

Με βάση τα διάφορα στοιχεία του διακόσμου, με κριτήρια τεχνοτροπικά και εικονογραφικά, η πόρτα μπορεί να χρονολογηθεί με πολλή επιφύλαξη στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Το θεματολόγιό της σχετίζεται μ' εκείνο που παρουσιάζουν μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόρτες, χάλκινες και ξύλινες. Ειδικότερα η παράσταση του Ευαγγελισμού τη συνδέει άμεσα με την εικονογραφία των βυζαντινών βημόθυρων. Τέλος, είναι ενδεχόμενο ότι σχετίζεται με τη δραστηριότητα τοπικού εργαστηρίου ξυλογλυπτικής, που τοποθετείται στα υστεροβυζαντινά χρόνια στην περιοχή της βορειοδυτικής Μακεδονίας.

Από τους νομούς αρμοδιότητας της 8ης Εφορείας προέρχονται οι παρακάτω εικόνες, που συντηρήθηκαν στο εργαστήριο και επιστράφηκαν πάλι στους ναούς όπου ανήκουν:

Θεοτόκος Οδηγήτρια (αριθ. κατ. ΛΕΥΚ. 150 × 38,5 εκ.). Προέρχεται από τον Άγιο Νικόλαο Φτερνού Λευκάδας. Μέτρια διατήρηση. Η προετοιμασία έγινε με ύφασμα (Π ί ν. 195 β). Διακρίνονται ελάχιστα υπολείμματα του χρυσού κάμπου. Η Παναγία φορεί μαφόριο βυσσινί με χρυσές παρυφές, χιτώνα σε σκοτεινό πράσινο και ομοιόχρωμο μαντίλι στο κεφάλι. Τα αστρικά κοσμήματα του μαφορίου είναι ακόμα ευδιάκριτα. Ο χιτώνας του Χριστού είναι λευκός με κόκκινα φυτικά κοσμήματα. Το ιμάτιό του είναι πορτοκαλί με χρυσοκοντυλιές. Οι κινήσεις των μορφών αποκλίνουν από το αρχαϊκό εικονογραφικό σχήμα του τύπου, όπου μητέρα και παιδί εικονίζονται αυστηρά μετωπικοί. Εδώ η Παναγία στρέφει ανεπαίσθητα το σώμα προς τ' αριστερά της, κλίνει το κεφάλι ελαφρά προς την ίδια πλευρά, ενώ το βλέμμα της κατευθύνεται στο θεατή. Ο Χριστός είναι γυρισμένος πλάγια, υψώνει το κεφάλι και κοιτάζει τη μητέρα του. Με το δεξί του ευλογεί και στο αριστερό κρατεί τυλιγμένο ειλητό. Οι φωτοστέφανοι έχουν εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση. Στα πρόσωπα ο προπλασμός είναι ανοιχτόχρωμος καφέ και το σάρκωμα ρόδινο. Λευκά, γραμμικά φώτα τονίζουν τις άκρες των ματιών, τη βάση και τα πλάγια του λαιμού. Πρόκειται για τυπικό έργο της κρητικής σχολής. Οι χαρακτήρες της τέχνης του ακολουθούν πιστά τα παραδοσιακά πρότυπα. Με βάση κριτήρια εικονογραφικά και τεχνοτροπικά μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 17ου αι.[56].

53. ΑΔ 30 (1980): Χρονικά, σ. 334.

54. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 339. Ανακοίνωση με θέμα την πόρτα του Μολυβδοσκεπάστου έγινε στο Β΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 9-11 Απριλίου 1982, περιλήψεις ανακοινώσεων, από την υπογράφουσα και πρόκειται να δημοσιευτεί από την ίδια.

55. Ορισμένα παραπληρωματικά στοιχεία της ξυλόγλυπτης διακόσμησης, που έλειπαν, όπως τα περισσότερα από τα κολονάκια (balustres) και τμήματα της ξύλινης κορνίζας, αποκαταστάθηκαν κατά τη συντήρηση, σύμφωνα με τα σωζόμενα.

56. Για εικονογραφικά παράλληλα βλ. πρόχειρα: G. Egger, Späte griechische Ikonen, Βιέννη 1970, πίν. 30. Μ. Μπορμπουδάκης, Εικόνες του νομού Χανίων, Αθήνα 1975, εικ. 11. Με τις εικόνες αυτές, ειδικότερα τη δεύτερη, η εικόνα της Λευκάδας παρουσιάζει στενή τεχνοτροπική συγγένεια.

Από δύο εκκλησίες του χωριού Μονοδένδρι στο Ζαγόρι (Νομός Ιωαννίνων), την Αγία Παρασκευή[57] και τον Άγιο Αθανάσιο[58], προέρχεται ομάδα είκοσι τεσσάρων εικόνων. Αρκετές από αυτές παρουσίαζαν πολύ καλή διατήρηση όταν έφθασαν στο εργαστήριο. Μετά τη συντήρησή τους φάνηκε ότι οι περισσότερες χρονολογούνται στο 18ο αι. και ορισμένες στα τέλη του 17ου αι. Οπωσδήποτε καμία δεν ανάγεται σε εποχή πρωιμότερη από τις αρχές του 17ου αι. Υπήρχαν επίσης ρώσικες εικόνες ανάμεσά τους.

Αριθμήθηκαν όλες στο βιβλίο καταγραφής της Εφορείας με τα διακριτικά γράμματα ΜΟΝ. 1-24. Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή για τις πιο χαρακτηριστικές θεματολογικά και εικονογραφικά. Για τις υπόλοιπες αναφέρεται μόνο το θέμα και η πιθανή χρονολογία τους.

Θεοτόκος από Δέηση (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 4. 41,5 × 31,5 εκ.). Ρώσικη εικόνα (Π ί ν. 196 α)[59]. Καλή διατήρηση. Σε ασημένιο κάμπο, που περιβάλλεται από πλαίσιο διακοσμημένο με στικτή τεθλασμένη γραμμή, εικονίζεται η Παναγία μέχρι τη μέση περίπου. Γέρνει το κεφάλι ελαφρά προς τ' αριστερά της, ενώ το βλέμμα της κατευθύνεται μπροστά. Το δεξί της χέρι υψώνεται σε δέηση. Φορεί χιτώνα και μαφόριο, σε χρώμα σκοτεινό κίτρινο, με ασημοποίκιλτες παρυφές. Όμοιο χρώμα και διακόσμηση στα τελειώματα έχει το κοντό, λεπτοϋφασμένο πέπλο, που πέφτει από το κεφάλι στους ώμους της. Ο φωτοστέφανος ορίζεται με γραπτό κύκλο και έχει διακόσμηση από στικτές και εμπίεστες κουκκίδες, διαταγμένες ακτινωτά, όμοια ακριβώς μ' εκείνη στις παρυφές των ενδυμάτων. Με το αριστερό της χέρι κρατεί όρθιο, λευκό πίνακα. Επάνω του είναι γραμμένο, με μαύρα γράμματα, κείμενο σε ρώσικη γλώσσα. Οι βραχυγραφίες *ΜΡ-ΘΥ*, με μαύρα γράμματα κι αυτές, βρίσκονται μέσα σε γραπτούς κύκλους. Με βάση ανάλογες ρώσικες Παναγίες δέησης του 18ου-19ου αι., με ορισμένες από τις οποίες παρουσιάζει και τεχνοτροπικές ομοιότητες[60], η εικόνα του Μονοδενδρίου μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει κι αυτή στην ίδια εποχή.

Παναγία με το Χριστό νεκρό στα χέρια της (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 6. 31,5 × 26 εκ.). Ρώσικη εικόνα. Διατήρηση κακή. Το σώμα του Χριστού και το πρόσωπο της Παναγίας έχουν φθαρεί σχεδόν εντελώς. Η Παναγία εικονίζεται μέχρι τη μέση περίπου. Στρέφει το σώμα ελαφρά προς τα δεξιά της και γέρνει το κεφάλι στην ίδια κατεύθυνση. Φορεί χιτώνα και μαφόριο κοκκινωπό, με πράσινη την εσωτερική του όψη και σχηματοποιημένα αστρικά κοσμήματα στο μέτωπο και τους ώμους. Στα χέρια της κρατεί ξαπλωμένο το νεκρό Χριστό, μέσα σε άσπρο σεντόνι. Περίπου στο ύψος του αριστερού της αγκώνα το μαφόριο ανασηκώνεται και διαγράφει μεγάλη καμπύλη, που παίρνει το σχήμα ημικυκλικού τόξου. Ο φωτοστέφανος του Χριστού είναι ένσταυρος. Οι βραχυγραφίες *ΜΡ-ΘΥ* επάνω είναι γραμμένες με μαύρα γράμματα. Δίπλα στον αριστερό ώμο της Παναγίας υπάρχουν υπολείμματα επιγραφής σε ρώσικη γλώσσα. Ο εικονογραφικός τύπος δεν απαντά στην ορθόδοξη ανατολική παράδοση. Θεωρείται κατά μία άποψη δημιούργημα της ρώσικης τέχνης, με επιδράσεις από τη δυτική ή τη βυζαντινή εικονογραφία[61]. Έχει επίσης χαρακτηριστεί σαν το αντίστοιχο της δυτικής Pietà[62].

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, έφιππος και φτερωτός (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 7. 30,5 × 25,5 εκ.). Ρώσικη εικόνα. Σε μαύρο κάμπο εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, με φτερά, που τρέχει προς τα δεξιά πάνω σε φτερωτό, κόκκινο άλογο (Π ί ν. 196 β). Είναι στραμμένος και κοιτάζει προς τ' αριστερά. Φορεί στρατιωτική στολή και στο κεφάλι κορώνα. Μακρύς μανδύας, που ανεμίζει προς τ' αριστερά, κρέμεται από το δεξί του ώμο. Στο δεξί του χέρι κρατεί δόρυ, ενώ με το αριστερό κρατεί το Ευαγγέλιο και ένα θυμιατό. Από το στόμα του βγαίνει φλόγα. Στην επάνω αριστερή γωνία της παράστασης υπάρχει μικρογραφική προτομή του Χριστού. Τέλος, έξω από το γραπτό πλαίσιο της εικόνας, επάνω, σώθηκαν υπολείμματα από ρώσικη επιγραφή. Ο τύπος αυτός, με το αποκαλυπτικό θέμα του αρχάγγελου-αρχιστράτηγου πάνω σε πύρινο, φτερωτό άλογο, συναντάται σε ρώσικες εικόνες του 18ου-19ου αι. Με βάση ορισμένα εικονογραφικά παράλληλα της εποχής αυτής[63] θα μπορούσε κανείς ν' αποδώσει την εικόνα από το Μονοδένδρι στο 19ο αι.

Άγιος Γεώργιος ο Νεομάρτυς, ο εξ Ιωαννίνων (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 13. 47,7 × 35 εκ.). Ο νεομάρτυρας εικονίζεται όρθιος ολόσωμος, ελαφρά στραμμένος προς τ' αριστερά, μέσα σε γραπτό πλαίσιο, με κο-

57. Για τη Μονή Αγίας Παρασκευής Βίκου στο Μονοδένδρι βλ. D. Pallas, RbK II, στ. 297. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 304 κ.ε. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 299 κ.ε., ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 416 κ.ε. Επίσης στα Χρονικά του ΑΔ των ετών 1976, 1977 και 1979 δίνονται συνοπτικές ειδήσεις για τη Μονή.

58. Για το ναό του Αγίου Αθανασίου πληροφορίες υπάρχουν μόνο στα ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 303 κ.ε., ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 158 και ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 198.

59. Η λήψη έγινε κατά τη διάρκεια του καθαρισμού της εικόνας.

60. K. Wessel - H. Brenske, Battenberg Antiquitäten - Kataloge, Ikonen, Μόναχο 1980, πίν. 209, 212, 215. Με τη Θεοτόκο της εικόνας αριθ. 215 η Παναγία από το Μονοδένδρι έχει φανερή τεχνοτροπική και εικονογραφική συγγένεια.

61. Ό.π., σ. 150, πίν. 37, 38.

62. Ikônes, Galerie Nikolenko (κείμενα των V. Doukhovskoy - R. Gabal), πίν. 22.

63. K. Wessel - H. Brenske, ό.π., πίν. 181, 182 και 252.

σημήματα τύπου «μπαρόκ» στις γωνίες (Π ί ν. 196 γ). Φορεί τη χαρακτηριστική στολή της φουστανέλας και από τους ώμους του πέφτει μακρύς μανδύας, που ανεμίζει προς τα κάτω και αριστερά. Στο δεξί του χέρι κρατεί μεγάλο σταυρό με τον Εσταυρωμένο και στο αριστερό κλαδί φοινικιάς. Δύο ιπτάμενοι άγγελοι επάνω τον πλαισιώνουν. Ο δεξιός του προσφέρει στεφάνι δόξας, ενώ ο αριστερός κρατεί ανοιχτό ειλητό με την επιγραφή: *χαῖρε μάρτυς διὰ τὴν ῥώμην καὶ ἰσχὺν / τοῦ σώματος, ὁποὺ ὑπόφερες ἀπὸ τοὺς ἀ/πίστους καὶ ἔλαβες ἀθάνατον στέφανον.* Στην κάτω δεξιά γωνία παριστάνεται γονατιστός καλόγερος, που δέεται στον άγιο και κρατεί με το αριστερό του χέρι ανοιχτό ειλητό με επιγραφή. Άλλη μικρογράμματη, τρίστιχη επιγραφή υπάρχει πάνω ακριβώς από τον καλόγηρο: *ὁ παρὼν καλόγερος ἐπικαλεῖται..... εἰς τὸν / μάρτυρα διὰ ἴασιν..... τῶν ὀφθαλμῶν του / λαμβάνει τὴν ἴασιν.* Δίπλα στο δεξί χέρι του αγίου άλλη επιγραφή, μεγαλογράμματη και μικρογράμματη μαζί, μας πληροφορεί για την ταυτότητα του νεομάρτυρα: *Ὁ Ἅγιος Γεώρ/γιος ὁ Νεομάρ/τυς / ὁ ἐξ Ἰωαννίνων / 1838 Ἰανουαρ. 17 ἐτελ(είωσεν) / ὁ μάρτυς.* Αμέσως από κάτω παριστάνεται λιθόχτιστο οικοδόμημα και στην κάτω αριστερή γωνία της εικόνας είναι γραμμένη η χρονολογία και ο ζωγράφος: *1838 νοεμ/25/διὰ χειρὸς δημητρίου/παπαδημητρίου.* Πρόκειται για λαϊκό έργο του εικονογραφικού κύκλου του Νεομάρτυρα των Ιωαννίνων[64] και, όπως δείχνει η αναγραφή της χρονολογίας, από τα πρωιμότερα που έγιναν μετά το μαρτύριό του.

Εικόνα αμφιπρόσωπη. Στην εμπρός όψη οι άγιοι Αθανάσιος και Κύριλλος Αλεξανδρείας. Στην πίσω όψη ένθρονος ιεράρχης (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 16. 53 × 40 εκ.).

α) Όψη με τους Ιεράρχες: είναι δίζωνη. Οι παραστάσεις περιβάλλονται από ανάγλυφο πλαίσιο, διακοσμημένο με φυτικά μοτίβα, γύψινα, ανάγλυφα. Επάνω εικονίζονται οι ιεράρχες Αλεξανδρείας Αθανάσιος αριστερά και Κύριλλος δεξιά, όρθιοι, ολόσωμοι, μετωπικοί, με αρχιερατικές στολές (Π ί ν. 197 α). Ευλογούν με το δεξί τους χέρι, ενώ στο αριστερό κρατούν κλειστά βιβλία. Οι φωτοστέφανοι έχουν στικτό διάκοσμο. Στην κάτω ζώνη παριστάνονται δύο αφηγηματικές σκηνές. Αριστερά η χειροτονία του αγίου Πρίσκου (;) και δεξιά πολυπρόσωπη σύνθεση, δυσερμήνευτη εξαιτίας της δυσανάγνωστης επιγραφής.

β) Όψη με τον ένθρονο Ιεράρχη: Η ζωγραφική διατηρείται σε κακή κατάσταση. Από το πρόσωπό του (άγιος Νικόλαος;) σώθηκε το μεγαλύτερο μέρος, ενώ από το σώμα του διατηρήθηκε καλύτερα το επάνω μισό. Διακρίνονται το φαιλόνιο, το ωμοφόριο και αριστερά το επιγονάτιο (Π ί ν. 197 β).

Την όψη με τους δύο ιεράρχες και τις αφηγηματικές σκηνές θα την απέδιδε κανείς στον προχωρημένο 18ο αι. Εκείνη όμως με τον ένθρονο ιεράρχη είναι πιθανό ότι ανάγεται σε πρωιμότερη εποχή, ίσως στα τέλη του 17ου. Φορητές εικόνες με παράσταση των Αθανασίου και Κύριλλου Αλεξανδρείας είναι γνωστές και από προηγούμενους αιώνες[65].

Αρχάγγελος Μιχαήλ (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 21. 92,5 × 52,5 εκ.). Η παράσταση περιβάλλεται από μαύρο, γραπτό πλαίσιο. Ο Αρχάγγελος εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, σχεδόν μετωπικός, με φτερά (Π ί ν. 197 γ). Φορεί στολή στρατιωτική, ψηλές ενδρομίδες και χλαμύδα κόκκινη, που πέφτει από τους ώμους του και ξετυλίγεται κάτω αριστερά.

Στο δεξί του χέρι κρατεί όρθιο το ξίφος και στο αριστερό ανοιχτό ειλητό, με δεκάστιχη, μεγαλογράμματη επιγραφή. Επάνω με κόκκινα κεφαλαία: *Ο ΑΡΧΩΝ-ΜΙΧΑΗΛ.* Κάτω από το αριστερό του φτερό υπάρχει άλλη επιγραφή: *ὁ φοβερὸς φύλαξ.* Στο κάτω μέρος της εικόνας διατηρούνται αριστερά η αφιερωτική επιγραφή: *δέησις τῆς δούλης τοῦ θεοῦ ἀγγελικῆς νίτζιοβας καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς*, και δεξιά η υπογραφή του ζωγράφου και η χρονολογία: *χειρ δημητρίου ζούκη, Καλαρρύτου 18//////.*

Ο Ηπειρώτης ζωγράφος του περασμένου αιώνα μένει πιστός στην παραδοσιακή εικονογραφία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ίδιο κείμενο που υπάρχει στο ειλητάρι βρίσκουμε, με ελάχιστες παραλλαγές, σε εικόνα με αρχάγγελο Μιχαήλ που χρονολογείται στα 1749[66]. Αναφέρονται επίσης ενδεικτικά δύο πρώιμες μεταβυζαντινές εικόνες του αρχαγγέλου Μιχαήλ, η μία από την Πάτμο και η άλλη στη Βενετία[67].

Αγία Παρασκευή (αριθ. κατ. ΜΟΝ. 22. 42,5 × 63,5 εκ.). Κατάσταση διατήρησης κακή. Σε χρυσό βάθος παριστάνεται, από το μέσο των μηρών και πάνω, η

64. Για την εικονογραφία των νεομαρτύρων γενικά και ειδικότερα αυτή του αγίου Γεωργίου εξ Ιωαννίνων πολύ κατατοπιστικό είναι το άρθρο των Μ. Γαρίδη - Θ. Παλιούρα, Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων, ανάτυπο από τα Ηπειρ. Χρον. 22 (1980), σ. 173, 177, 179 και πίν. 10. Εικόνα του Νεομάρτυρα Γεωργίου βλ. επίσης και στον Α. Καρακατσάνη, Εικόνες, Συλλογή Γ. Τσακύρογλου, Αθήνα 1980, πίν. 200, σ. 172.

65. Βλ. εικόνα στο Leningrand που αποδίδεται στο 16ο αι., W. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, πίν. 108Α. Επίσης άλλο έργο, αποδιδόμενο κι αυτό στο 16ο αι. από τον G. Egger, ό.π. (υποσημ. 56), πίν. 16.

66. Μ. Χατζηδάκης - V. Djurić - M. Lazović, Les icônes dans les Collections Suisses, Βέρνη 1968, αριθ. κατ. 99.

67. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, αριθ. κατ. 58, πίν. 114. Ο ίδιος, Ikônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Βενετία 1962, αριθ. κατ. 99, πίν. 57.

Αγία Παρασκευή, στο καθιερωμένο εικονογραφικό σχήμα (Π ί ν. 197 δ)[68]. Φορεί χιτώνα πράσινο ανοιχτό, ομοιόχρωμο μαντίλι στο κεφάλι και μαφόριο βαθυκόκκινο. Στο δεξί της χέρι κρατεί κίτρινο σταυρό, ενώ υψώνει το αριστερό σε δέηση. Ο φωτοστέφανος είναι εγχάρακτος. Ο προπλασμός έχει ανοιχτό καστανό χρώμα, το σάρκωμα είναι ρόδινο και —όσο μπορεί να διακρίνει κανείς εξαιτίας της φθοράς— τα σημεία που εξέχουν φωτίζονται με λευκές, λεπτές, παράλληλες γραμμούλες.

Τα παραπάνω στοιχεία, κυρίως αυτά της τεχνοτροπίας, χρονολογούν την εικόνα στο 17ο αι.

Δύο κομμάτια από επιστύλια τέμπλου με αποστολικά:

α) ΜΟΝ. 18 (72,1 × 41 εκ.). Μέσα σε γραπτά τόξα, που τα στηρίζουν ψηλοί, λεπτοί κιονίσκοι, εικονίζονται από το μέσο των μηρών και πάνω, σε στάση τριών τετάρτων, οι απόστολοι Σίμων, Βαρθολομαίος και Θωμάς (Π ί ν. 198 α). Οι δύο πρώτοι ευλογούν με το δεξί και στο αριστερό κρατούν ειλητό τυλιγμένο. Ο Θωμάς κρατεί το ειλητό και με τα δύο του χέρια, το δεξί τυλιγμένο με το ιμάτιο. Ο κάμπος επάνω είναι κοκκινωπός και κάτω γαλαζοπράσινος. Σε τόνους του γαλάζιου είναι βαμμένα και τα τόξα με τους κιονίσκους. Οι φωτοστέφανοι έχουν κίτρινο χρώμα. Το πλάσιμο των προσώπων, η πτυχολογία και τα χρώματα χρονολογούν το επιστύλιο στο 18ο αι.

β) ΜΟΝ. 24 (46,5 × 33 εκ.). Στο κομμάτι αυτό η ζωγραφική, μαζί με την προετοιμασία, αποκολλήθηκε από το παλιό ξύλο και επανατοποθετήθηκε στο ίδιο, στο οποίο εν τω μεταξύ είχε γίνει παρκετάζ. Οι απόστολοι εικονίζονται σε προτομή και στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά, κάτω από γραπτά τόξα, με γραπτούς, ψηλούς και λεπτούς κιονίσκους (Π ί ν. 198 β). Ο αριστερός, νέος και αγένειος, ευλογεί με το δεξί του χέρι και στο αριστερό κρατεί ειλητό τυλιγμένο. Ο δεξιός, από τον οποίο έχει φθαρεί μεγάλο μέρος του σώματος, φαίνεται ότι είχε όμοια στάση και κινήσεις. Ο κάμπος, τα τόξα και οι κιονίσκοι έχουν τα ίδια χρώματα με αυτά του προηγούμενου κομματιού. Τέχνη του 18ου αι.

Τα δύο επιστύλια παρουσιάζουν σειρά από κοινά στοιχεία στη διακόσμηση, στα χρώματα, στις στάσεις και τις χειρονομίες των μορφών. Διαφέρουν όμως στην πτυχολογία, πλαστικότερη στο ΜΟΝ. 24 και πιο ξηρή στο ΜΟΝ. 18, και στο πλάσιμο, που είναι σχηματικότερο στο ΜΟΝ. 18 και μάλλον χυμώδες στο ΜΟΝ. 24. Αν στα παραπάνω προστεθεί το γεγονός ότι τα δύο κομμάτια δε συμπίπτουν ως προς τις διαστάσεις, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα επιστύλια δεν προέρχονται από το ίδιο τέμπλο. Αναφέρονται εδώ δύο επιστύλια με αποστολικά, ένα του 17ου και άλλο του 18ου αι.[69].

Οι υπόλοιπες εικόνες της ομάδας από το Μονοδένδρι είναι οι παρακάτω:

ΜΟΝ. 1 (46,5 × 37 εκ.). Αγία Τριάδα με Δωδεκάορτο, του 18ου αι.

ΜΟΝ. 2 (37 × 28,5 εκ.). Τρεις Ιεράρχες, του 18ου-19ου αι.[70].

ΜΟΝ. 3 (31,5 × 25,5 εκ.). Οι άγιοι Στυλιανός και Χαράλαμπος, του 18ου αι.

ΜΟΝ. 5 (31,5 × 26 εκ.). Θεοτόκος από Δέηση. Ανάλογη με τη ρωσικής τέχνης Παναγία, ΜΟΝ. 4, στην εικονογραφία και τεχνοτροπία. Εδώ όμως το κείμενο στο ειλητό που κρατεί στα χέρια της είναι γραμμένο ελληνικά. Πρόκειται δηλαδή για ελληνικό έργο, που μιμείται τα αντίστοιχα ρώσικα.

ΜΟΝ. 8 (27,8 × 20 εκ.). Οι Σαράντα Μάρτυρες. Έργο του 18ου-19ου αι., με κάποιο λαϊκό ύφος, στον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο.

ΜΟΝ. 9 (26 × 20 εκ.). Χριστός Παντοκράτορας, του 17ου-18ου αι.

ΜΟΝ. 10 (31 × 23 εκ.). Ο Χριστός πειραζόμενος υπό του διαβόλου, του 18ου αι. Επισημαίνεται η στάση του Χριστού, όμοια ακριβώς με τη στάση που έχει στον εικονογραφικό τύπο «Μή μου άπτου».

ΜΟΝ. 11 (27 × 34 εκ.). Άγιος Γεώργιος έφιππος. Ρώσικη εικόνα.

ΜΟΝ. 12 (36 × 27,6 εκ.). Σταύρωση. Εικόνα του 18ου αι. στον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο.

ΜΟΝ. 14 (31 × 27 εκ.). Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Ρώσικη εικόνα.

ΜΟΝ. 15 (31,2 × 28,5 εκ.). Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, με φτερά. Εικόνα του 18ου-19ου αι.

ΜΟΝ. 17 (50 × 40,5 εκ.). Ρώσικη εικόνα Δωδεκαόρτου.

ΜΟΝ. 19, 20. Δύο τμήματα από βημόθυρα, με προτομές αγίων και μαρτύρων. Χρονολογούνται πιθανώς στο 17ο-18ο αι.

ΜΟΝ. 23 (71,5 × 54 εκ.). Ένθρονη Θεοτόκος με ευαγγελιστές, αρχαγγέλους, προφήτες, αγίους, ιεράρχες. Ρώσικη εικόνα.

Παράλληλα με τη συντήρηση των φορητών εικόνων από διάφορες περιοχές συνεχίστηκε στο εργαστήριο ο καθαρισμός των εικόνων της συλλογής του αρχαιοπώλη Δερέκα, που κατασχέθηκαν πριν αρκετά χρόνια και φυλάγονται στα εργαστήρια και

68. Για πρώιμα και σύγχρονα με την εικόνα από το Μονοδένδρι εικονογραφικά παράλληλα βλ. G. Egger, ό.π., πίν. 20. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., αριθ. κατ. 57, πίν. 110 και 56, πίν. 112. Α. Καρακατσάνης, ό.π. (υποσημ. 64), αριθ. κατ. 47, 48, σ. 40-41.

69. Βλ. ό.π. (υποσημ. 66), αριθ. κατ. 40. Α. Καρακατσάνης, ό.π. (υποσημ. 64), αριθ. κατ. 352, σ. 230.

70. Πρβλ. εικόνες με τρεις ιεράρχες του 18ου αι., Α. Καρακατσάνης, ό.π., αριθ. κατ. 312, 314. Επίσης ό.π. (υποσημ. 66), αριθ. κατ. 107.

στις αποθήκες του Μουσείου Ιωαννίνων[71]. Από τη συλλογή αυτή καθαρίστηκαν[72] φέτος 26 εικόνες, που καταγράφτηκαν στο βιβλίο καταγραφής με αριθμούς μητρώου 502-527. Λίγες από αυτές μπορούν να χρονολογηθούν με αρκετή ασφάλεια στο 17ο αι. (αριθ. 507 Επιτάφιος, 508 άγιος Γεώργιος, 511 Πέτρος και Παύλος κρατούν την Εκκλησία, 515 απόστολος Ανδρέας και ίσως 522 Θεοτόκος Οδηγήτρια). Οι υπόλοιπες χρονολογούνται στο 18ο-19ο αι. Ορισμένες, με παραδοσιακούς εικονογραφικούς τύπους, παρουσιάζουν έντονες δυτικές επιδράσεις στο στυλ (502 Περιτομή του Χριστού με χρονολογία: *1829 Ἰανουαρίου κ΄, διὰ χειρός Λαζάρου*, 503 Γέννηση του 18ου αι. και 509 δίζωνη, Βρεφοκρατούσα με στρατιωτικούς αγίους). Υπάρχουν λίγες, λαϊκότροπες (514 Βρεφοκρατούσα με δύο αγίους, Αντώνιο και Κυριάκο Αναχωρητή, 517 κεντρικό φύλλο τριπτύχου με Βρεφοκρατούσα του 19ου αι.). Παράλληλα με αυτές που παρουσιάζουν δυτικές τεχνοτροπικές επιδράσεις υπάρχουν ορισμένες που είτε έχουν θέματα που άπτονται της δυτικής εικονογραφίας (518 Βρεφοκρατούσα, στον τύπο της Mater Dolorosa, του 18ου αι.[73], 526 Θεοτόκος με Εσταυρωμένο στα χέρια του 18ου αι.), είτε απεικονίζουν αρκετά σπάνιους εικονογραφικούς τύπους της Παναγίας (516, 519 και 524 εικόνες του 18ου-19ου αι. με Σκοπιώτισσα και 525 Ρόδον το Αμάραντον, ίσως του 18ου αι.).

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

71. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 205-206.

72. Η διατήρησή τους είναι κατά κανόνα από μέτρια έως πολύ καλή, επειδή οι περισσότερες ανάγονται ως επί το πλείστον στο 18ο-19ο αι. Έτσι αυτό που χρειάζονται συνήθως είναι ένας απλός καθαρισμός και σε ορισμένες περιπτώσεις στερέωση.

73. Για εικονογραφικό παράλληλο του τύπου βλ. Α. Καρακατσάνης, ό.π., πίν. 243, σ. 177.

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Η΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στην πόλη της Θεσσαλονίκης ερευνήθηκαν αρκετά οικόπεδα· σε ορισμένα από αυτά η επίβλεψη έγινε μόνο κατά τη διάρκεια της εκσκαφής, ενώ σε άλλα πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφή.

Τρία οικόπεδα παρουσίασαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω της γειτονίας τους με τα γνωστά μνημειακά συγκροτήματα της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, το Γαλεριανό ανάκτορο και την Αρχαία Αγορά. Δύο σύνολα ευρημάτων που κατασχέθηκαν, πλούτισαν τις συλλογές του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Το ένα προέρχεται από το γνωστό αρχαιολογικό χώρο Κεντρικού-Παλατιανού Κιλκίς και το δεύτερο από τη Χαλκιδική (πιθανότατα από ναυάγιο αρχαίου πλοίου).

Σημαντικό εύρημα επίσης από την πόλη της Θεσσαλονίκης (δυτικό ρωμαϊκό νεκροταφείο), είναι μια επιγραφή που αναφέρει επισκευή ναού της Ίσιδας. Τέλος, συνεχίστηκε στις ΗΠΑ η περιοδεύουσα έκθεση με αντικείμενα από τα Μουσεία της Βόρειας Ελλάδας, και από τη Βεργίνα και τη Θεσσαλονίκη, με τίτλο «Search for Alexander». Κατά τη διάρκεια του 1981 παρουσιάστηκε σε τρεις πόλεις, Ουάσιγκτον, Σικάγο και Βοστώνη.

Παρακάτω παρουσιάζονται πιο αναλυτικά και μετά από επιλογή οι πιο σημαντικές αρχαιολογικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην περιφέρεια:

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Ιπποδρομίου 7 (οικόπεδο μονής Ζωγράφου)

Κατά την ισοπέδωση και στη συνέχεια εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου, αποκαλύφθηκε τμήμα του cryptoporticus, που εντάσσεται στο συγκρότημα του Ιπποδρόμου. Τμήματα του ίδιου είχαν βρεθεί και στα γειτονικά οικόπεδα της οδού Μεθώνης, παλιότερα. Αποκαλύφθηκε τμήμα, μήκ. 7,50 μ., με εσωτερικό πλάτος του διαδρόμου 4,50 μ. Η θεμελίωση παρακολουθήθηκε σε μήκος 11,50 μ., αλλά η ανωδομή είχε καταστραφεί. Το ύψος, από τη γένεση της καμάρας ως την κορυφή (εσωτερικά), είναι 3,50 μ. Λόγω της υψομετρικής διαφοράς από την οδό Ιπποδρομίου στην οδό Μεθώνης, το τμήμα αυτό του cryptoporticus βρέθηκε σε βάθος 2,97 μ. από την οδό Ιπποδρομίου και 1,40 μ. από τη Μεθώνης (κατάστρωμα οδού) (Σχέδ. 1· Πίν. 199 α-β).

Οδός Βύρωνος 4 και Ισαύρων 1

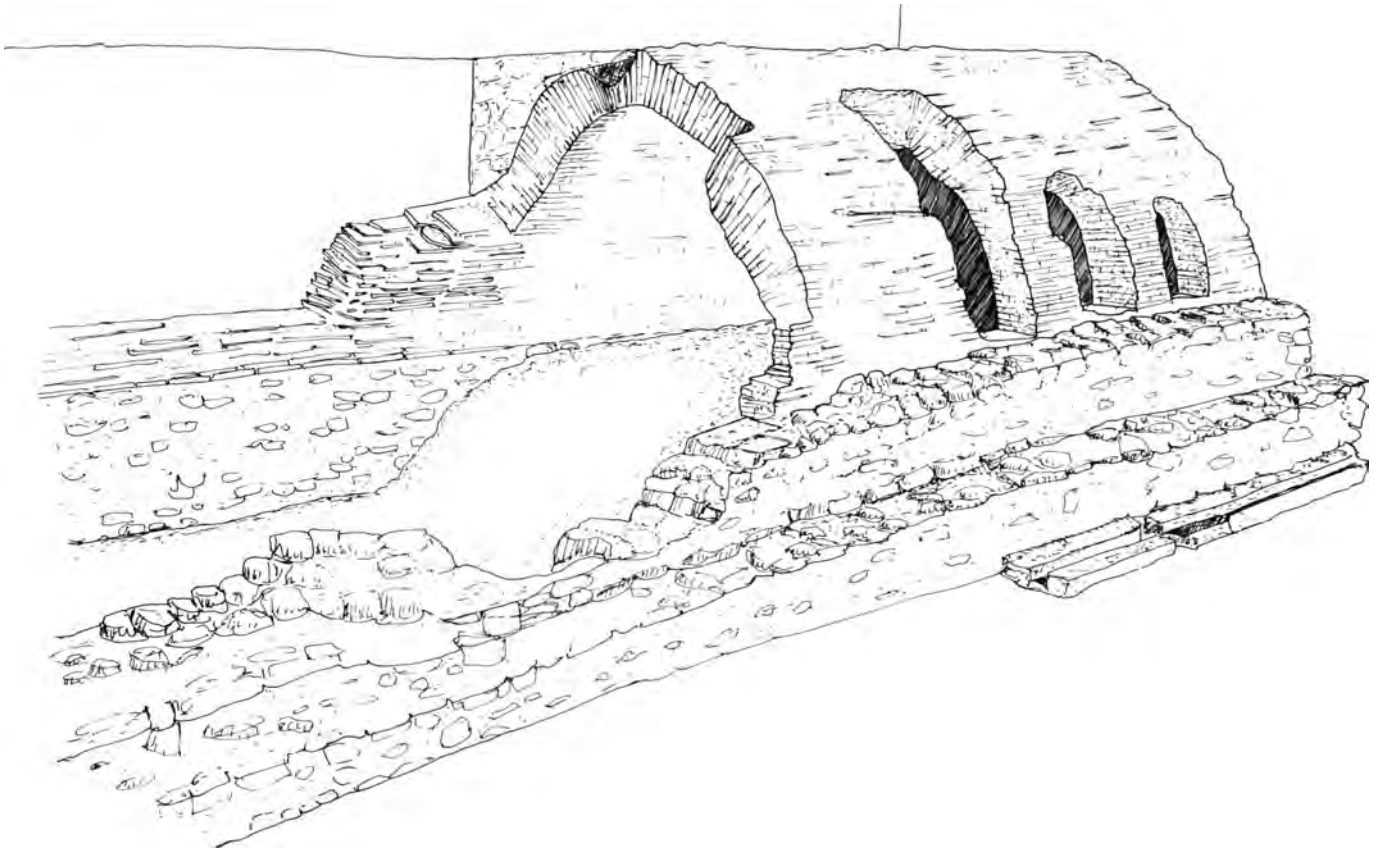
Σε βάθος σχεδόν 3 μ. βρέθηκε η συνέχεια του οικοδομικού συμπλέγματος που είχε επισημανθεί και στις ανασκαφές της οδού Βύρωνος 6 και 8 (βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 296 κ.ε., 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 678). Αφορά στη νότια πλευρά του Γαλεριανού ανακτόρου και την είσοδο από το «ρωμαϊκό» λιμάνι προς το ανάκτορο. Από τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν έχουμε δύο οικοδομικές φάσεις και στη νεότερη από αυτές αποκαλύφθηκε τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου (Σχέδ. 2· Πίν. 200 α). Επίσης βρέθηκαν θραύσματα από τοιχογραφίες (μονόχρωμα). Το χτίσιμο των ισχυρών τοίχων ακολουθεί τη γνωστή μορφή που εμφανίζεται στα κτίρια αυτής της εποχής: θεμελίωση με αργούς λίθους, ανωδομία από πηλόπλινθους εναλλάξ με επάλληλες ζώνες από λίθους.

Οδός Αμύντα 14

Στην εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τοίχων διαφόρων εποχών. Από τα στοιχεία προκύπτει ότι υπάρχουν υστεροελληνιστικές, ρωμαϊκές και πρώιμες χριστιανικές φάσεις ενός σημαντικού οικοδομικού συγκροτήματος, που ίσως ήταν δύο διαφορετικά κτίρια, όπως φαίνεται από ένα διάδρομο (;), πλ. 2,20 μ., ανάμεσά τους. Το ύψος και το πλάτος των τοίχων υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός συγκροτήματος, που πρέπει να μην ήταν ιδιωτική κατοικία. Στη νεότερη οικοδομική φάση ανήκει κι ένας αψιδωτός τοίχος. Η μορφή της τοιχοδομίας με τους πρασινωπούς σχιστόλιθους από το τοπικό λατομείο της Θεσσαλονίκης, είναι η συνηθισμένη στα υστερορωμαϊκά κτίρια της πόλης. Πιθανώς είναι ένα δημόσιο κτίριο, όχι μακριά από το συγκρότημα της ρωμαϊκής Αγοράς. Τα λείψανα του συγκροτήματος καταχώθηκαν κάτω από τη νέα οικοδομή χωρίς να καταστραφούν.

Οδός Ρεγκούκου (Ξηροκρήνη)

Εκεί όπου κατά καιρούς αποκαλύφθηκαν τάφοι ρωμαϊκοί και παλαιοχριστιανικοί (έξω από τα δυτικά τείχη της πόλης), βρέθηκε μια ενεπίγραφη πλάκα που σκέπαζε κάποιο τάφο σε δεύτερη χρήση. Το κείμενο είναι δίγλωσσο (ελληνικό-λατινικό), γιατί έχει ιδιαίτερη σημασία. Αφορά σε επισκευή ναού της Ίσιδας (αριθ. ευρ. 8173 του Μ. Θεσσαλονίκης) και θα δημοσιευτεί μελλοντικά.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Ιπποδρομίου 7. Προοπτική απεικόνιση του cryptoporticus.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: α) στην πλευρά της οδού Μακεδονικής Αμύνης (δυτική πλευρά της αρχαίας Αγοράς), διαμορφώθηκαν τα πρανή με συνεργασία του Δήμου Θεσσαλονίκης και β) έγινε συντήρηση του βόρειου τόξου και της ανωδομής του τόξου γενικά (Καμάρα) του Γαλερίου από την ΥΑΣΒΕ.

Από το ανατολικό τείχος, σε ύψος της οδού Ρωμανού και Φιλικής Εταιρείας, μεταφέρθηκε στην αυλή του μουσείου σαρκοφάγος ρωμαϊκών χρόνων, μαρμάρινη, με κάλυμμα αετωματικό, που περιείχε τρεις σκελετούς. Βρέθηκε χρυσή δανάκη με παράσταση κρατήρα, με ελικοειδείς λαβές.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

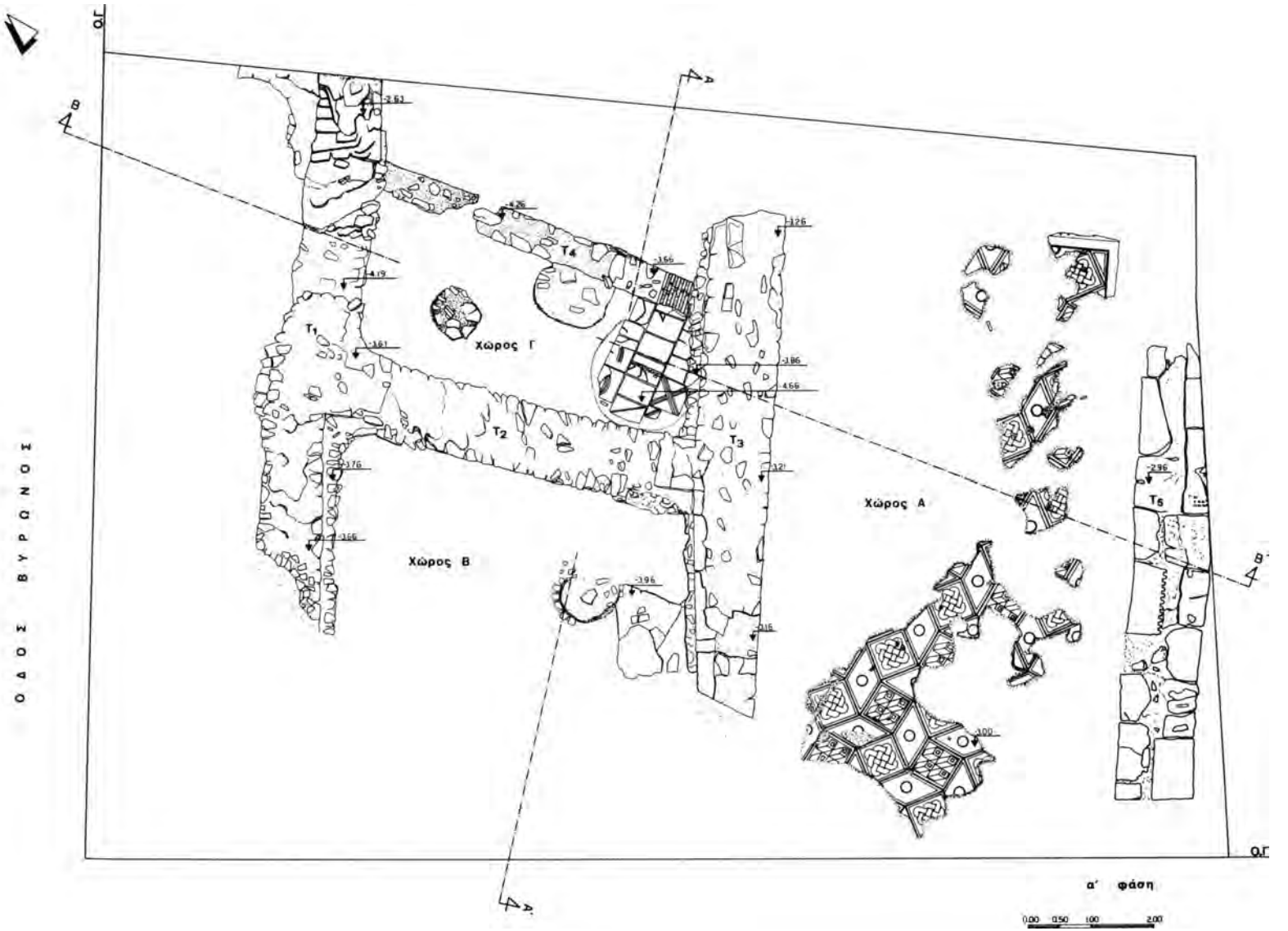
ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αγία Παρασκευή

Στα βορειοδυτικά του σημερινού χωριού αποκαλύφθηκε νεκροταφείο στη θέση Αυλές και συγκεκριμένα στα αγροτεμάχια 221-222. Η θέση πρέπει να ήταν γνωστή στους αρχαιοκάπηλους, γιατί βρέθηκαν και τάφοι συλημένοι. Συστηματικά ανασκάφτηκαν 13 τάφοι κιβωτιόσχημοι, με πλάκες ορθογώνιες για κάλυψη, που ανήκαν σε άντρες, γυναίκες και παιδιά. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τα μέσα του 6ου ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Είναι κυρίως αγγεία κορινθιακά και αττικά, καθώς και «αιγυπτιακά» μυροδοχεία από υαλόμαζα (μπλε-κίτρινη). Τα κοσμήματα είναι: χρυσά ελάσματα ρομβοειδή (όπως εκείνα της Σίνδου), ασημένιες μεγάλες περόνες, μικρά χάλκινα ψέλλια. Βρέθηκαν επίσης σιδερένια ξίφη και αιχμές δοράτων, καθώς και κράνος «ιλλυρικού» τύπου (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 9119). Πιθανότατα το νεκροταφείο ανήκει σε πόλισμα, από εκείνα που αργότερα «συνοικίστηκαν» για να ιδρυθεί η Θεσσαλονίκη. Η τελική δημοσίευση θα γίνει από την Επιμελήτρια Ε. Παντερμαλή, μετά το πέρας της ανασκαφής του νεκροταφείου.

Νέα Μηχανιώνα

Στην περιοχή του χωριού και προς την πλευρά

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Βύρωνος 4 και Ισαύρων 1. Κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων της νότιας πλευράς του Γαλεριανού ανακτόρου.

του συνοικισμού «Ανθούπολη», κατά καιρούς αποκαλύπτονται στις εκσκαφές οικοπέδων τάφοι διαφόρων εποχών. Σε ανασκαφή καμαροσκέπαστου τάφου ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βρέθηκε ενεπίγραφο επιτύμβιο ανάγλυφο, διαστ. 0,68 × 0,71 × 0,12 μ., με παράσταση τεσσάρων προτομών (δύο ανδρικών, δύο γυναικείων) (Π ί ν. 200 β). Η επιγραφή έχει ως εξής:

ΜΕΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΚΟΡΡΑΓΟΣ
ΚΟΡΡΑΓΩ ΤΩ ΠΑΤΡΙ ΚΑΙ ΔΑΝΤΟΥ
ΤΗ ΜΗΤΡΙ ΚΑΙ ΝΙΚΟΥ ΤΗ ΑΔΕΛΦΗ ΜΝΗΜΗΣ
ΧΑΡΙΝ ΠΑΡΑΜΟΝΩ ΤΩ ΘΡΕΠΤΩ

Αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 9008.

Νέα Ευκαρπία

Ερευνήθηκε τμήμα οικοδομήματος υστερορωμαϊκού ή παλαιοχριστιανικού. Η ανασκαφή συνεχίστηκε από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Περιοχή Ζαγκλιβερίου - Σαρακίνας - Νέας Απολλωνίας

Διενεργήθηκαν αυτοψίες και μικροανασκαφές. Αναφέρεται ενδεικτικά μικροανασκαφή, στη Σαρακίνα, ρωμαϊκών καταλοίπων και ανασκαφή στη θέση Μπουντρούμια (αγροτεμάχιο 1932, ιδιοκτησίας Δ. Τσολάκη) δύο κιβωτιόσχημων τάφων. Οι τάφοι είχαν συληθεί από αρχαιοκάπηλους. Βρίσκονται κοντά σε ρωμαϊκό καμαροσκέπαστο τάφο, που είχε αποκαλυφθεί πέρυσι. Αν και δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί η χρονολογία τους από τον τρόπο κατασκευής τους: πλάκες από πωρόλιθο και επικάλυψη πάλι με πώρινες πλάκες ο ένας (διαστ. 1,77 × 0,95 × 0,53 μ.), ο άλλος αποτελείται από σχιστόπλακες εν μέρει και από άγριες πέτρες (διαστ. 2,20 × 0,65 × 0,45 μ.), θα μπορούσαν να χρονολογηθούν σε παλιότερα της ρωμαϊκής εποχής χρόνια. Σε όλη την έκταση του αγρού υπάρχουν επιφανειακά όστρακα από μελαμβαφή αγγεία —κυρίως από σκύφους— που δίνουν έμμεσα μια χρονολογία 4ου-3ου αι. π.Χ. Ίσως να πρόκειται για θέση νεκροταφείου ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Ο ιδιοκτήτης του αγρού Δ. Τσολάκης παρέδωσε δύο επιτύμβιες πλάκες που βρήκε στη θέση Καβάκι της Νέας Απολλωνίας: η πρώτη (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8178) φέρει επιγραφή, της οποίας τα γράμματα είναι μισοσβησμένα, η δεύτερη (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8179) φέρει παράσταση νεκροδείπνου και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Σίνδος

Στα όρια του εργοστασίου Goodyear βρέθηκαν δύο τάφοι ρωμαϊκής εποχής, σκεπασμένοι με πλάκες επιτύμβιες σε β΄ χρήση, επίσης ρωμαϊκών χρόνων.

Θέρμη

Έγινε δοκιμαστική τομή στην Τούμπα του Υδατόπυργου. Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα. Βρέθηκαν όστρακα τόσο της εποχής του χαλκού, όσο και των κλασικών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ιερισσός (Σ χ έ δ. 3)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου. Ερευνήθηκε το οικόπεδο 157. Αποκαλύφθηκαν 125 ταφές των γνωστών τύπων του 4ου αι. π.Χ.: καλυβίτες, κεραμοσκεπείς, πηλόχτιστοι ορθογώνιου σχήματος, κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι με σχιστόπλακες, ταφικοί πίθοι και αμφορείς. Βρέθηκαν ορισμένοι ενσφράγιστοι αμφορείς του τοπικού εργαστηρίου, καθώς και αγγεία του 4ου αι. π.Χ., κοινών τύπων. Ανάμεσα σε αυτά μιμήσεις ντόπιες αττικών μελαμβαφών και κορινθιακών. Στις ταφές βρέθηκαν 28 χάλκινα νομίσματα και ένα ασημένιο. Ανάμεσα στα όστρακα βρέθηκε βάση οινοχόης ή πελίκης αττικής, με εγχάρακτα ονόματα (graffito): *ΠΡΕΠΙΣ, ΕΠΟΧΟΣ,* ----------.

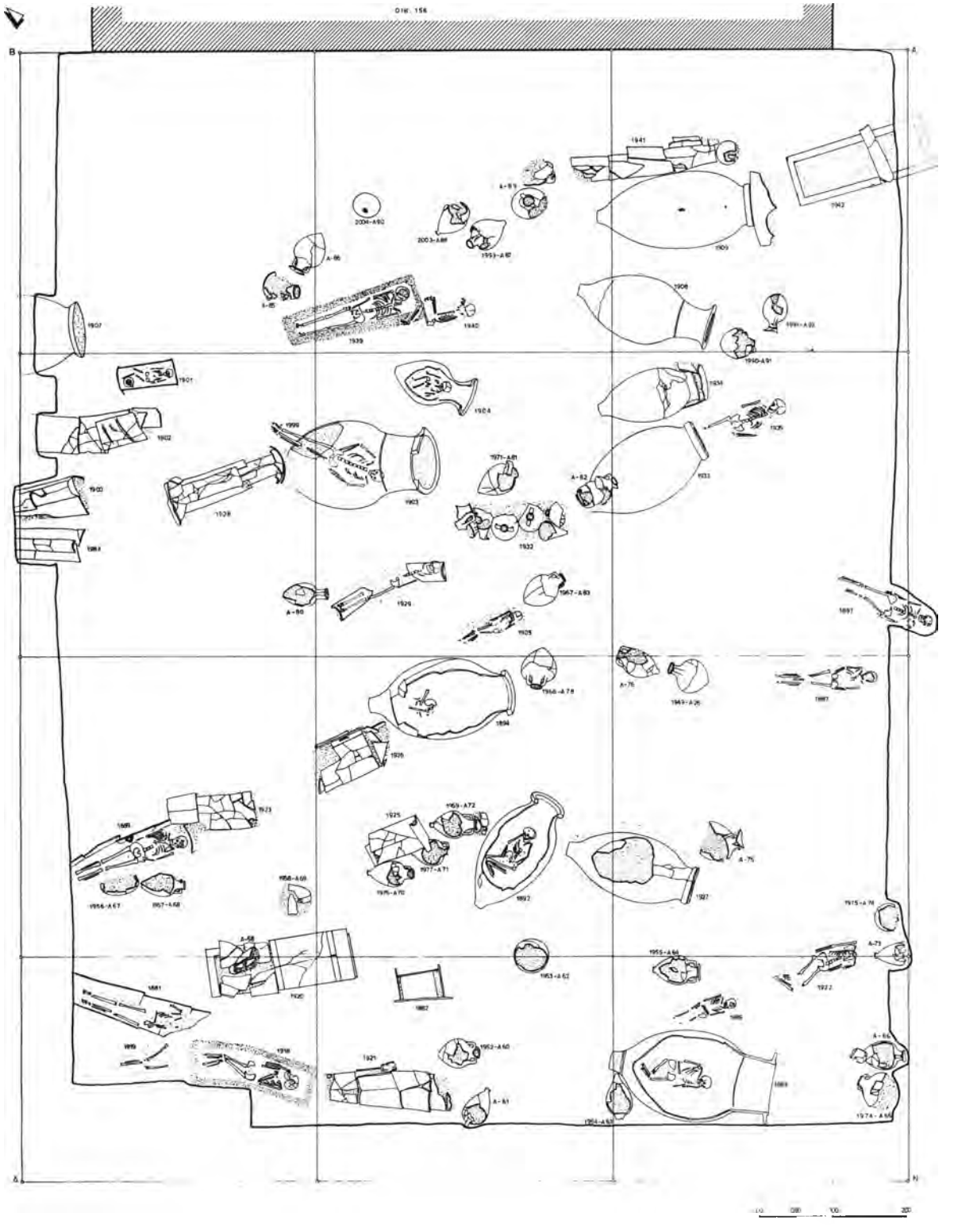
ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

1) Στη θέση Ελιά Σιθωνίας βρέθηκε κοντά στην ακτή και παραδόθηκε από το Γ. Χατζηχρηστίδη μαρμάρινο κεφάλι γυναικείο, ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8171).

2) Στο Μαρμαρά, camping «Σταυρός», κατασχέθηκαν από ένα Γερμανό τουρίστα 51 αττικά αγγεία του 4ου αι. π.Χ., που προέρχονται προφανώς από ναυάγιο αρχαίου πλοίου. Απέναντι στο Μαρμαρά υπάρχει το νησί Κέλυφος, όπου στην περιοχή του συχνά παρατηρούνται κρούσματα παράνομων υποβρύχιων καταδύσεων, με σκοπό την εντόπιση και ανέλκυση αρχαίων αντικειμένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι έχουμε ομάδες ομοιόμορφων αγγείων, π.χ.: 16 μελαμβαφείς κανθάρους, 10 κύλικες επίσης μελαμβαφείς, 13 ληκύθια, πινάκια μελαμβαφή και κανθάρους-κύπελλα, καθώς και θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων. Τα παραπάνω καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο του Μουσείου Πολυγύρου, με αριθμούς 596-647.

3) Σε camping στο Παλιούρι, όπως και κατά το παρελθόν, κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης, βρέθηκαν κοντά στην ακτή όστρακα αγγείων και χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκά. Η επίχωση είναι ελάχιστη (30-40 εκ.).

4) Στη Νέα Καλλικράτεια βρέθηκε πώρινη λάρνακα με αμφικλινές σκέπασμα, στην οδό Ν. Κατσιρμά, στην αυλή της οικίας Α. Καμπούρη. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., περιείχε έναν ανδρικό σκελετό και ελάχιστα κτερίσματα: τμήματα μελαμβαφούς σκύφου, σιδερένιας στλεγγίδας και άβαφης

Σχέδ. 3. Χαλκιδική. Ιερισσός. Κάτοψη αρχαίου νεκροταφείου Ακάνθου.

φιάλης. Διαστ. λάρνακας: 1,80 × 0,52 × 0,52 μ. Πλάτος καλύμματος: 0,70 μ.

5) Στον Άγιο Παντελεήμονα μεταφέρθηκαν τα ευρεθέντα εκεί αρχιτεκτονικά μέλη και ο επιτύμβιος βωμός στο χώρο της αρχαίας Ολύνθου και στο Μουσείο Πολυγύρου.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

1) Στο χωριό Μεταλλικό βρέθηκαν δύο συλημένοι τάφοι υστερορωμαϊκών χρόνων, στα δυτικά όρια του χωριού, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Λαλοπούλου (Ο.Τ. 11, αριθ. 63). Πρόκειται για δύο χτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, που έφεραν εσωτερικά ορθομαρμάρωση και κονίαμα στα τοιχώματα και το δάπεδο καλυπτόταν με μαρμάρινες πλάκες. Βρέθηκαν σε βάθος 1 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

2) Στο χωριό Κεντρικό κατασχέθηκαν (υπόθεση Παραστατίδη) ευρήματα τάφων υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών, που προέρχονται από τάφους της περιοχής Παλατιανού-Κεντρικού, γνωστού χώρου, όπου υπάρχει αρχαίο νεκροταφείο.

Πρόκειται για σύνολο πήλινων ειδωλίων-αθυρμάτων και αγγείων, καθώς και μεταλλικών αντικειμένων. Καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης με αριθμούς 9144-9165. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν: πέντε ειδώλια έφιππων γυναικών που φορούν πίλο και οι λεπτομέρειες της ιπποσκευής αποδίδονται με ζωηρά χρώματα: κόκκινο, κίτρινο και μαύρο. Το ύψος των ειδωλίων είναι 0,145 και το μήκος 0,16 μ. Επίσης τρία ειδώλια έφιππων ανδρών (τα άλογα είναι πάνω σε τέσσερις τροχούς). Υπάρχει κι ένα πιθηκόμορφο, έφιππο ειδώλιο (Π ί ν. 199 γ). Τα υπόλοιπα: πτηνόμορφα ειδώλια, κούνια βρέφους, θήλαστρο, μικροσκοπικά αγγεία, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία δύο χρυσά σκουλαρίκια, δύο μικρά ασημένια βραχιόλια (;), ένας χαρακτηριστικός, ακέραιος χάλκινος καδίσκος (situla) με κινητή τοξωτή λαβή που καταλήγει σε δύο διακοσμητικά κεφάλια φιδιών (ύψ. 0,118, διάμ. χείλους 0,155 μ.) και μια χάλκινη στλεγγίδα με χαρακτηριστική λαβή. Πρόκειται για αντικείμενα που βρίσκονται συνήθως σε παιδικές ταφές. Λόγω των συνθηκών εύρεσης δε γνωρίζουμε αν πρόκειται για ένα ταφικό σύνολο, αν και οι ενδείξεις που έχουμε οδηγούν σε αυτή την πιθανότητα. Μαζί κατασχέθηκαν και 111 χάλκινα και τρία ασημένια ρωμαϊκά νομίσματα.

Από τα 111 τα 109 αποτελούν, σύμφωνα με τις ενδείξεις που έχουμε, «θησαυρό», που πιθανότατα αποκρύφτηκε στα 249 μ.Χ. Εκπροσωπούνται τα νομισματοκοπεία: Θεσσαλονίκης: με 69 νομίσματα Καρακάλλα, Κομμόδου, Πλαυτίλλας, Ελαγάβαλου, Μαξιμίνου, Γορδιανού Γ΄, Σ. Σεβήρου, Μακρίνου, Πέλλας: 14 νομίσματα, Έδεσσας: 6 νομίσματα, Δίου: 3 νομίσματα, Στόβων: 1 νόμισμα, Κοινού Μακεδόνων: 9 νομίσματα από ρωμαϊκά νομισματοκοπεία, μετά τη βασιλεία του Φιλίππου Α΄ του Άραβος (244-249 μ.Χ.).

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

1) Από την περιοχή Κολινδρού και Λιβάδι περισυλλέχθηκαν αρχαία. Συγκεκριμένα, από την εκκλησία του Προφήτη Ηλία, 2 χλμ. δυτικά του οικισμού Λιβάδι, μεταφέρθηκαν τμήματα επιτύμβιων ενεπίγραφων πλακών, που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Δίου (καταγράφτηκαν όμως στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης): α) αριθ. ευρ. 9002. Τμήμα ψηφίσματος 3ου αι. μ.Χ., β) αριθ. ευρ. 9003. Τμήμα αετωματικής επίστεψης, γ) αριθ. ευρ. 9004. Επιτύμβια αετωματική ενεπίγραφη στήλη:

Παραμόνω Νικάνορος
Ἀντιγόνω Παραμόνω
Ἥρωσιν

2) Από την εκκλησία Αγίου Δημητρίου Κολινδρού μεταφέρθηκε στο Μουσείο του Δίου τμήμα επιτύμβιας αετωματικής στήλης, με δύο γυναικείες προτομές, των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

3) Στο παλιό Καταχά βρέθηκε και παραδόθηκε από το Βαΐδη, κάτοικο Π. Ελευθεροχωρίου, επιτύμβια ενεπίγραφη πλάκα των ρωμαϊκών χρόνων, με παράσταση όρθιων μορφών, μιας ανδρικής και μιας γυναικείας. Το κείμενο της επιγραφής:

(Α)ΘΗΝΑΙΣ ΑΓΑΘΟΦΟ
ΣΤΩ ΑΝΔΡΙ ΚΑΙ ΕΑΥΗ
C ΚΑΙ ΑΥΤΟΛΥΚΟΣ
- - - - - - - - - ΧΑΡΙΝ

Βρίσκεται στο Μουσείο του Δίου, με αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8172.

4) Στο Μοσχοπόταμο βρέθηκε 2 χλμ. ανατολικά από το χωριό, από τον Α. Ντουλιάκα, ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, χαρακτηριστικό δείγμα επαρχιακού εργαστηρίου ρωμαϊκών χρόνων: όρθια, γενειοφόρος ανδρική μορφή κρατεί κέρας Αφθονίας και προτείνει με το δεξί χέρι φιάλη με τροφή σε φίδι, που είναι τυλιγμένο πάνω σ' ένα βωμό. Πρόκειται για παράσταση θεότητας (;). Έχει αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 9017 και βρίσκεται στο Μουσείο του Δίου.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1981 δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκτέλεση στερεωτικών εργασιών στα μνημεία που επλήγησαν από τους σεισμούς. Οι εργασίες αυτές έγιναν με δαπάνες και επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό που διέθεσε η ΥΑΣΒΕ. Οι εργασίες αυτές έγιναν παράλληλα με το υπόλοιπο έργο της Εφορείας. Το Μάιο, μετά από προαγωγή, τη διεύθυνση της Εφορείας ανέλαβε η Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Άγιος Αντώνιος

Συνεχίζεται η στερέωση του ναού με βάση την τροποποιημένη από την υπηρεσία μας μελέτη της Υπηρεσίας Αποκαταστάσεως Σεισμοπλήκτων Β. Ελλάδας (ΥΑΣΒΕ). Η εργασία που είχε ανατεθεί από την ΥΑΣΒΕ σε εργολάβο, εκτελείται με την εποπτεία της Εφορείας. Το έργο επέβλεψαν η Έφορος Χ. Τσιούμη, οι αρχιτέκτονες Χ. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου και Β. Κονιόρδος και από την πλευρά της ειδικότητάς τους, κατά εποχές, οι πολιτικοί μηχανικοί Α. Χαριτάντης, Β. Ξανθός και Κ. Ευθυμιάδου.

Για τη στερέωση του ναού κατασκευάστηκε περιμετρικά, στην απόληξη των τοίχων, σενάζ, ανανεώθηκε η στέγη που είχε αποσαθρωθεί και ανακεραμώθηκε (Π ί ν. 201 α). Εσωτερικά οι τοίχοι επιχρίστηκαν με νέο κονίαμα και ανανεώθηκε η πλακόστρωση του δαπέδου με μαλτεζόπλακες, αφού προηγήθηκε έρευνα του δαπέδου για την πιθανή ύπαρξη παλιότερων στοιχείων. Αντιμετωπίστηκαν θέματα υγρασίας του ναού, σ' όσο βαθμό ήταν εφικτό, με την κατασκευή εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά του ναού, αγωγού για τη διοχέτευση των νερών.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών, αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τείχους της πόλης, που ανασκάπτεται από την επιμελήτρια Δ. Ευγενίδου.

Η κατασκευή των χαρακτηριστικών εξωτερικών αρμολογημάτων του ναού ανατέθηκε σε ειδικευμένο συνεργείο της Εφορείας, για να εξασφαλιστεί η ορθή εκτέλεσή τους.

Νέα Παναγία

Μετά από μελέτη που εκπόνησε η Ομάδα Εποπτείας Αποκατάστασης Μνημείων Θεσσαλονίκης (ομάδα καθηγητών Γ. Λάββα, Μ. Παπαδόπουλου και της Εφόρου Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου) και εγκρίθηκε από το ΥΠΠΕ, άρχισε και ολοκληρώθηκε η στερέωση του μνημείου.

Η στερέωση προέβλεπε την κατασκευή περιμετρικού σενάζ στην απόληξη των τοίχων, εμποτισμό στις ρωγμές, μικρής έκτασης ανακατασκευές τμημάτων της τοιχοποιίας, όπου ήταν απαραίτητο, και ανακεράμωση της στέγης.

Μετά από την ολοκλήρωση των εργασιών αυτών έγινε μερική αντικατάσταση των εσωτερικών επιχρισμάτων και ανανέωση της βαφής του ναού.

Παράλληλα συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες της κεντρικής καμάρας (βλ. παρακάτω, Συντήρηση Τοιχογραφιών). Η συντήρηση των τοιχογραφιών του Ιερού, που είναι ανεξάρτητη από το πρόβλημα στερέωσης του ναού, δεν ολοκληρώθηκε, εξαιτίας άλλων, επείγουσας μορφής εργασιών, και θα αντιμετωπιστεί μελλοντικά.

Τις εργασίες, που έγιναν με την εποπτεία της Εφόρου Χ. Τσιούμη, επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Χ. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου και Β. Κονιόρδος και οι πολιτικοί μηχανικοί Α. Χαριτάντης και Β. Ξανθός.

Ναός του Σωτήρα

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του μνημείου, που άρχισαν το Νοέμβριο του 1980 (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 375). Σε πρώτη φάση στερεώθηκε με βαθύ αρμολόγημα το κέλυφος του τρούλου και οι πεσσίσκοι ανάμεσα στα παράθυρά του. Σε ορισμένες περιπτώσεις η κατάσταση των υλικών δομής ήταν τόσο σαθρή, ώστε χρειάστηκε να γίνει ανακατασκευή στον πυρήνα των πεσσίσκων.

Ειδικά στους βόρειους πεσσούς, που δέχονταν τη μεγαλύτερη καταπόνηση από την κλίση του τρούλου, το συνδετικό υλικό είχε παλιές ρηγματώσεις, πριν από το σεισμό του 1978, όπως φαίνεται από την κάπνα που παρουσιάζεται σε μεγάλο βάθος στις ρωγμές. Στη συνέχεια οι εργασίες ακολούθησαν χρονικά το εξής πρόγραμμα:

α) Αρμολογήματα στα επάλληλα διακοσμητικά πλίνθινα τοξύλλια των παραθύρων του τρούλου. Προβλήματα προέκυψαν από την παρουσία ισχυρής τσιμεντοκονίας σε ορισμένα τμήματα των τόξων (κυρίως στα κλειδιά), η οποία προέρχεται από τις παλιότερες επεμβάσεις. Οι πλίνθοι που είχαν καταστραφεί αντικαταστάθηκαν.

β) Αρμολογήματα σε όλη την επιφάνεια της εξωτερικής δυτικής όψης του νάρθηκα.

Πριν αρχίσουν τα αρμολογήματα στις εξωτερικές όψεις του μνημείου, έγινε χάραξη στη θέση που προβλέπεται από τη μελέτη για τον περιμετρικό ελκυστήρα και αφέθηκαν στο ύψος αυτό δύο διαδοχικοί αρμοί απείραχτοι, για να ανοιχτεί το κανάλι για τον ελκυστήρα. Στη δυτική όψη η εργασία άρχισε από τους γωνιαίους συμπαγείς πεσσούς, που παρουσίαζαν κατακόρυφη ρωγμή στο σημείο επαφής με την υπόλοιπη τοιχοποιία και συνεχίστηκε στον υπόλοιπο τοίχο. Επειδή υπάρχει πλίνθινη επένδυση, πάχ. περίπου 0,25 μ., η διάνοιξη των αρμών προχώρησε σε μερικά σημεία μέχρι το λίθινο πυρήνα, ως

θύλακας, για να εξασφαλιστεί μεγαλύτερη σύνδεση ανάμεσα στις δύο τοιχοποιίες. Σε τελευταία φάση έγιναν τα αρμολογήματα στο τόξο μετώπου και στο τύμπανό του.

γ) Αρμολογήματα στην εξωτερική νότια όψη του νάρθηκα και στο νότιο τοίχο του ναού. Στο σημείο επαφής του νάρθηκα με το νότιο τοίχο του ναού, όπου είχε παρουσιαστεί ρωγμή, αποκαλύφθηκε η νοτιοδυτική γωνία του ναού, η οποία είχε υποστεί επεξεργασία για τη σύνδεσή της με τον τοίχο του νάρθηκα.

Όταν γίνονταν τα αρμολογήματα στο τύμπανο και το τόξο της νότιας όψης του ναού, κάτω ακριβώς από τη θέση που προβλέπεται να περάσει ο περιμετρικός ελκυστήρας, αποκαλύφθηκε ο αρχικός δρύινος ελκυστήρας, διαστ. 0,12 × 0,12 μ. Ο ελκυστήρας αυτός περιέτρεχε τον κυρίως ναό και την κόγχη του Ιερού.

δ) Αρμολογήματα στο εσωτερικό του νάρθηκα, στο δυτικό, νότιο και βόρειο τοίχο. Στη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία του νάρθηκα έγινε λοξότμητη εντορμία, για να μείνει ακάλυπτο το τόξο της κόγχης του δυτικού τοίχου του ναού, το οποίο κάλυπτε ο μεταγενέστερος νότιος τοίχος του νάρθηκα.

Τα αρμολογήματα αυτά ολοκληρώθηκαν αμέσως στην τελική τους μορφή, γιατί οι μεταγενέστεροι τοίχοι του νάρθηκα θα επιχριστούν εσωτερικά. Αντίθετα, στους άλλους τοίχους, μετά μια ώρα περίπου από το αρμολόγημα, γινόταν μια εκβάθυνση 0,015-0,02 μ. στον αρμό, για να δεχτεί αργότερα το τελικό επιφανειακό αρμολόγημα.

ε) Ερευνητικές τομές στις βάσεις του βορειοδυτικού και νοτιοδυτικού πεσσού. Οι τομές απέβλεπαν στην έρευνα του αρχικού δαπέδου της εκκλησίας και στο βάθος της θεμελίωσης.

στ) Διάνοιξη των αρμών των πλίνθων, κάτω από το μαρμάρινο γείσο της βάσης του τρούλου, για να τοποθετηθούν οι μεταλλικές ράβδοι.

ζ) Τοποθέτηση των ελκυστήρων στους πεσσούς του τρούλου.

Τις εργασίες, που έγιναν με την εποπτεία της Εφόρου Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Κ. Θεοχαρίδου, Θ. Μητρόπουλος και ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Αθ. Παπαζώτος.

Καθολικό Μονής Βλατάδων

Από το τέλος Ιουλίου και με ενδιάμεσες διακοπές, εξαιτίας υποχρεώσεων της Μονής, άρχισε η εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης την οποία είχε εκπονήσει η Ομάδα Εποπτείας Αποκατάστασης Μνημείων της Θεσσαλονίκης (Ομάδα Εποπτείας καθηγητών Γ. Πενέλη και Ν. Μουτσόπουλου).

Σε πρώτο στάδιο ερευνήθηκε η σταυροκαμάρα του τρούλου, η οποία βρέθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση και υπάρχουν δυνατότητες αποκατάστασής της. Στη συνέχεια καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα εσωτερικά και εξωτερικά στο βόρειο και δυτικό τοίχο και σε τμήμα του νότιου τοίχου. Η αποσάθρωση της τοιχοποιίας που διαπιστώθηκε είναι μεγάλη και επιβάλλει επεμβάσεις πιο δραστικές από αυτές που προβλέπει η μελέτη. Η έρευνα εσωτερικά στις καμάρες αποκάλυψε ρωγμές της τάξης των 7 εκ., οι οποίες δεν είχαν επίσης προβλεφθεί στη μελέτη, επειδή δεν είχαν προηγηθεί έρευνες στην τοιχοποιία. Η κατάσταση αυτή των ρωγμών επέβαλε την εκπόνηση νέας μελέτης, που άρχισε αμέσως.

Παράλληλα με τη μελέτη των προβλημάτων στις καμάρες και στους πεσσούς που στηρίζουν τον τρούλο, άρχισε η στερέωση των νεότερων, βόρειου και δυτικού τοίχου και μικρού τμήματος του νότιου.

Με την έρευνα των ρωγμών και την καθαίρεση των επιχρισμάτων διαπιστώθηκε η ύπαρξη στρωμάτων τοιχογραφιών της εποχής της τουρκοκρατίας, της παλαιολόγειας εποχής και ενός ακόμη προγενέστερου στρώματος, η χρονολόγηση του οποίου δεν είναι προς το παρόν δυνατή. Η ύπαρξη των τοιχογραφιών δημιούργησε πρόσθετο πρόβλημα στη στερέωση του ναού, γιατί έπρεπε να προηγηθεί συντήρηση και σε μερικές περιπτώσεις αποτοίχισή τους.

Το στρώμα των τουρκικών τοιχογραφιών με διακοσμητικά θέματα, στις καμάρες, αποφασίστηκε να αποτοιχιστεί και να συντηρηθεί, για να αποκαλυφθούν οι παλαιολόγειες τοιχογραφίες, οι οποίες παρουσιάζουν, παρά την κακή κατάστασή τους, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι τοιχογραφίες αυτές έχουν χτυπηθεί για να κολλήσει το επίχρισμα των τουρκικών τοιχογραφιών και το χτύπημα αυτό έχει προξενήσει σοβαρή καταστροφή της ζωγραφικής επιφάνειας.

Κατά την έρευνα των ρωγμών στην τοιχοποιία της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού, που προχώρησε ως τη θεμελίωσή του, αποκαλύφθηκαν εξωτερικά 8 βυζαντινοί τάφοι, οι οποίοι αποτελούν συστάδα και προχωρούν προς το νότιο πρόπυλο. Η έρευνα όλων των τάφων δεν ολοκληρώθηκε, για να μη δημιουργηθούν με την ανασκαφή στατικά προβλήματα στο ναό. Στη νοτιοδυτική γωνία αποκαλύφθηκε κινστέρνα που σχετίζεται με την ύδρευση της πόλης.

Τις εργασίες, που εκτελούνται με την εποπτεία της Εφόρου Χ. Τσιούμη, επέβλεψαν ο αρχιτέκτονας Π. Θεοδωρίδης και οι Επιμελήτριες Δ. Ευγενίδου και Δ. Μακροπούλου.

Φρούριο Βαρδαρίου (Πύργος Αναγλύφου)

Η κατάσταση στον πύργο του Αναγλύφου, του Φρουρίου του Βαρδαρίου, επιδεινώθηκε σε σοβαρό βαθμό. Η ρωγμή που υπήρχε στη νοτιοανατολική γωνία του πύργου διανοίχθηκε επικίνδυνα και υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσης του τμήματος αυτού. Η στερέωση άρχισε από το τμήμα του τείχους ανατολικά από τον πύργο που συνδέεται μαζί του και προχώρησε στη συνέχεια στον πύργο με παράλ-

ληλες, μικρής έκτασης, ανασκαφικές έρευνες στη θεμελίωσή του.

Για τις εργασίες αυτές και τα στοιχεία που προέκυψαν βλ. Ν. Ιωαννίδου, Φρούριο Βαρδαρίου, Νεώτερα συμπεράσματα από τις στερεωτικές εργασίες του 1981, Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, σ. 33-35 και Ε. Μαρκή, Λείψανα παλιότερων οχυρώσεων στο Φρούριο Βαρδαρίου, ό.π., σ. 55-56.

Την εποπτεία των εργασιών είχε η Έφορος Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου.

Αγία Σοφία

Εκπονήθηκε μελέτη νέας υποστύλωσης και δαπέδου εργασίας για τη συντήρηση του ψηφιδωτού του τρούλου. Η υποστύλωση, μετά από την έγκριση του Υπουργείου, εκτελέστηκε με ανάθεση σε εργολάβο. Πρόκειται ουσιαστικά για δύο δάπεδα, ένα στη βάση του τρούλου και ένα λίγο ψηλότερα, που κατασκευάστηκαν για να είναι δυνατή η προσέγγιση του ψηφιδωτού. Η κατασκευή τους με μεταλλικά στοιχεία είναι τέτοια, ώστε να διασφαλίζεται κατά το δυνατό και η αντίδρασή τους σε περίπτωση σεισμού. Η υποστύλωση των ψηφιδωτών και η σύνδεση των δαπέδων με τα ψηφιδωτά έγιναν με την επίβλεψη των συντηρητών της Εφορείας.

Έρευνα στις παρειές των πεσσών του ναού έδειξε ότι α) τα διάστυλα της βόρειας κιονοστοιχίας ήταν φραγμένα με θωράκια, ύψ. 1,05 μ., εκτός από το τελευταίο προς τα ανατολικά και β) στη νότια κιονοστοιχία ήταν φραγμένα το δεύτερο, τέταρτο και πέμπτο κατά σειρά διάστυλο (από τα δυτικά προς τα ανατολικά).

Επίσης κατά τη διάρκεια επισκευής των στεγών της πρόθεσης και του διακονικού αποκαλύφθηκε ότι ο βόρειος και νότιος τοίχος του Ιερού Βήματος είχαν από ένα τοξωτό παράθυρο κάτω από τον κοσμήτη που ορίζει τη γένεση της ημικυλινδρικής καμάρας. Τα παράθυρα αυτά αχρηστεύτηκαν με την υπερύψωση των στεγών της πρόθεσης και του διακονικού.

Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχιτέκτονας Π. Θεοδωρίδης και ο Επιμελητής Σ. Κίσσας.

Ροτόντα

Ύστερα από την προκαταρκτική έγκριση της μελέτης στερέωσης του μνημείου, άρχισε η προεργασία προετοιμασίας υλικών για τους εμποτισμούς στους πεσσούς της Ροτόντας, με παράλληλη μελέτη της παθολογίας των πεσσών, η οποία δεν είχε περιληφθεί στη μελέτη.

Τείχη Θεσσαλονίκης (Σ χ έ δ. 1)

α) Δυτικός τριγωνικός πύργος στα βόρεια τείχη της Ακρόπολης (πύργος 18)

Ο πύργος είχε φθορές, κυρίως στο πάνω τμήμα του και στις επάλξεις. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης έγιναν εκτεταμένοι εμποτισμοί, συμπληρώσεις φθορών και αρμολογήματα στο κάτω μέρος του δυτικού τοίχου του πύργου (Π ί ν. 201 β-γ).

Οι εργασίες επεκτάθηκαν και στην πύλη του πύργου, γιατί είχε υποστεί μεγάλες φθορές στις παρειές της εξωτερικής της όψης και στην καμάρα, από λιθορριχία. Η πύλη σε δεύτερη φάση, στα βυζαντινά χρόνια, είχε κλειστεί με τοίχο στην εξωτερική όψη, λείψανα του οποίου αποκαλύφθηκαν στην αριστερή παρειά της. Η πύλη αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή, εκτός από το τύμπανο του θυρώματος, για να είναι δυνατή η διέλευση των ανθρώπων.

Μετά από μικρή ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε το αρχικό δάπεδο της πύλης και τοποθετήθηκε το κατώφλι του θυρώματος, που είχε πεταχτεί στον πύργο 17, όταν σε δεύτερη φάση κλείστηκε η πύλη. Αποκαταστάθηκαν οι φθορές στις παρειές της πύλης και στο τύμπανο. Οι φθορές στην καμάρα συμπληρώθηκαν σύμφωνα με τις υπάρχουσες πλίνθους. Διαπιστώθηκε ότι η καμάρα, που λειτουργεί ως ανακουφιστικό τόξο, δεν είχε χτιστεί με ξυλότυπο, αλλά πάνω στην καμπύλη επιφάνεια του τυμπάνου της πύλης, το οποίο χρησίμευσε ως ξυλότυπος. Γι' αυτό στο εσωράχιο του τόξου αυτού δεν έχει αρμονικά τοποθετημένες τις πλίνθους.

Για την ομαλή κυκλοφορία των πεζών κατασκευάστηκαν στην εσωτερική πλευρά της πύλης, δίπλα στον αναλημματικό τοίχο που υπάρχει εκεί, δύο πέτρινες βαθμίδες.

β) Πύργος αριθ. 22

Ο πύργος είχε φθορές στο νότιο τοίχο, οι οποίες αποκαταστάθηκαν με σεβασμό στις φάσεις της τοιχοποιίας που διαπιστώθηκαν.

γ) Πύργος αριθ. 25

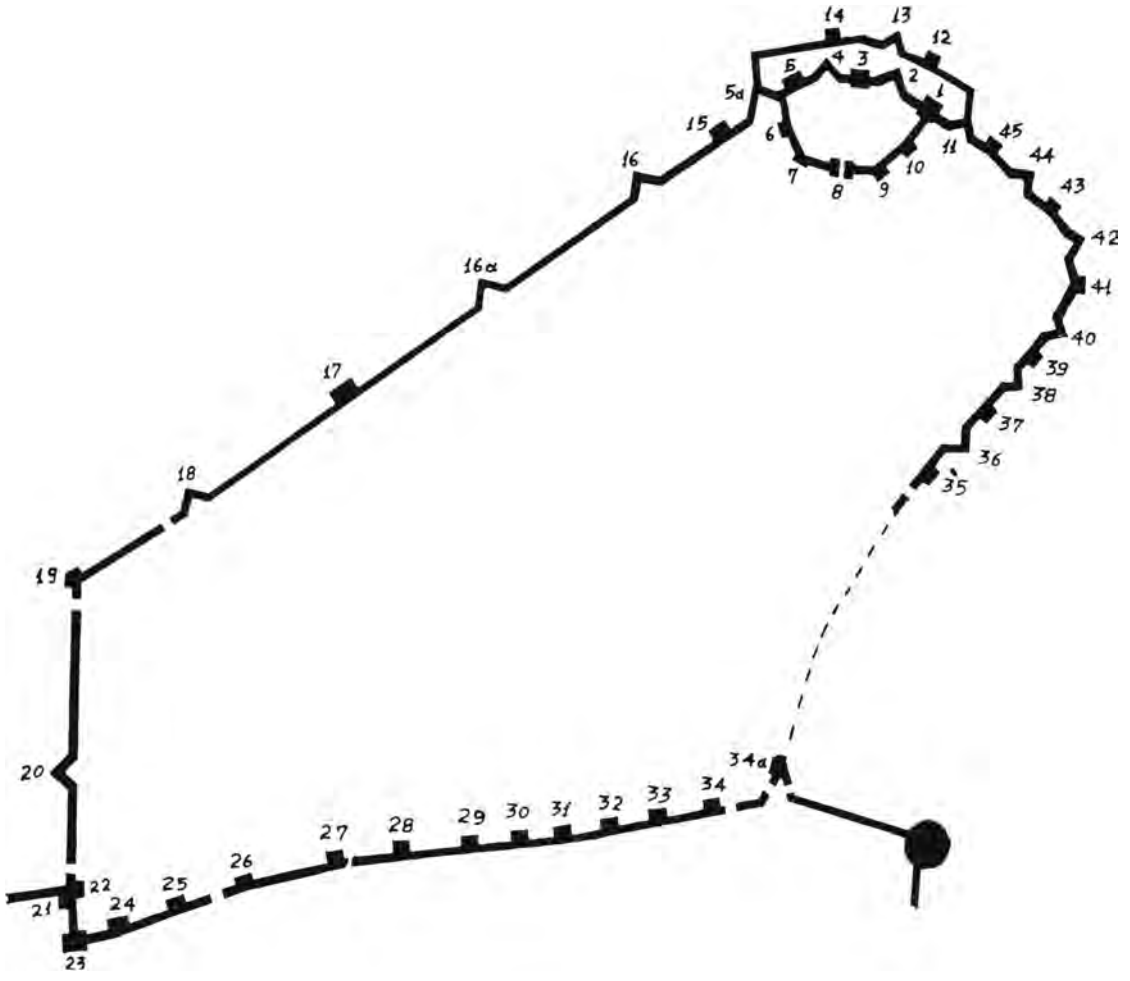
Το κάτω τμήμα του βορινού τοίχου είχε φθορές, οι οποίες αποκαταστάθηκαν, για να μην επιδεινωθεί η κατάσταση και προκληθεί κίνδυνος για τον πύργο.

δ) Πύργος 21

Οι φθορές στις επάλξεις αντιμετωπίστηκαν και αποκαταστάθηκε στην αρχική μορφή της η εποπτική θυρίδα του δυτικού τοίχου.

ε) Τείχος οδού Επταπυργίου αριθ. 103 και 105

Οι ένοικοι των παλιών σπιτιών που υπήρχαν στη θέση αυτή και που κατεδαφίστηκαν πρόσφατα, είχαν δημιουργήσει στις θέσεις αυτές δύο σπηλαιώδη ανοίγματα, πιθανώς για χρήση τους. Τα ανοίγματα αυτά, που ήταν επικίνδυνα για το τείχος, συμπληρώθηκαν σύμφωνα με το σωζόμενο τείχος.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικό σκαρίφημα της ακρόπολης με την αρίθμηση των πύργων.

στ) Πύργος Ορμίσδα

Η επιγραφή του Ορμίσδα, στα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, υπέστη σημαντική διάβρωση από τις καιρικές συνθήκες και έπρεπε να ληφθούν μέτρα για την προστασία της.

Για την πραγματοποίηση του έργου τοποθετήθηκαν ικριώματα και έγινε λεπτομερειακή φωτογράφηση της κατάστασης του πύργου και της επιγραφής.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν τον επόμενο χρόνο.

ζ) Πύργος Ανδρόνικου (πύργος αριθ. 22)

Στο κάτω τμήμα του νότιου τοίχου του πύργου, στην πάνω απόληξη και στη διακοσμητική κόγχη με τα μονογράμματα υπήρχαν φθορές οι οποίες αποκαταστάθηκαν. Επίσης συντηρήθηκε με αρμολόγημα η κάτω επιγραφή του πύργου (Π ί ν. 202 α).

Η πάνω επιγραφή όμως ήταν σε πάρα πολύ κακή κατάσταση. Έλειπαν όλα τα συνδετικά κονιάματα σε βάθος ως 0,20 μ. Οι πλίνθοι της τοιχοποιίας και της επιγραφής ήταν έτοιμες να καταρρεύσουν. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης αντιγράφτηκαν πρώτα σε φυσικό μέγεθος και σε διαφανές πλαστικό οι σωζόμενες πλίνθοι, επιγραφικές και οικοδομικές. Έγινε στη συνέχεια γενική και λεπτομερειακή φωτογράφηση. Διαπιστώθηκε ότι οι επιγραφικές πλίνθοι ήταν θραύσματα του ευθύγραμμου τμήματος των καλυπτήρων κεραμιδιών της στέγης, για τα γράμματα που είχαν ευθύγραμμες γραμμές, και ειδικά λαξευμένα θραύσματα οικοδομικών πλίνθων, για τα

κυκλικά γράμματα ή κυκλικά τμήματα γραμμάτων. Εντοπίστηκαν οι αρχικές θέσεις των πεσμένων οικοδομικών πλίνθων για τα κυκλικά γράμματα ή κυκλικά τμήματα γραμμάτων. Εντοπίστηκαν οι αρχικές θέσεις των πεσμένων οικοδομικών πλίνθων του πλαισίου της επιγραφής και ξεχωρίστηκαν τα συνανήκοντα θραύσματα των επιγραφικών κεραμιδιών.

Παράλληλα έγινε και η ανάγνωση της επιγραφής και στη συνέχεια άρχισε η στερέωση των πλίνθων της επιγραφής.

Για να μην υπάρξουν αυθαίρετες συμπληρώσεις στην επιγραφή με νέο υλικό, συμπληρώθηκαν με απλή αυλάκωση στο κονίαμα τα τμήματα γραμμάτων ή ολόκληρα γράμματα που έλειπαν, ώστε να είναι ορατή η θέση τους.

Η εργασία αυτή εκτελέστηκε με πολλή επιμέλεια από τον αρχιτεχνίτη Σπ. Κατσιώτη και τους ειδικούς τεχνίτες Κ. Παπαστεργιανό και Αθ. Μαυραντζά, με την επίβλεψη του Α. Κούντουρα και την εποπτεία της Εφόρου Χ. Τσιούμη.

η) Πύλη Άννας Παλαιολογίνας και τείχη περιοχής Τριγωνίου

Στερεώθηκαν οι παρειές της Πύλης της Άννας Παλαιολογίνας, για τη διάσωση της επιγραφής και συντηρήθηκε το τείχος στην περιοχή αυτή, που παρουσίαζε φθορές. Η επιγραφή χρονολογεί την πύλη στα 1355.

θ) Τετράγωνος πύργος ανατολικά του Επταπυργίου (πύργος αριθ. 45)

Συντηρήθηκαν οι σωζόμενοι βόρειος και ανατολικός τοίχος του πύργου και στερεώθηκαν τα άριστης ποιότητας εσωτερικά επιχρίσματα με στεφανώματα.

Η εργασία δεν ολοκληρώθηκε σε τμήμα του ανατολικού τοίχου του πύργου.

Λευκός Πύργος

Η κατάσταση του Λευκού Πύργου, ο οποίος δεν ανήκει πλήρως στην Υπηρεσία γιατί κατέχεται από σώμα των Προσκόπων, εξακολουθεί να είναι προβληματική. Το μνημείο δεν έχει φύλαξη και μένει ανοιχτό και κατά τις βραδινές ώρες, με αποτέλεσμα να ρυπαίνεται ποικιλότροπα και απαράδεκτα για ένα μνημείο που έχει γίνει σύμβολο της πόλης.

Επειδή οι μη ελεγχόμενες επισκέψεις στο μνημείο έχουν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των κλειδαριών από αγνώστους, επαναλήφθηκε και φέτος η ανακατασκευή κλειδαριών. Παράλληλα τοποθετήθηκαν στις επάλξεις σιδερένιες ράβδοι για την προστασία των επισκεπτών.

Άγιος Δημήτριος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για την προστασία από την υγρασία του ναού, που άρχισαν το 1980. Στεγάστηκε με κεραμίδια ο ανατολικός τοίχος της βορινής κεραίας και της συμφυούς εξωτερικά παραστάδας, για να προστατευτούν οι τοίχοι από τα νερά της βροχής.

Παναγία Χαλκέων

Στον κεντρικό τρούλο του ναού διαπιστώθηκαν ρηγματώσεις, γι' αυτό και ο τρούλος υποστυλώθηκε με δύο δεσμούς σιδηροσωλήνων, ένα στην έδραση του τυμπάνου και ένα στο ύψος της έδρασης του τρούλου.

Παλαιοχριστιανικά κτίσματα οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης των κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν από τις ανασκαφές (βλ. παρακάτω, Ανασκαφικές Εργασίες). Στερεώθηκαν οι καμάρες των τάφων Τ4, Τ5, Τ7, Τ8 και η καμάρα του τάφου που βρίσκεται στο χώρο του Ιερού, για να προστατευτούν οι τοιχογραφίες από τα νερά της βροχής. Καλύφθηκαν επίσης με σχιστόπλακες, για τους ίδιους λόγους και σύμφωνα με την αρχική κάλυψή τους, οι είσοδοι των τάφων.

Ολοκληρώθηκε επίσης η συντήρηση όλων των τάφων και του ναού και έγινε η διαμόρφωση του χώρου για την απορροή των νερών της βροχής που συγκεντρώνονταν στο χώρο. Συντηρήθηκε επίσης το ταφικό σταυρικό παρεκκλήσι που είναι προσκολλημένο στο νότιο τοίχο του ναού.

Άγιος Αθανάσιος

Η κεράμωση της στέγης της μεταβυζαντινής βασιλικής του Αγίου Αθανασίου (1818) είχε σχεδόν καταστραφεί. Μετά από αίτημα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, η Εφορεία εκτέλεσε την ανάσυρση των κεραμιδιών του συνόλου της στέγης, ώστε να προστατευτεί ο ναός.

Άγιος Ανδρέας Περιστεράς Ν. Θεσσαλονίκης

Έγιναν μικροσυντηρήσεις στη στέγη του βορινού παρεκκλησίου και του νάρθηκα του ναού, γιατί υπήρχαν προβλήματα εισροής υδάτων.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗΣ ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Εκτός από την εφαρμογή των μελετών στερέωσης των παραπάνω μνημείων, ήταν απαραίτητο να γίνουν και ορισμένες άλλες σωστικές εργασίες σε μνημεία που δε στερεώνονται ακόμη, ώστε να δια-

σφαλιστούν από τις καιρικές συνθήκες και την περαιτέρω φθορά. Οι εργασίες αυτές, που δεν αποτελούν επέμβαση στη μορφή των μνημείων αλλά απλή προστασία τους, είναι οι ακόλουθες:

Αχειροποίητος

Κατασκευάστηκαν αγωγοί για τη διοχέτευση των νερών της βροχής που προκαλούσαν ζημιές και έθεταν σε κίνδυνο το μνημείο.

Λουτρά «Παράδεισος» (Μπέη Χαμάμ)

Για να μην μπαίνουν τα νερά της βροχής στο εσωτερικό του μνημείου και προκαλούν περαιτέρω φθορές στις ήδη ρηγματωμένες τοιχοποιίες των λουτρών, ανακεραμώθηκαν οι στέγες των τρούλων που δεν παρουσιάζουν στατικά προβλήματα και όπου ήταν βέβαιο ότι δε θα χρειαστούν επεμβάσεις κατά την οριστική στερέωση του μνημείου.

Γενή Χαμάμ (πρώην κινηματογράφος Αίγλη)

Κατά την εκπόνηση μελέτης για τη στερέωση του μνημείου διαπιστώθηκαν ανάγκες άμεσης επέμβασης στους δύο τρούλους του λουτρού και στεγανοποίησής τους εξωτερικά, γιατί οι ρωγμές τους άφηναν τα νερά της βροχής να μπαίνουν στο εσωτερικό. Οι επεμβάσεις αυτές είχαν σκοπό μόνο τη διασφάλιση του μνημείου και όχι την οριστική στερέωσή του, η οποία θα γίνει μετά από την αποπεράτωση της μελέτης.

ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΜΕΛΕΤΩΝ

Παράλληλα με την εκτέλεση των αναστηλωτικών έργων συνεχίστηκε και η εκπόνηση μελετών στερέωσης των ακόλουθων μνημείων: της Αχειροποιήτου, του Αγίου Παντελεήμονα, της Αγίας Σοφίας, των Λουτρών «Παράδεισος» (Μπέη Χαμάμ) και Γενή Χαμάμ (πρώην κινηματογράφος Αίγλη), του Μπεζεστενίου, του λουτρού Γιαχουντί Χαμάμ (Λουλουδάδικα) και του πύργου του Αγίου Βασιλείου.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Πραγματοποιήθηκαν, όπως κάθε χρόνο, καθαρισμοί των αρχαιολογικών χώρων της πόλης και ιδιαίτερα του οικοπέδου της Δημοτικής Αγοράς, όπου έχει αποκαλυφθεί το τείχος της πόλης, καθώς και του τείχους και της πύλης στην οδό Παπαρρηγοπούλου, κοντά στους Αγίους Αποστόλους.

Κτίσμα οδού Βαλταδώρου 8

Το κτίσμα, ρωμαϊκής εποχής, μετασκευασμένο στα χριστιανικά χρόνια σε ναό, είχε αποκαλυφθεί το 1888. Το 1969 χτίστηκε πάνω απ' αυτό πολυκατοικία, μέσα στο υπόγειο της οποίας εγκλωβίστηκε το κτίσμα. Το εσωτερικό του είχε γεμίσει με απορρίματα και η πρόσβαση ήταν αδύνατη.

Άρχισε ο καθαρισμός του χώρου με πολλές δυσκολίες, εξαιτίας της κατάστασης που επικρατεί. Κατά την αποχωμάτωση και την έρευνα ήρθαν στο φως νέα στοιχεία.

Η Εφορεία θα συντάξει μελέτη νέας πρόσβασης, γιατί τώρα η κάθοδος γίνεται με δυσκολία από μια καταπακτή.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θεσσαλονίκη

Κοιμητηριακή βασιλική οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου

Συνεχίστηκε η έρευνα στους τάφους γύρω από την κοιμητηριακή βασιλική, από την Επιμελήτρια Ε. Μαρκή (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 386, Μακεδονικά 1983, ΑΕ 1981, σ. 70-81 και σ. 82-85). Διαπιστώθηκε ότι το ταφικό παρεκκλήσι που είχε αποκαλυφθεί κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο στα νότια της βασιλικής, είναι σταυρικό, περιλαμβάνει 11 ταφές και πιθανότατα αποτέλεσε το αρχικό μαρτύριο πριν από την ίδρυση της βασιλικής (βλ. ΑΕ 1981, σ. 53-69).

Οδός Πρασακάκη 10 - Κουκουφλή

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του υπόλοιπου μισού του οικοπέδου, που είχε ερευνηθεί σε πρώτη φάση από τον Απρίλη έως το Μάη 1980 (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 382). Αποκαλύφθηκαν και άλλοι χώροι του παλαιοχριστιανικού κτιρίου, που είχε αποκαλυφθεί κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο. Επίβλεψη ανασκαφής: Ε. Μαρκή.

Οδοί Αθηνάς και Ιουλιανού

Στο μεγάλο αυτό οικόπεδο, δίπλα στη νότια πλευρά του ναού της Λαοδηγήτριας, είχε αποκαλυφθεί κατά το 1980 κοσμικό κτίριο της παλαιοχριστιανικής περιόδου (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 382). Η ανασκαφή το 1981 συνεχίστηκε από τον Επιμελητή Α. Παπαζώτο και επεκτάθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

Διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει συνέχεια του κοσμικού κτιρίου. Από τη στρωματογραφική έρευνα προέκυψε ότι στην αρχαιότητα ο χώρος αυτός ήταν ακάλυπτος (υπαίθρια αυλή).

Οδός Μελενίκου 32 και Ανωνύμου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων, αποκαλύφθηκε τμήμα της ανατολικής οχύρωσης της Θεσσαλονίκης. Περιλαμβάνει ευθύγραμμο ρωμαϊκό τείχος

του 3ου αι. μ.Χ. και τετράγωνο πύργο. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (Π ί ν. 202 β) και στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς, κτίσμα της εποχής της τουρκοκρατίας, που χρησίμευε για βιοτεχνικό εργαστήρι (Π ί ν. 202 γ). Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Ιωαννίδης.

Οικόπεδο Κεντρικού Νοσοκομείου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων του κτιρίου Διοίκησης του Γενικού Κεντρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ. το προτείχισμα του ανατολικού τείχους της πόλης (Π ί ν. 204 α).

Στο προτείχισμα εφάπτεται συμπαγής κατασκευή, που σχηματίζει γωνία με το τείχος. Η περίεργη αυτή διαμόρφωση του προτειχίσματος παρουσιάζεται για πρώτη φορά στα τείχη της Θεσσαλονίκης που ως τώρα έχουμε ανασκάψει, και πρέπει να σχετίζεται με πύλη του ανατολικού προτειχίσματος. Από τον Καμενιάτη μας είναι γνωστό ότι στο προτείχισμα υπήρχαν πύλες. Στην περιοχή μάλιστα αυτή μαρτυρείται από τις πηγές η ύπαρξη της πύλης των Ασωμάτων.

Το εύρημα του Κεντρικού Νοσοκομείου θεωρείται σημαντικό, γιατί το ανατολικό τείχος ανάμεσα στις οδούς Αγίου Δημητρίου και Αρμενοπούλου δεν έχει ως τώρα ερευνηθεί. Κατεδαφίστηκε στο τέλος του 19ου αι. και ο Tafrali το σχεδίασε υποθετικά. Με την ανασκαφή στο Ισλά-Χανέ (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 381-382), στην οδό Μελενίκου και στο οικόπεδο του Κεντρικού Νοσοκομείου, αποκτούμε σημαντικά στοιχεία για τη μορφή και την πορεία του τείχους στο τμήμα αυτό. Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Παπαζώτος, Α. Ιωαννίδης.

Οδοί Βασ. Σοφίας,Μανουσογιαννάκη και Φιλικής Εταιρείας (οικόπεδο ΟΔΕΠ)

Σε εκσκαφή για θεμελίωση οικοδομής, αποκαλύφθηκε το προτείχισμα του ανατολικού τείχους της Θεσσαλονίκης. Το προτείχισμα δε σώζεται σε μεγάλο ύψος, αλλά σχηματίζει τετράγωνο πύργο. Η ύπαρξη πύργου στο προτείχισμα είναι μοναδικό δείγμα σ' όλη την έκταση των τειχών της Θεσσαλονίκης που έχει μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί (πρβλ. ανάλογη κατασκευή στην οχύρωση της Κωνσταντινούπολης). Έξω από το προτείχισμα (ανατολικά) βρέθηκαν δύο χτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι ρωμαϊκών χρόνων και ένας καλυβίτης. Δυτικά από το προτείχισμα αποκαλύφθηκε τοίχος κτίσματος (πιθανώς κινστέρνας), επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα. Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Ιωαννίδης.

Οδός Φιλικής Εταιρείας 18

Κατά την εκσκαφή για θεμελίωση οικοδομής, βρέθηκε το προτείχισμα του ανατολικού τείχους της Θεσσαλονίκης σε μήκος 13,50 μ. και σε βάθος περίπου 2,30 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου. Το τμήμα αυτό του προτειχίσματος είναι συνέχεια του τμήματος που εντοπίστηκε κατά το 1980 στο διπλανό οικόπεδο, ιδιοκτησίας της Μέριμνας του Παιδιού (βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 381) (Π ί ν. 203 α). Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Παπαζώτος.

Οδοί Βασ. Σοφίας, Μητροπόλεως, Φιλικής Εταιρείας και Τσιμισκή

Κατά την αποχωμάτωση για θεμελίωση οικοδομής σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Μετοχικού Ταμείου Στρατού, βρέθηκε το προτείχισμα του ανατολικού τείχους της Θεσσαλονίκης σε μεγάλο μήκος, στη δυτική πλευρά του οικοπέδου. Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Παπαζώτος.

Τάφοι Θεολογικής Σχολής

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την επέκταση προς τα δυτικά του κτιρίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης (Π ί ν. 203 β). Πρόκειται για ένα σημαντικό σύνολο της ύστερης ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής, όπου φαίνονται καθαρά οι διαδοχικές ταφές. Βρέθηκε επίσης τάφος με περίβολο, μοναδικό δείγμα από το νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (πρβλ. οικογενειακούς τάφους με περίβολο στη Νέα Αγχίαλο, ΠΑΕ 1955, σ. 136).

Συνολικά αποκαλύφθηκαν 12 τάφοι τριών τύπων, καμαροσκέπαστοι, κιβωτιόσχημοι και καλυβίτες. Οι τρεις καμαροσκέπαστοι φέρουν γραπτό διάκοσμο: στον ένα σώζονται υπόλοιπα φυτικού διακόσμου, που πλαισιώνουν την κάτω κεραία σταυρού, στο δεύτερο τρία χρίσματα και στον τρίτο ίχνη σταυρού ή χρίσματος.

Εντοπίστηκαν επίσης ίχνη χώρου αποτέφρωσης κοντά στους τάφους 6-7, στη βόρεια πλευρά, όπου βρέθηκαν όστρακα 4ου και 5ου αι. και μήτρα από λυχνάρι. Στη βόρεια πλευρά βρέθηκε νόμισμα με προτομή αυτοκράτορα, πολύ φθαρμένο. Στον ευρύτερο χώρο των τάφων βρέθηκαν όστρακα 3ου, 4ου και 5ου αι. και υστερορωμαϊκά, όπως και τρία κεραμικά ειδώλια στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Ιωαννίδης.

Οδός Κεραμοπούλου 3

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση οικοδομής, στα βορειοδυτικά του ναού της Αγίας Σοφίας, αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου οικοδομήματος παλαιοχριστιανικών χρόνων, που σχετίζεται πιθανότατα με την Αγία Σοφία. Την ανασκαφή επέβλεψε η Ε. Μαρκή.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε

τμήμα αυλής με περίστωο. Διατηρήθηκαν δύο πλινθόχτιστοι πεσσοί της στοάς, που στηριζόταν σε δύο παράλληλους στυλοβάτες και δάπεδο από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, 1,70 × 0,80 μ.

Στις επιχώσεις του χώρου αυτού βρέθηκαν χοντρά όστρακα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, καθώς επίσης και κίονας μικρής διαμέτρου και επίκρανο αμφικιονίου.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενες αίθουσες και δάπεδα σε διάφορες φάσεις. Πρόκειται για μία αίθουσα (Α), διαστ. 5,60 × 6 μ., που στεγάζεται με καμάρα και επικοινωνεί με άλλη καμαροσκέπαστη αίθουσα (Β), της οποίας η καμάρα έχει φορά εγκάρσια προς την αίθουσα Α. Τα ανατολικά όρια της αίθουσας Β δε διαπιστώθηκαν, γιατί προχωρούν στην παρακείμενη οικοδομή. Στο κέντρο της αίθουσας Α διαπιστώθηκε τετράγωνη κινστέρνα (2,50 × 2,50, ύψ. 1,60 μ.), με τυφλά τόξα στον ανατολικό και δυτικό τοίχο. Η κινστέρνα καλυπτόταν με μεγάλη μαρμάρινη πλάκα. Η κινστέρνα και οι αίθουσες Α και Β ανήκουν στην α΄ φάση του κτιρίου. Σε β΄ φάση κατασκεύασαν τρεις κλίμακες στο βάθος της κινστέρνας, για λόγους μάλλον αλλαγής της χρήσης της. Πιθανώς ο χώρος αυτός να μετατράπηκε τότε σε αποθήκη. Στο δυτικό τοίχο της αίθουσας Α αποκαλύφθηκε κατά χώρα μαρμάρινο κατώφλι. Η εμφανής υψομετρική διαφορά του κατωφλιού από το αρχικό δάπεδο της αίθουσας Α φανερώνει ότι η αίθουσα επιχώθηκε σε β΄ φάση. Στην ίδια β΄ φάση ανήκει και το τμήμα διαδρόμου που εντοπίστηκε δυτικά της αίθουσας Α. Και για τις δύο αίθουσες συμπεραίνουμε ότι αποτελούν βοηθητικούς χώρους αποθηκών και όχι επίσημους. Τα ευρήματα της α΄ φάσης σχετίζονται με την πρώτη βασιλική, κάτω από την αγία Σοφία, γιατί παρουσιάζουν υψομετρικές αντιστοιχίες και πρέπει να τοποθετηθούν στον 5ο αι. μ.Χ. Η β΄ φάση είναι μεταγενέστερη, πιθανώς του 7ου αι. Έξω από την οικοδομική γραμμή του οικοπέδου, κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Κεραμοπούλου, αποκαλύφθηκε ισχυρός πλινθόχτιστος τοίχος, που καμπυλώνεται ελαφρά προς νότο. Ο τοίχος διατηρείται σε ύψος 3 μ.

Αγία Σοφία

Στα πλαίσια της μελέτης στερέωσης της Αγίας Σοφίας, έγιναν με την επίβλεψη του Επιμελητή Σ. Κίσσα ερευνητικές εργασίες στο μνημείο και στο χώρο γύρω από αυτό, για τη διερεύνηση της θεμελίωσής του πάνω στις προγενέστερες κατασκευές.

Τομή Ι. Έγινε ανασκαφική τομή στην πρόθεση του ναού. Διαπιστώθηκε ότι το θεμέλιο του βόρειου τοίχου είναι κολλημένο στην εξωτερική παρειά του βόρειου κεντρικού στυλοβάτη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Κάτω από το σημερινό δάπεδο της πρόθεσης, σε βάθος 0,20 μ., βρέθηκαν ίχνη του δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Τομή ΙΑ. Η τομή έγινε στη βόρεια αυλή της Αγίας Σοφίας, ανατολικά από το παρεκκλήσιο που είχε αποκαλύψει ο Μ. Καλλιγάς (ΠΑΕ 1938, σ. 69-70) και ανέσκαψε ο Στ. Πελεκανίδης (ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 254, Σχέδ. 2 και σ. 256). Με την τομή αυτή αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. ο βόρειος εξωτερικός τοίχος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πάχ. 1,38 μ. (Π ί ν. 204 β).

Σε σημείο που συμπίπτει με το μέσο περίπου της βασιλικής υπάρχει στον τοίχο θύρα, ανοίγματος 2,56 μ., με το αρχικό κατώφλι κατά χώρα. Σε μεταγενέστερη φάση, σύγχρονη ίσως με την ίδρυση του σημερινού ναού, στο χώρο του εξωτερικού πλάγιου κλίτους της πεντάκλιτης βασιλικής κατασκευάστηκε σύστημα κινστερνών ύδρευσης. Οι κινστέρνες αχρηστεύθηκαν όταν κατασκευάστηκε το παρεκκλήσιο στη βόρεια πλευρά της Αγίας Σοφίας (11ος αι.).

Υπόγεια κατασκευή

Το 1938 ο Μ. Καλλιγάς είχε αποκαλύψει την αρχή, όπως πίστευε, στοάς που από την ανατολική αυλή της Αγίας Σοφίας οδηγούσε στο Αγίασμα του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου (ΠΑΕ 1938, σ. 78-81 και σ. 75, εικ. 2) (Π ί ν. 204 γ, 205 α).

Η έρευνα απέδειξε ότι πρόκειται για αυτοτελή υπόγεια κατασκευή, διαστ. 6 × 1,65 μ., στο νότιο μεσαίο κλίτος της πεντάκλιτης βασιλικής. Στο χωμάτινο δάπεδο της κατασκευής αυτής, που ήταν γεμάτη από μεταγενέστερες προσχώσεις, βρέθηκαν 395 νομίσματα, τα περισσότερα σε κακή κατάσταση και αδιάγνωστα, του τύπου των λεγόμενων «βαρβαρικών».

Το σύνολο πάντως των νομισμάτων δείχνει ότι η κατασκευή είχε ιδιαίτερο λατρευτικό χαρακτήρα (πρβλ. ΠΑΕ 1960, σ. 87 κ.ε.).

Μονή Βλατάδων

Μέσα στα πλαίσια των αναστηλωτικών εργασιών στο καθολικό της Μονής, έγιναν ανασκαφικές έρευνες, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν οχτώ συνολικά τάφοι της βυζαντινής εποχής (Π ί ν. 205 β). Οι τάφοι αυτοί βρίσκονται έξω από το καθολικό, στη νοτιοανατολική γωνία του ναού και στο νότιο προστώο. Αποτελούν τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του μοναστηριού. Μέσα στους τάφους βρέθηκαν οστά, βυζαντινά αγγεία και θραύσματα από γυάλινα φιαλίδια. Επίσης αποκαλύφθηκε μικρή κινστέρνα στα δυτικά του καθολικού και σύστημα αγωγών ύδρευσης.

Την ανασκαφή επέβλεψε η Επιμελήτρια Δ. Μακροπούλου, η οποία και θα τη δημοσιεύσει.

Αχειροποίητος

Μέσα στα πλαίσια των ερευνητικών εργασιών για τη σύνταξη της μελέτης στερέωσης του μνημείου,

έγιναν ανασκαφικές τομές στο ναό και στο χώρο που τον περιβάλλει.

α) Τομή δυτικά από το νάρθηκα, σε προέκταση της βόρειας αντηρίδας της δυτικής όψης. Σε απόσταση 3 μ. από την αντηρίδα βρέθηκε τοίχος με παραστάδα, παράλληλος προς το δυτικό τοίχο του νάρθηκα (Πίν. 205 γ). Η παραστάδα και η βόρεια αντηρίδα όριζαν ένα θυραίο άνοιγμα που οδηγούσε σε χώρο ΒΔ. του νάρθηκα.

β) Τομή κοντά στη βορειοανατολική γωνία του ναού εξωτερικά, με σκοπό την αναζήτηση στοιχείων για τη διαμόρφωση στο σημείο αυτό της βόρειας στοάς. Βρέθηκε η συνέχεια του στυλοβάτη της στοάς και κάτω από αυτόν αγωγός με διαγώνια κατεύθυνση προς τα ΝΑ.

γ) Έρευνα ανατολικά από το βόρειο παρεκκλήσιο της Αγίας Ειρήνης. Αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και τέσσερις άλλοι τοίχοι κάθετοι στον πρώτο. Δε διευκρινίστηκε ο προορισμός των διαμερισμάτων που δημιουργούνται. Το σημείο αυτό είχε ερευνηθεί και το 1949, στη διάρκεια εργασιών που έγιναν στην Αχειροποίητο.

δ) Έρευνα στο χώρο ανατολικά από το νότιο κλίτος και την κόγχη του Ιερού.

Αποκαλύφθηκε το παλαιοχριστιανικό θεμέλιο του ναού, πάνω στο οποίο πάτησε η μεταγενέστερη φάση του ανατολικού τοίχου του νότιου κλίτους (Πίν. 206 α). Προς το θεμέλιο του ανατολικού τοίχου βρέθηκε τοίχος Α, πλ. 0,80 μ. (Πίν. 206 β). Στο σημείο συνάντησης των δύο τοίχων υπάρχει βάση κίονα, που πατάει η μισή πάνω στον τοίχο Α και η μισή πάνω στο θεμέλιο. Ένας άλλος τοίχος Β, πλ. 0,80 μ., βρέθηκε σε απόσταση 0,70 μ. βόρεια από τον Α. Στο σημείο που ο Β συναντά τον τοίχο Α τον έχει καταστρέψει. Κάτω από τους δύο τοίχους βρέθηκε ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο. Πάνω στο δάπεδο αυτό χτίστηκε ο τοίχος Α, αφού καλύφθηκε το ψηφιδωτό με στρώμα κονιάματος, ενώ η θεμελίωση του τοίχου Β κατέστρεψε το δάπεδο. Αρχαιότερο λοιπόν είναι το ψηφιδωτό δάπεδο, μετά το παλαιοχριστιανικό θεμέλιο του ανατολικού τοίχου, ο τοίχος Α και τελευταίος ο τοίχος Β.

Βορειότερα από τον τοίχο Β υπάρχει σύστημα δύο αγωγών που καταλήγουν σε τριγωνική λεκάνη. Καλύπτονται από πλακόστρωση από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες (0,67-0,77 × 1,70 μ.) (Πίν. 207 α), στο υπόστρωμα της οποίας βρέθηκε δεκανούμιο νόμισμα του 546/7, που αποτελεί terminus post quem για τη χρονολόγηση της πλακόστρωσης. Κάτω από την πλακόστρωση αυτή βρέθηκε δεύτερη πλακόστρωση από μικρότερες πλάκες, που φαίνεται ότι προχωρούν κάτω από τη νεότερη πλακόστρωση του 6ου αι. (Πίν. 207 β). Η παλιότερη πλακόστρωση, που σώζεται περίπου μέχρι το μέσο της κόγχης του Βήματος, ορίζεται προς Α. από έναν τοίχο Γ που έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν. και ακολουθεί την καμπύλη της κόγχης του Βήματος. Δημιουργείται έτσι ένας διάδρομος έξω από την κόγχη, πλ. 0,70 μ.

Οι εργασίες, που έγιναν με την εποπτεία των αρχαιολόγων Ε. Μαρκή, Δ. Ναλμπάντη και Α. Παπαζώτου, συνεχίζονται.

Οικόπεδο Στεργιώτη

Σε αγροτεμάχιο της Νέας Ευκαρπίας, πίσω από το εργοστάσιο τσιμέντων «Τιτάν», κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικίας, αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος, μήκ. 12,50, πλ. 1,65 και ύψ. 1,90 μ., χτισμένος με λιθοδομή.

Ο τοίχος εμφανίζει δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη χρησιμοποιεί ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό και σώζεται σε ύψος 0,65 μ. Η δεύτερη χρησιμοποιεί κουρασάνι και φαίνεται πιο ευτελής. Έχει ύψος 1,20 μ.

Με τον τοίχο συνδέεται τετράγωνη πυργοειδής κατασκευή, διαστ. 3,25 × 3,15 μ., επιχρισμένη εσωτερικά με κονίαμα που φέρει χαράξεις με μυστρί.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων που διεξήγαγε την ανασκαφή, στην επίχωση του τοίχου και του πύργου βρέθηκαν όστρακα υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων (κυρίως ραβδωτά). Στον ευρύτερο χώρο του οικοπέδου εντοπίστηκαν λείψανα ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών, όπως κιόνων, αμφικιονίσκων, κιονοκράνων.

Πιθανώς η α΄ φάση των τοίχων ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή και η β΄ στην παλαιοχριστιανική. Το πλάτος του τοίχου, που ποικίλλει από 1,55-1,65 μ., είναι ενδεικτικό μάλλον κάποιας οχύρωσης. Πιθανώς να υπήρχε στην περιοχή αυτή κάποιο πόλισμα, αταύτιστο προς το παρόν.

Την έρευνα πραγματοποίησε η Ε. Μαρκή.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Ναός Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

Στον τάφο που αποκαλύφθηκε στο νότιο κλίτος του ναού, βρέθηκαν τμήματα τοιχογραφιών που είχαν ανάγκη συντήρησης. Στερεώθηκε το υπόστρωμα και το χρώμα των τοιχογραφιών και οι τοιχογραφίες επανατοποθετήθηκαν πάνω στα τμήματα του πεσσού και των τόξων του τάφου όπου ανήκαν.

Καθολικό Μονής Βλατάδων

Κατά τη διάρκεια της στερέωσης του ναού μετά από τους σεισμούς, έγιναν έρευνες στον τρούλο για να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη παλιότερου στρώματος τοιχογραφιών. Η έρευνα, σ' όση έκταση έγινε, δεν έδειξε να υπάρχει παλιότερο στρώμα.

Ναός Νέας Παναγίας

Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες του 18ου αι. που

υπάρχουν στο Ιερό και στο διακονικό (Π ί ν. 208 β) (στερέωση της απολέπισης της ζωγραφικής επιφάνειας και στερέωση του χρώματος των τοιχογραφιών). Στη συνέχεια έγινε χημικός καθαρισμός των τοιχογραφιών, οι οποίες δεν ήταν ορατές εξαιτίας της κάπνας.

Για την ολοκλήρωση της στερέωσης του ναού μετά από τους σεισμούς, ήταν απαραίτητο να στερεωθεί η κεντρική καμάρα του ναού και οι νεότερες τοιχογραφίες που υπάρχουν σ' αυτή (Π ί ν. 208 α), γιατί υπήρχε κίνδυνος πτώσης τους και πρόκληση ατυχήματος.

Η επέμβαση έγινε εξωτερικά, από τη στέγη. Τοποθετήθηκε νέο ασβεστοκονίαμα στην εξωτερική επιφάνεια των μπαγδατόπηχων που σχηματίζουν την καμάρα. Επίσης με νέο ασβεστοκονίαμα συμπληρώθηκαν τα κενά από τοιχογραφίες τμήματα της καμάρας.

Τάφος οδού Αμπελώνων

Στα τμήματα των παλαιοχριστιανικών τοιχογραφιών που αποτοιχίστηκαν, αφαιρέθηκε το πλεονάζον στοκάρισμα και έγινε τελικό στοκάρισμα, για να δημιουργηθεί το ίδιο πάχος υποστρώματος.

Τάφοι οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου

Συνεχίστηκε η εργασία στην τοιχογραφία που αποτοιχίστηκε, με την αφαίρεση του πλεονάζοντος υποστρώματος και το στοκάρισμά του. Αποτοιχίστηκε επίσης μια ακόμη τοιχογραφία και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο για συντήρηση.

Τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου

Συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών που αποτοιχίστηκαν από τον τάφο του Δημοτικού Νοσοκομείου.

Ρεντίνα

Κατά την ανασκαφή του Κάστρου της Ρεντίνας από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχογραφιών που μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο της Εφορείας για συντήρηση. Αφαιρέθηκε ο σοβάς που πλεόναζε και στοκαρίστηκαν τα τεμάχια των τοιχογραφιών, ώστε το πάχος του υποστρώματος να είναι το ίδιο σ' όλα τα τεμάχια.

Ροτόντα

Συνεχίστηκε με το ειδικευμένο προσωπικό της Εφορείας και με την εποπτεία του Ι. Κολέφα η συντήρηση των αποτοιχισμένων ψηφιδωτών από τα τόξα και η διασφάλιση των ψηφιδωτών του τρούλου, για τα οποία θα εκπονηθεί ειδική μελέτη. Ήδη έχει αρχίσει η κατασκευή νέων επιχρισμάτων στο δυτικό τόξο ως υπόστρωμα του ψηφιδωτού, η επανατοποθέτηση του οποίου όμως δεν μπορεί να γίνει πριν από τα ενέματα στις ρωγμές της τοιχοποιίας.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Άνω Σκοτίνα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου σώζει ένα πολύ ενδιαφέρον σύνολο τοιχογραφιών της εποχής γύρω στα 1600 μ.Χ. Οι τοιχογραφίες σε ορισμένα τμήματα είχαν αποκολληθεί και κινδύνευαν να πέσουν. Πριν από τις εργασίες στερέωσης του ναού ήταν απαραίτητο να συγκρατηθούν οι τοιχογραφίες. Η εργασία περιορίστηκε σε επικόλληση πανιών και σε στεφανώματα στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού και της κόγχης του Ιερού. Η εργασία στη νότια πλευρά δεν ολοκληρώθηκε, γιατί πρέπει να προηγηθούν εργασίες ανακατασκευής τμημάτων της τοιχοποιίας του νότιου τοίχου.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός βυζαντινών νομισμάτων και η συγκόλληση αγγείων, τόσο της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης όσο και του νέου υλικού, που αποκαλύπτεται συνεχώς κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης και των ανασκαφών.

Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ
ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1981 στη ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων απασχολήθηκαν οι Επιμελήτριες Λ. Γουναροπούλου, Β. Αλλαμανή, Π. Βελένη, Αικ. Τζαναβάρη, Μ. Ακαμάτη, Γ. Καραμήτρου, Θ. Σαββοπούλου, Π. Τσατσοπούλου, οι επιστημονικοί συνεργάτες Ε. Γιούρη, Γ. Ακαμάτης, Δ. Ζαγοριανός, Α. Μαυροσκούφη και ο αρχιτέκτονας Π. Φουντάς.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Επανέκθεση Μουσείου Πέλλας

Έγινε συμπλήρωση ορισμένων προθηκών του Μουσείου Πέλλας με την τοποθέτηση μερικών αντικειμένων των νέων ανασκαφών. Συγκεκριμένα τοποθετήθηκαν λίγα ειδώλια του 4ου αι. π.Χ. από το Ανατολικό Νεκροταφείο, τα πήλινα αντικείμενα από το σπίτι με τα κονιάματα και πήλινες μήτρες μεγαρικών σκύφων από τα εργαστήρια κεραμικής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Κατά το 1981 στη ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων απασχολήθηκαν οι Επιμελήτριες Λ. Γουναροπούλου, Β. Αλλαμανή, Π. Βελένη, Αικ. Τζαναβάρη, Μ. Ακαμάτη, Γ. Καραμήτρου, Θ. Σαββοπούλου, Π. Τσατσοπούλου, οι επιστημονικοί συνεργάτες Ε. Γιούρη, Γ. Ακαμάτης, Δ. Ζαγοριανός, Α. Μαυροσκούφη και ο αρχιτέκτονας Π. Φουντάς.

Ακρόπολη (Σχέδ. 1)

Συνεχίστηκε ύστερα από 19 χρόνια η ανασκαφική έρευνα στην Ακρόπολη. Παράλληλα με τη λεπτομερειακή αποτύπωση, έγινε νέα ανασκαφή στο νοτιοανατολικό άκρο του ανασκαμμένου χώρου, όπου αποκαλύφθηκε το βορειοανατολικό άκρο περιστυλίου. Επίσης ανασκαφή που έγινε προς τα ανατολικά αποκάλυψε πλήρως την ανατολική αψίδα. Προς τα ΒΔ. ερευνήθηκε η συνέχεια του βόρειου μεγάλου τοίχου, προκειμένου να δοθεί πληρέστερη εικόνα του κτιρίου. Μετά το πέρας της ανασκαφής η εικόνα που παρουσιάζει το κτίριο είναι η εξής:

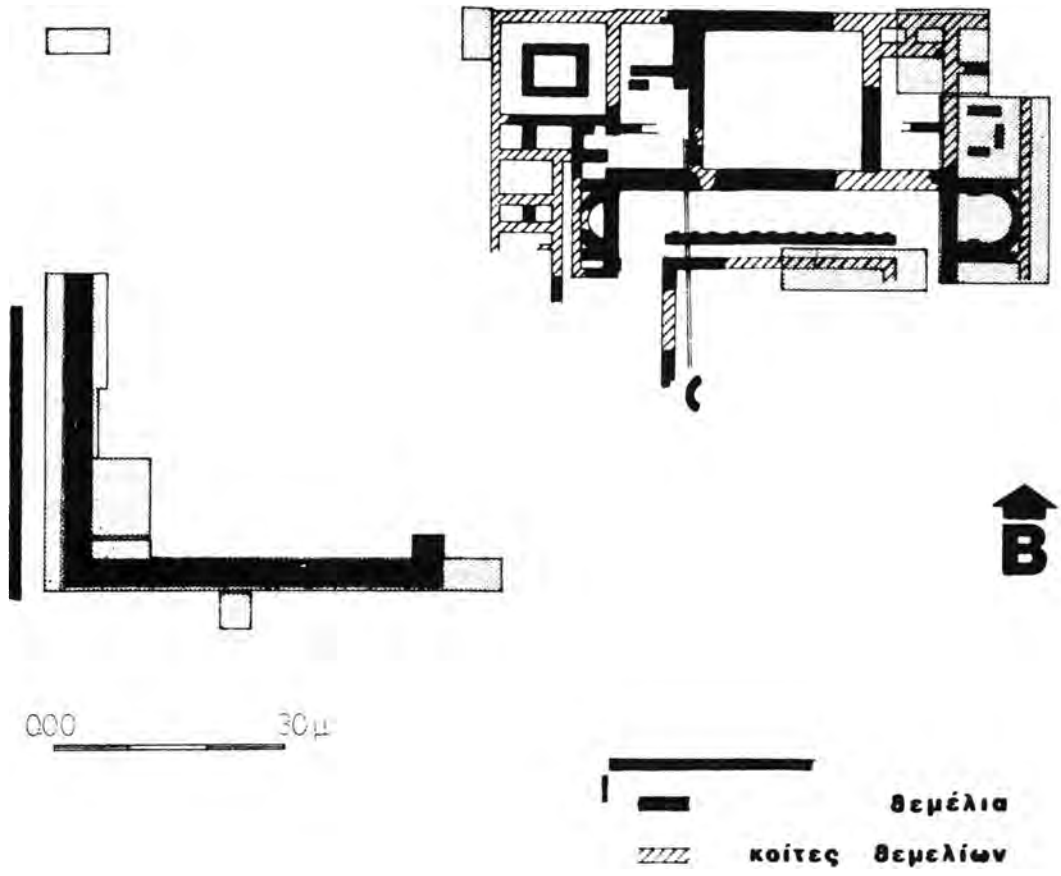
Στα νότια του ανασκαμμένου χώρου υπάρχουν λείψανα περιστυλίου, του οποίου ο στυλοβάτης σώζεται μόνο κατά το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του. Το περιστύλιο είναι κατασκευασμένο από ντόπιο ασβεστόλιθο, με διαστάσεις πλίνθων 1,50 μ. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μόνο το λάξευμα στο βράχο για την τοποθέτηση των πλίνθων. Το μήκος του περιστυλίου στη βόρεια πλευρά ανέρχεται σε 30 μ. Λίθινος οχετός που περνάει κάτω από το στυλοβάτη απολήγει σε μικρή ημικυκλική κατασκευή, η οποία δεν έχει ακόμη ερευνηθεί.

Στα βόρεια του περιστυλίου υπάρχει μια μεγάλη στοά, μήκ. 43 και πλ. 9 μ., η οποία απολήγει στις γνωστές από τις παλιές ανασκαφές αψίδες (Πίν. 209 α).

Ο βόρειος τοίχος της στοάς αυτής, πλ. 2,66 μ., σώζεται μόνο κατά τη θεμελίωσή του και γι' αυτό είναι δύσκολο να δοθεί η θέση των θυρών που εισάγουν στο χώρο βόρεια αυτής. Δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την ακριβή θέση διακοσμητικών αρχιτεκτονικών λειψάνων που βρέθηκαν στο χώρο αυτό.

Σε μικρή απόσταση από το βόρειο στυλοβάτη και παράλληλα με αυτόν υπάρχει χαμηλό πόδιο, πλ. 1,30 μ.

Η δυτική αψίδα έχει σχήμα τόξου εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο και σώζεται μόνο κατά τη θεμελίωση. Το πλάτος των θεμελίων είναι 0,95 μ. Γύρω από το ορθογώνιο αυτό δημιουργούνται διάφοροι μικρότεροι χώροι. Η ανατολική αψίδα είναι πεταλόσχημη και σώζει πολλά στοιχεία από την ανωδομή (Πίν. 209 β). Στην είσοδο της αψίδας, της οποίας σώζεται ο στυλοβάτης, υπάρχουν δύο εξαιρετικής τέχνης ιωνικοί πεσσοκίονες εν παραστάσι (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 205), από τους οποίους σώζεται κατά χώρα η βάση του ενός πεσσοκίονα και η βάση της παραστάδας. Το εσωτερικό της αψίδας κοσμούσαν δύο μικρότερου μεγέθους ιωνικοί πεσσοκίονες. Και αυτή η αψίδα εγγράφεται σε τετράγωνο χώρο, γύρω από τον οποίο δημιουργούνται μικρότεροι χώροι, παρόμοιοι με αυτούς της δυτικής αψίδας. Βόρεια της στοάς υπάρχει μεγάλη αίθουσα, της οποίας ο βόρειος τοίχος σώζεται σε αρκετό ύψος, με χαμηλό τοιχοβάτη και πολύ μεγάλους ορθοστάτες, δύο δρομικούς και ένα διάτονο (Πίν. 210 α). Στα δυτικά της μεγάλης αίθουσας είχε ανασκαφεί και άλλος χώρος με πλατείς τοίχους που σώζουν μόνο τα θεμέλιά τους (Πίν. 210 β). Αξιοπαρατήρητο είναι το ότι στα θεμέλια ολόκληρου του συγκροτήματος υπάρχουν εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, πολλά από τα οποία είναι σύγχρονα και παρόμοια με τα αρχιτεκτονικά μέλη του κτιρίου.

Σχέδ. 1. Πέλλα. Ακρόπολη. Κάτοψη οικοδομικών λειψάνων.

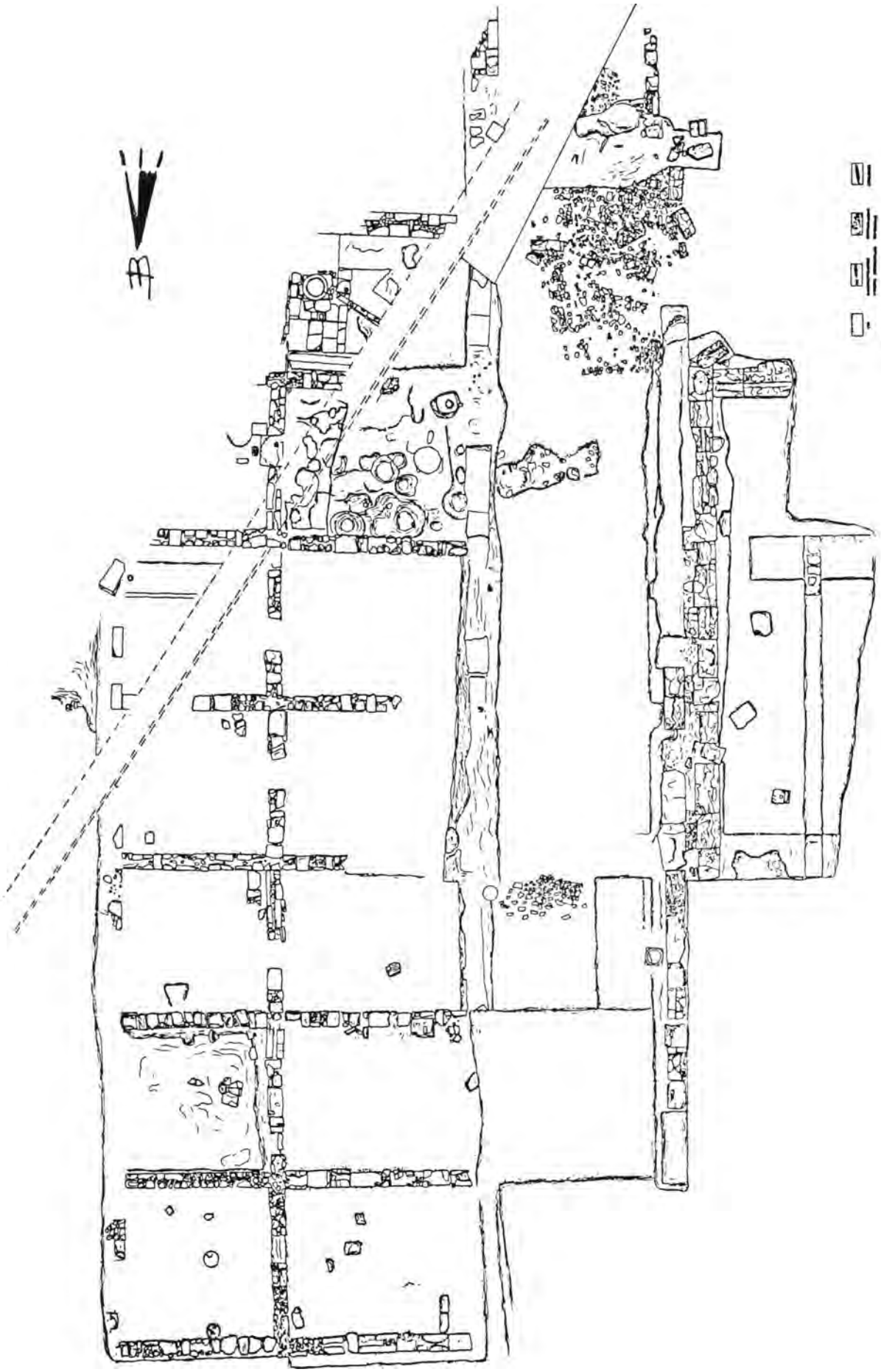
Τα αρχιτεκτονικά λείψανα και ειδικότερα οι πεσσοκίονες της ανατολικής αψίδας χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική εποχή (Π ί ν. 211 α). Οι χώροι που προαναφέραμε αποτελούν τμήμα ενός μεγάλου συγκροτήματος, το οποίο για να ερμηνευθεί πρέπει να αποκαλυφθεί ολόκληρη η κάτοψή του.

Εξωτερικός τομέας: κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους είχε αποκαλυφθεί έξω από το μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και μεγάλο δωρικό κιονόκρανο.

Το 1981 ερευνήθηκε ο χώρος όπου βρέθηκε το κιονόκρανο. Αποκαλύφθηκε η θεμελίωση μεγάλου κτιρίου, συγκεκριμένα η δυτική και νότια θεμελίωση, πλ. 2 μ., στην εξωτερική πλευρά της οποίας προσαρμόζεται δεύτερη και σύγχρονη θεμελίωση, πλ. 1 μ. (Π ί ν. 211 β). Το βάθος των θεμελίων αυτών φθάνει τα 2 μ. και αποτελείται από πέντε σειρές δόμων το δυτικό και τέσσερις το νότιο. Το νότιο θεμέλιο αποκαλύφθηκε συνολικά σε μήκος 45 μ. και φτάνει μέχρι τα δυτικά περίπου όρια του μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος. Το δυτικό θεμέλιο αποκαλύφθηκε σε μήκος 40 μ., χωρίς να έχει βρεθεί ακόμη το πέρας του. Σε σημεία της θεμελίωσης σώζονται πλίνθοι της κρηπίδας (Π ί ν. 211 γ). Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα είναι ένα χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου, που βρέθηκε σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια των θεμελίων, και λίγα μελαμβαφή όστρακα του 4ου αι. π.Χ.

Εργαστήρια (Σ χ έ δ. 2)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στα εργαστήρια κεραμικής, με σκοπό τη διαπίστωση του αρχιτεκτονικού σχεδίου του οικοδομήματος και τη διερεύνηση της πολύτιμης για την ύστερη ελληνιστική περίοδο κεραμικής του (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 395-396). Το τμήμα οικοδομήματος που αποκαλύφθηκε μέχρι αυτή τη στιγμή, αποτελείται από σειρά 14 συνολικά δωματίων, που είναι διατεταγμένα ανά δύο, στον τύπο προθάλαμου-θάλαμου, με θύρες προς τα δυτικά (Π ί ν. 212 α). Τα ανατολικά δωμάτια, διαστ. 5 × 5 μ., επικοινωνούν με θύρες, πλ. 1 μ., με δωμάτια, διαστ. 5 × 7 μ. περίπου, στα δυτικά. Ο δυτικός τοίχος των δωματίων, που έχει σχεδόν ολοκληρωτικά διαρπαγεί, ορίζεται σήμερα από το αυλάκι θεμελίωσής του στο μαλακό βράχο. Δυτικά των

Σχέδ. 2. Πέλλα. Εργαστήρια Κεραμικής. Κάτοψη της ανασκαφής.

δωματίων αποκαλύφθηκε ενιαίος χώρος, πλ. 6,50 μ., που διατρέχει την έκταση των δωματίων από Ν. προς Β. Ο χώρος προς Δ. ορίζεται από στυλοβάτη, πλ. 0,70 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 30 μ., ένα μέρος του οποίου έχει διαρπαγεί. Στη δυτική παρειά του στυλοβάτη και σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκε λίθινο ρείθρο. Σε απόσταση 4,50 μ. δυτικά του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε βαθύς αποχετευτικός αγωγός, λαξευμένος στον υποκίτρινο βράχο, πλ. 0,60-0,70 μ., καλυμμένος με ασβεστολιθικές πλάκες.

Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι τα διπλά δωμάτια εντάσσονται σε στωικό κτίριο, η αρχιτεκτονική μορφή του οποίου όμως δεν έχει ακόμη διασαφηνιστεί.

Τα ευρήματα του στρώματος καταστροφής των δωματίων ανέρχονται σε εκατοντάδες (Π ί ν. 212 β, 213 α). Πήλινα αγγεία (λάγηνοι, μακεδονικοί αμφορείς, αρυτήρες, οινοχόες, λυχνάρια, πινάκια, θραύσματα μεγαρικών σκύφων και ιγδία), ένας μεγάλος αριθμός (περίπου 100) μητρών για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων και αμφορέων, με φυτικά κυρίως μοτίβα αλλά και μυθολογικές και ερωτικές σκηνές. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση μαρμάρινου γυναικείου αγαλματίου, ύψ. 0,48 μ., μαρμάρινης κεφαλής γυναικείου αγαλματίου, μικρής μαρμάρινης κεφαλής με τα χαρακτηριστικά του Αλεξάνδρου και δύο τμήματα ανδρικών μαρμάρινων αγαλματιδίων. Σε άλλους χώρους βρέθηκαν πολλά πήλινα ειδώλια και μήτρες ειδωλίων. Σε ένα δωμάτιο που ανασκάφτηκε ως το φυσικό βράχο, αποκαλύφθηκε φρεάτιο λαξευμένο στο βράχο, παλιότερης περιόδου, το γέμισμα του οποίου έδωσε ιδιαίτερα σημαντικό αριθμό αγγείων δυτικής κλιτύος.

Τομέας Ι, τετράγωνο 2

Στο τετράγωνο 2 του τομέα Ι, στα βόρεια του αρχαιολογικού χώρου, συνεχίστηκε η ανασκαφή που είχε διακοπεί το 1963, με σκοπό να αποκαλυφθεί και το υπόλοιπο τμήμα του τετραγώνου 2, το οποίο αναμένεται να μας δώσει πληρέστερη εικόνα για τη μορφή των σπιτιών της Πέλλας.

Στα ψηλότερα στρώματα της ιδιαίτερα υψηλής επίχωσης, που αποτελείται από γεμίσματα, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων μεγάλων αγγείων καθημερινής χρήσης, όστρακα ερυθρόμορφα, του τύπου της δυτικής κλιτύος, απλά μελαμβαφή, τμήματα μεγαρικών σκύφων, καθώς και μεγάλο πλήθος μητρών και τμημάτων πήλινων ειδωλίων σε μεγάλη ποικιλία τύπων, χάλκινα νομίσματα εποχής Φιλίππου Β΄ έως Περσέα και ένα χρυσό νόμισμα Αλεξάνδρου.

Τα οικοδομικά λείψανα, παρά το μέγεθος της επίχωσης, δε διασώθηκαν ικανοποιητικά. Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της αυλής και της εισόδου του σπιτιού προς τα δυτικά, που είχε εντοπιστεί στην παλιότερη ανασκαφή.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση ομάδας ανθρώπινων σκελετών, οι οποίοι βρέθηκαν συγκεντρωμένοι στο δυτικό τμήμα του σπιτιού, ακριβώς πάνω στην είσοδο (Π ί ν. 213 β). Η θέση των σκελετών οδηγεί στην υπόθεση βίαιης καταστροφής του σπιτιού, πιθανώς από σεισμό. Και σε άλλους εξάλλου ανασκαφικούς τομείς υπάρχουν ενδείξεις παρόμοιας καταστροφής. Οι σκελετοί μεταφέρθηκαν στο Παλαιοντολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για να εξεταστούν από τον καθηγητή Ν. Μελέντη.

Νεκροταφείο τέλους 5ου-αρχών 4ου αι. π.Χ.

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του νεκροταφείου του τέλους του 5ου-αρχών 4ου αι. π.Χ., που είχε αρχίσει να ανασκάπτεται το 1980 (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 394-395). Ερευνήθηκε μεγάλος τάφος των αρχών του 4ου αι. π.Χ., διαστ. 4,20 × 2,70 μ. και βάθ. 3 μ. Ο τάφος είναι λαξευμένος στο φυσικό βράχο και είχε ανισοϋψείς κλίμακες καθόδου στη νότια και ανατολική πλευρά. Ο σκελετός, με το κεφάλι προς Α. και τα άκρα εκτεταμένα, ανήκε σε γυναίκα, ύψ. 1,60 μ. περίπου. Στις τέσσερις γωνίες του τάφου ανοίγονται τετράγωνα λαξεύματα, διαστ. 0,25 × 0,25 μ., μέσα στα οποία βρέθηκαν καρφιά του ξύλινου φορείου, ίχνη του οποίου παρατηρήθηκαν στο δάπεδο μεταξύ των τεσσάρων λαξευμάτων.

Η νεκρή φορούσε απλό χρυσό δακτυλίδι στον αριστερό παράμεσο. Στον τάφο βρέθηκαν δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια με παράσταση γυναικείας μορφής και υδρόβιου πτηνού αντίστοιχα και πέντε χάλκινες τοξωτές πόρπες στους βραχίονες της νεκρής.

Οικόπεδο Γυμνασίου Πέλλας

Ερευνήθηκε ένα μεγάλο τμήμα του χώρου, όπου θα ανεγερθεί το κτίριο του Γυμνασίου Πέλλας, στη νοτιοδυτική παρυφή του χωριού. Ανασκάφτηκαν 13 δοκιμαστικές τομές, διαστ. 10 × 2 μ., πολλές από τις οποίες είχαν χαραχτεί το 1979, αλλά δεν είχαν ερευνηθεί πλήρως (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 302). Οι περισσότερες τομές υπήρξαν αρνητικές. Σε μια από τις παλιότερες τομές είχε αποκαλυφθεί τμήμα μαρμαροθετήματος. Ήδη αποκαλύψαμε ολόκληρο το δωμάτιο, διαστ. 8,50 × 5 μ., του οποίου οι τοίχοι είχαν διαρπαγεί ολοσχερώς. Τρεις δόμοι, διαστ. 1 × 0,65 μ., στο κέντρο του μαρμαροθετήματος, συγκρατούσαν το δάπεδο. Νοτιότερα του δαπέδου αυτού εντοπίσαμε πλακόστρωτη αυλή σπιτιού από ασβεστολιθικές πλάκες, με φρεάτιο, του οποίου το στόμιο έχει διάμετρο 0,95 μ. Μέρος του πλακόστρωτου έχει διαρπαγεί. Το τμήμα του που έχει αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής έχει διαστάσεις 13 × 8 μ. Άλλη τομή αποκάλυψε τμήμα μαρμάρινης παραστάδας με συμφυές επίκρανο, εκτός θέσης. Τέσσερις τομές επιβεβαίωσαν την ύπαρξη δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 6 μ., που αποτελεί τον τέταρτο δρόμο ανατολικά των τετραγώνων του αρχαιολογικού χώρου που

έχουν ήδη ανασκαφεί και κατά συνέπεια αποδεικνύει την ένταξη της περιοχής αυτής στο Ιπποδάμειο σύστημα της πόλης.

Τομέας IV, τετράγωνο 2

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο σπίτι με τα κονιάματα, στο τετράγωνο 2 του τομέα IV, που είχε διακοπεί τον περασμένο χρόνο και συγκεκριμένα στους εξής χώρους (Π ί ν. 214 α):

α) Ολοκληρώθηκε η έρευνα των χώρων στα δυτικά του περιστυλίου, με την αποκάλυψη δύο μεγάλων αιθουσών με τετράγωνες εστίες στο κέντρο, διαστ. 2 × 2 και 0,80 × 1 μ. Εντοπίστηκε το θεμέλιο του δυτικού εξωτερικού τοίχου του οικοδομικού τετραγώνου 2, ενώ άλλοι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν, ορίζουν πολύ μικρότερους από τα κύρια δωμάτια του σπιτιού χώρους, που δεν είμαστε ακόμη σε θέση να αποφανθούμε αν ανήκουν στο σπίτι με τα κονιάματα ή αποτελούν συγκρότημα καταστημάτων, εφόσον δε διαπιστώθηκε μέχρι στιγμής η ύπαρξη ανοίγματος θύρας στο δυτικό εξωτερικό τοίχο.

Ενδιαφέρον κινητό εύρημα της ανασκαφής του τμήματος αυτού, είναι μια μεγάλη πήλινη γυναικεία προτομή, μέχρι την οσφύ, ύψ. 0,30 μ., που βρέθηκε ακέραιη μέσα στο στρώμα των κεραμιδιών. Φοράει διάδημα και στεφάνι με λουλούδια, χιτώνα με κοντά μανίκια, ζωσμένο ψηλά και περιβραχιόνια. Βρέθηκαν ακόμη δύο μεγάλοι κάνθαροι με διακόσμηση τύπου δυτικής κλιτύος και άλλα άβαφα αγγεία (Π ί ν. 214 β).

β) Συνεχίστηκε η έρευνα σε τομή που είχε αρχίσει να ανασκάπτεται τον περασμένο χρόνο στα Β. του σπιτιού με τα κονιάματα, όπου είχαμε φθάσει μέχρι το στρώμα της καταστροφής.

Μετά την αφαίρεση των κεραμιδιών ορίστηκαν τμήματα τεσσάρων δωματίων, που πρέπει να ανήκουν στο αμέσως επόμενο προς Β. σπίτι. Αξιοπαρατήρητη είναι η υψομετρική διαφορά των δαπέδων των δύο σπιτιών, που σε μερικά σημεία φθάνει τα 0,80 μ.

Τμήμα πήλινου αγωγού, διαμ. 0,25 μ., καλυμμένου σε μεγάλο μέρος του με κομμάτια μαρμάρινα, ακατέργαστα ή σε δεύτερη χρήση, διατρέχει τα τρία συνεχόμενα δωμάτια.

Αγωγός όμοιας διαμέτρου, σε χαμηλότερο όμως επίπεδο, διατρέχει τους προαναφερθέντες χώρους του τμήματος Ι, που ήδη περιγράψαμε. Το δάπεδο του πρώτου από τα δυτικά αποκαλυφθέντος δωματίου ήταν κοσμημένο με μαρμαροθετήματα, ενώ στο τέταρτο κατά σειρά δωμάτιο διασώθηκε το υπόστρωμα δαπέδου από μεγάλες κροκάλες με κουρασάνι.

γ) Έγινε καθαρισμός και μικρές ερευνητικές τομές στο χώρο στα Ν. της εισόδου του σπιτιού με τα κονιάματα, όπου εντοπίστηκαν τοίχοι, δάπεδο και κατώφλι εισόδου της παλιότερης φάσης του σπιτιού, του 4ου αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκε πλήρως το κατώφλι της εισόδου του προγενέστερου σπιτιού, το οποίο έχει μήκος 4 μ. και από τους τόρμους που φέρει, φαίνεται ότι είχε δύο πόρτες, μία δίφυλλη, μία μονόφυλλη. Η είσοδος ανοίγει από την οικοδομική γραμμή στα 2 μ. και σχηματίζει το τυπικό πρόθυρο του αρχαίου σπιτιού. Επειδή στο τμήμα αυτό φαίνεται πολύ εύκολα η ύπαρξη των δύο οικοδομικών φάσεων του σπιτιού αυτού, η έρευνά μας επεκτάθηκε και στην αποκάλυψη του αρχαιότερου σπιτιού, στο μέτρο που μας επιτρέπει η νεότερη φάση να ερευνήσουμε. Τελικά συμπεράσματα για το προγενέστερο σπίτι θα δοθούν αφού ολοκληρωθεί η σχεδίαση.

δ) Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή δωματίου, στα νότια του περιστυλίου, το οποίο αποτελεί εξέδρα με μια κολόνα εν παραστάσι στο κέντρο. Η κολόνα, που σώθηκε σε ύψος 0,35 μ., φέρει κόκκινο επίχρισμα και δημιουργεί στο κάτω τμήμα της φασέτες. Το δάπεδο του δωματίου έχει υπόστρωμα από όρθια κεραμίδια, πάνω στο οποίο είναι στρωμένο κουρασάνι, λειασμένο στην επιφάνειά του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή πάνω στο λίθινο στυλοβάτη: αύλακα εκροής, τριγωνικής μορφής.

Από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα της ανασκαφής του χώρου αυτού είναι η ανεύρεση λίθινου περιστυλίου μικρών διαστάσεων και καλής κατασκευής, το οποίο αποκαλύφθηκε νότια του σπιτιού με τα κονιάματα. Στην επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη των κιόνων, που είναι τέσσερις σε κάθε πλευρά. Στην κάτω πλευρά του περιστυλίου υπάρχει η βάση προστομιαίου πηγαδιού ή κινστέρνας (;), παρόμοιου με τα ανευρεθέντα σε πολλά σπίτια της Δήλου (Π ί ν. 215 α). Το σπίτι, στο οποίο ανήκε το περιστύλιο αυτό, φαίνεται ότι είναι προγενέστερο από το σπίτι με τα κονιάματα. Αξιοπαρατήρητα είναι τόσο η καλή κατασκευή των τοίχων όσο και η καλή οργάνωση του χώρου. Το περιστύλιο είναι χτισμένο με λίθινους δόμους, πολύ καλά συναρμολογημένους.

Ανατολικό νεκροταφείο

Σύντομη ανασκαφική έρευνα έγινε στο λεγόμενο Ανατολικό νεκροταφείο, οι τάφοι του οποίου ανήκουν στο μεγαλύτερο μέρος τους στην περίοδο του Φιλίππου του Β΄.

Κατά τη φετινή περίοδο ανασκάφτηκαν μόνο δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (Π ί ν. 215 β). 1. Ο πρώτος τάφος, διαστ. 2,60 × 1,35 μ., καλυμμένος με τέσσερις μεγάλες λίθινες καλυπτήριες πλάκες. Ο τάφος, που έχει κατεύθυνση Β.-Ν., είναι χτισμένος με μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους. Είχε συληθεί δύο φορές κατά το παρελθόν. Πάνω στις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν κομμάτια από σπασμένη ερυθρόμορφη πελίκη, με παράσταση αμαζόνας. Στη βόρεια εσωτερική πλευρά του τάφου παρατηρήθηκαν ίχνη

έντονης φωτιάς· εδώ βρέθηκαν επίχρυσα πήλινα πλακίδια με παραστάσεις γρυπών που κατασπαράζουν ελάφια.

Στο εσωτερικό του τάφου και σε εξέχουσα ταινία στο πάνω μέρος του τάφου υπάρχουν ζωγραφιστά στεφάνια. Δεύτερη ταινία χαμηλότερη από την πρώτη, πλ. 0,11 μ., διέσωσε δυσδιάκριτα λείψανα ζωγραφισμένης διακόσμησης. Τα τοιχώματα και το δάπεδο του τάφου ήταν επιχρισμένα με κόκκινο κονίαμα. Στη νότια πλευρά υπήρχε θρανίο προσφορών.

Κτερίσματα: τμήματα από χάλκινο επίχρυσο στεφάνι, δύο σιδερένιες στλεγγίδες, τέσσερις πήλινες επίχρυσες ακρίδες και πάρα πολλοί οστέινοι αστράγαλοι.

2. Δεύτερος λαξευτός τάφος, κιβωτιόσχημος, αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση Δ.-Α. Στη βόρεια πλευρά του τετράπλευρου λαξεύματος βρέθηκαν τρία λαξευτά στο βράχο σκαλοπάτια. Οι δύο από τις τέσσερις καλυπτήριες πλάκες που τον κάλυπταν βρέθηκαν ριγμένες στο εσωτερικό του. Ο τάφος ήταν συλημένος και τα οστά διαταραγμένα. Τα τοιχώματα ήταν εσωτερικά επιχρισμένα με υπόλευκο κονίαμα και κόκκινες ταινίες. Τα υπολείμματα από καμένες καλαμιές που βρέθηκαν στην τράπεζα ταφής δείχνουν ότι ο νεκρός ήταν τοποθετημένος πάνω σε ξύλινο φορείο πλεγμένο με καλαμιές. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν κυρίως στο εσωτερικό των δύο λάκκων προσφορών ήταν τα εξής: χρυσός ακόσμητος δακτύλιος, χάλκινο στρογγυλό κάτοπτρο, δύο πήλινα αλάβαστρα, τέσσερις αρυβαλλοειδείς λήκυθοι, λεπτότατα φύλλα από οστέινο ανθέμιο και πολλές επίχρυσες χάντρες περιδεραίου.

Σπίτι με παστάδα (αγρός Σγουράκη)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης του αγωγού για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης το 1976, σε δοκιμαστική τομή, είχαν αποκαλυφθεί τοίχοι σπιτιού, το οποίο η Αρχαιολογική Υπηρεσία ανέσκαψε στη συνέχεια την ίδια περίοδο (ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 258). Η ανασκαφή αυτή είχε αποκαλύψει τμήμα σπιτιού με παστάδα, περίπου όμοιο στη μορφή και τις διαστάσεις με αυτό που είχε αποκαλυφθεί στις ανασκαφές του 1913-14 από τον καθηγητή Οικονόμου.

Κάτω από το δάπεδο ενός από τα δωμάτια είχε αποκαλυφθεί ο γνωστός θησαυρός των 307 αργυρών νομισμάτων. Τα νομίσματα αυτά είναι στο σύνολό τους ροδιακά. Ανάμεσά τους υπήρχε και μικρός αριθμός από τα λεγόμενα αυτόνομα, που χρονολογούνται στα 187-168 π.Χ.

Η ανασκαφή είχε σταματήσει πρόωρα λόγω του χειμώνα και λόγω φόρτου εργασίας και δεν επαναλήφθηκε παρά μόνο τη φετινή ανασκαφική περίοδο. Συνεχίστηκε η αποκάλυψη των χώρων του σπιτιού, καθώς επίσης και δεύτερου συνεχόμενου στα ανατολικά του. Το σπίτι που ανήκει στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους είχε πολύ πρόχειρη τοιχοδομία, έδωσε όμως ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα, το πιο ενδιαφέρον από τα οποία είναι πήλινη κεφαλή Ηρακλή, ύψ. 0,08 μ., εξαιρετικής τέχνης.

Τα άλλα ευρήματα είναι αγγεία καθημερινής χρήσης άβαφα και μελαμβαφή, σιδερένιοι και μολύβδινοι σύνδεσμοι και πλήθος οστράκων.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Παλιά Πέλλα

Αγροτικό ιερό (οικόπεδο Φ. Λιάλη)

Συνεχίστηκε και περατώθηκε η ανασκαφή του αγροτικού ιερού, που είχε αρχίσει πέρυσι στο οικόπεδο του Φ. Λιάλη (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 398).

Η έρευνα περιορίστηκε κυρίως στο εσωτερικό του κυκλικού περιβόλου. Αποκαλύφθηκε το δάπεδο του χώρου σε όλη του την έκταση. Αποτελείται από παχύ στρώμα λατύπης, μέσα στο οποίο ανοίγονται 20 βόθροι προσφορών, κυρίως κυκλικού σχήματος, με ποικίλες διαμέτρους και διαφορετικά βάθη (Πίν. 215 γ). Στους βόθρους βρέθηκαν κόκαλα μικρών ζώων και μερικά χάλκινα νομίσματα.

Στο κέντρο του χώρου υπάρχει ένας βωμός, πρόχειρης κατασκευής, που ανανεώθηκε πολλές φορές, όπως δείχνουν αλλεπάλληλες στρώσεις λατύπης με επάλειψη πηλού. Στη νεότερη φάση του στρώθηκε με ακανόνιστες πέτρες. Το μεγαλύτερο μέρος των αναθημάτων βρέθηκε γύρω και πάνω στις στρώσεις του βωμού. Ήταν κυρίως πήλινα ειδώλια, τύπων ανάλογων με αυτούς που βρέθηκαν τον περασμένο χρόνο, ειδώλια ζώων, Νικών, υδριαφόρων, μητροπρεπών μορφών, ανθρώπινα μέλη, βούκρανα, φιάλες, γοργόνεια κ.ά.

Αγγεία βρέθηκαν λίγα, κυρίως μυροδοχεία και υδρίες μικρού μεγέθους. Τα χάλκινα νομίσματα είναι κυρίως αυτόνομα Μακεδόνων (187-168 π.Χ.) Θεσσαλονίκης, Δημητρίου Β΄, Δημητρίου Πολιορκητού, Αντιγόνου, Κασσάνδρου και Αλεξάνδρου.

Μια σειρά δοκιμαστικών τομών στην εξωτερική παρειά του χτιστού περιβόλου απέδειξε ότι ο περίβολος επιχώθηκε με παχύ στρώμα λατύπης, σύγχρονα με την κατασκευή.

Το αγροτικό ιερό, που ήταν αφιερωμένο στη Δήμητρα και Κόρη, με παράλληλη λατρεία Άρτεμης και πιθανώς άλλων θεοτήτων, είναι το πρώτο που ανασκάφτηκε στην περιοχή της Πέλλας και έδωσε πλούσια στοιχεία για την τοπική λατρεία στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Μ. ΑΚΑΜΑΤΗ

Γιαννιτσά

Μάνδαλο

Με αφορμή λαθρανασκαφές, άρχισε στρωματο-

γραφική έρευνα στην Τούμπα Σιτζάν-Τεπέ της κοινότητας Μανδάλου, όπου ήρθε στο φως σημαντικότατος προϊστορικός οικισμός του τέλους της νεολιθικής εποχής και της πρώιμης εποχής του χαλκού.

Η επίχωση ερευνήθηκε σε βάθος 5,16 μ., σ' έναν τομέα, διαστ. 2 × 11 μ., που χωρίστηκε σε τέσσερα τετράγωνα 2 × 2 μ., όπου διαπιστώθηκαν 52 στρώματα χωρίς ενδείξεις διακοπής της στρωματογραφικής συνέχειας.

Τα οικήματα, που αποκαλύφθηκαν εν μέρει, είναι χτισμένα με τοίχους από στοιβαχτό πηλό, ενισχυμένους με ξύλινους πασσάλους, ενώ τα δάπεδα είναι από πηλό. Εκτός από κατόψεις οικημάτων, έχουν αποκαλυφθεί λάκκοι απορριμμάτων, κρηπιδώματα από πηλό και λίθους, πήλινη κυκλική εστία και δάπεδα επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα κινητά ευρήματα. Η κεραμική, ιδιαίτερα αξιόλογη και σε αριθμό και σε ποιότητα, αντιπροσωπεύει τις μεταβατικές φάσεις από την ύστερη νεολιθική εποχή στην πρώιμη χαλκοκρατία, που είναι σχεδόν άγνωστες στη Μακεδονία και παρουσιάζουν πολλά προβλήματα. Ο καθορισμός της στρωματογραφικής συνέχειας των φάσεων αυτών και οι σχέσεις τόσο με τη Νότια Μακεδονία (Κριτσανά Επανωμής, Καστανάς Αξιού) όσο και με τη Νότια Γιουγκοσλαβία, υπογραμμίζουν το ειδικό ενδιαφέρον της κεραμικής. Τέλος ας σημειωθεί ότι ορισμένοι τύποι εμφανίζονται για πρώτη φορά στη Μακεδονία. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται ειδώλια πήλινα με σχηματοποιημένη απόδοση γυναικείου σώματος, επίσης άγνωστου για τη Μακεδονία τύπου, και αριθμός εργαλείων από πυριτόλιθο.

Η ανασκαφή διενεργήθηκε από ομάδα προϊστορικών αρχαιολόγων, συγκεκριμένα από τις Κατερίνα Παπανθίμου και Κική Παπαστερίου, Επιμελήτριες της έδρας της Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τον Κωνστ. Κωτσάκη, επιστημονικό συνεργάτη της έδρας και τη Θωμαή Σαββοπούλου, επιστημονική βοηθό της ΙΖ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Αραβησσός

Στις 2/9/81 άρχισε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο 646 του αγροκτήματος Αραβησσού Γιαννιτσών, το οποίο κατά τον αναδασμό του 1969 είχε χαρακτηριστεί, όπως και το ακριβώς απέναντί του 628, από τα επιφανειακά του ευρήματα, ως αρχαιολογικός χώρος και παραχωρήθηκαν στο Δημόσιο. Η ανασκαφή στη θέση αυτή που ονομάζεται «Κάτω Βούρδιστες», διήρκεσε δύο βδομάδες, κατά τις οποίες έγιναν πέντε δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στο 646 και μία στο 628. Σε δύο από τις τομές του 646, που ονομάστηκαν Β και Δ και που τελικά ενοποιήθηκαν, βρέθηκαν θεμέλια δύο συνεχών χώρων, διαστ. 8,10 × 5,70 μ. ο ένας, που ονομάστηκε χώρος 4, και 6 × 4 μ. ο άλλος, που ονομάστηκε χώρος 1. Στη νότια και δυτική πλευρά του χώρου 1, σε απόσταση μόλις 1 μ., βρέθηκε συνεχές θεμέλιο τοίχου παράλληλα με τις δύο πλευρές του 1, που σχημάτιζε δύο μακρόστενους χώρους, από τους οποίους ο νότιος ονομάστηκε χώρος 3. Στο χώρο 4 εντοπίστηκε πάτωμα από σκληρό ασβεστοκονίαμα με σπασμένα κεραμίδια στέγης, ενώ στον 1 καθαρίστηκε δάπεδο από συμπαγή πηλό. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου 1 ανάμεσα σε δύο ψημένες πλίνθους, διαστ. 0,20 × 0,25 μ., και σε διάμετρο περίπου 2 μ. βρέθηκαν σαφή ίχνη καύσης, ενώ από τον ίδιο χώρο συλλέχθηκαν δύο ακέραιοι αμφορείς, μια τριφυλλόστομη οινοχόη, μια χύτρα-λέβης, δύο μικρά σκυφίδια και πολλά τμήματα αγγείων, όλων άβαφων καθημερινής χρήσης. Κάτω από τη βορειοδυτική γωνία του 1 καθαρίστηκε γωνία τοίχων ασφαλώς παλιότερης φάσης, γεγονός που διαπιστώθηκε και από το ότι τα θεμέλια του χώρου 1 πατούν πάνω του και γιατί κολλημένο στην εσωτερική παρειά του ανατολικού τοίχου βρέθηκε σπάνιο ασημένιο νόμισμα κοπής Ρώμης, του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ.

Στα βόρεια των χώρων 1 και 4 αρχίζουν άλλοι δύο χώροι, από τους οποίους ανασκάφηκε μόνο το νότιο τμήμα τους. Στο δυτικό, που ονομάστηκε χώρος 2, βρέθηκαν δύο ακέραιοι πηλοσωλήνες (αγωγοί;), μήκ. 0,56 μ., σε κάθετη μεταξύ τους σχέση, και κοντά τους ακέραιο λυχνάρι. Δίπλα στο χώρο 2 και στα ανατολικά του καθαρίστηκε ένας ακόμα χώρος, στη νοτιοδυτική γωνία του οποίου βρέθηκε κατά χώρα ένας μεγάλος αμφορέας, σπασμένος στο μέσο της κοιλιάς. Σε μια τομή Ε, που έγινε στα βόρεια των τομών Β και Δ και σε απόσταση 7 μ. από αυτές, διαπιστώθηκαν τοίχοι σε παράλληλες και κάθετες σχέσεις με αυτούς των τομών Β και Δ (Π ί ν. 216 α).

Στην τομή, διαστ. 2 × 10 μ., που έγινε στο αγροτεμάχιο 628, δε διαπιστώθηκαν οικοδομικά λείψανα, αλλά μόνο κινητά ευρήματα, όμοια με εκείνα που συγκεντρώθηκαν και από τις τομές του 646, όπως: άβαφα όστρακα, μερικά με κόκκινο γάνωμα, τμήματα γυάλινων αντικειμένων, κοκκάλινες περόνες, αρκετά σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα, αδιάγνωστα από την οξείδωση και μια σιδερένια πόρπη χαρακτηριστική του 3ου-4ου αι. μ.Χ. στην τομή Β. Γενικά, η ανασκαφή από τα κινητά ευρήματά της και από τον τρόπο οικοδόμησης των χώρων —με αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό—, από τη χρήση ασβεστώματος στα δάπεδα και από τα έξι χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν, χρονολογείται στο τέλος του 3ου με αρχές 4ου αι. μ.Χ., με μία τουλάχιστον διαπιστωμένη παλιότερη φάση τον 1ο αι. μ.Χ.

Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα

Οδός Κιουταχείας (οικόπεδο Αθ. Αντωνάκη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε συστάδα εννιά συνολικά τάφων. Από τους τάφους αυτούς, ο ένας ήταν κεραμοσκεπής και οι υπόλοιποι οχτώ ήταν λαξευμένοι σε φυσικό πωρόλιθο και καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Οι τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι στη βόρεια και στη νότια παρειά του οικοπέδου, σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους και ακτέριστοι. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε εκτεταμένη στάση με προσανατολισμό από Β. προς Ν.

Οδός Μοναστηρίου και Φλωρίνης

Κατά τη διάνοιξη αυλακιού από συνεργείο του ΟΤΕ με σκοπό την τοποθέτηση ηλεκτρικών καλωδίων, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος λαξευτός τάφος κατασκευασμένος με δόμους από ντόπιο πωρόλιθο. Ο τάφος ήταν ακτέριστος και καλυπτόταν με πρόχειρα ορθογωνισμένες πλάκες που μετακινήθηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα.

Παναγίτσα

Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου στη θέση Αμπέλια εντοπίστηκε αρχαίο νεκροταφείο. Η ανασκαφή έγινε κυρίως στο αγρόκτημα του Αν. Ιωαννίδη και αποκάλυψε 12 συνολικά τάφους, 8 κιβωτιόσχημους, καλυμμένους με σχιστολιθικές πλάκες και 4 απλούς λακκοειδείς. Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν από Δ. προς Α. Τα κτερίσματα των τάφων αποτελούσαν κυρίως χάλκινα κοσμήματα, δηλαδή δακτυλίδια, σκουλαρίκια, θραύσματα πορπών και ένα βραχιόλι. Μέσα στους τάφους δε βρέθηκαν καθόλου αγγεία ή όστρακα. Ελάχιστα όστρακα άβαφα και με κυματοειδείς χαράξεις βρέθηκαν στο χώρο ανάμεσα στις ταφές. Οι τάφοι χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Οι παραπάνω ανασκαφές διενεργήθηκαν από την επιστημονική βοηθό Π. Τσατσοπούλου.

Λόγγος

Συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο Λόγγου και συγκεκριμένα στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού, ανατολικά και δυτικά του τομέα 1980. Η ανασκαφή που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Βόρειας Ελλάδας, έγινε με τη διεύθυνση του Α. Βαβρίτσα και με τη συνεργασία από μέρους της Εφορείας, της επιστημονικής βοηθού Π. Τσατσοπούλου.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ανήκουν σε περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα δυκτύου αποχέτευσης και ύδρευσης, αποθηκευτικά πιθάρια κατά χώρα και κατά τόπους ίχνη από πηλόχριστα δάπεδα. Τα κινητά ευρήματα που είχαμε μέχρι στιγμής δε δίνουν αρκετές πληροφορίες για τον προσδιορισμό των χώρων που αποκαλύφθηκαν.

Παράλληλα με την έρευνα συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής, συντήρησης και καθαρισμού των ευρημάτων τόσο της φετινής όσο και παλιότερων ανασκαφών. Έγινε επίσης φωτογράφηση ορισμένων από τα πιο αξιόλογα ευρήματα της ανασκαφής που φυλάσσονται στο χώρο της μουσειακής αποθήκης.

Κατά τις εργασίες τέλος της διάνοιξης νέου δρόμου δυτικά της Εθνικής οδού Έδεσσας-Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκε υπόγειος λαξευτός μονοθάλαμος τάφος με πλήθος κτερισμάτων, μεταξύ των οποίων ζεύγος χρυσών σκουλαρικιών, ασημένιο νόμισμα Αλεξάνδρου, ασημένιο δακτυλίδι, πήλινα αγγεία, πυξίδες, δακρυδόχοι, μυροδοχεία, σκυφίδια, μεγαρικοί σκύφοι.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Οδός Πλουτάρχου (οικόπεδο Τζουβάρα, Ο.Τ. 276)

Αποκαλύφθηκε νεκροταφείο από λαξευτούς θαλαμωτούς και λακκοειδείς τάφους με παραλληλόγραμμη κάτοψη και ένα τετράγωνο χτιστό οικοδόμημα μέσα σε ευρύτερο λάξευμα. Το νεκροταφείο αυτό, που χρονολογικά εντάσσεται στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια (4ος-2ος αι. π.Χ.), βρίσκεται βόρεια του βόρειου τμήματος των τειχών της Βέροιας, όπου και παλιότερα, σε παρακείμενα οικοδομικά τετράγωνα, έχουν βρεθεί αρκετοί λαξευτοί τάφοι ελληνιστικής εποχής (πρβλ. Δρούγου-Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, σ. 16 και σχέδ. 1), αλλά και νεκροταφείο κλασικών χρόνων (πρβλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 714-717 και ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 408-409 (οικόπεδο Ιορδανίδη-Γεωργιάδη, στην οδό Στρατού).

Τάφος Τ. Πρόκειται για ένα περίπου τετράγωνο χτιστό οικοδόμημα (Πίν. 216 β), διαστ. 3,86 × 4,30 μ., τοποθετημένο μέσα σε λάξευμα στο μαλακό φυσικό βράχο, που έχει διαστάσεις 4,20 × 4,50 μ. Είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιους, άνισους όμως στις διαστάσεις τους γωνιόλιθους, οι οποίοι εσωτερικά φέρουν λευκό, λεπτό επίχρισμα. Στην είσοδο του τάφου οδηγεί δρόμος, του οποίου όμως μόνο τμήμα του δυτικού λαξεύματος εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή. Αριστερά και δεξιά από το θυραίο άνοιγμα, το οποίο κλείνουν σήμερα δύο γωνιόλιθοι, υπάρχουν δύο δωρικοί μονόλιθοι ημικίονες που πατούν σε πώρινες πλίνθους. Ο αριστερός ημικίονας,

που σώζεται σε ύψος 1,40 μ., φέρει δέκα δωρικές ραβδώσεις από το ύψος των 1,20 μ. και πάνω. Από ορισμένες ενδείξεις πιστεύουμε ότι υπήρχε αρχικά θύρα, πιθανώς ξύλινη. Στοιχεία όμως για τη στέγαση του τάφου δεν έχουμε. Στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου βρέθηκε ημικατεστραμμένη η χτιστή πώρινη κλίνη του νεκρού. Ο θάλαμος ήταν γεμάτος από χώμα και τα οστά τριών τουλάχιστον σκελετών βρέθηκαν σκορπισμένα στο χώρο μεταξύ της εισόδου του θαλάμου και της κλίνης.

Το μνημείο αυτό είναι σημαντικό γιατί συνδυάζει στοιχεία λαξευτού θαλαμωτού και μακεδονικού τάφου. Χρονολογικά από τα πήλινα ευρήματα και τα νομίσματα (Αντίγονου Γονατά) ο τάφος εντάσσεται στον 3ο αι. π.Χ.

Τάφος 1. Λαξευτός-θαλαμωτός τάφος με δρόμο και είσοδο στην ανατολή. Η καμάρα του θαλάμου είναι σχεδόν κατεστραμμένη. Το εσωτερικό του τάφου διαμορφώνεται σε σχήμα Π με τρεις κλίνες. Στη νοτιοδυτική γωνία της δυτικής κλίνης, μέσα σε μικρό βόθρο, βρέθηκε μεγάλη τεφροδόχος κάλπη με πήλινο καλυπτήρα για σκέπασμα. Μπροστά από την κάλπη και κατά μήκος της κλίνης τοποθετήθηκε ένα πρόχειρο τοιχίο από ακανόνιστους λίθους. Τα πήλινα ευρήματα (άωτα σκυφίδια, μυροδοχεία, άβαφες οινοχόες) χρονολογούν τον τάφο στο 2ο αι. π.Χ.

Τάφος 2. Λαξευτός-θαλαμωτός τάφος με κατεύθυνση Β.-Ν. Η είσοδός του είναι προς βορρά και φράζεται με γωνιόλιθους. Η καμάρα του θαλάμου είναι κατεστραμμένη. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του θαλάμου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο λάξευμα επιχρισμένο εσωτερικά, που περιείχε μία ταφή με αρκετά ευρήματα. Η ταφή αυτή πρέπει να ανήκει σε μια δεύτερη χρήση του θαλάμου, ενώ από την πρώτη βρέθηκε μόνο τμήμα του σκελετού στη βορειοανατολική γωνία. Ο τάφος χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

Τάφος 3. Λαξευτός-θαλαμωτός τάφος με κατεύθυνση Β.-Ν. και είσοδο από βορρά. Σώζεται ο δρόμος σε μεγάλο μήκος και τρεις βαθμίδες που οδηγούν στον τάφο. Η κάτοψη του θαλάμου είναι ιδιόρρυθμη, με καμπυλόγραμμη τη νότια και δυτική πλευρά και ευθεία την ανατολική. Στην ανατολική δε, σχηματίζεται μια περίπου τραπεζιοειδής εσοχή. Στον κυρίως θάλαμο βρέθηκε μία αδιατάραχτη ταφή με προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ στο λάξευμα που ανοίγεται ανατολικά του θαλάμου, δε βρέθηκαν ίχνη σκελετού, αλλά αποκαλύφθηκαν πολλά αγγεία και πήλινα ειδώλια. Τα ευρήματα (αρυτήρες με λυχνάρια, μυροδοχεία, άωτα σκυφίδια, πυξίδες και πήλινα ειδώλια) χρονολογούν τον τάφο στο 2ο αι. π.Χ.

Τάφος 4. Λαξευτός-θαλαμωτός τάφος με κατεύθυνση Β.-Ν. και δρόμο, μήκ. 4,70 μ., που σώζει υποτυπώδη κλίμακα. Στη νοτιοανατολική γωνία και στη δυτική πλευρά του θαλάμου σχηματίζονται έδρανα πολύ κατεστραμμένα ώστε δεν μπορούμε σίγουρα να πούμε αν πρόκειται για κλίνες. Ανατολικά και δυτικά του θαλάμου ανοίγονται μέσα στο βράχο δύο μεγάλες ορθογώνιες περίπου κόγχες, στις οποίες δε βρέθηκε τίποτε. Χρονολογικά ο τάφος εντάσσεται στην ίδια εποχή με τον προηγούμενο.

Τάφος 5. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 3 × 1,80 μ. Ο σκελετός αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,50 μ., σε ύπτια στάση. Τα λίγα πήλινα ευρήματα (ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος, μελαμβαφές σκυφίδιο) χρονολογούν τον τάφο στον 4ο αι. π.Χ.

Τάφος 6. Πρόκειται για ένα τετράγωνο λάξευμα, διαστ. 3 × 3 μ. Ο τάφος είναι τελείως κατεστραμμένος και το μόνο εύρημα ήταν μια μελαμβαφής λήκυθος. Στοιχεία για τυχόν ύπαρξη δρόμου, για τη διαμόρφωση της πρόσοψης καθώς και για τη στέγαση του τάφου δε σώθηκαν.

Τάφος 7. Λαξευτός-λακκοειδής αβαθής τάφος με παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Α.-Δ. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν στο κέντρο του λαξεύματος μαζί με δύο πήλινα αγγεία, ένα σκύφο και ένα άωτο σκυφίδιο. Χρονολογικά ο τάφος εντάσσεται στα κλασικά χρόνια (4ος αι. π.Χ.).

Τάφος 8. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Β.-Ν. Διαστ. 1,90 × 1,20 μ. Ο τάφος περιείχε πολλά κτερίσματα: τρεις πήλινες γυναικείες προτομές, αρυβαλλοειδές ληκύθιο, χάλκινο σκύφο, νόμισμα με κεφαλή Αλεξάνδρου, χρυσό δακτυλίδι και χρυσό σκουλαρίκι. Χρονολογικά ο τάφος ανήκει στην ίδια εποχή με τον προηγούμενο (β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.).

Τάφος 9. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ. 3,30 × 1,20 μ. Ο νεκρός αποκαλύφθηκε σε ύπτια στάση μέσα σε ένα στενότερο λάξευμα που δημιουργείται από το βάθος των 0,70 μ. και κάτω και έχει διαστάσεις 2,50 × 1 μ. Καλυπτήριες πλάκες δε βρέθηκαν. Δύο ερυθρόμορφα αγγεία, ένας σκύφος και μία τριφυλλόστομη οινοχόη με σκηνή παλαίστρας, εντάσσουν τον τάφο στην κλασική φάση του νεκροταφείου. Το σχήμα του σκύφου μας οδηγεί σε μια χρονολόγηση πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (πρβλ. D. M. Robinson, Olynthus V, πίν. 98 αριθ. 153).

Τάφος 10. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με περίπου παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ. 2,40 × 1,20 μ. Καλυπτήριες πλάκες δε βρέθηκαν. Χρονολογικά ο τάφος αυτός πρέπει να είναι λίγο μεταγενέστερος από τον προηγούμενο.

Τάφος 11. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ. 3 × 1,20 μ. Περιείχε μία αδιατάραχτη ταφή. Από τα πήλινα μελαμβαφή αγγεία (οινοχόη, σκύφος και αρυβαλλοειδής λήκυθος) ο τάφος χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 11΄. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με σχεδόν

παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Β.-Ν. Τέμνει τον τάφο 11 και καταστρέφει τμήμα του σκελετού του. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Τάφος 12. Λαξευτός-λακκοειδής τάφος με παραλληλόγραμμη κάτοψη και προσανατολισμό Α.-Δ. Το βορειοανατολικό τοίχωμά του καταστρέφεται από άλλο λαξευτό-λακκοειδή τάφο με αριθμό 12΄. Τα ευρήματα των δύο τάφων είναι ελάχιστα και δεν επιτρέπουν ακριβή χρονολόγηση. Βέβαιο είναι ότι ο τάφος 12΄ είναι μεταγενέστερος από τον τάφο 12.

Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι: Δ. Ζαγοριανός και Π. Τσατσοπούλου.

Οδός Ιπποκράτους (οικόπεδο Καραντουμάνη, Ο.Τ. 79)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σημαντικό τμήμα τοίχου, συνολ. μήκ. 11,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. (Π ί ν. 217 α). Ο τοίχος αυτός, κατεστραμμένος για ένα μήκος 3 μ. στο μέσο του περίπου, συνεχίζεται πέρα από τα όρια του οικοπέδου και προς τις δύο κατευθύνσεις. Πιθανώς αποτελεί συνέχεια μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος της ελληνιστικής εποχής, που αποκαλύφθηκε το 1973 στη Βέροια στο Ο.Τ. 136, μεταξύ των οδών Προφήτου Ηλίου και Κάππου. Ο τοίχος είναι χτισμένος από πώρινους γωνιόλιθους και σώζεται σε ύψος 3,20 μ. Πατά σε ευθυντηρία από γωνιόλιθους σε φορμηδόν διάταξη και ήταν ορατός από το ύψος των 0,80 μ. και πάνω. Σε ορισμένα σημεία του είναι εμφανείς μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Κάθετα στον τοίχο αυτό (στην ανατολική του όψη) αποκαλύφθηκε τμήμα δεύτερου τοίχου, τον οποίο παρακολουθούμε για ένα μήκος 2 περίπου μ. (Π ί ν. 217 β). Στο χώρο που δημιουργείται μεταξύ των δύο αυτών τοίχων βρέθηκε τεράστιο πιθάρι, ύψ. περίπου 1,50 μ., γεμάτο χώματα μέσα στα οποία υπήρχαν λίγα οστά και τμήματα αγγείων. Η χρήση του πιθαριού δεν είναι σαφής, δε φαίνεται όμως να ήταν πίθος επίσκεψης, γιατί δεν υπήρχαν αγωγοί υδροδότησης και γιατί προφανώς βρισκόμαστε σε εσωτερικό χώρο. Δυστυχώς η ανασκαφή δεν ήταν δυνατό να συνεχιστεί προς καμία κατεύθυνση, αλλά το τμήμα του τοίχου που αποκαλύφθηκε, συνδυαζόμενο με το κτιριακό συγκρότημα του Ο.Τ. 136, φανερώνει μια σημαντική κατασκευή δημόσιου χαρακτήρα της ελληνιστικής Βέροιας.

Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Οδός Σοφίας 16 (οικόπεδο Ντερτιβανίδη)

Κατά την ισοπέδωση του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ασύλητος υπόγειος λαξευτός τάφος πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Μέρος της ανατολικής πλευράς όπου βρίσκεται η είσοδος, καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο τάφος είχε τρεις κλίνες σε διάταξη Π και περιείχε πέντε ταφές. Τα κτερίσματα ήταν αγγεία, σιδερένιες στλεγγίδες, ένα σιδερένιο ψαλίδι και ένα χάλκινο κάτοπτρο (Π ί ν. 218 α). Επισημάνθηκαν και άφθονα κατάλοιπα οργανικών ουσιών. Συγκεκριμένα στη μεσαία από τις κλίνες βρέθηκαν υπολείμματα από ανθοδέσμη, τοποθετημένη στα πλάγια και κατά μήκος του νεκρού, καθώς και αγγεία με υπολείμματα τροφών και ψιμυθίων. Όλα τα οργανικά υπολείμματα του τάφου στερεώθηκαν και μεταφέρθηκαν όπως ήταν στο Μουσείο της Βέροιας.

Την ανασκαφή διενήργησε η Θ. Σαββοπούλου.

Ασώματα Βέροιας

Αγρόκτημα Τσαμήτρου

Μετά από βαθιά άροση, αποκαλύφθηκε συστάδα πέντε λαξευτών τάφων με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Οι τάφοι ήταν γεμάτοι με φερτά χώματα και έλειπαν οι καλυπτήριες πλάκες. Στα ενδιάμεσα των τάφων εντοπίστηκαν και άλλα ημιτελή λαξεύματα. Επίσης βρέθηκαν σποραδικά όστρακα, κυρίως άβαφα. Σε κάθε τάφο υπήρχε ένας νεκρός σε εκτεταμένη στάση προς Α. Τα κτερίσματα ήταν λιγοστά, κατά κύριο λόγο πήλινα αγγεία (λυχνάρια, μυροδοχεία, οινοχόες). Οι τάφοι χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Βεργίνα

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων, με σκοπό την κατασκευή στεγάστρου για την προστασία του «Μακεδονικού Τάφου του Ρωμαίου», εντοπίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με μεγάλους πώρινους δόμους, ενώ στο δάπεδό τους υπήρχαν στρωτήρες λακωνικού τύπου. Ο ένας από τους τάφους καλυπτόταν εκτός από τους ορθογωνισμένους πωρόλιθους, με δύο μαρμάρινες επιτύμβιες πλάκες ρωμαϊκών χρόνων σε β΄ χρήση (Π ί ν. 218 β). Η μια παριστάνει γυναικεία μορφή κατενώπιον με χιτώνα και ιμάτιο. Η δεύτερη πλάκα, δύο μορφές, μια ανδρική κατενώπιον με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο και μια μορφή δούλου που εικονίζεται προφίλ σε μικρότερη κλίμακα. Οι τάφοι, προσανατολισμένοι ο ένας προς Β., ο άλλος προς Δ., είχαν για κτερίσματα πήλινες οινοχόες, γυάλινο σκύφο, γυάλινη δακρυδόχο, γυάλινο αρύβαλλο, οστέινες περόνες και ένα χρυσό σκουλαρίκι.

Μαρίνα Ναούσης

Αγρόκτημα Δ. Στογιάννη

Στη θέση Γαλλικά, στο παραπάνω αγρόκτημα μετά από βαθιά άροση αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος με μεγάλους μαρμάρινους δόμους. Οι δόμοι, εκτός από έναν, είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση κατά την άροση.

Ο τάφος ήταν ακτέριστος.

Τις τρεις πιο πάνω ανασκαφές διενήργησε η Π. Τσατσοπούλου.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Κοπανός Ναούσης

Αγρός Καβαλλάρη, θέση Καψούρα

Περίπου ένα χιλιόμετρο ΝΑ. του Μεγάλου Μακεδονικού Τάφου αποκαλύφθηκε συστάδα 18 λαξευτών-λακκοειδών τάφων με παραλληλόγραμμη κάτοψη, καθώς και δύο καύσεις σε αγγεία τοποθετημένα επίσης μέσα σε λακκοειδή λαξεύματα.

Σχεδόν όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., ήταν γεμάτοι με φερτά χώματα και από τους περισσότερους έλειπαν οι καλυπτήριες πλάκες. Το βάθος των τάφων έφθανε στα 1,70 με 2 μ., αλλά υπήρχαν και αρκετά λαξεύματα αβαθή, χωρίς το στοιχείο αυτό να σημαίνει πάντα κάποια χρονολογική διαφορά. Οι τάφοι περιείχαν συνήθως μια ταφή, σπάνια δύο, όπως π.χ. στον τάφο 2, με το νεκρό σε ύπτια πάντα στάση. Χαρακτηριστικό είναι ότι συχνά το λάξευμα ενός τάφου κατέστρεφε κάποια πλευρά άλλου προηγούμενου λαξεύματος (π.χ. τάφοι 3, 4) και άλλοτε μερικά λαξεύματα εμπεριέχονταν σε ένα κοινό μεγαλύτερο λάξευμα (π.χ. τάφοι 3, 19).

Αποκαλύφθηκαν ακόμη δύο παιδικές ταφές (3΄ και 7΄), η πρώτη μέσα στο λαξευτό τάφο 3 σε βαθύτερο επίπεδο, του οποίου κατέστρεψε εν μέρει το σκελετό, και η δεύτερη σ' ένα μικρό αβαθές λάξευμα με ανώμαλα τοιχώματα στα δυτικά του τάφου 7. Επίσης σε δύο περίπου κυκλικά αβαθή λαξεύματα βρέθηκαν δύο μεγάλα τεφροδόχα αγγεία που περιείχαν καύση (Τ18 και Τ20) (Π ί ν. 219 α).

Επειδή τα πιο πολλά πήλινα ευρήματα σώθηκαν αποσπασματικά και σε πολύ κακή κατάσταση, λίγα σχετικά αντικείμενα συμπληρώθηκαν με τη συντήρηση. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλά αγγεία ήταν τόσο κακά ψημένα που έλιωναν μόλις έβγαιναν στην επιφάνεια.

Μαζί με τα μελαμβαφή συνήθως αγγεία (κάνθαροι, άωτα και δίωτα σκυφίδια, αρυβαλλοειδείς λήκυθοι), υπήρχαν και δείγματα ντόπιας κεραμικής, όπως αβαφείς οινοχόες και αμφορείς.

Από τα ευρήματα αυτά και από τα νομίσματα που βρέθηκαν μέσα στους τάφους (Κασσάνδρου, Αλεξάνδρου, Αντίγονου Γονατά) το νεκροταφείο χρονολογικά ανήκει στον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Αρδευτική διώρυγα, θέση Καψούρα Κοπανού

Κατά την εκσκαφή της διώρυγας 7Δ του αρδευτικού δικτύου Αραπίτσα που περνά από το χώρο των δύο Μακεδονικών Τάφων (Κρίσεως και Ανθεμίων), αποκαλύφθηκε συστάδα λαξευτών λακκοειδών τάφων κατά μήκος των πλάγιων τοιχωμάτων της. Επίσης μέσα στη διώρυγα βρέθηκε ένας μεγαλύτερος λαξευτός λακκοειδής τάφος, καλυμμένος με τέσσερις ογκώδεις πουρόπετρες. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 14 λαξευτοί τάφοι που καταλαμβάνουν μια έκταση 75 περίπου τ.μ.

Τα περισσότερα λαξεύματα είχαν σχιστόπλακες ως καλυπτήριες πλάκες και αρκετά απ' αυτά καταστράφηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από το μηχανικό εκσκαφέα. Τα κτερίσματα που περιείχαν οι τάφοι ήταν συνήθως μικρά αγγεία (ληκύθια, σκυφίδια, λυχνάρια, οινοχόες και αρκετά χάλκινα κοσμήματα, όπως περόνες, δακτυλίδια, ψέλια, πόρπες). Οι τάφοι αυτοί στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Αγρός Βαλαβάνη, θέση Καμάρα Ναούσης

Μετά από ενδείξεις ότι υπήρχαν εκεί αρχαιότητες, έγινε μια δοκιμαστική τομή, η οποία αποκάλυψε ορθογώνιο χώρο, διαστ. 4,80 × 3,60 μ., με δάπεδο από κονίαμα. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν δεκάδες πήλινα πλακίδια, διαστ. 0,05 × 0,08 μ., που ίσως αποτελούσαν ένθετη διακόσμηση δαπέδου ή τοίχου. Για το λόγο αυτό δεσμεύτηκε ο αγρός από την Υπηρεσία μας, ώστε να πραγματοποιηθεί συστηματική ανασκαφική έρευνα τον επόμενο χρόνο.

Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Κάτω Κλεινές

Με αφορμή την ανεύρεση μωσαϊκού δαπέδου σε εργασίες αποχωμάτωσης έγινε συστηματική έρευνα, η οποία έφερε στο φως λείψανα σπιτιού ρωμαϊκών χρόνων. Το μωσαϊκό δάπεδο διακοσμείται με γεωμετρικά μοτίβα, ενώ στο κέντρο του χώρου που διακοσμεί υπάρχει κρηναίο οικοδόμημα.

Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τον επιστημονικό συνεργάτη της Εφορείας Γ. Ακαμάτη και την επιμελήτρια του αρχαιολογικού τμήματος του Α.Π.Θ., Μ. Βογιατζή.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Μαρμάρινη λουτροφόρος, ύψ. 0,34 μ. (Π. 1981/39) (Π ί ν. 219 β).

Ραχώνα

Μαρμάρινο λιοντάρι, ύψ. 0,80 μ. (Π. 1981/37).

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Περιοχή Αλιάκμονα

Ο κ. Σιδηρόπουλος βρήκε σε χώρο μπάζων κοντά στον Αλιάκμονα και παρέδωσε στο Μουσείο της Βέροιας τμήμα μαρμάρινης ζωφόρου με ανάγλυφη παράσταση αρματοδρομιών (αριθ. ευρ. 711) (Π ί ν. 219 γ). Σώζονται δύο άρματα (συνωρίδες) με τους ηνιόχους τους και τμήμα ενός τρίτου. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκ. 1,60, ύψ. 0,37 μ. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός, ότι η ζωφόρος αυτή είναι ακριβώς όμοια με άλλη που υπάρχει ήδη στο Μουσείο της Βέροιας (αριθ. κατ. 292) και πρέπει να ανήκουν στο ίδιο κτίριο.

Τρίλοφος Ημαθίας

Ο κ. Δουλγερίδης παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας μαρμάρινο κιονόκρανο (αριθ. ευρ. 705), του οποίου ο κάλαθος φέρει φυτική διακόσμηση σε δύο ζώνες (Π ί ν. 220 α). Η βάση του διακοσμείται με οχτώ όρθια φύλλα άκανθας, ενώ σε βαθύτερο επίπεδο αναπτύσσεται μια δεύτερη ζώνη από κοίλα επιμήκη φύλλα που ελίσσονται έντονα προς τα δεξιά. Οι γωνίες του άβακα διακοσμούνται με τέσσερα ανάγλυφα γυναικεία κεφάλια. Ύψ. 0,47 μ.

Νησί Αλεξανδρείας

Ο κ. Πετράς παρέδωσε στο Μουσείο της Βέροιας απότμημα αναγλύφου βυζαντινού θωρακίου που φέρει παράσταση σηρικού τροχού, με ανάγλυφα μοτίβα (Π ί ν. 220 β). Σωζ. διαστ. 0,48 × 0,37 × 0,045 μ.

Στενήμαχος Ναούσης

Κορμός γυναικείου αγαλματίου που φέρει χιτώνα, ο οποίος σχηματίζει κόλπο και απόπτυγμα. Ύψ. 0,30 μ.

Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Πτολεμαΐδα

Από το Αστυνομικό Τμήμα Πτολεμαΐδας παραλάβαμε δύο μαρμάρινα κιονόκρανα, αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 937 και 938.

Το υπ' αριθ. 937, με διαστάσεις άβακα 0,44 × 0,24 μ., — λείπει το μισό περίπου — φέρει μεγάλα φύλλα άκανθας στις δύο σωζόμενες γωνίες, ενώ στο μέσο κάθε πλευράς υπάρχει κρινόσχημο άνθος με τρεις τρύπες για ένθετα κοσμήματα. Το υπ' αριθ. 938, με διαστάσεις άβακα 0,265 × 0,265 μ., φέρει τόρμο στην κάτω επιφάνεια του εχίνου και η διακόσμησή του από φύλλα άκανθας είναι πιο απλή.

Τέλος κατά τις εκσκαφικές εργασίες της ΔΕΗ στην Καρδιά Πτολεμαΐδας βρέθηκε επιτύμβια μαρμάρινη στήλη, αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 939. Η στήλη, η οποία εκτός από τις πολλές αποκρούσεις είναι σπασμένη στο πάνω τμήμα της, φέρει παράσταση σε δύο μετόπες από πρόστυπο ανάγλυφο. Στην πάνω μετόπη διακρίνεται το κάτω μέρος σώματος αλόγου με ιππέα και μπροστά του όρθια αντρική μορφή, που κινούνται προς τα δεξιά. Στην κάτω μετόπη έχουμε την παράσταση δεξίωσης μεταξύ μιας αντρικής μορφής που κάθεται σε κλισμό και μιας όρθιας γυναίκας. Δεξιότερα, σε μικρότερες διαστάσεις, μορφή δούλης.

Άνω Κώμη

Κατά την άροση αγρού στη θέση «Προφήτης Ηλίας» αποκαλύφθηκαν και παραδόθηκαν από τον Ιωάννη Δέδε τρία αντικείμενα. Καλυπτήρια λίθινη αετωματική πλάκα προφανώς σαρκοφάγου, διαστ. 0,92 × 0,51 μ., (αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 940), πίσω τμήμα μαρμάρινου αντρικού κεφαλιού με ελικοειδείς βοστρύχους, αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 941, και τέλος πώρινο κομμάτι, διαστ. 0,52 × 0,35 μ., αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 942. Σώζονται στη μια στενή του πλευρά δύο στίχοι επιγραφής αναθηματικής στο Δία Ύψιστο.

Αγία Παρασκευή

Κατά την άροση αγρού στη θέση «Τσακήλι» από τον ιδιοκτήτη Βασ. Παπαδόπουλο αποκαλύφθηκε είσοδος χτιστού μονοθάλαμου τάφου ρωμαϊκών χρόνων. Συστηματική ανασκαφική έρευνα προγραμματίστηκε για το 1982.

Ελάτη

Οδηγός μηχανικού εκσκαφέα παρέδωσε στο Αστυνομικό Τμήμα Σερβίων τα εξής αντικείμενα: μικρό χειροποίητο αγγείο με μια κάθετη υπερυψωμένη λαβή από μαύρο πηλό (αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 934), ένα δεύτερο χειροποίητο αγγείο με ευρύ άνοιγμα στομίου από πορτοκαλί πηλό, σωζόμενο στο μισό του περίπου (αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 935), κομμάτι από λίθινο πέλεκυ, μήκ. 0,08 μ. (αριθ. Β.Ε. Κοζάνης 936), πλίνθους υπόκαυστου λουτρού, κομμάτι ρωμαϊκού ψηφιδωτού και ένα τουρκικό νόμισμα. Κατά τη δήλωσή του προέρχονται όλα από τη θέση «Μνήμα» της κοινότητας Ελάτης. Με αυτοψία στο χώρο παρατηρήσαμε ότι στο χωράφι του Ιωάννη Κορδέλλια υπάρχει μεγάλος περίβολος σκαμμένος σε βάθος, σε μια όχθη-μάρτυρα, του οποίου διακρίνονται κεραμίδια τοιχοδομίας. Στην επιφάνεια του σκαμμένου χώρου υπάρχουν ενδείξεις τοίχων, κομμάτια κουρασάνι, όστρακα ρωμαϊκά και όστρακα προγεωμετρικά.

Ο ιδιοκτήτης του αγρού κ. Κορδέλλιας από την τοποθεσία αυτή, έχει μεταφέρει και αποθέσει σε χωράφι του αριστερά καθώς μπαίνουμε στο χωριό, μεγάλα μπλοκ μαρμάρου.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας, εκτός από τη συντήρηση αντικειμένων των ανασκαφών, ασχολήθηκε συστηματικά με τον καθαρισμό, συγκόλληση και συναρμολόγηση κονιαμάτων και γείσων των δωματίων Α και της εισόδου του σπιτιού με τα κονιάματα, στο τετράγωνο 2 του τομέα IV.

Τμήμα του συνεργείου υπό τον Θ. Μπογοΐτση ανέλαβε τη συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου με το κυνήγι του λιονταριού που πρόκειται να σταλεί στην Αμερική μαζί με άλλα αντικείμενα της έκθεσης του Μ. Αλεξάνδρου.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θάσος

Λιμένας (Αρχαία Θάσος)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης και στις νεκροπόλεις της.

Αρχαία Πόλη

Οικόπεδο Ν. Κατσαμάκη

Το οικόπεδο αυτό γειτνιάζει με γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους της αρχαίας Θάσου (Ιερό Ηρακλή, Υπόστυλη Αίθουσα). Το εν λόγω ακίνητο προτάθηκε για απαλλοτρίωση λόγω της θέσης του (διασφάλιση ζώνης προστασίας του Ηρακλείου), αλλά και γιατί δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου το 1979, αποκάλυψε λείψανα ρωμαϊκών οικιών πάνω από οικοδομική φάση του 4ου αι. π.Χ. (αίθριο και αγωγός, θραύσματα αρράβδωτων κιόνων, διασταυρούμενοι ρωμαϊκοί τοίχοι κ.ά.) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 221 α).

Στη συνέχεια, μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για αποδέσμευση τμήματος του οικοπέδου δίπλα στην οικοδομή (προς Ν.) του Κ. Καλαφάτη, διενεργήθηκε νέα ανασκαφική έρευνα τους μήνες Μάιο και Ιούνιο 1981. Κατά τη δεύτερη δοκιμαστική ανασκαφή, επεκτάθηκε προς Ν. και Δ. η παλιότερη τομή και αποκαλύφθηκαν νέοι ρωμαϊκοί τοίχοι με αργολιθοδομή, που συναντώνται κάθετα και δημιουργούν κλειστούς χώρους. Στην παρυφή προς Ν. εμφανίστηκε προγενέστερος τοίχος με κανονικότερη δόμηση, σωζ. ύψ. ±1 μ., που πατά στο φυσικό αμμώδες έδαφος (±2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους). Αμέσως νοτιότερα και παράλληλα προς αυτόν εντοπίστηκε ο μεγάλος χτιστός αγωγός του δρόμου (πλακόστρωση πυθμένα, βάθ. 0,45 μ. και μεγάλες καλυπτήριες πλάκες πάχ. 0,20 μ.) (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 221 β). Στη νοτιοδυτική γωνία αυτής της τομής ανασκάφτηκε αρχαία επίχωση, για αντιμετώπιση του προβλήματος του νερού που αναβλύζει.

Παράλληλα, δύο τομές που ενοποιήθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου και δίπλα στην οικοδομή Κ. Καλαφάτη, αποκάλυψαν διασταυρούμενους ρωμαϊκούς τοίχους (σωζ. ύψ. ±0,65 μ.), που δημιουργούν κλειστούς χώρους και βαθύτερα (σε ±1,50 μ.) οικοδομικά λείψανα 4ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 221 γ-δ).

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται 55 χάλκινα νομίσματα (Θάσου 4ου και 3ου αι. π.Χ. με κεφαλή Ηρακλή και όπλα, καθώς και πολλά ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά), τα περισσότερα διαβρωμένα από την υγρασία, μεταλλικά μικροαντικείμενα, χονδροειδή άβαφα καθώς και μελαμβαφή όστρακα ποικίλων αγγείων, υφαντικά βάρη, θραύσματα από γυαλιά, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και τέλος μερικά μαρμάρινα θραύσματα (μεταξύ τους ακέφαλο γυναικείο αγαλμάτιο, σωζ. ύψ. 0,22 μ., από εύθρυπτο μάρμαρο).

Επίβλεψη ανασκαφής: Μ. Καραμπέρη.

Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού

Το οικόπεδο, κοντά στο νότιο τείχος της αρχαίας πόλης της Θάσου και επίσης κοντά στο σημερινό νεκροταφείο του Λιμένα, δηλαδή ενταγμένο σε μια ευρύτερη περιοχή αρχαίων νεκροταφείων διαφόρων εποχών, ανασκάφτηκε το καλοκαίρι του 1981 για τρεις μήνες, στο τμήμα που επρόκειτο να δομηθεί. Το αποτέλεσμα ήταν να αποκαλυφθεί τμήμα ρωμαϊκού νεκροταφείου με εντυπωσιακές μνημειακές κατασκευές, από τις οποίες σώθηκαν οι βάσεις, ενώ τα υπερκείμενα μνημεία συλήθηκαν και καταστράφηκαν κατά την ύστερη αρχαιότητα, βρίσκονται δε κατεσπαρμένα στην περιοχή.

Παράλληλα στο ύψος της υποθεμελίωσης των κατασκευών αυτών εντοπίστηκε στρώμα ταφών, ως επί το πλείστον παιδικών και αμέσως υποκείμενο δεύτερο ταφικό στρώμα (στο ύψος του δαπέδου των τάφων του πρώτου), με παρόμοια είδη ταφών (τάφοι κεραμοσκεπείς, καλυβίτες, κιβωτιόσχημοι, ανοιχτές ταφές, καθώς και εγχυτρισμοί).

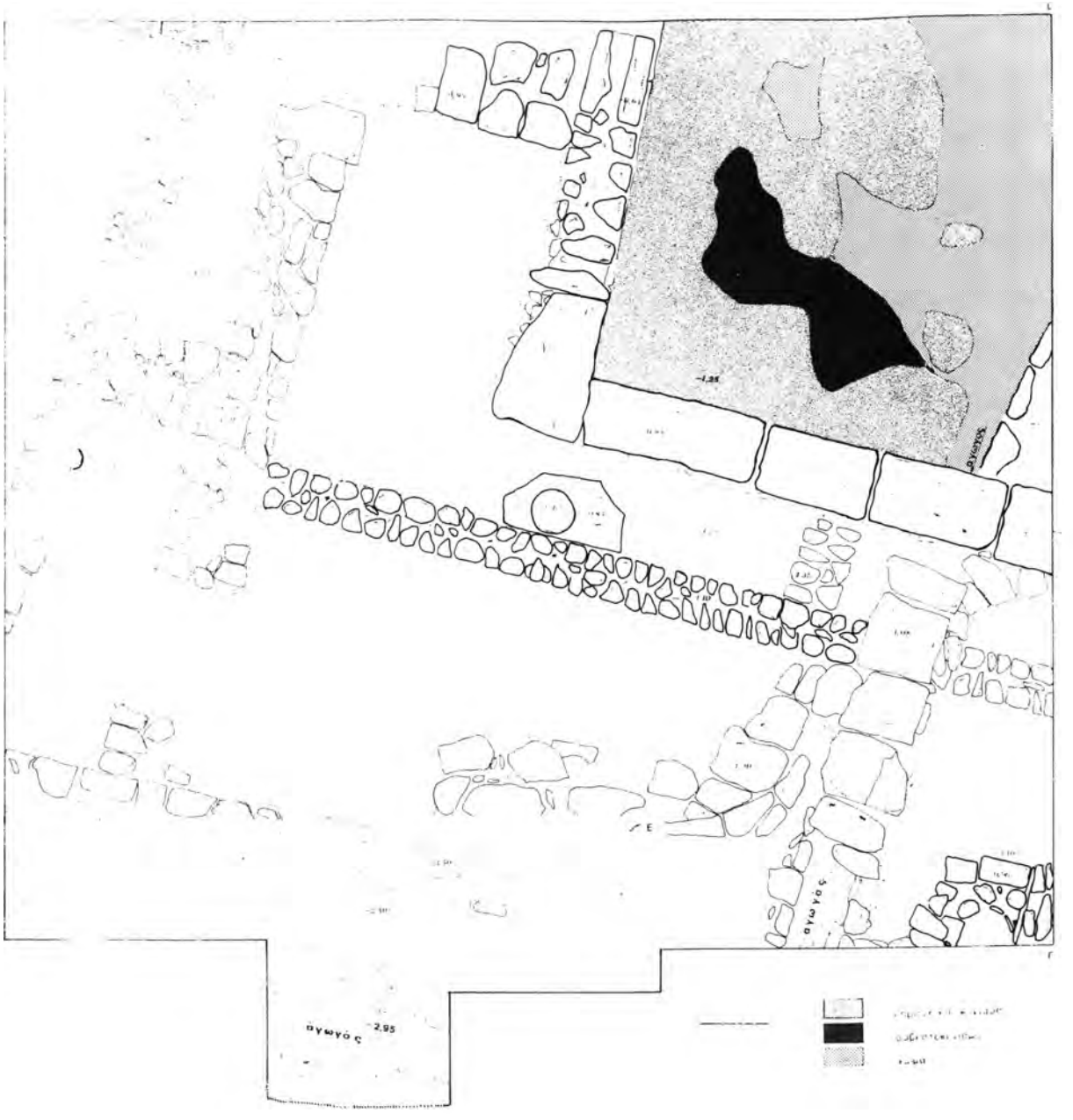
Τα μαρμάρινα ταφικά μνημεία που αποκαλύφθηκαν ήταν από ΒΑ.-ΝΔ. τα εξής (Σ χ έ δ. 3-4· Π ί ν. 222 α):

1. Βάθρο από τρεις μαρμαρόπλινθους και προς Β. προσθήκη για εκροή υγρών, όπου και εντοιχισμένη επιγραφή:

- - - ΤΗΣΙΦΩΝΤΟΣ ΓΥΝΗ - - -
- - - ΤΑΣΚΕΥΑΣΑΣΑ ΤΟΘΕ - - -

2. Συλημένη μικρή σαρκοφάγος. Εξωτερικά στην ανατολική μακριά πλευρά καθιστή γυναικεία μορφή στραμμένη προς την επιγραφή (Π ί ν. 222 β):

ΕΙΡΗΝΗᾹΡΗΔ̄ΟΣΓΥΝΗΔ̄Ε
ΜΗΤΡΟΔ̄ΩΡΟΥΤΟΥΝΕΙΚΗΦΟΡΟΥ
ΝΕΙΚΗΦΟΡΟΣΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥΥΙΟΣ

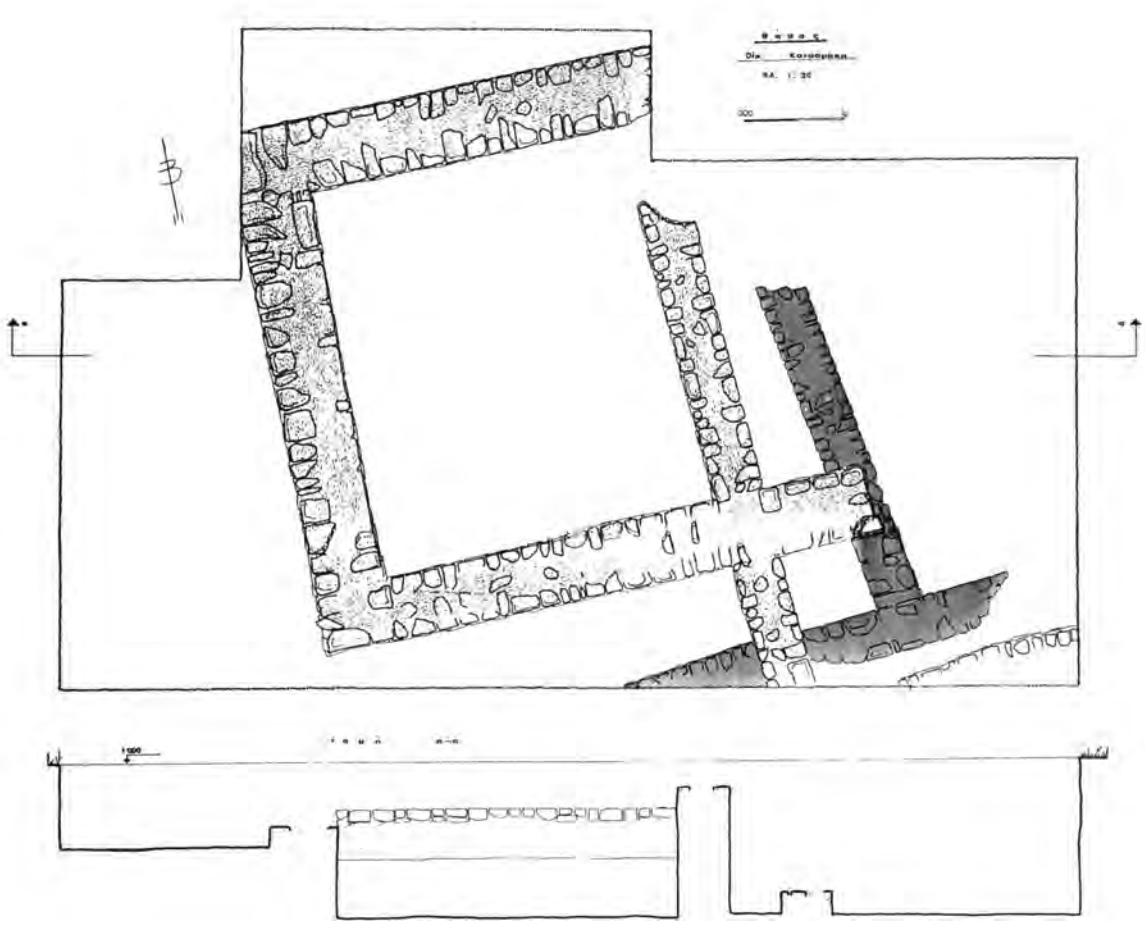

Σχέδ. 1. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Ν. Κατσαμάκη. Κάτοψη της ανασκαφής του 1979 και της νοτιοδυτικής επέκτασης του 1981.

Δίπλα στη σαρκοφάγο προς Α. μεγάλο αναποδογυρισμένο αμφικλινές κάλυμμα σαρκοφάγου με φολιδωτό διάκοσμο στη στέγη, κοσμημένα ακρωτήρια και αέτωμα (Π ί ν. 223 α-γ).

3. Μαρμάρινος περίβολος με ενεπίγραφο μέτωπο (Π ί ν. 224 γ).

ΑΣΣΚΛΗΠΙΑΚΟΣ
ΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥ Ω ΠΡΩΤΟΓΟΝΟΣ [ΜΗΤΡΟΔ]ΩΡΟ[Υ]
ΠΡΟΣΦΙΛΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΟΣΕΤ - ΚΒ-
ΧΣΡΣ ΧΑΙΡΕ
ΝΕΙΚΟΜΑΧΟΣ ΜΗΤΡΟΔΩ
ΡΟΥ ΧΑΙΡΕ

Σχέδ. 2. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Ν. Κατσαμάκη. Κάτοψη της κυρίως ανασκαφής του 1981.

Ο περίβολος συνίσταται από πέντε μαρμαρόπλινθους που πιθανότατα στήριζαν κάλυμμα. Το δάπεδό του αποτελείται από οκτώ ανισομεγέθεις πλάκες. Η βόρεια πλευρά του λείπει, ενώ μεταξύ των μαρμαρόπλινθων ΙΙΙ και V (πεσμένη) δημιουργείται πρόσβαση (Σ χ έ δ. 3-4).

4. Μαρμάρινο βάθρο με τριβαθμιδωτή κρηπίδα από υλικό σε β΄ χρήση, Δ. του περιβόλου.

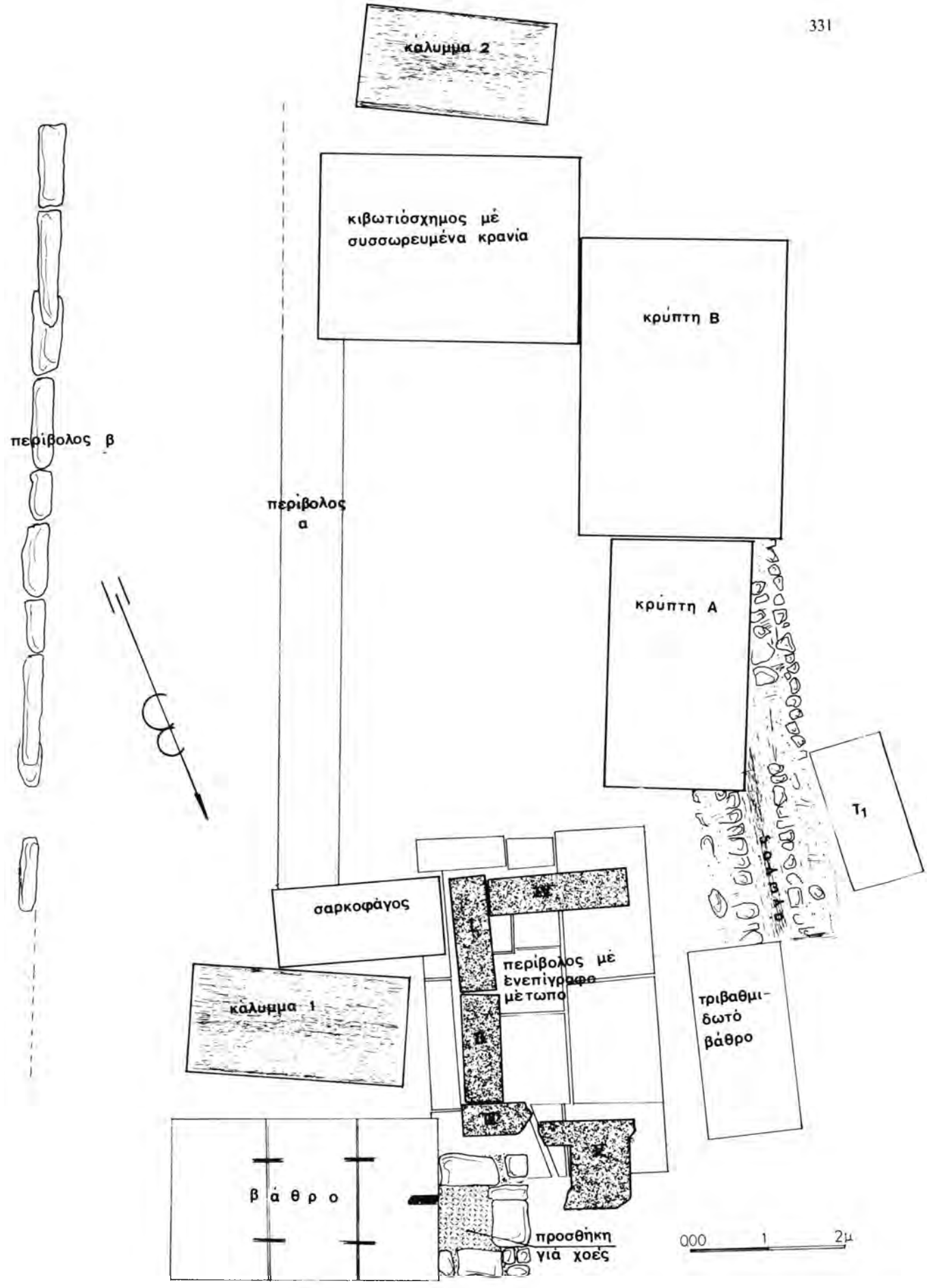
5. Βάθρο («κρύπτη Α») με σειρά κοίλων κυματίων, πρόσβαση από ΒΑ. και ταφές στο πόδιο (όπου βρέθηκαν πέντε κρανία, πρβλ. ταφή στο πόδιο του ταφικού ηρώου του Αηδονοχωρίου, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 248, εικ. 1 και Αρχαία Μακεδονία, ΙΜΧΑ, 1983, σ. 136, σχέδ. 5, εικ. 32).

6. Μονολιθικό βάθρο («κρύπτη Β») με εναλλαγή κοίλων-κυρτών κυματίων, μέτωπο Α (όπως και το πρώτο), πρόσβαση από ΝΔ. και με τρεις ταφές στο πόδιο (βρέθηκε χρυσό ενώτιο και ελάσματα χρυσού).

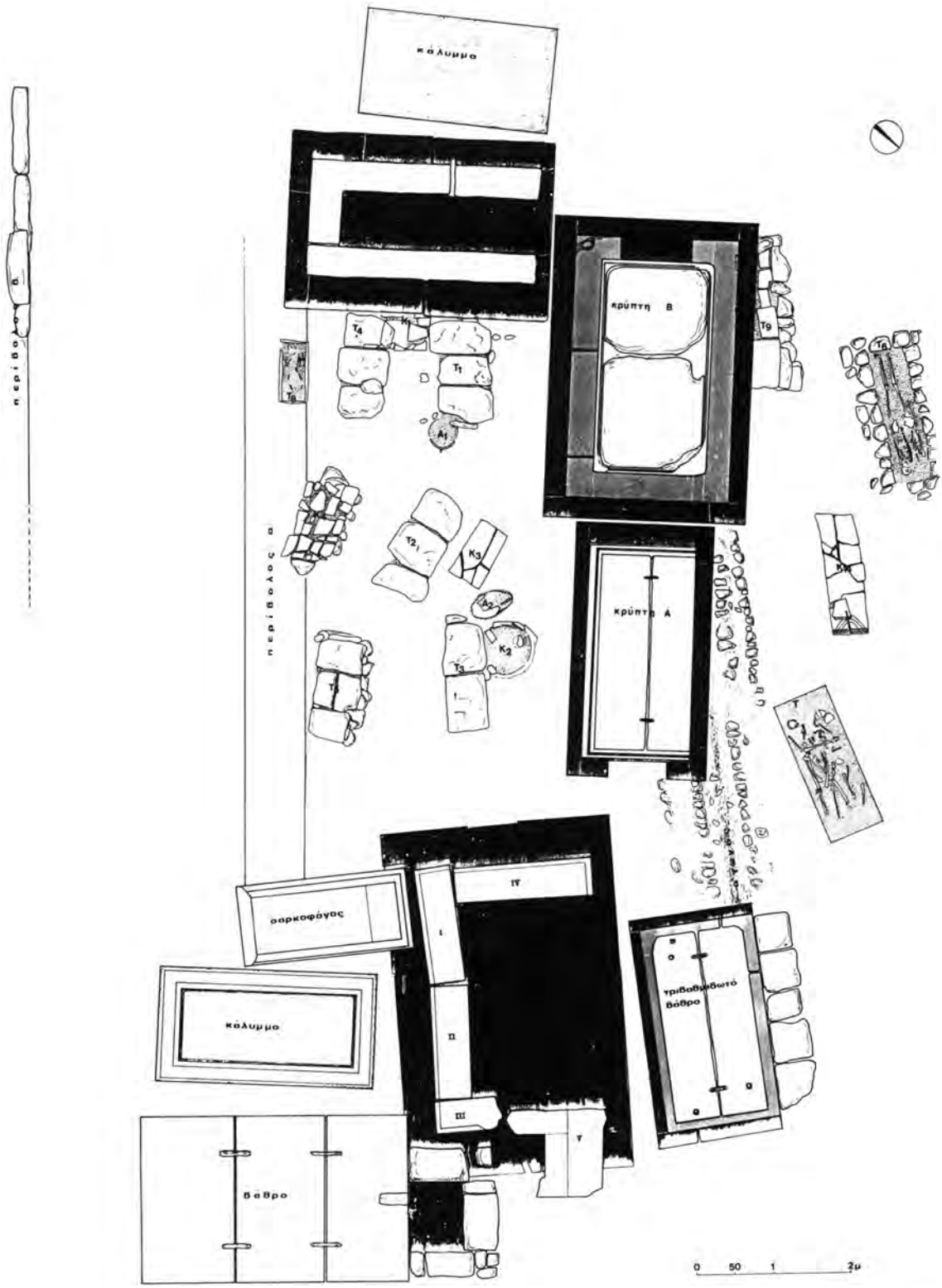
7. Μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος με 13 συσσωρευμένα κρανία στο νότιο τμήμα του (ανακομιδή). Πατά σε πόδιο ενώ οι καλυπτήριες πλάκες του βρέθηκαν πεταμένες. Δίπλα, προς Ν., αναποδογυρισμένο αμφικλινές κάλυμμα σαρκοφάγου (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 224 α-β).

8-9. Δύο περίβολοι (α-β), εντοπίστηκαν στα ΝΑ. της τομής (τοιχοδομία από αργούς λίθους και λιθόπλινους). Ο περίβολος α, όπου και εντοιχισμένος ο παιδικός τάφος Τ8, αντιστοιχεί στο πρώτο ταφικό στρώμα.

Εκτός από τα προαναφερθέντα ταφικά μνημεία, συνολικά ερευνήθηκαν (Π ί ν. 225 α): α) 11 κιβωτιόσχημοι τάφοι (Τ) από σχιστόπλακες και αργούς λίθους, στην πλειοψηφία τους παιδικοί (προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ. ή ΝΔ.-ΒΑ.). Σε αρκετούς τα κρανία ήταν μετατοπισμένα. Ελάχιστα κτερίσματα (σιδερένια δακτυλίδια, δακρυδόχοι, στλεγγίδες κ.ά.). β) 14 κεραμοσκεπείς (Κ) και 4 καλυβίτες, οι περισσότεροι παιδικοί (επιδημικοί θάνατοι;), με άξονα ΝΔ.-ΒΑ., κτερισμένοι με νομίσματα, γυάλινα αγγεία και ψήφους, ενώ μόνο σε μία γυναικεία ταφή βρέθηκε ζεύγος χρυσών ενωτίων και αργυρό ψέλιο. Ο παιδικός σκελετός του Τ3 (1,20 μ.) και ο νηπιακός του Κ5 (0,43 μ.) αφαιρέθηκαν ακέραιοι. γ) 5 εγχυτρισμοί

Σχέδ. 3. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού. Κάτοψη των μνημειακών κατασκευών.

Σχέδ. 4. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού. Κάτοψη του οικοπέδου με τα μνημεία και με ενδεικτικά είδη ταφών και των δύο ταφικών στρωμάτων.

σε αμφορείς (Α). δ) 3 ανοιχτές ταφές (Σκ), από τις οποίες η μία κτερισμένη με χάλκινο κλειδί και πόρπη-τριχολαβίδα και τέλος 2 πυρές. Αρκετές ταφές επικαλύπτονταν (ενδεικτικά βλ. Π ί ν. 225 β).

Στα διάσπαρτα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται θραύσματα ειδωλίων και γυάλινων αγγείων, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, ενώ στα τελευταία στρώματα βρέθηκαν και μελαμβαφή όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση, καθώς και νομίσματα Θάσου ελληνιστικών χρόνων.

Βάσει των ευρημάτων (κυρίως των νομισμάτων που στην πλειοψηφία τους ήταν ρωμαϊκά ή ελληνικών πόλεων ρωμαϊκών χρόνων από τον 1ο-4ο αι. μ.Χ.), οι ταφές χρονολογούνται στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.

Επίβλεψη ανασκαφής: Μ. Καραμπέρη.

Οικόπεδο Σ. Κουτσούκου (πρώην Νικολέρη)

Το οικόπεδο αποτελεί τμήμα του ευρύτερου οικοπέδου Νικολέρη, όπου πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα το 1979[1] και στο οποίο εντάσσονται και τα οικόπεδα Λημναίου και Καλυβιώτη, όπου επίσης πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα το 1977[2] και 1980[3] αντίστοιχα.

Στο οικόπεδο Κουτσούκου ανοίχτηκαν τέσσερις Τομές (Α, Β, Γ, Δ), από τις οποίες η Α στη συνέχεια της Τομής 6 του 1979 (Σ χ έ δ. 5). Όπως και στα προηγούμενα οικόπεδα Νικολέρη, Λημναίου, Καλυβιώτη, έτσι και σ' αυτό αποκαλύφθηκαν δύο κτιριακές φάσεις. Στην πρώτη φάση, που χρονολογείται στα τέλη 6ου-μέσα 5ου αι. π.Χ., ανήκουν οι τοίχοι IV, X, XI, XIII και παλιότερες φάσεις στους τοίχους V, VII, XII. Σ' αυτή τη φάση ανήκουν και είκοσι άβαφοι οξυπύθμενοι αμφορείς και δύο άβαφες υδρίες, που βρέθηκαν ανάποδα τοποθετημένες στο χώρο 1β της Τομής Γ.

Οι αμφορείς βρέθηκαν στο ίδιο βάθος και είναι όμοιοι με αυτούς των οικοπέδων Νικολέρη και Καλυβιώτη. Μόνο ένας αμφορέας είχε ελλειψοειδές σφράγισμα στο πάνω μέρος της μιας λαβής με παράσταση κισσόφυλλου χωρίς επιγραφή, που αποτελεί και νέο σφράγισμα στα πέντε προηγούμενα. Οι αμφορείς ήταν αποθηκευμένοι και παρέμειναν όταν επιχωματώθηκε το παλιό κτίριο για να χτιστεί το νεότερο. Οι τοίχοι της πρώτης φάσης είναι με ισοδομικό σύστημα με μαρμαρόπλινθους, όπως ο τοίχος V της Τομής Β όπου υπάρχει και κόγχη (Π ί ν. 226 α) και μικροί δουλεμένοι σχιστόλιθοι με ελάχιστους μαρμαρόλιθους, όπως ο τοίχος VII των Τομών Γ και Δ (Π ί ν. 226 β).

Στη νεότερη κτιριακή φάση, που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., ανήκουν οι τοίχοι I, II, III, VI, VIII, IX και νεότερες φάσεις στους τοίχους V, VII, XII. Όπως βλέπουμε, εκτός από τους καθαρά νέους τοίχους, χρησιμοποιήθηκαν και τοίχοι του προγενέστερου κτιρίου που ανυψώθηκαν. Η τοιχοδομία στη νεότερη κτιριακή φάση είναι μεγάλοι μακρόστενοι δουλεμένοι σχιστόλιθοι, όπως στον τοίχο V της τομής Β (Π ί ν. 226 α), μαρμαρόπλινθοι και δουλεμένοι σχιστόλιθοι, όπως στον τοίχο VII (Π ί ν. 226 β) και αργολιθοδομή, όπως στον τοίχο VIII. Στη νεότερη κτιριακή φάση ανήκουν οι τρεις σειρές με μεγάλες σχιστόπλακες, που είχαν βρεθεί στην Τομή 6 του 1979 και που συνεχίζονται στην Τομή Α καταλήγοντας στον τοίχο I (Π ί ν. 226 γ), το πηγάδι με το μαρμάρινο ρείθρο δίπλα (Π ί ν. 226 β) και μια κυκλική εστία με κομμάτια κεραμίδια στο χώρο 3 της Τομής Δ.

Από τα κινητά ευρήματα, που είναι αυτά που συνήθως βρίσκονται σε μια ανασκαφή (κεραμική, νομίσματα, μικροαντικείμενα), ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένα ακέραιο μελαμβαφές κυάθιο με εγχάρακτη επιγραφή *ΚΙΠΟ* κάτω από τη βάση (Π ί ν. 226 δ), το περισσότερο μέρος από μελαμβαφές πινάκιο με εγχάρακτη επίσης επιγραφή *ΑΡ* κάτω από τη βάση (Π ί ν. 226 ε), μελανόμορφο και ερυθρόμορφο όστρακο (Π ί ν. 227 α).

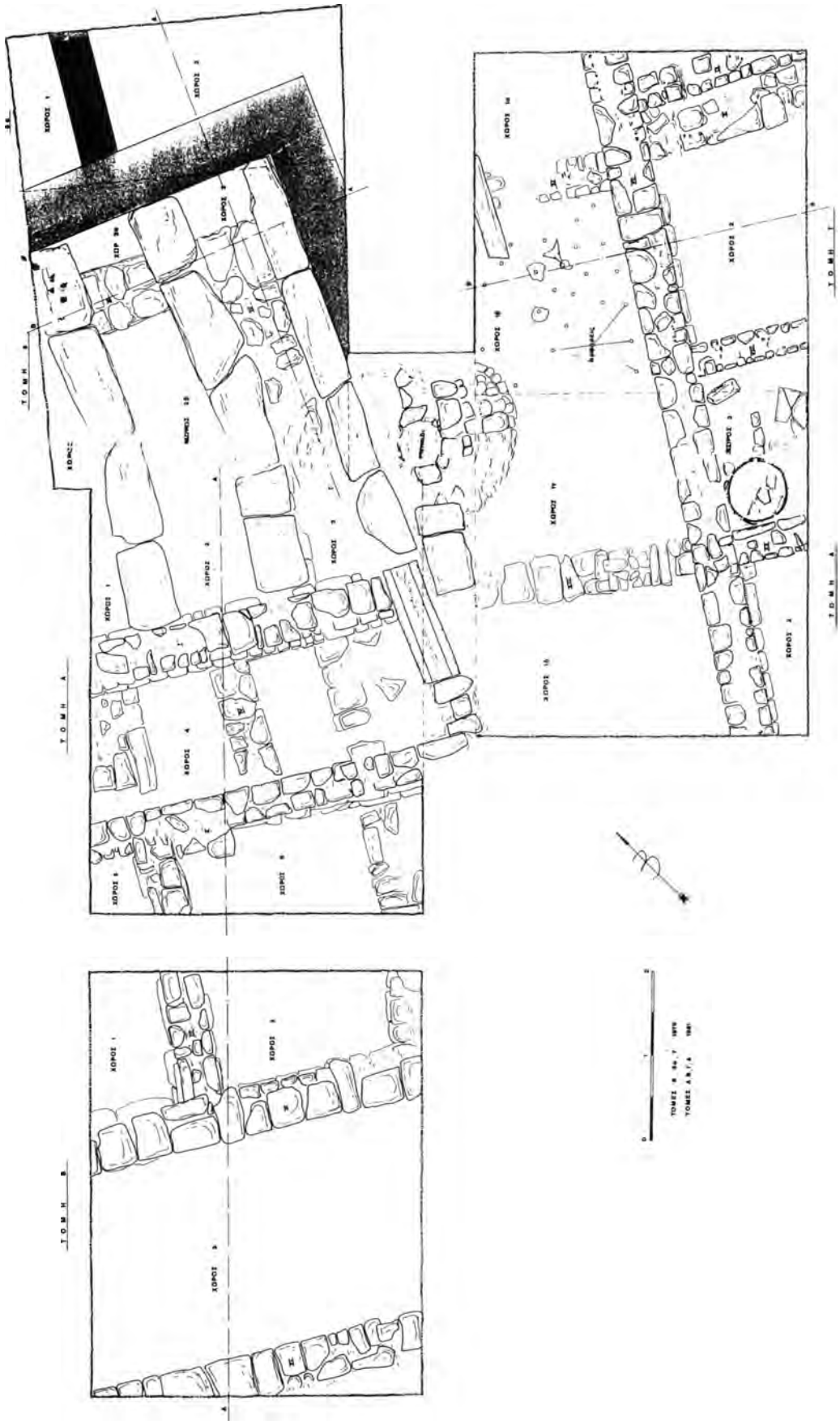
Επίβλεψη ανασκαφής: Β. Πούλιος.

Οικόπεδο Α. Γεωργαλή

Στο οικόπεδο ανοίχτηκε φέτος μία Τομή 6, διαστ. 4 × 6 μ., δίπλα στην Τομή 2 του 1979 στα ΒΑ[4].

Αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες που ανήκουν σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση, που χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά-πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, ανήκουν ανοιχτό μαρμάρινο ρείθρο και δίπλα παράλληλα αγωγός ύδρευσης με πήλινους σωλήνες με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το ρείθρο και ο αγωγός αποτελούν συνέχεια από την Τομή 2 του 1979, όπου επίσης είχαν βρεθεί. Στη δεύτερη φάση ανήκει ρωμαϊκός δρόμος, με μεγάλο αποχετευτικό χτιστό αγωγό που καλύπτεται με μεγάλες σχιστόπλακες, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., που αποτελεί συνέχεια του δρόμου στον άξονα της Πύλης Ηρακλή-Διόνυσου, που βρέθηκε και στις Τομές 1 και 2 του 1979 καθώς και στο διπλανό οικόπεδο Θεολογίτη το 1978[5]. Σ' αυτή τη ρωμαϊκή φάση ανήκουν και οι δύο τοίχοι της οικοδομικής γραμμής δεξιά και αριστερά από το δρόμο και τμήμα ενός τοίχου από το κτίριο στη νοτιοανατολική πλευρά του δρόμου. Ο τοίχος της οι-

1. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 322.
2. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 241, 242.
3. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 419.
4. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 329.
5. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 285.

Σχέδ. 5. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Σ. Κουτσούκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

κοδομικής γραμμής στη βορειοδυτική πλευρά του δρόμου πατάει και στο μαρμάρινο ρείθρο. Στην τρίτη φάση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων ανήκει τοίχος με μαρμάρινο κατώφλι, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., και μικρός χτιστός αγωγός, κατεύθυνσης Β.-Ν. Επίσης και ένας τοίχος κατά πλάτος του ρωμαϊκού δρόμου που η όψη του φάνηκε στο άσκαφτο της βορειοανατολικής παρειάς της τομής, από τον οποίο φαίνεται ότι στα χρόνια αυτά καταργήθηκε ο δρόμος.

Επίβλεψη ανασκαφής: Β. Πούλιος.

Οικόπεδο Ε. Χαρισιάδου

Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στο χώρο της αρχαίας Αγοράς, νότια του Μουσείου και της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με πέντε δοκιμαστικές τομές οι οποίες τελικά επεκτάθηκαν και κάλυψαν όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου (Σ χ έ δ. 6).

Διαπιστώθηκαν δύο διαδοχικές κτιριακές φάσεις ρωμαϊκών χρόνων, από τις οποίες η αρχαιότερη αντιπροσωπεύεται αποσπασματικά στο κέντρο περίπου του οικοπέδου από τρεις τοίχους, από τους οποίους δεν προκύπτει συγκεκριμένη κάτοψη κτιρίου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η νεότερη ρωμαϊκή φάση. Αποκαλύφθηκε οικία με υπαίθρια εσωτερική αυλή με εστία στο κέντρο της και υπόγειο χτιστό αγωγό στη νοτιοανατολική πλευρά της (Π ί ν. 227 γ-δ). Σώζεται ένα αρκετά μεγάλο τμήμα του πλακόστρωτου της αυλής από ορθογώνιες μαρμαρόπλακες. Η αυλή έχει είσοδο στο δυτικό τοίχο (τ Ι), όπου διασώθηκε και το κατώφλι που οδηγεί σ' αυτή.

Ερευνήθηκε ένα συγκρότημα δωματίων βόρεια και δυτικά της αυλής, ενώ ένα δεύτερο που εντοπίστηκε στα νότια ανασκάφτηκε εν μέρει, εφόσον συνεχίζεται στο γειτονικό οικόπεδο. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μαρμάρινους δόμους και σχιστόπλακες, ενώ σε μερικούς δευτερεύοντες χρησιμοποιείται μόνον αργολιθοδομή. Συναντάμε συχνά παλιότερο αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση, ακόμα και στις πλάκες του αίθριου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα τμήμα από τον τοιχοβάτη του τ ΙΙ με ανάγλυφο λέσβιο κυμάτιο στη μία κάθετη επιφάνειά του (Π ί ν. 227 β).

Δυτικά της αυλής, σε ορθογώνιο εσωτερικό διάδρομο του κτιρίου, ο οποίος ορίζεται από τους τοίχους Ι, ΙΙ και ΙΙΙ, βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο κατεστραμμένο εν μέρει στο κέντρο και στη νοτιοδυτική πλευρά του (Π ί ν. 228 β). Το μεγαλύτερο σωζόμενο μήκος του ψηφιδωτού είναι 6,85 και το πλάτος του 2,32 μ.

Χρησιμοποιούνται ψηφίδες κόκκινες, κίτρινες, άσπρες και γκρι και δημιουργούνται πλαίσια τετράγωνα, τραπεζιοειδή και οκταγωνικά, που μέσα τους περικλείουν μοτίβα που επαναλαμβάνονται (κισσόφυλλα, κάνθαρος ανάμεσα σε δύο κισσόφυλλα, ανθέμια, δίχρωμα τετράγωνα). Σπειροειδή πλέγματα, τετράχρωμα επίσης, περιτρέχουν τα πλαίσια σε όλο το μήκος του ψηφιδωτού, ενώ στο δυτικό τμήμα υπάρχει ταινία με επαναλαμβανόμενο σχηματοποιημένο μοτίβο. Τέλος, ολόκληρο το ψηφιδωτό περιβάλλεται από άσπρες και γκριζόμαυρες ταινίες.

Κινητά ευρήματα. Άφθονη ρωμαϊκή κεραμική, 80 χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή αγαλμάτιου, τμήμα μαρμάρινης λεκάνης, κομμάτι κιονίσκου με ανάγλυφη διακόσμηση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας κορμός γυμνού αντρικού αγαλμάτιου, ύψ. 0,63 μ., από άσπρο μάρμαρο με γκριζόμαυρη πατίνα (Π ί ν. 228 α).

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται βυζαντινά νομίσματα και τμήματα παλαιοχριστιανικών θωρακίων, τα οποία ανήκουν ασφαλώς σε κάποια μεταγενέστερη βυζαντινή φάση.

Η έρευνα στο οικόπεδο δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει βαθύτερα από την αρχαιότερη φάση εξαιτίας της εμφάνισης νερού. Από τις δοκιμαστικές όμως ανασκαφές στα γειτονικά οικόπεδα και στο οικόπεδο του Μουσείου, προκύπτει ότι στην περιοχή αυτή δεν πρέπει να υπάρχει αξιόλογη αρχαιότερη κτιριακή φάση.

Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Τασιά.

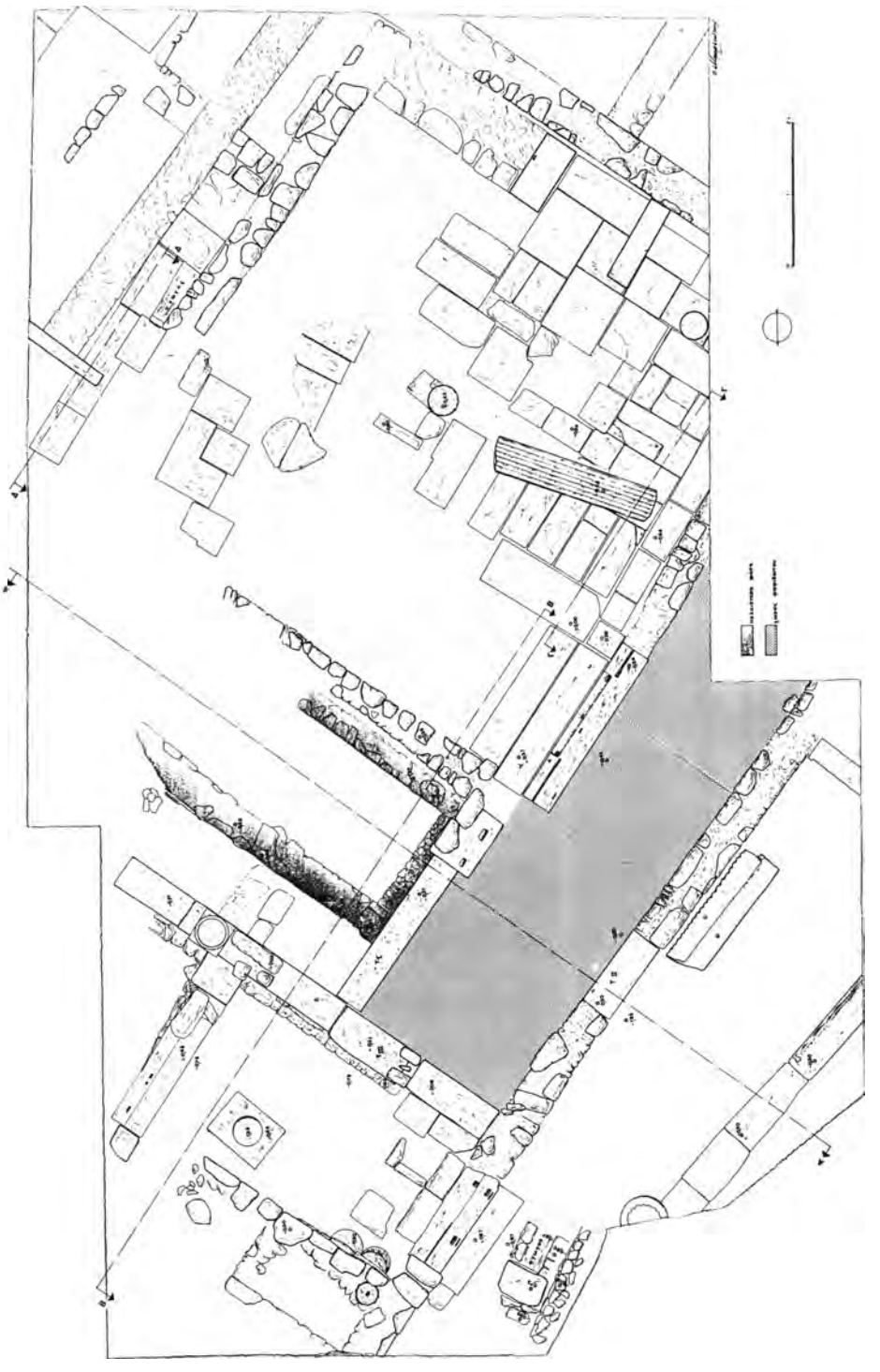
Οικόπεδο Ζαχαριάδη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ΝΑ. της αρχαίας Αγοράς και ειδικότερα του Ωδείου, από το οποίο χωρίζεται με έναν αγροτικό δρόμο. Το έδαφος δεν είναι στο ίδιο ύψος παντού, υπάρχει εμφανής κλίση προς τα ΝΔ.

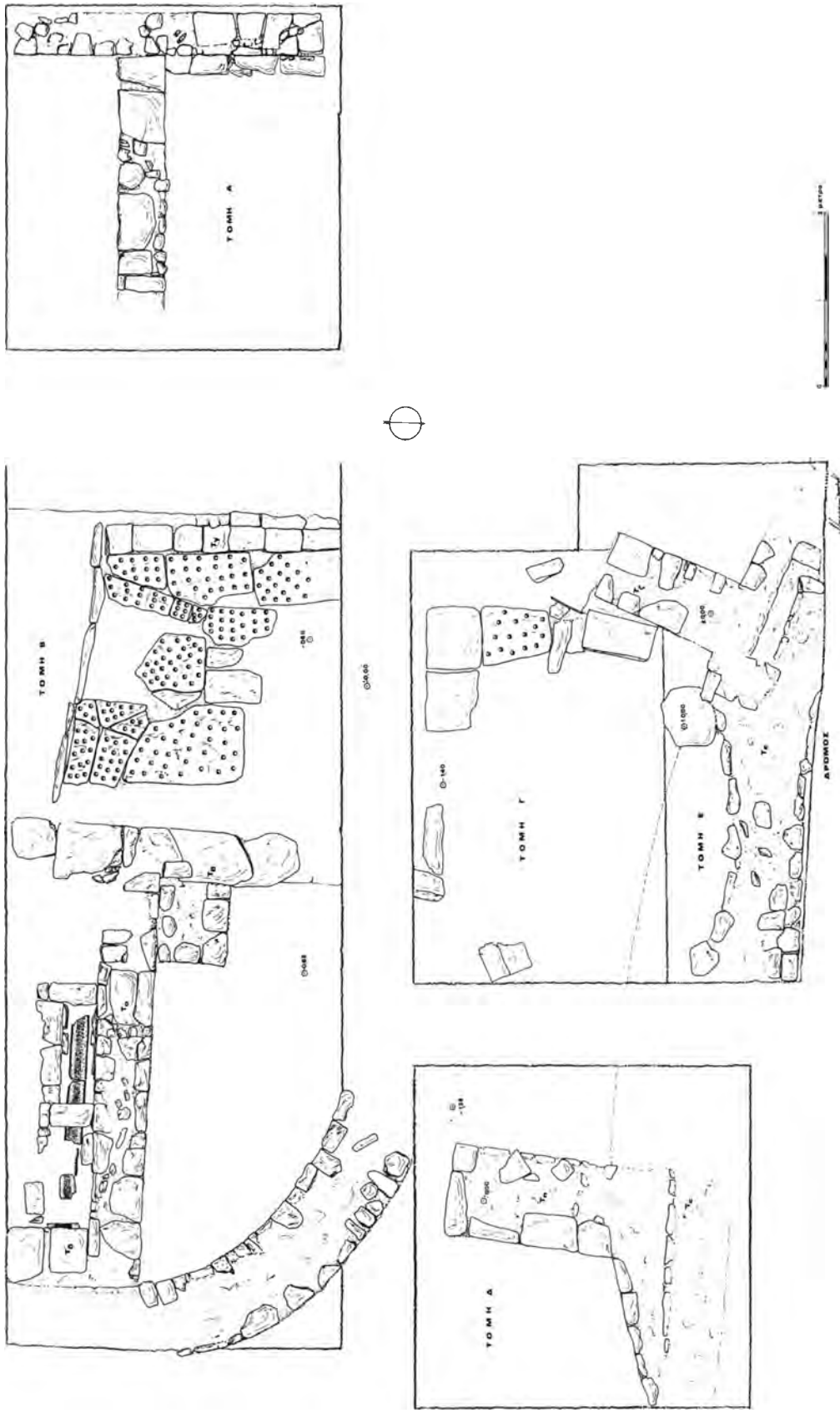
Μετά από μία δοκιμαστική τομή Α στη νότια πλευρά του οικοπέδου, η οποία αποκάλυψε δύο ασήμαντους κάθετους μεταξύ τους τοίχους, διαπιστώθηκε ότι το έδαφος στην περιοχή αυτή δεν είναι ανασκάψιμο. Έτσι η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου με τέσσερις δοκιμαστικές τομές, αφού πρώτα απομακρύνθηκε με φορτωτή ένας μεγάλος όγκος συσσωρευμένων μπάζων (Σ χ έ δ. 7).

Στο κέντρο περίπου της ανατολικής πλευράς ανοίχτηκε τομή Β, αρχικά 4 × 4 μ., στη συνέχεια όμως επεκτάθηκε και κατέλαβε όλη σχεδόν την πλευρά του οικοπέδου, ενώ στη δυτική πλευρά ανοίχτηκαν οι τομές Γ και Δ, με διαχωριστικό διάδρομο 1 μ. από την τομή Β.

Ανατολική πλευρά - τομή Β. Στη νότια πλευρά, ανάμεσα σε δύο παράλληλους μεταξύ τους τοίχους (τβ και τγ), αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου, πλ. 3,5 μ. Προς τα ανατολικά, ο δρόμος πρέπει να ανηφορίζει στο άσκαφτο τμήμα του γειτονικού οικοπέδου, ενώ δυτικά περατώνεται μέσα στην τομή Γ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οπές πάνω στις πλάκες

Σχέδ. 6. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Ε. Χαρισιάδου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 7. Θάσος. Αρχαία πόλη. Οικόπεδο Ζαχαριάδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

του, προφανώς για ν' αποφεύγεται το γλίστρημα των τροχών. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετεί και μια σειρά από μικρές σχιστολιθικές πλάκες τοποθετημένες όρθια και κατά πλάτος του δρόμου, σε επίπεδο λίγο πιο ψηλό. Δρόμος παρόμοιας κατασκευής έχει βρεθεί και στο οικόπεδο Βαλμά, το οποίο ανασκάπτεται από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή[6].

Στη βόρεια πλευρά της τομής, παράλληλα με το δρόμο, φάνηκε ένας χώρος στρωμένος με σχιστόπλακες (πρόκειται μάλλον για αυλή), ο οποίος ορίζεται από τους τοίχους δ, α και β και συνεχίζεται ανατολικά στο γειτονικό οικόπεδο. Ένας υπόγειος χτιστός αγωγός με το στόμιο εκροής κάτω από το δρόμο του τδ, βαίνει κατά μήκος του τοίχου α και καταλήγει στο δρόμο (Π ί ν. 229 β). Από όλη αυτή την περιοχή συγκεντρώθηκε ελάχιστη ρωμαϊκή κεραμική και γενικά η ανασκαφική έρευνα υπήρξε περιορισμένη, επειδή βρισκόμαστε στα όρια του γειτονικού οικοπέδου.

Από την εξωτερική γωνία των τοίχων α και δ, αρχίζει ένα τμήμα αψιδωτής κατασκευής με νοτιοδυτική κατεύθυνση από δύο επάλληλες σειρές ακανόνιστων σχιστολιθικών δόμων, πλ. 1 και μήκ. 5,50 μ. Το κυκλικό αυτό χτίσμα, που ανήκει σε κάποια νεότερη ρωμαϊκή φάση, δείχνει πως συνεχίζεται επίσης ανατολικά.

Δυτική πλευρά - τομές Γ, Δ, Ε. Εκτός από το πέρας του δρόμου που εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Γ με την αποκάλυψη δύο ακόμα πλακών με οπές, τα υπόλοιπα λείψανα των τοίχων και στις τρεις τομές έχουν άμεση σχέση με το γειτονικό Ωδείο. Συγκεκριμένα, ο τοίχος ε που αποκαλύφθηκε στις τομές Γ και Δ είναι κυκλικός, ενισχύεται με δύο αντηρίδες (ζ και η) και φαίνεται πως αποτελεί τον εξωτερικό τοίχο του Ωδείου. Η επιφάνειά του βρίσκεται στο επίπεδο της επιφάνειας του αγροτικού δρόμου, σε τμήμα του οποίου ανοίχτηκε η τομή Ε (συνέχεια της Β), για την πληρέστερη αποκάλυψη του κυκλικού τοίχου και της αντηρίδας στο σημείο αυτό. Δυστυχώς, το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου είναι πολύ κατεστραμμένο.

Επίβλεψη ανασκαφής: Α. Τασιά.

Οικόπεδο Ν. Ζαμπέκου

Βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες της ακρόπολης και στα ΝΔ. του Ωδείου.

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αποκάλυψε τμήμα κτιρίου από το γειτονικό στο Ωδείο οικοδομικό τετράγωνο. Η βόρεια οικοδομική γραμμή του τετραγώνου βρίσκεται δίπλα και παράλληλα στον αρχαίο δρόμο που κατευθύνεται ΝΑ.-ΒΔ. και συνδέεται πιθανότατα με το μεγάλο ρωμαϊκό δρόμο Αγοράς-Ηρακλείου[7].

Ανοίχτηκαν τέσσερις τομές (Α-Δ). Στις τομές Α-Γ αποκαλύφθηκε τμήμα σπιτιού που από την κεραμική χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τα νομίσματα ωστόσο που βρέθηκαν, φαίνεται ότι εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

Αποκαλύφθηκε πλακόστρωτη αυλή με στυλοβάτη και χώροι στα ΒΑ. και ΝΑ. της αυλής (Π ί ν. 229 α). Βρέθηκαν δύο σπόνδυλοι αρράβδωτων κιόνων και τρία μικρά κιονόκρανα του περιστύλιου, καθώς και ανοιχτός αγωγός για την απομάκρυνση των νερών της αυλής. Σε μερικούς τοίχους της τελικής φάσης του σπιτιού χρησιμοποιήθηκε υλικό σε δεύτερη χρήση.

Στη νότια παρειά της τομής Δ, φάνηκε ο εξωτερικός βόρειος τοίχος του σπιτιού και στη βάση του αποκαλύφθηκε τμήμα του πλακόστρωτου αρχαίου δρόμου με χτιστό υπόγειο αγωγό και κατεύθυνση παράλληλη προς τον τοίχο (Π ί ν. 230 α). Ο δρόμος κατευθύνεται προς τα ΒΔ. και πιθανότατα συνδέεται, όπως αναφέρθηκε ήδη, με το μεγάλο δρόμο και τον αποχετευτικό αγωγό που περνά από την ανατολική πλευρά της αρχαίας αγοράς. Στη βόρεια παρειά του δρόμου, προς το Ωδείο, δε βρέθηκε οικοδομική γραμμή. Από τα νομίσματα της τομής Δ φαίνεται καθαρά ότι ο δρόμος χρησιμοποιήθηκε και στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

Επίβλεψη ανασκαφής: Σ. Σαμαρτζίδου.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΘΑΣΟΥ

Μεταλλεία χρυσού Κοινύρων

Ένα κοινό ερευνητικό πρόγραμμα στο οποίο πήραν μέρος το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (Παράρτημα Λιμεναρίων), το Ινστιτούτο Max Plank Heidelberg, η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή[8], πραγματοποιήθηκε φέτος στην κορυφή «Κλισίδι», που υψώνεται πάνω από την πλαγιά του Παλαιοχωρίου Κοινύρων, όπου

6. BCH CIV (1980) Chronique, σ. 720-726, εικ. 4.

7. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 241.

8. Πήραν μέρος: από το ΙΓΜΕ οι Γιώργος Γιαλόγλου, μηχανικός μεταλλείων, από το Max Plank Institut Heidelberg, G. A. Wagner, γεωλόγος, E. Pernicka, χημικός, από το Max Plank Institut Mainz, F. Begemann, φυσικός, από το Bergbaumuseum Bochum, G. Weissgerber, αρχαιολόγος μεταλλείων, και από την ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, αρχαιολόγος, από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή οι J. de Courtils, αρχαιολόγος και A. Koselj, αρχιτέκτονας.

στα 1979-1980 ερευνήθηκε για πρώτη φορά μια αρχαία μεταλλευτική στοά[9].

Η έρευνα φέτος συμπεριέλαβε γενική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή «Φανός» και «Κλισίδι», για τον εντοπισμό και άλλων μεταλλευτικών στοών και ειδική αρχαιολογική και φυσικοχημική έρευνα σε μια μεταλλευτική στοά που είχε εντοπιστεί στα 1980 (TG 80 El)[10].

1. Επιφανειακή έρευνα. Με τη γενική επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκε ένας σημαντικός αριθμός αρχαίων μεταλλευτικών στοών (TG El-TG E10) και διαμορφώθηκε η άποψη ότι ο αριθμός των μεταλλευτικών στοών πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερος, αλλά δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί χωρίς λεπτομερειακή έρευνα. Χαρακτηριστική οπωσδήποτε είναι η συγκέντρωση μεταλλευτικών στοών και η συσσώρευση μπάζων στο λόφο με το τριγωνομετρικό σημείο, ανατολικά από το μεταλλείο TG 80 El, όπου η γενική εικόνα του απογυμνωμένου και ανασκαμμένου βουνού αντιστοιχεί στην περιγραφή του Ηρόδοτου VI, 47 για *ὄρος ἀνεστραμμένον ἐν τῇ ζητήσι*. Από το λόφο αυτό συγκεντρώθηκαν ορισμένα όστρακα άβαφων τροχήλατων αγγείων όχι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για τη χρονολόγηση, αλλά και θραύσματα οξυπύθμενων θασιακών αμφορέων και μια ενσφράγιστη λαβή θασιακού αμφορέα που δίνουν μια χρονολόγηση στον 4ο-3ο αι. π.Χ.

2. Έρευνα στο μεταλλείο TG El. Η είσοδος της μεταλλευτικής στοάς είναι ένα χαμηλό κάθετο άνοιγμα, το οποίο στη συνέχεια διαμορφώνεται σ' ένα χαμηλό διάδρομο και προχωρεί κατηφορικά προς το βάθος ακολουθώντας τις τεκτονικές σχισμές του βράχου. Το δάπεδο του κυρίως θαλάμου του μεταλλείου βρίσκεται σήμερα 8 μ. βαθύτερα από το δάπεδο του διαδρόμου, αλλά η κατακρήμνιση ενός μεγάλου μέρους της οροφής του θαλάμου έχει αλλοιώσει την αρχική του μορφή, ενώ παράλληλα έχει καλύψει το δάπεδο του θαλάμου και την αρχαία επίχωση. Από τον κεντρικό οπωσδήποτε θάλαμο ξεκινούν πλάγιες στοές που προχωρούν παράλληλα με τις τεκτονικές σχισμές ακολουθώντας την επαφή του γνεύσιου και του υπερκείμενου μαρμάρου. Όπως έγινε γνωστό από την έρευνα στη μεταλλευτική στοά Παλαιοχωρίου TG 80A, ο χρυσός βρίσκονταν στην επαφή γνεύσιου και μαρμάρου σε μικρές αποθέσεις ερυθρού αργιλικού στρώματος που περιείχε ψήγματα χρυσού. Τα ίχνη των αρχαίων καλεμιών, με τα οποία έπαιρναν οι αρχαίοι μεταλλωρύχοι τις αργιλικές αυτές αποθέσεις, είναι ορατά σε πολλά σημεία των πλάγιων τοιχωμάτων των πλάγιων αυτών στοών, όπου σε ορισμένα σημεία διακρίνονται και μικρές κόγχες διαμορφωμένες ειδικά για την τοποθέτηση των λυχναριών. Ελάχιστα είναι τα κινητά ευρήματα που έδωσε η επιφανειακή έρευνα στο εσωτερικό της μεταλλευτικής αυτής στοάς. Από τα όστρακα ωστόσο των αγγείων —κυρίως θραύσματα λύχνων— προκύπτει ότι η αρχαιότερη φάση εκμετάλλευσης του μεταλλείου αυτού μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ., μια εποχή σύγχρονη με τις πληροφορίες του Ηρόδοτου για τα μεταλλεία Κοινύρων, αλλά και σύγχρονη με αντίστοιχες εκμεταλλεύσεις προσχωματικού χρυσού και στο μεταλλείο της ακρόπολης της αρχαίας Θάσου[11].

Μεταλλεία μολύβδου-αργύρου νοτιοδυτικής Θάσου

Στην έρευνα των μεταλλείων μολύβδου-αργύρου νοτιοδυτικής Θάσου, που είχε αρχίσει στα 1979[12] το Max Plank Institut Heidelberg με τη συνεργασία του ΙΓΜΕ Θάσου, πήρε φέτος μέρος και η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για τη συγκέντρωση των αρχαιολογικών ενδείξεων από την περιοχή των αρχαιομεταλλουργικών εργασιών.

Η ομάδα ερεύνησε τις εξής αρχαίες μεταλλευτικές στοές και αποθέσεις σκωριών στην περιοχή Λιμεναρίων-Μαριών, όπου σημειώνονται τα πλουσιότερα κοιτάσματα μολύβδου.

1. Αρχαίες μεταλλευτικές στοές στη θέση «Βούβες». Το μεγαλύτερο μέρος των αρχαίων στοών έχει καταστραφεί από τις νεότερες εκμεταλλεύσεις (μεταλλεία Speidel)[13], που έχουν προχωρήσει πολύ βαθύτερα από τον ορίζοντα των αρχαίων εκμεταλλεύσεων. Ορισμένες ωστόσο από τις αρχαίες στοές έχουν σωθεί στην παρειά του σύγχρονου μεταλλείου, αλλά σε ελάχιστες από αυτές ήταν δυνατή η πρόσβαση. Αρχαιολογικά ευρήματα δε βρέθηκαν στις στοές που ερευνήθηκαν και έτσι προς το παρόν δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση των αρχαίων εκμεταλλεύσεων, που στη θέση αυτή φαίνεται ότι ήταν πολύ εκτεταμένες.

Η επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή εντόπισε ίχνη αρχαίου οικισμού στην πεδινή

9. Naturwissenschaften 66 (1979), σ. 613.

10. Ό.π., 68 (1981), σ. 263. Η στοά ήταν γνωστή στον A. J. Reinach, από τον οποίο οδηγήθηκαν οι A. Muller, A. Koselj που εντόπισαν τη στοά το 1979. Πρβλ. A. Muller, BCH 106 (1982), σ. 413.

11. A. Muller, Thasiaka, BCH, Suppl. V (1979), σ. 334.

12. W. Gentner - E. Pernicka - G. A. Wagner - N. H. Gale - M. Vavelidis, Ancient Lead and Silver Production on Thasos, Greece MPI H (1980) V, 5.

13. J. Speidel, Beiträge zur Kenntnis der Geographie und Lagerstätten der Insel Thasos, Freiburg 1929, σ. 17-42.

περιοχή 2 χλμ. ανατολικά από τα αρχαία μεταλλεία στη θέση «Βαμβακιές».

Η επιφανειακή κεραμική χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και στα ρωμαϊκά χρόνια, εμφανίζονται ωστόσο και λίγα όστρακα βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής.

2. Αρχαίες μεταλλευτικές στοές στη θέση «Κουρλού». Οι σύγχρονες εκμεταλλεύσεις στα κοιτάσματα της περιοχής αυτής δεν εξαφάνισαν τελείως τις αρχαίες μεταλλευτικές στοές[14]. Στις αρχαίες ωστόσο στοές δε βρέθηκαν ενδεικτικά όστρακα κεραμικής που θα βοηθούσαν στη χρονολόγηση.

Οι φυσικοχημικές έρευνες έχουν δείξει ότι τα κοιτάσματα των αρχαίων μεταλλείων της θέσης αυτής εντάσσονται στην ομάδα των μεταλλείων Μαρλού και Παδιά[15].

3. Αρχαίες μεταλλευτικές στοές στη θέση «Κουμαριά». Στην περιοχή «Κουμαριά» οι σύγχρονες εκμεταλλεύσεις έχουν καταστρέψει επίσης σε πολύ μεγάλη έκταση τις αρχαίες στοές[16].

Μετά την καταλογογράφηση των σωζόμενων αρχαίων μεταλλευτικών στοών από την ερευνητική ομάδα, πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό μιας αρχαίας μεταλλευτικής στοάς μολύβδου-αργύρου (Κ54-10)[17].

Από τα θραύσματα των κεραμίδων και των αγγείων, οξυπυθμένων θασιακών αμφορέων κυρίως, που βρέθηκαν στη στοά, προκύπτει μια χρονολόγηση της επίχωσης της στοάς στον 4ο-3ο αι. π.Χ.

Την ίδια εποχή χρονολογείται επίσης και το κτιριακό συγκρότημα που βρέθηκε σε απόσταση 60 μ. ανατολικά από τη στοά Κ54-10. Από το κτίριο αυτό, του οποίου ανασκάφτηκε μόνο ένα τμήμα, αποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενοι χώροι. Το κτίριο καλυπτόταν από κεράμωση λακωνικού τύπου, είναι δε χαρακτηριστική η συχνή εμφάνιση ενσφράγιστων κεραμίδων με τα γνωστά σφραγίσματα Θασίων. Στο στρώμα καταστροφής του κτιρίου βρέθηκαν πολλά θραύσματα οξυπύθμενων θασιακών αμφορέων, καθώς και άλλων μικρότερων άβαφων και μελαμβαφών αγγείων, που χρονολογούνται στα τέλη 4ου και στις αρχές 3ου αι. π.Χ. Την ίδια χρονολόγηση δίνει και ένα χάλκινο νόμισμα Θασίων της ομάδας V των θασιακών νομισμάτων[18], που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής. Θα μπορούσαμε να συνδέσουμε το κτίριο αυτό με εγκαταστάσεις των αρχαίων μεταλλωρύχων, που πιθανότατα, όπως προκύπτει και από την κεραμική της επίχωσης της στοάς Κ54-10, δούλευαν τα μεταλλεία της περιοχής αυτής στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

4. Θέση «Σκριές». Έρευνα στις αποθέσεις εκκαμινευτικών σκωριών στη θέση «Σκριές» βεβαίωσε εκτεταμένες μεταλλουργικές εργασίες παραγωγής μολύβδου και αργύρου στην περιοχή αυτή.

Χαρακτηριστική είναι και η ύπαρξη αρχαίου πύργου κοντά στο σωρό των σκωριών. Από τα όστρακα της επιφανειακής έρευνας στην περιοχή του πύργου προκύπτει μια χρονολόγηση του κτιρίου τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ., με συνέχεια χρήσης του πύργου ως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

5. Ορυχείο όχρας στη θέση «Τζίνες». Στα πλαίσια της έρευνας των μεταλλείων μολύβδου-αργύρου της νοτιοδυτικής Θάσου, πραγματοποιήθηκε από την ίδια ομάδα και η ανακάλυψη του προϊστορικού ορυχείου όχρας στη θέση «Τζίνες» στην περιοχή των μεταλλείων σιδήρου της θέσης «Μαυρόλακκα».

Το ορυχείο είχε ήδη εντοπιστεί από το μηχανικό μεταλλείων της εταιρείας Χονδροδήμου Η. Joung το 1956, αλλά η πρώτη επιφανειακή έρευνα που ακολούθησε το 1961 δεν έδωσε ευρήματα[19].

Το ορυχείο βρίσκεται στο μέτωπο του σύγχρονου μεταλλείου σε ύψος 7 μ. πάνω από το δάπεδο εργασίας και σε βάθος 3-4 μ. κάτω από το επίπεδο του φυσικού εδάφους του λόφου. Αποτελείται από ένα μεγάλο θάλαμο από τη βόρεια πλευρά του οποίου φαίνεται ότι ξεκινά και μια χαμηλότερη στενή στοά, κλειστή σήμερα. Στην επίχωση του θαλάμου βρέθηκαν θραύσματα από κέρατα ελαφιών, καθώς και πολλές κροκάλες, μεταφερμένες στο εσωτερικό της στοάς για να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία εξόρυξης της όχρας από τον αιματίτη.

Αξιοσημείωτη είναι και η εμφάνιση ιχνών από οδοντωτό εργαλείο στη μαλακή επιφάνεια του ασβεστολιθικού κοιτάσματος, το οποίο αποσπασματικά διασχίζει σε ορισμένα σημεία τα συμπαγή τοιχώματα του αιματίτη.

Η ανακάλυψη του ορυχείου αυτού εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μια ειδική ανασκαφική έρευνα προγραμματίστηκε για τη θέση αυτή για το επόμενο έτος.

Μεταλλεία χαλκού

Σε συνδυασμό με την έρευνα για την εξακρίβωση

14. Ό.π., σ. 29.

15. E. Pernicka - W. Todt - G. A. Wagner, Chemische und isotopische Zusammensetzung Früheisenzeitlicher Bleiartefakte aus Thasos, MPI H (1983) V, 37, 14.

16. De Launey, Histoire géologique de Thasos, RA 1888, I, 252.

17. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Β. Πούλιος και Σ. Σαμαρτζίδου.

18. Guide de Thasos, 1967, σ. 188.

19. BCH LXXXV (1961), Chronique, σ. 940.

της προέλευσης του χαλκού, των χάλκινων αντικειμένων του προϊστορικού οικισμού «Καστρί» και τη μελέτη της πρώιμης μεταλλουργίας στην προϊστορική Θάσο, άρχισε η Εφορεία Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το ΙΓΜΕ παράρτημα Λιμεναρίων[20], την έρευνα των μεταλλείων χαλκού της Θάσου. Οι εμφανίσεις χαλκού είναι αρκετά περιορισμένες στη Θάσο σε σύγκριση με την παρουσία των κοιτασμάτων μολύβδου-αργύρου. Το πιο σημαντικό κοίτασμα σημειώνεται στην περιοχή της Μακρυράχης, όπου και η γνωστή ήδη από την εποχή του Speidel μεταλλευτική στοά[21].

1. Μεταλλευτική στοά Μακρυράχης. Στο εσωτερικό της στοάς παράλληλα με την τοπογράφηση και τη δειγματοληψία πραγματοποιήθηκε και μικρή αρχαιολογική έρευνα. Από το βάθος της στοάς, που εμφανίζει μια πολύ εξελιγμένη τεχνική εξόρυξης (λαξευμένα τοιχώματα με κόγχες σε πολλά σημεία για την εναπόθεση των λυχναριών, κλίμακες) βρέθηκαν, στρώμα με θραύσματα κεραμίδων που έχουν φανερά ίχνη καύσης, καθώς και θραύσματα μεγάλων άβαφων αγγείων, ανάμεσα στα οποία εμφανίζονται και θραύσματα οξυπύθμενων θασιακών αμφορέων.

Από την αδρή αυτή κεραμική, δείγματα της οποίας χρονολογήθηκαν με θερμοφωταύγεια, προκύπτει μια λειτουργία του μεταλλείου στην ελληνιστική εποχή[22].

Σε πολύ μικρή απόσταση από το άνοιγμα της στοάς βρίσκεται ένας τεράστιος σωρός εκκαμινευτικών σκωριών.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ποτός

Στη θέση «Σαλονικιού κάγκελο» στα ΝΑ. του οικισμού του Ποτού εντοπίστηκε, ύστερα από διάνοιξη αγροτικού δρόμου η ύπαρξη αρχαίου κτιρίου (πύργου;). Το κτίριο, ένα μέρος του οποίου έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη του δρόμου, χρονολογείται από την επιφανειακή κεραμική στον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Σκάλα Μαριές

Στη δυτική παρειά του δρόμου Σκάλας Μαριών-Μαριών και σε μικρή απόσταση δυτικά από τα Καλύβια Λιμεναρίων, εντοπίστηκε ύστερα από αυθαίρετες ισοπεδώσεις ένας αρχαίος πύργος, μεγάλο μέρος του οποίου έχει καταστραφεί. Από την επιφανειακή κεραμική το κτίριο χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και εμφανίζει διάρκεια ζωής μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κρηνίδες Φιλίππων

Γήπεδο Κοινότητας

Το 1978 σε εκσκαφικές εργασίες για την επέκταση του κοινοτικού αθλητικού γηπέδου Κρηνίδων εντοπίστηκαν τοίχοι κτιρίων[23]. Φέτος ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα και διαπιστώθηκε ότι το δυτικό τμήμα των κτιρίων καταστράφηκε στις εργασίες επέκτασης του γηπέδου το 1978. Επίσης διαπιστώθηκε ότι και στα νότια έγινε κάποια καταστροφή, όταν κατασκευάστηκε γήπεδο μπάσκετ. Ο ανασκαφικός χώρος βρίσκεται έξω από την αρχαία πόλη των Φιλίππων, ανατολικά από την ακρόπολη (Π ί ν. 230 β).

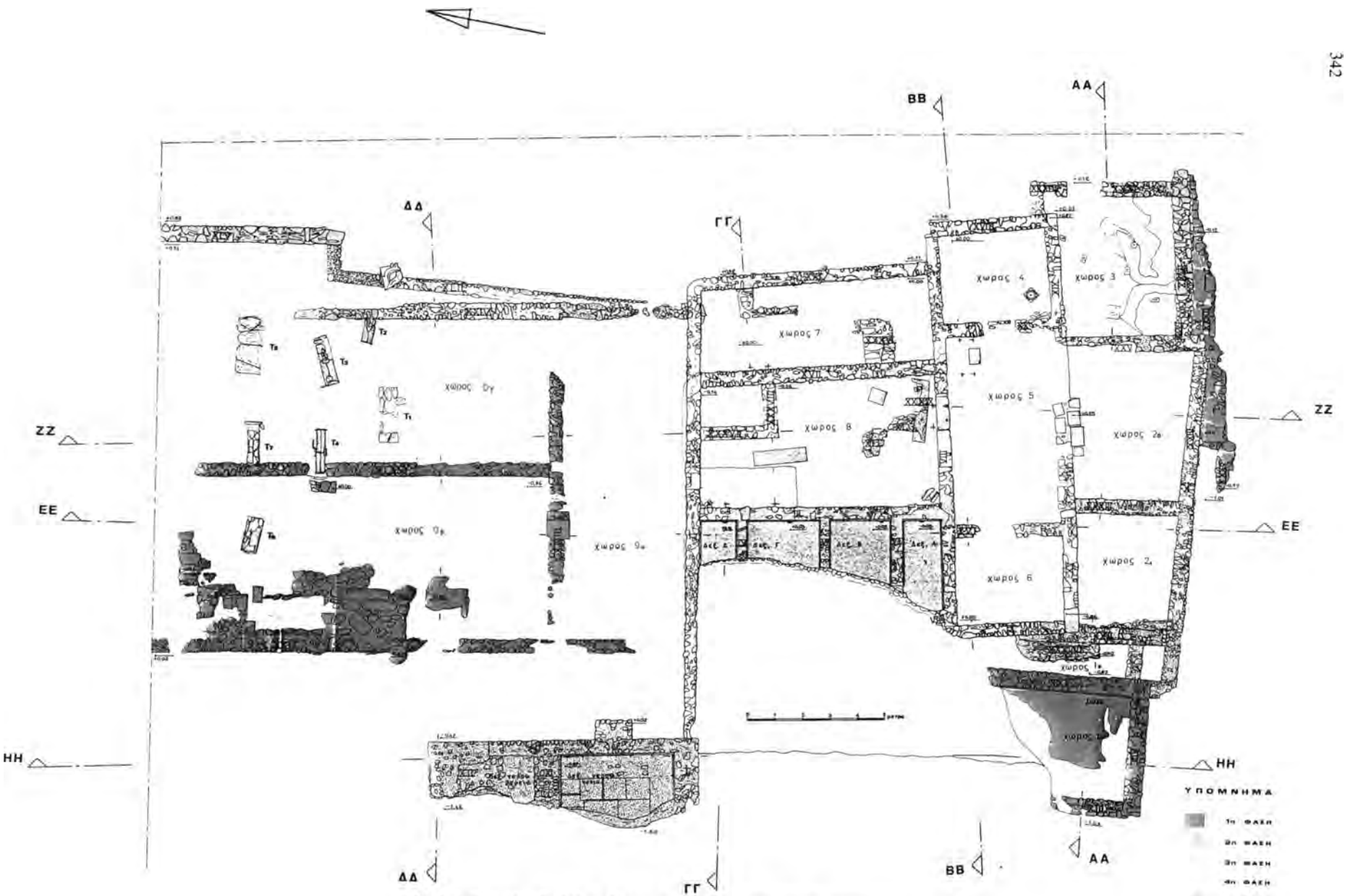
Αποκαλύφθηκαν τρεις κτιριακές φάσεις και αποσπασματικοί τοίχοι από άλλες δύο φάσεις και εφτά τάφοι (Σ χ έ δ. 8). Στην πρώτη φάση που χρονολογείται στα ύστερα ελληνιστικά-ρωμαϊκά χρόνια ανήκει ο χώρος 1α με δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και οι τοίχοι XXXII, XXXV, XXIX, XLIII και XLIV. Στη δεύτερη ρωμαϊκή φάση ανήκει ο τοίχος XLII. Στην τρίτη φάση που χρονολογείται στη ρωμαϊκή-υστερορωμαϊκή περίοδο ανήκουν οι χώροι 1β, 2α, 2β και 3, το νότιο τμήμα στον τοίχο XXIV, τα τμήματα των τοίχων XXXIX, XL και XLI και οι δύο «δεξαμενές» νερού. Στο χώρο 3 υπόστρωμα δαπέδου με ασβεστοκονίαμα και σε μερικά σημεία κομμάτια από μαρμαρόπλακες δείχνουν ότι υπήρχε πλακόστρωτο δάπεδο. Από τις «δεξαμενές» νερού καλύτερα σώζεται η νότια (Π ί ν. 231 α). Στο δάπεδο και τα τοιχώματα των «δεξαμενών» υπήρχε παχύ υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο ήταν πλακόστρωτο και τα τοιχώματα με ορθομαρμάρωση. Σώζονται μερικά κομμάτια από τις μαρμαρόπλακες και τα αποτυπώματά τους στο δάπεδο της νότιας «δεξαμενής». Από το γεγονός ότι στην επίχωση πάνω από το δάπεδο της νότιας «δεξαμενής» βρέθηκαν πολλά κομμάτια επιχρίσματος κόκκινου, κυρίως, χρώματος και κιτρινωπού, γίνεται η υπόθεση ότι η ορθομαρμάρωση ήταν μέχρι ένα ύψος και το πάνω μέρος των τοιχωμά-

20. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων συνεργάστηκε με το γεωλόγο του ΙΓΜΕ Ν. Επιτρόπου, που τοπογράφησε τη στοά και έκανε τη δειγματοληψία.

21. Speidel, ό.π., σ. 33.

22. Χρονολόγηση με θερμοφωταύγεια στο Max Plank Institut Heidelberg.

23. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 292.

Σχέδ. 8. Κρηνίδες Καβάλας. Κοινοτικό γήπεδο. Κάτοψη της ανασκαφής.

των ήταν επιχρισμένο. Από όλα τα παραπάνω ο χαρακτηρισμός των δύο χώρων ως «δεξαμενών» νερού (Σ χ έ δ. 8), δεν ισχύει και μάλλον πρόκειται για δωμάτια λουτρού.

Στα υστερορωμαϊκά χρόνια χρονολογούνται οι εφτά τάφοι που βρέθηκαν στους χώρους 9β και 9γ. Για την κατασκευή των Τ4 και Τ7 καταστράφηκε ένα μέρος του τοίχου XLIV. Από τους εφτά τάφους οι δύο ήταν κιβωτιόσχημοι και οι πέντε κεραμοσκεπείς καλυβίτες. Δεν είχαν κτερίσματα, παρά μόνο ο Τ5 είχε ένα χάλκινο νόμισμα του Μ. Κωνσταντίνου και έξω από τον Τ4 βρέθηκε άλλο ένα του Λικινίου Α΄.

Στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. χρονολογείται το μόνο σχεδόν ολοκληρωμένο κτιριακό συγκρότημα που αποτελείται από τους χώρους 4, 5, 6, 7, 8 και τις δεξαμενές Α, Β, Γ, Δ. Στον τοίχο VIII υπήρχε μαρμάρινο κατώφλι από δύο κομμάτια και με τις μαρμάρινες παραστάδες ριγμένες στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου 8. Στο χώρο 7 υπήρχε εστία, στο χώρο 4 ριγμένη μαρμάρινη βάση αρράβδωτης κολόνας και σε διάφορα σημεία ριγμένες μαρμαρόπλινθοι. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του συγκροτήματος ήταν επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το συγκρότημα παρουσιάζουν οι τέσσερις δεξαμενές στο δυτικό τμήμα, που ένα μέρος τους καταστράφηκε στις εργασίες του 1978 (Π ί ν. 231 β).

Οι σωζόμενες διαστάσεις τους είναι: Α:3 × 1,45 × 0,40, Β:2,30 × 2,20 × 0,35, Γ:1,60 × 2,25 × 0,20 και Δ:1,60 × 1,40 × 0,50 μ.

Το δάπεδο και τα τοιχώματά τους είναι επιχρισμένα με επάλληλα στρώματα υδραυλικού κονιάματος και στην ανατολική πλευρά τους έχουν οπή εκροής (Π ί ν. 232 β). Από την κατασκευή και τη διάταξη των δεξαμενών που είναι παρόμοια με τους ληνούς που βρέθηκαν στις πηγές Βοϊράνης Δράμας[24], βγαίνει το συμπέρασμα ότι και εδώ πρόκειται για ληνούς ή πατητήρια σταφυλιών, μόνο που εδώ δε βρέθηκαν υπολήνια. Ας σημειωθεί ότι πάνω από τον τοίχο XLII βρέθηκε ριγμένο κομμάτι μαρμαρόπλινθου με αυλάκι και κρουνό, που έχει οπωσδήποτε σχέση με ληνό. Επειδή το δυτικό τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος με τους ληνούς καταστράφηκε, όπως και το δυτικό τμήμα των δωματίων λουτρού, δεν μπορούμε να υποθέσουμε σίγουρα κάποια ενσωμάτωση τμήματος της προγενέστερης κτιριακής φάσης και συγκεκριμένα των δωματίων λουτρού στο συγκρότημα του 5ου και 6ου αι. μ.Χ., αν και η απόληξη της δυτικής άκρης του τοίχου ΙΙ στον τοίχο Ι δίνει τη δυνατότητα για μια τέτοια υπόθεση.

Σε μια μεταγενέστερη πέμπτη φάση ανήκουν οι τοίχοι XXVII, XLV και η βόρεια άκρη του τοίχου XXIV.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σε ολόκληρο τον ανασκαφικό χώρο βρέθηκαν αρκετά κομμάτια από καμινεύματα (σκουριές), που πιθανώς έχουν κάποια σχέση με τη λειτουργία των κτιρίων, πριν τη δημιουργία του κτιρίου με τους ληνούς.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο σύγχρονο χωριό των Κρηνίδων, όπου το ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης των Φιλίππων, βρέθηκαν ορισμένα θραύσματα ενεπίγραφων επιτυμβίων στηλών (αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ1418, Λ1426), καθώς και θραύσματα σαρκοφάγων (αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ1421, Λ1422, Λ1423).

Από τον αρχαιολογικό χώρο των Φιλίππων συγκεντρώθηκαν στο Μουσείο Φιλίππων τα θραύσματα αρχιτεκτονικών γλυπτών Λ1424, Λ1425, Λ1420. Ανάμεσα σ' αυτά το πιο αξιόλογο είναι το θραύσμα Λ1420, το οποίο προέρχεται από αμφικίονα της Βασιλικής Α και το οποίο σώζει στη μια πλευρά του επιγραφή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από προγενέστερη χρήση. Η επιγραφή αυτή, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αναφορά τεμένους του Φιλίππου Β΄, ανακαλύφθηκε από τον Ελβετό αρχαιολόγο P. Ducrey και παρουσιάστηκε στο VIII Διεθνές Επιγραφικό Συνέδριο Αθηνών (Οκτώβριος 1982).

Ελευθερούπολη

Στο σύγχρονο νεκροταφείο της Ελευθερούπολης που βρίσκεται στους πρόποδες της αρχαίας ακρόπολης στη θέση «Παλιάμπελα»[25], βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, που περιείχε θησαυρό 41 χάλκινων νομισμάτων (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Ν1334).

Στο λόφο βόρεια από την αρχαία ακρόπολη, βρέθηκε επίσης μια επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη από σχιστόλιθο που σώζει την επιγραφή: *Σωσικράτης / Κρωκίνα / Φαγρήσιος* (Π ί ν. 233 α) (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ1328). Διαστάσεις: ύψ. 1,04, πλ. 0,51, πάχ. 0,07, ύψ. γραμμάτων 0,045, 0,02-0,05 μ.

Η μορφή των γραμμάτων θα μπορούσε να χρονολογήσει την επιγραφή στον 5ο-4ο αι. π.Χ., ενώ η εμφάνιση του τοπωνυμικού Φαγρήσιος αποτελεί την πρώτη επιγραφική μαρτυρία της γνωστής ως τώρα μόνο από τις φιλολογικές πηγές πόλης της Θράκης, χωρίς βέβαια να αποτελεί και αποφασιστικό στοι-

24. ΑΕ 1973, Χρονικά, σ. 36-49.

25. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 332.

χείο για την ταύτιση της αρχαίας ακρόπολης με τον αναφερόμενο ήδη στον Ηρόδοτο Φάγρη[26].

ΕΡΕΥΝΕΣ

Παγγαίο

Άρχισε στα 1981 ένα κοινό ερευνητικό πρόγραμμα του ΙΓΜΕ και της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για τη μελέτη των αρχαίων μεταλλουργικών εργασιών του Παγγαίου και την εξάρτησή τους από τους αρχαίους οικισμούς και ακροπόλεις, που σώζονται σε διάφορες θέσεις του φημισμένου στην αρχαιότητα για τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου βουνού[27].

Πρώτο στάδιο του ερευνητικού προγράμματος καθορίστηκε η συστηματική επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση των λειψάνων της αρχαίας μεταλλουργίας και των αρχαίων οικισμών. Η έρευνα φέτος επεκτάθηκε στη νοτιοδυτική περιοχή του Παγγαίου από την περιοχή της Νικήσιανης ως και την κορυφή «Πιλάφ Τεπέ» και ως την περιοχή Δωματίων και επεσήμανε πέρα από τις γνωστές θέσεις[28], και ένα σημαντικό αριθμό άγνωστων κυρίως μεταλλευτικών στοών (Π ί ν. 233 β-γ).

Η έρευνα στο εσωτερικό των στοών, οι οποίες στο μεγαλύτερο ποσοστό τους καλύπτονται από ασβεστολιθικό επίπαγο, δεν έδωσε χαρακτηριστικά δείγματα κεραμικής, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τη χρονολόγηση. Οι μοναδικές αρχαιολογικές ενδείξεις από την έρευνα των στοών είναι η συγκέντρωση μεταβυζαντινής κεραμικής, η οποία θα μπορούσε να σχετιστεί με τη γνωστή από τους περιηγητές εκμετάλλευση των μεταλλείων του Παγγαίου στην πρώιμη τουρκοκρατία[29].

Γαληψός

Με υπόδειξη της τοπικής ομάδας της Σπηλαιολογικής Εταιρείας πραγματοποίησε η Εφορεία επιφανειακή έρευνα στο σπήλαιο «Αρκουδότρυπα», που βρίσκεται στο Παγγαίο βόρεια από την κοινότητα Γαληψού Νομού Καβάλας. Η αρχαιολογική έρευνα περιορίστηκε στους δύο πρώτους θαλάμους του σπηλαίου, όπου εμφανίζεται πολύ αξιόλογη αρχαιολογική επίχωση, διαταραγμένη σε πολλά σημεία και από λαθρανασκαφές.

Από την κεραμική που συγκεντρώσαμε επιφανειακά και από τη διαταραγμένη επίχωση των λαθρανασκαφών προκύπτει ότι το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν ήδη από την πρώιμη εποχή Χαλκού. Η κεραμική της πρώιμης εποχής Χαλκού είναι χειροποίητη, με λειασμένη ή αδρή καταστανόχρωμη ως επί το πλείστον επιφάνεια και χαρακτηριστικό σχήμα το φιαλόσχημο αγγείο με τις σαλπιγγόσχημες αποφύσεις στο χείλος, γνωστό και από άλλες θέσεις της Μακεδονίας και της Θράκης. Η εμφάνιση και ορισμένων οστράκων με αυλακωτή διακόσμηση του γνωστού τύπου από τη φάση Bronze Ancienne I του οικισμού του Ντικιλί Τας[30] και από τη φάση IV των Σιταγρών[31], τοποθετεί το στρώμα της πρώιμης εποχής Χαλκού του σπηλαίου ανάμεσα στις φάσεις IV και V των Σιταγρών και τις φάσεις Bronze Ancienne I-II του Ντικιλί Τας.

Στο σπήλαιο εμφανίζεται επίσης και ιστορικών χρόνων κεραμική, που αρχίζει από τον 6ο αι. π.Χ. και συνεχίζεται ως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Η Εφορεία προγραμμάτισε ειδική έρευνα για τη μελέτη της στρωματογραφίας του σπηλαίου, το οποίο εμφανίζει την αρχαιότερη ως τώρα φάση κατοίκησης του Παγγαίου. Η εμφάνιση εξάλλου κεραμικής ιστορικών χρόνων είναι πιθανό να σχετίζει το σπήλαιο με τοπικές λατρείες (πρβλ. αντίστοιχη εικόνα στο Σπήλαιο Νυμφών Ηρακλείτσας)[32], ανάμεσα στις οποίες η λατρεία του Διονύσου ήταν η πιο σημαντική στο Παγγαίο[33].

Β. ΠΟΥΛΙΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οφρύνιο

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του πώρινου κτιρίου της θέσης «Τσαρδάκια»[34] (αγρός Λ. Ελμαντζίδη), που είχε αρχίσει το 1980 (Π ί ν. 232 α).

26. Πρβλ. Collart, Philippes, 1937, 76 σημ. 3, όπου ο Φάγρης τοποθετείται δυτικότερα.

27. Πήραν μέρος από το ΙΓΜΕ οι Σωτ. Κουτσινός, γεωλόγος, Β. Ορφανός, μηχανικός μεταλλείων, και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων οι Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, αρχαιολόγος, Β. Πούλιος, αρχαιολόγος.

28. H. Vunger, Pangaion, Ein Gebirge und sein Bergbau, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa, I (1982), σ. 145-172, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

29. P. Belon (1517-1564), Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Inde, Égypte, Arabie et autres pays étranges, Paris 1553, κεφ. 57.

30. J. Deshayes, Zbornik Nar. Myseja, Beograd VI (1970), σ. 28· πρβλ. και M. Seferiades, BCH CVII (1983), σ. 659.

31. C. Renfrew, PPS 36 (1970), σ. 302-304.

32. Γ. Μπακαλάκης, ΠΑΕ 1938, σ. 81 κ.ε.

33. Ηρόδοτος VII, 111.

34. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 424.

Το κτίριο που αποκαλύφθηκε είναι το υπόγειο τμήμα μιας αρκετά μεγάλης πώρινης οικοδομής. Η άποψη αυτή στηρίζεται στα εξής ανασκαφικά δεδομένα: 1. Η εξωτερική πλευρά των τοίχων του κτιρίου δεν είναι λεία, αλλά ακανόνιστα δουλεμένη, επομένως δεν ήταν ορατή. 2. Το τμήμα αυτό του κτιρίου κατασκευάστηκε μέσα στο φυσικό χώμα (σκληρό αμμοχάλικο), και 3. Δε βρέθηκε καμιά είσοδος στο χώρο, γεγονός που φανερώνει ότι η επικοινωνία του με τον επάνω όροφο γινόταν πιθανότατα με κάποια ξύλινη εσωτερική σκάλα που δεν άφησε ίχνη.

Η οροφή του χώρου, πιθανότατα ξύλινη, στηριζόταν στο κέντρο σε τέσσερις οκταγωνικούς πώρινους πεσσούς, που σώζονται κατά χώρα και σε όλο τους το ύψος. Αντίθετα οι τοίχοι του κτίσματος είναι κατεστραμμένοι και μόνο σ' ένα σημείο σώζονται εκτός από τον τοιχοβάτη και δύο σειρές από τους πώρινους δόμους με τους οποίους ήταν χτισμένοι.

Το δάπεδο του κτίσματος ήταν επίσης κατασκευασμένο από τους ίδιους πώρινους δόμους, όπως και οι τοίχοι.

Τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν κομμάτια από πιθάρια, αποθηκευτικοί αμφορείς κυρίως θασιακοί, λυχνάρια, κάνθαροι, πινάκια και μικρά αγγεία μελαμβαφή ή «δυτικής κλιτύος». Επίσης στη βάση του, εκτός από τους πεσσούς που στήριζαν την οροφή του χώρου, βρέθηκε σε ένα κλειστό αγγείο ένας «θησαυρός» χάλκινων νομισμάτων εποχής Αντίγονου Γονατά. Η κεραμική και τα νομίσματα αυτά, αλλά και τα άλλα νομίσματα που βρέθηκαν σκόρπια μέσα στο κτίριο συνηγορούν για μια χρονολόγηση της καταστροφής του κτιρίου στον 3ο αι. π.Χ.

Σχετικά με τη χρήση του χώρου η άποψή μου είναι ότι αποτελούσε την υπόγεια αποθήκη κάποιας αγροικίας της περιοχής ή ακόμη την αποθήκη-κελάρι κάποιου πανδοχείου γιατί το κτίριο βρίσκεται κοντά στον αρχαίο δρόμο, που μετά το Στρυμόνα προχωρούσε στα ανατολικά ακολουθώντας τις νότιες υπώρειες του Παγγαίου.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από την περιοχή του Οφρυνίου προέρχεται η επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη που παραδόθηκε το 1981 στο Μουσείο Καβάλας (αριθ. ευρ. Λ1286). Η στήλη διακοσμείται με οικογενειακό ανάγλυφο και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Νέα Καρβάλη

Στην παραλία της Νέας Καρβάλης βρέθηκε οξυπύθμενος αμφορέας που παραδόθηκε στο Μουσείο Καβάλας (αριθ. ευρ. Α14038).

Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αμφίπολη

Αρχαία πόλη

Συνεχίστηκαν οι έρευνες στην αρχαία πόλη από το Δημήτρη Λαζαρίδη και στον τομέα των Παλαιοχριστιανικών Βασιλικών από τον Ευστάθιο Στίκα (πρβλ. Έργον, ΑΕ 1981, σ. 91-153 και ΠΑΕ 1981, σ. 18-32).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ένας σημαντικός αριθμός γλυπτών και θραυσμάτων επιγραφών βρέθηκαν τυχαία στην Αμφίπολη το 1981 και παραδόθηκαν στο Μουσείο Καβάλας. Ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζουν ορισμένες επιτύμβιες στήλες ελληνιστικών (π.χ. αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ1312, Λ1298), ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και παλαιοχριστιανικών χρόνων (αριθ. ευρ. Λ1292). Αναφέρουμε επίσης ένα θραύσμα αναθηματικής επιγραφής με κατάλογο ονομάτων (αριθ. ευρ. Λ1293) και μια πολύ ενδιαφέρουσα τιμητική επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, με την οποία τιμάται από τον ιερέα και τους υποστόλους της Ίσιδας ο Αύλος Ανθέστιος ως τριηραρχήσας «καλῶς».

Νέα Κερδύλλια (αρχαία Άργιλος)

Με την αρχαία πόλη Άργιλο πρέπει να σχετίζεται ο κιβωτιόσχημος τάφος που βρέθηκε σε μικρή απόσταση από τον Β΄ Μακεδονικό Τάφο στο χωράφι Αστέριου Κουτλούδη[35]. Ο τάφος χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Αρχαιότερος είναι ένας δεύτερος τάφος που βρέθηκε στην παραλία του λόφου «Παλιόκαστρο», όπου τοποθετείται η αρχαία Άργιλος. Ο τάφος, που βρέθηκε πολύ κατεστραμμένος ύστερα από ισοπεδώσεις, ήταν κεραμοσκεπής και περιείχε τέσσερις μελανόμορφες ληκύθους των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Η παρουσία του αποτελεί οπωσδήποτε ένδειξη για την αναζήτηση νεκροταφείου και στην κάτω από την αρχαία ακρόπολη παραλία[36].

Αλιστράτη

Στη θέση «Πανωκκλήσι», 5 χλμ. ΒΑ. του χωριού, υποδείχθηκε θραύσμα ρωμαϊκής σαρκοφάγου με τμήμα επιγραφής. Στην περιοχή της Αλιστράτης βρίσκονται κατά καιρούς διάσπαρτοι τάφοι, που χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. ως τους ελληνι-

35. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 296.
36. Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις και Άργιλος, 1972, σ. 69 κ.ε.

στικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς και θραύσματα επιτύμβιων στηλών ρωμαϊκών χρόνων. Τα παραπάνω ευρήματα βεβαιώνουν την ύπαρξη κάποιας αρχαίας κώμης, η θέση της οποίας ωστόσο δεν έχει προσδιοριστεί[37].

Νέα Ζίχνη

Στη θέση «Βίγλες» 6-7 χλμ. ΝΔ. της κοινότητας, εντοπίστηκε από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Σ. Σαμαρτζίδου οικισμός αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Στρυμονικό

Στην περιοχή του Στρυμονικού βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με αγγεία που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Α3939-Α3941).

Νικόκλεια

Από λαθρανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Νικόκλειας Σερρών, προέρχονται ορισμένα αγγεία που κατασχέθηκαν από το Αστυνομικό Τμήμα Νιγρίτας. Στην περιοχή της Νικόκλειας είναι εντοπισμένοι αρχαίοι οικισμοί τόσο στην πεδιάδα (πρβλ. οικισμό κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στη θέση «Μογγίλα») όσο και στην ορεινή περιοχή[38].

Τέρπνη

Από την ακρόπολη του Αγίου Μανδηλίου, όπου είναι εντοπισμένη αρχαία πόλη ύστερων κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[39], προέρχεται αναθηματική επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων αφιερωμένη στο Δία και στην Ήρα (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ1297), καθώς και ανάγλυφο θρακός ιππέως (αριθ. ευρ. Λ1295) και ιωνικό κιονόκρανο (αριθ. ευρ. Λ1296).

Ορέσκεια

Από την περιοχή της αρχαίας πόλης που βρίσκεται στην Κοινότητα Ορέσκειας προέρχεται το ανάγλυφο (αριθ. ευρ. Λ1310 Μουσείου Καβάλας).

37. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 468.

38. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 530, Δ. Σαμσάρη, Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας, 1976, σ. 119.

39. Επιφανειακή κεραμική από το λόφο Άγιος Μανδήλιος. Περισσότερες ενδείξεις από το νεκροταφείο της άγνωστης αυτής αρχαίας πόλης. Πρβλ. και μακεδονικό τάφο, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 365.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Φωτολείβος

Στη θέση «Ισλάν Τεπέ» εντοπίστηκε από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Σ. Σαμαρτζίδου οικισμός ελληνιστικών χρόνων.

Χαριτωμένη

Μεταφέρθηκε στο Μουσείο Φιλίππων η γνωστή μεγάλη ενεπίγραφη σαρκοφάγος που βρισκόταν στην πλατεία του χωριού[40].

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

THASOS

Artemision

La fouille, qui a duré quatre semaines et a occupé douze ouvriers, a permis de préciser les limites du sanctuaire, en découvrant que son angle Nord-Ouest était occupé par une maison, dont le premier état semble remonter au début du IVe s. et être donc antérieur à la construction du mur de péribole dégagé en 1965, 1979 et 1980. Cette maison, qui n'a pu être explorée que pour une petite partie, a subsisté, sous diverses formes, entre le IVe s. av. J.-C. et le IIIe-IVe s. ap. J.-C.

A l'intérieur du péribole —au S.-E. du mur A—, sous le remblai de la terrasse, riche en figurines de terre cuite et en protomes, ont été mis au jour les restes de construction qui peuvent appartenir à des maisons antérieures à l'établissement de la terrasse.

Un fragment de koré de marbre (P l. 234 a) a été retrouvé dans le remblai de la terrasse inférieure du sanctuaire et une statue féminine acéphale (P l. 235 a) a été retirée d'un mur tardif. Un lot de quinze amphores thasiennes complètes, parmi lesquelles six timbrées, a été trouvé dans une fosse creusée dans la maison à l'angle du péribole. Dans le remblai de l'état 2 de cette même maison, un nombre important de monnaies de bronze thasiennes du IVe s. a été recueilli.

La poursuite de la fouille devrait permettre de mieux connaître cette maison et de comprendre sa relation au sanctuaire.

A. JACQUEMIN

40. A. Salac, BCH 57 (1923), σ. 61.

Monument de Thersilochos

La campagne 1981 a duré deux semaines avec un effectif de 12 ouvriers et l'appoint d'une pelle mécanique. Elle a permis de dégager tout le centre du monument, c'est à dire l'espace compris entre les 4 côtés de la colonnade intérieure. Cette zone n'avait été l'objet que de sondages ponctuels (en 1934) et a été, cette fois, entièrement vidée. On a ainsi obtenu la preuve que le milieu de la salle était, dans l'Antiquité, complètement libre (sans autel ni dispositif quelconque), ce qui s'avèrera très important pour établir la destination de ce monument. Après relevé et photographie, cette partie a été réenfouie, le prostôon étant seul destiné à demeurer à l'air libre.

J. DES COURTILS

Terrain Valma

Au cours de la campagne 1981 dans le terrain Valma, quelques sondages ont été pratiquées à l'Est de la rue du Théâtre; cependant, l'essentiel des efforts a porté sur l'extension de la fouille du bâtiment paléochrétien situé au Nord-Ouest de l'Artémision.

Au Sud-Ouest de la grande salle de plan rectangulaire précédemment dégagée, ont été mis au jour des thermes privés. D'une pièce à deux absides, où il faut peut-être voir l'*apodyterium*, partait un dégagement qui, à l'origine, a pu donner sur la rue de l'Acropole, mais dont l'extrémité Sud a été ultérieurement fermée par l'adjonction d'une petite piscine (dimensions intérieures: 2,70 × 2,30 m.), dallée et plaquée de marbre. A partir de ce dégagement, on accédait vers l'Ouest à deux pièces à hypocauste (les *suspensurae* ont disparu), disposées en enfilade (P l. 234 c). De nombreux fragments d'enduits peints provenant d'un état antérieur se trouvaient mêlés à la couche de destruction de la première; dans la seconde, un sondage pratiqué sous la chambre de chauffe a révélé l'existence d'un hypocauste plus ancien et à voûtes.

Au Sud-Ouest et à l'extérieur de cet ensemble, s'étend une cour bordée, du côté de la rue de l'Acropole, par un muret de facture médiocre. C'est dans cette cour que s'ouvraient les foyers des deux hypocaustes et que s'évacuaient les eaux de la piscine. Dans l'épaisse couche de cendres et de suie qui la recouvrait, on a trouvé le torse viril d'une statue-portrait (P l. 234 b).

A. MULLER - D. MULLIEZ

Sondage Divanakis-Voulgaridis

A la demande de l'Ephorie des Antiquités Classiques de Kavala, un sondage a été conduit au cours de l'été 1981 dans les terrains Divanakis et Voulgaridis. Ces deux terrains voisins jouxtent à l'Est le terrain Tokatlis, fouillé en 1964 par Y. Garlan, qui avait mis au jour les vestiges d'un "important bâtiment paléochrétien" (cf. BCH 89 (1965), p. 935-948 pour le rapport de fouilles, et p. 567-583 pour l'étude des mosaïques découvertes dans ce bâtiment). Le nouveau sondage devait donc permettre de compléter le plan de l'édifice et d'en mieux assurer la destination. Cependant, le niveau particulièrement élevé de la nappe phréatique, rencontrée 0,60 m. plus haut que lors du sondage de 1964, a interdit une fouille profonde, la seule qui aurait été susceptible de fournir des indications chronologiques autres que relatives.

De l'Ouest vers l'Est, voici les principales structures reconnues (pour rendre la description plus claire, on considérera que la cour fouillée en 1964 est orientée selon l'axe Est-Ouest): l'angle Nord-Est de la cour dallée de marbre a été dégagé, ainsi que le péristyle qui lui correspond. Du péristyle Est, où l'on a pu s'assurer de l'existence d'un sol de mosaïques à motif géométrique appartenant à un état antérieur, on accédait à une pièce rectangulaire (6,55 × 4,45 m.); une baie initialement pratiquée dans le mur Sud de cette pièce a été par la suite murée. Plus à l'Est encore, on a partiellement fouillé une seconde pièce, dont les relations avec la précédente ont varié au cours des différentes occupations, comme l'attestent divers remaniements du mur de séparation. Les derniers états de cette pièce sont notamment marqués par une surélévation sensible du niveau de sol, phénomène qui ne se rencontre pas dans le reste du bâtiment tel qu'il nous est connu et qui a pour heureuse conséquence de faciliter certaines observations interdites partout ailleurs par la présence de la nappe phréatique. C'est ainsi que l'on a pu reconnaître une couche d'occupation caractérisée, d'une épaisseur maximale de 0,13 m. qui a livré, lors d'un sondage ponctuel, quatorze monnaies appartenant toutes au dernier quart du IVème siècle ou aux premières années du Vème siècle; c'est à cette phase d'occupation que correspond vraisemblablement le seuil mis au jour dans le mur Est et qui donne accès à une zone dallée de marbre. Les modifications qui suivent datent des premières années du Vème siècle ou leur sont de peu postérieures: après avoir doublé le mur Nord, à l'origine plus étroit à cet endroit, on a recouvert le sol de plaques de terre-cuite et ménagé, dans le mur Ouest, une nouvelle porte mettant les deux pièces décrites en communication (P l. 235 b). Comme la surélévation des sols n'a pas affecté la première de ces pièces, on peut supposer que le niveau original (approximativement celui des mosaïques du péristyle) y a été conservé, peu ou prou relevé, et qu'un escalier de bois compensait les quelque 0,90 m. de dénivellation entre les deux pièces: une cavité de 0,12 × 0,15 m., pratiquée dans le mur et à proximité du seuil resté en place est toutefois le seul élément de nature à valider une telle hypothèse dans la situation actuelle. Ajoutons, enfin, que si le sondage de 1981 a permis une extension de 19 mètres vers l'Est par rapport à celui de 1964, la limite du bâtiment, apparte-

nant à l'architecture civile et non religieuse, n'a toujours pas été trouvée.

Au Nord du bâtiment, court un passage large d'un peu plus de deux mètres (P l. 235 c), auquel on accédait notamment depuis le péristyle Nord, où Y. Garlan avait dégagé le seuil d'une "large porte". Ce passage est bordé sur l'autre côté par un mur portant des marques évidentes de remaniement: il ne fait pas de doute qu'il y avait là à l'origine un bâtiment, dont on a pu repérer le retour Est et une baie. A une date et pour des raisons qu'aucun indice ne permet de déterminer, la baie a été fermée et la ligne du mur bordant le passage prolongée par une construction en légère saillie.

D. MULLIEZ

Kalonero

Une brève campagne de fouilles s'est déroulée à Kalonero, sur la côte orientale de l'île, dans un dépotoir de potiers repéré l'année passée. Au milieu d'une végétation très dense ont été recueillis, dans des éboulis pierreux dépourvus de toute stratigraphie, 1726 timbres amphoriques qui se répartissent en 68 types identifiables: 27 de genre ancien marqués au nom des fabricants Aristagorès, Dèmalkès et, semble-t-il, Léophontos; 33 de genre récent (29 des années 340-310 et 4 des environs de 270); 8 de genres divers. En fonction de la succession de ces fabricants se classent automatiquement bon nombre d'éponymes d'époque ancienne, dont certains ont été identifiés ici pour la première fois: *Πει(--)*, le monogramme A, le pilos figurant en attribut secondaire (P l. 236 c), auquel on peut, par analogie, ajouter l'arc dans son carquois. La chronologie des premiers timbres récents s'est précisée par comparaison avec les données de Koukos et de Vamvouri Ammoudia, tandis que se confirmait l'interprétation que j'en avais donnée dans les Thasiaca en 1979 (p. 213-268). En découlent enfin de nombreux enseignements sur l'origine sociale des "fabricants" et sur les raisons du timbrage, que j'ai commencé à exposer dans un article des Annales 1982.

On s'est d'autre part aperçu que les éboulis de pierre étaient certainement dus, en partie, à des exploitations minières de surface (cf. l'article de T. Kozelj et A. Muller dans le premier fascicule du BCH 1982). En portent, me semble-t-il, témoignage (plutôt que des activités céramiques): une masse en fer (P l. 236 b); un gros mur en Π (P l. 236 d) soutenant une terrasse pleine de cailloux concassés et parsemée du tuiles et de petits parpaings de marbre; un bâtiment rectangulaire aux murs épais de 60 cm., qu'un sondage externe (l'intérieur ayant été vidé par des fouilleurs clandestins) a permis de dater à l'époque romaine (P l. 236 a).

Kalami

On a poursuivi la lecture des inscriptions rupestres à caractère pédérastique découvertes l'an passé, et mis au point la publication parue dans le premier fascicule du BCH 1982.

Y. GARLAN

DIKILI TASH

L'équipe chargée de publier les fouilles de J. Deshayes a repris l'étude du matériel entreposé à la maison de fouilles de Dikili Tash, ainsi que dans les musées de Philippes et de Kavala. Dirigée par R. Treuil, elle comprenait cette année I. Cerceau, L. Karali-Yannacopoulos, Chr. Marangou, C. Pellerin et M. Séfériadès. L'essentiel du travail a été effectué en octobre, à la suite du Symposium de Xanthi sur le Néolithique Récent et l'Age du Bronze, mais L. Karali-Yannacopoulos avait séjourné en juin sur le site.

L'étude des niveaux néolithiques a progressé de façon notable. L'habitat néolithique en Macédoine a fait l'objet d'une communication au Symposium (R. Treuil). La céramique du Néolithique Moyen a été inventoriée et une typologie en a été élaborée (C. Pellerin). Les figurines des diverses phases ont été étudiées (Chr. Marangou), ainsi que les éléments de parure (L. Karali-Yannacopoulos).

L'étude des moyens de subsistance a également été abordée. Un relevé de la végétation actuelle a été effectué, ainsi qu'un inventaire des vestiges végétaux provenant des fouilles (I. Cerceau). La faune malacologique a fait l'objet d'un tri et d'un premier examen (L. Karali-Yannacopoulos).

Le programme des prochaines campagnes prévoit la poursuite des travaux engagés en 1981, le début de nouvelles études (outillage, céramique du Néolithique Récent, faune) et l'achèvement de la publication des niveaux de l'Age du Bronze.

R. TREUIL

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στον τομέα του δυτικού τείχους των αρχαίων Αβδήρων, συνεχίστηκε και το 1981 η ανασκαφή με την έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος της τομής, διαστ. 2,50 × 52,50 μ., που είχε γίνει το 1978 για τη διαπλάτυνση της μεγάλης τάφρου, στα δυτικά της πύλης του τείχους. Στην τομή αυτή είχε αποκαλυφθεί ένα ακόμη τμήμα του εκτεταμένου χριστιανικού νεκροταφείου, που δημιουργήθηκε πάνω από τα ερείπια της πύλης[1].

Το εσωτερικό των τάφων αυτών είχε ερευνηθεί το 1979[2], έτσι με τη φετινή ανασκαφή διαλύθηκαν οι τάφοι αυτοί (που καλύπτονταν από πολύ μικρή επίχωση) και η έρευνα προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος (μέχρι 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), όπου αποκαλύφθηκε ένα δεύτερο επίπεδο από 19 τάφους συνολικά. Οι περισσότεροι είναι του τύπου των προηγούμενων τάφων, δηλαδή κιβωτιόσχημοι, με κάλυψη από πλακόσχημες πέτρες οι περισσότεροι, ενώ λείπουν οι καλυπτήριες πέτρες μερικών. Από τους τάφους αυτούς μόνο οι τρεις είναι παιδικοί, οι υπόλοιποι ανήκουν σε ενήλικα άτομα. Στους κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν εσωτερικά φέτος, πρέπει να προστεθούν και δύο ακόμη ακτέριστες ελεύθερες ταφές, που ανήκαν σε ενήλικα άτομα.

Οι τάφοι αυτοί, όπως και όλοι οι υπόλοιποι του χριστιανικού νεκροταφείου, είχαν τοποθετηθεί πάνω ή ανάμεσα στα ερείπια κτισμάτων μεταγενέστερων του κλασικού τείχους (υστερορωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών)· από τα κτίσματα αυτά σώθηκαν υπολείμματα σαθρών τοίχων ή θεμελίων, που είχαν αρχίσει να διακρίνονται ήδη στο πρώτο επίπεδο των τάφων. Με την ανασκαφή σε μεγαλύτερο βάθος του δεύτερου επιπέδου, αποκαλύφθηκαν καλύτερα οι τοίχοι αυτοί. Έτσι διαπιστώθηκε ότι ένας τοίχος (Δ), χτισμένος με πέτρες και λάσπη, που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και σώζεται σε μήκος 7,50 μ., αποτελεί την προς Β. συνέχεια του τοίχου Α με το μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι, που αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του 1978[3] και φαίνεται πως ανήκει στο ίδιο κτίσμα με εκείνον (Πίν. 237 α). Με το κτίσμα αυτό πρέπει να σχετίζεται και τμήμα ανοιχτού πήλινου αγωγού, που αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του ερευνούμενου χώρου, δίπλα στη δυτική πλευρά του κατωφλιού, καθώς επίσης και αρκετά μεγάλης έκτασης στρώση από τριμμένα θαλασσινά όστρεα, που πιθανώς αποτελούσαν υπόστρωμα κάποιου δαπέδου ή δάπεδο υπαίθριου χώρου, στα δυτικά του τοίχου Α. Μέσα σε αυτό το δάπεδο ήταν κάθετα τοποθετημένο ένα μεγάλο πιθάρι (πιθανότατα αποθηκευτικό), διαμ. 1,10 μ., του οποίου σώθηκε μόνο το κάτω μισό μέρος (Πίν. 237 β). Ένα μικρότερο τμήμα του δαπέδου εντοπίστηκε βορειότερα, δυτικά του τοίχου Δ, που επικαλύπτεται όμως εν μέρει, από ένα στρώμα καταστροφής από φωτιά. Γενικότερα, η επίχωση σε αυτό το βορειότερο τμήμα της τομής, όπου η διάταξη των χριστιανικών τάφων είναι πολύ πυκνή, ήταν πολύ διαταραγμένη, εξαιτίας των αλλεπάλληλων, διαδοχικών χρήσεων του χώρου.

Όπως φαίνεται από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, στο χώρο αυτό, μετά την καταστροφή και την εγκατάλειψη του κλασικού τείχους, στην περιοχή της δυτικής πύλης του, στα ύστερα ρωμαϊκά και τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, εποχή ραγδαίας παρακμής της πόλης, χτίστηκαν πρόχειρα από τους λίγους πλέον κατοίκους των Αβδήρων, κάποιες ευτελείς κατοικίες από το οικοδομικό υλικό των αρχαιότερων ερειπίων. Η τρίκογχη απόληξη της ανατολικής πλευράς μικρού κτίσματος, πιθανότατα παρεκκλησίου, που αποκαλύφθηκε το 1978, πρέπει να σχετίζεται με τις κατοικίες αυτές, ενώ το τμήμα τόξου, μήκ. 2,72 μ., που αποκαλύφθηκε φέτος στη δυτική παρειά της τομής και που σώζεται σε ύψος 0,90 μ., φαίνεται πως ανήκει στην ημικυκλική κόγχη ενός μεγάλου κτιρίου, πιθανότατα βασιλικής, χτισμένου σε επαφή σχεδόν με το τρίκογχο παρεκκλήσι.

Σε μία επόμενη φάση, όταν ο χώρος έπαψε να κατοικείται (ίσως οι κάτοικοι του οικισμού αποτραβήχτηκαν στον παρακείμενο λόφο της βυζαντινής ακρόπολης), επάνω από τα ερείπια των κατοικιών και των εκκλησιαστικών κτιρίων δημιουργήθηκε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο από κιβωτιόσχημους κυρίως τάφους, που από τα λιγοστά κτερίσματά τους, μπορούν να χρονολογηθούν μετά τον 9ο αι. μ.Χ.[4] Για την κατασκευή των τάφων αυτών χρησιμοποιήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις παλιότερο οικοδομικό υλικό, ακόμη και θραύσματα γλυπτών, όπως ένα απότμημα μικρού αναγλύφου με παράσταση νεκροδείπνου (;) στο ένα πλευρικό τοίχωμα του τάφου CCLII.

1. Βλ. ΠΑΕ 1978, σ. 76-79.
2. Βλ. ΠΑΕ 1979, σ. 101-105, εικ. 1.
3. Βλ. ΠΑΕ 1978, σ. 76, πίν. 66α, β.
4. Βλ. ΠΑΕ 1978, σ. 78 και ΠΑΕ 1979, σ. 104.

Από τη διαταραγμένη επίχωση του χώρου που ερευνήθηκε, προέρχονται πολύ λίγα ευρήματα διαφόρων εποχών· απ' αυτά αναφέρουμε εδώ μερικά χάλκινα νομίσματα Αβδήρων του 4ου-3ου αι. π.Χ., ένα της Θάσου (250-280 π.Χ.) και ένα του βασιλιά Ροιμητάλκου Β΄ (19-36 μ.Χ.). Βρέθηκαν επίσης: ένα πήλινο λυχνάρι του 2ου-1ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 238 α), θραύσματα πήλινων ειδωλίων (Π ί ν. 238 γ), πήλινη προτομή Διονύσου από ανάγλυφη διακόσμηση αγγείου (υστεροελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων) (Π ί ν. 238 β) και μία χάλκινη βελόνα για πλέξιμο διχτυών (σχαλίς).

Ένα άλλο σημείο περιορισμένης έρευνας για φέτος ήταν ο χώρος μεταξύ του βόρειου πύργου της πύλης και της προς Β. συνέχειας του τείχους. Εδώ, με την έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος (μέχρι 0,90 μ. από το ψηλότερα σωζόμενο στο σημείο αυτό τμήμα του τείχους), διαπιστώθηκε ένα στρώμα καταστροφής από κορινθιακούς στρωτήρες στέγης, που φέρουν ερυθρόχρωμο επίχρισμα (Π ί ν. 239 α). Πιθανώς προέρχονται από τη στέγη κάποιου κτίσματος εξωτερικά του τείχους ή κάποιου στέγαστρου του ίδιου του τείχους. Ανάμεσα στα θραύσματα των στρωτήρων βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αβδήρων του 4ου-3ου αι. π.Χ., που θα μπορούσε ίσως να χρονολογήσει το στρώμα καταστροφής, καθώς επίσης και δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων Θάσου, η μία με επιγραφή *ΑΣΤΥΚΡΕΩΝ/ΘΑΣΙΩΝ* και τόξο, η άλλη με επιγραφή *ΘΑΣΙΩ Ν/ΓΟΡΓΟΣ* και αμφορέα[5].

Τέλος, κατά τη διαμόρφωση του χώρου μεταξύ του συγκροτήματος της δυτικής πύλης του τείχους και του τοίχου Δ, βρέθηκαν ένα πήλινο σφονδύλι με διάστικτη διακόσμηση και μία χάλκινη απομίμηση εφηλίδας, διακοσμητική πόρτας ή άλλης κατασκευής.

1. Στη θέση **Τουζλά-γκιολ** (= Αλμυρή λίμνη) της περιοχής της αρχαίας νεκρόπολης των Αβδήρων, στον αγρό του Παντ. Δερμετζόγλου, όπου διανοίχθηκε καινούργιος δρόμος, αποκαλύφθηκαν δύο πώρινες και δύο πήλινες σαρκοφάγοι, από τις οποίες η μία πήλινη ήταν παιδική.

Όλες ήταν από παλιά συλημένες ή κατεστραμμένες από τη συνεχή καλλιέργεια της περιοχής, εξαιτίας της οποίας η επίχωση των τύμβων που καλύπτουν τους τάφους διαρκώς μετακινείται από τις καλλιεργητικές μηχανές, που παρασύρουν και καταστρέφουν τους τάφους. Έτσι, στις τρεις σαρκοφάγους βρέθηκαν ελάχιστα υπολείμματα από τους σκελετούς που περιείχαν, ενώ στην παιδική, μήκ. 0,62 μ., σαρκοφάγο τα οστά είχαν τελείως αποσαθρωθεί. Της μίας πώρινης σαρκοφάγου σώθηκε στη θέση της μόνο η πλάκα του πυθμένα· πάνω σ' αυτή βρέθηκε σπασμένο μαρμάρινο αλάβαστρο, που συγκολλήθηκε κατά το ήμισυ. Από την εξέταση των κομματιών της μεγάλης πήλινης σαρκοφάγου, διαπιστώθηκε ότι αυτή έφερε επίπεδο κάλυμμα, αποτελούμενο από δύο μέρη, ενώ το περιχείλωμά της περιτρεχόταν εξωτερικά και εσωτερικά από ιωνικό κυμάτιο, διακοσμημένο με «λόγχες και ωά». Το εσωτερικό της σαρκοφάγου ήταν βαμμένο με εξίτηλο, βαθύ κόκκινο χρώμα. Μία πέμπτη πώρινη σαρκοφάγος, που αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση από τις προηγούμενες, αν και ήταν εν μέρει κατεστραμμένη, διέσωσε στο εσωτερικό της αδιατάραχτη ταφή, που ανήκε σε μία μεγάλης ηλικίας γυναίκα, όπως προέκυψε από την ανθρωπολογική μελέτη του σκελετού. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

2. Στην ίδια περιοχή, στον αγρό του Βασ. Κιριακτσή, αποκαλύφθηκε με την ίδια αφορμή της διάνοιξης του αγροτικού δρόμου, μία μεγάλη πήλινη σαρκοφάγος, με προσανατολισμό από ΒΔ.-ΝΑ. Καλυπτόταν από αμφικλινές κάλυμμα με διπλές αετωματικές απολήξεις στις στενές πλευρές του. Το αρχικό (*Μ*) του κατασκευαστή της σαρκοφάγου ή του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου είναι χαραγμένο κοντά στις αετωματικές απολήξεις και των δύο άκρων του καλύμματος. Το περιχείλωμα της σαρκοφάγου περιτρέχεται εξωτερικά από ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο στη μία στενή και στη μία μακριά πλευρά, ενώ είναι ακόσμητο στις δύο άλλες πλευρές. Εσωτερικά και οι τέσσερις πλευρές διακοσμούνται με λεπτότερο και χαμηλότερο ιωνικό κυμάτιο (Π ί ν. 239 β). Το πάνω μέρος του περιχειλώματος καλύπτεται από κόκκινο επίχρισμα, ενώ το εσωτερικό του πυθμένα της σαρκοφάγου με μαύρο εξίτηλο χρώμα.

Το εσωτερικό της σαρκοφάγου ήταν γεμάτο με χώμα, ενώ στο κάτω μέρος υπήρχε ένα παχύ στρώμα άμμου, που κάλυπτε τον αποσαθρωμένο σκελετό μιας γυναίκας, όπως έδειξε η ανθρωπολογική μελέτη του σκελετού. Δίπλα στο κεφάλι της νεκρής βρέθηκε μία απλή χάλκινη καρφίδα για τη στερέωση των μαλλιών. Έξω από τη νοτιοδυτική γωνία της σαρκοφάγου βρέθηκε ένας σπασμένος άβαφος αμφορέας.

Σαρκοφάγοι αυτού του τύπου έχουν βρεθεί και άλλοτε στα Άβδηρα και στη γειτονική Μεσημβρία και χρονολογούνται συνήθως στον 4ο αι. π.Χ.

3. Στη θέση **Τσακάλ-τεπέ** της περιοχής του αρχαίου νεκροταφείου των Αβδήρων, αποκαλύφθηκαν στον αγρό του Αναστ. Αρβανιτίδη δύο μεγάλες πώρινες σαρκοφάγοι. Και οι δύο ήταν διαλυμένες και συλημένες από παλιά.

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

α) Επειδή ο τομέας της δυτικής πύλης τα τελευ-

5. Τα ονόματα Αστυκρέων και Γόργος δεν είναι πολύ συχνά σε αμφορείς της Θάσου, βλ. σχετικά A. M. Bon - Ant. Bon, Les timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes IV, Paris 1957, αριθ. 448 και 501-509 αντίστοιχα.

ταία χρόνια πλημμυρίζει από τις βροχοπτώσεις με νερά τα οποία δε βρίσκουν διέξοδο προς τη θάλασσα, λόγω του μεγάλου βάθους των σκαμμάτων του χώρου, διανοίχθηκε μία αποστραγγιστική τάφρος έξω και σε μικρή απόσταση από τον αρχαιολογικό χώρο. Η τάφρος αυτή οδηγεί στη θάλασσα τα λιμνάζοντα νερά του χώρου, με αποτέλεσμα το πρόβλημα των στάσιμων νερών να λυθεί οριστικά.

β) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης του λεγόμενου «αρχοντικού Παμουκτσόγλου», το οποίο από το 1978 είχε αποκτήσει και είχε αρχίσει να επισκευάζει η Εφορεία μας στη σύγχρονη κωμόπολη των Αβδήρων. Το αρχοντικό αυτό, από τα ωραιότερα δείγματα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στη Θράκη, πρόκειται να χρησιμεύσει για κατάλυμα, αποθήκη και εργαστήριο για τις ανάγκες των συστηματικών ανασκαφών που διεξάγονται στον αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Αλεξανδρούπολη

Συμβολή οδών Βασ. Γεωργίου, Μιαούλη και Ειρήνης (οικόπεδο Παν. Κλη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής στη νότια περιοχή της Αλεξανδρούπολης, αποκαλύφθηκαν δέκα κεραμοσκεπείς τάφοι. Τμήματα των δύο απ' αυτούς (τάφοι Ι και ΙΙ) και ίχνη του τρίτου (τάφος ΙΙΙ) είχαν αποκαλυφθεί το 1979 στα όρια του οικοπέδου με το διπλανό, ιδιοκτησίας Χρ. Γιαννακίδη[6]. Από τους δέκα τάφους, οι τάφοι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV και VIII αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,30-1,50 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου. Οι τάφοι V και VI σε βάθος 0,90-1 μ. και οι τάφοι VII, IX και X σε βάθος 0,40-0,60 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου.

Τάφος Ι. Καλυβίτης, με προσανατολισμό Δ.-Α. Το ανατολικό τμήμα του τάφου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κλη, κάλυπτε σκελετό ενήλικου ατόμου ο οποίος σώθηκε από τις κνήμες και κάτω. Στη δεξιά κνήμη ήταν περασμένος ένας χάλκινος κρίκος (περισφύριο) με ελεύθερα άκρα, από στριφτό διπλό σύρμα (Π ί ν. 240 α). Ο πυθμένας του τάφου είχε επιστρωθεί με λεπτό στρώμα από χαλίκι, με το οποίο είχε επίσης σκεπαστεί ο νεκρός.

Τάφος ΙΙ. Όπως ο προηγούμενος τάφος, είχε προσανατολισμό Δ.-Α. και σωζόταν μόνο το ανατολικό μισό τμήμα του. Ο τάφος ήταν κεραμοσκεπής με επάλληλες στρώσεις μεγάλων κεραμίδων. Περιείχε τα κάτω άκρα ενήλικου ατόμου, που είχε επίσης τοποθετηθεί πάνω σε στρώμα από χαλίκια και είχε σκεπαστεί από στρώμα χαλικιών πριν καλυφθεί τελικά με χώμα και κεραμίδες. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Τάφος ΙΙΙ. Καλυβίτης, με προσανατολισμό Δ.-Α. Σωζόταν το ανατολικό τμήμα του τάφου (το υπόλοιπο δυτικό, στο διπλανό οικόπεδο Χρ. Γιαννακόπουλου, είχε καταστραφεί). Περιείχε σκελετό ενήλικου ατόμου που είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Α. και είχε καλυφθεί επίσης με λεπτό στρώμα από χαλίκια. Έλειπαν τελείως τα κάτω άκρα του σκελετού και ο υπόλοιπος σωζόταν σε πολύ κακή κατάσταση. Η ταφή είχε διαταραχθεί, έτσι επάνω και δίπλα στο σκελετό βρέθηκαν υπολείμματα από γυάλινη δακρυδόχο με πλατύ σώμα και από ένα πήλινο αγγείο τελείως θρυμματισμένο.

Τάφος IV. Καλυβίτης, με προσανατολισμό Α.-ΝΑ. - Δ.-ΒΔ. Το δυτικό άκρο της κάλυψης του τάφου ήταν κατεστραμμένο, ενώ στο κέντρο μία μεγάλη κεραμίδα είχε πέσει οριζόντια. Σωζ. μήκ. 2,03 μ. Ο τάφος περιείχε το σκελετό γυναίκας που είχε ταφεί με το κεφάλι προς Δ.-ΒΔ.

Κτερίσματα: 1. Γύρω από το λαιμό της νεκρής υπήρχε περιδέραιο από γυάλινες χάντρες σκούρου γαλάζιου ή ανοικτού καστανού χρώματος διαφόρων σχημάτων και μεγεθών (Π ί ν. 240 β). Από αυτές σώθηκαν 49 ακέραιες χάντρες και 21 θραύσματα από άλλες. 2. Στον αριστερό πήχυ της νεκρής βρέθηκαν περασμένα δύο χάλκινα ταινιωτά βραχιόλια με ελεύθερα άκρα. Το ένα διακοσμείται με εμπίεστους, σχηματοποιημένους ρόδακες, το άλλο με μικρές, λοξές γραμμές, εγχάρακτες. 3. Μέσα στο στόμα της νεκρής υπήρχε ένα υστερορωμαϊκό ασσάριο μισοφθαρμένο, Κωνσταντίνειας δυναστείας. 4. Πάνω στο στήθος υπήρχαν τέσσερα υστερορωμαϊκά ασσάρια και ένα κάτω από τη σπονδυλική στήλη. 5. Ανάμεσα στους μηρούς υπήρχαν επίσης ριγμένα δέκα υστερορωμαϊκά ασσάρια. Και τα 15 ασσάρια που βρέθηκαν πάνω στο σκελετό (και πιθανότατα και αυτό που βρέθηκε μέσα στο στόμα της νεκρής) είναι της εποχής του Κωνστάντιου Β΄, κοπής του 346-354 μ.Χ. Επομένως, ο τάφος IV θα μπορούσε με ασφάλεια να χρονολογηθεί μέσα σ' αυτή την οκταετία.

Τάφος V. Καλυβίτης, κατεστραμμένος κατά το μεγαλύτερο μέρος. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ. Από την κάλυψη σώθηκαν μόνο δύο κομμάτια κεραμιδιών στο νοτιοανατολικό άκρο του τάφου (Π ί ν. 241 α). Περιείχε ταφή ενήλικου ατόμου, που ήταν και αυτή διαταραγμένη. Από το σκελετό σώθηκαν μόνο τα κάτω άκρα που καταλάμβαναν το βορειοδυτικό μισό του τάφου.

Τάφος VI. Δίπλα και παράλληλα με τον προηγούμενο τάφο. Ήταν και αυτός καλυβίτης, αλλά κατεστραμμένος. Αρκετές από τις κεραμίδες της κάλυψης είχαν σπάσει ή μετακινηθεί, ενώ άλλες έλειπαν. Σωζ. μήκ. τάφου 2,06 μ. Ελαφρά διαταραγμένη ήταν η ταφή στο εσωτερικό του τάφου, που ανήκε σε ενήλικο άτομο. Στο εσωτερικό του δεξιού

6. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 336.

βραχίονα βρέθηκε πεσμένη μία χάλκινη ακέραιη πόρπη, άριστα διατηρημένη και διακοσμημένη με εμπίεστους σχηματοποιημένους ρόδακες και άλλα εμπίεστα θέματα και με δύο σφαιρικές απολήξεις στο πάνω τμήμα. Χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ.[7] Κάτω από το δεξιό γόνατο και εσωτερικά της κνήμης βρέθηκε χάλκινη αγκράφα ζώνης (που μετακινήθηκε πιθανώς από την οσφύ του νεκρού), ενώ ένα άλλο χάλκινο εξάρτημα από επίπεδο καρδιόσχημο έλασμα (που φέρει υποδοχή κατάλληλη για την προσαρμογή της ζώνης που στερέωνε η αγκράφα), βρέθηκε στο κάτω μέρος της δεξιάς κνήμης επίσης. Και τα δύο αντικείμενα είναι άριστα διατηρημένα. Από τα κτερίσματά του (Π ί ν. 241 β), επομένως, ο τάφος χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ. και επειδή ο τάφος V φαίνεται πως είναι σύγχρονος με τον τάφο VI, θα μπορούσε πιθανώς να χρονολογηθεί και εκείνος στον 4ο αι. μ.Χ.

Τάφος VII. Είχε προσανατολισμό από Δ.-Α. και ήταν ένας διώροφος καλυβίτης τάφος, του οποίου είχε καταστραφεί το δυτικό μισό τμήμα. Το επάνω μέρος ήταν ένα είδος καλυβίτη «ψευδο-τάφου», που δεν περιείχε καμία ταφή και με έναν οριζόντια και ανάποδα τοποθετημένο στρωτήρα χωριζόταν από τον κατώτερο κύριο τάφο, καλυμμένο με επάλληλες κεραμίδες διαφόρων μεγεθών. Το σωζόμενο δυτικό άκρο κλεινόταν σε όλο το ύψος του τάφου από όρθια τοποθετημένες κεραμίδες. Η ταφή, που είχε τοποθετηθεί στο χαμηλότερο μέρος του τάφου, ανήκε σε ενήλικο άτομο, του οποίου σώθηκε μέρος μόνο του σκελετού: τα κάτω άκρα, η λεκάνη και τμήματα των πήχεων με τίς παλάμες. Ο πάνω κορμός και το κεφάλι στο δυτικό τμήμα του τάφου, έλειπαν τελείως. Στη δεξιά παλάμη ο νεκρός κρατούσε μία γυάλινη δακρυδόχο με κωδωνόσχημο σώμα (Π ί ν. 242 α), του 2ου-4ου αι. μ.Χ.[8] και σ' αυτή την εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και ο τάφος VII.

Τάφος VIII. Κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος κατά το μισό τμήμα του. Από το σκελετό ενήλικου ατόμου που περιείχε ο τάφος, σώζονταν μόνο τα κάτω άκρα, η λεκάνη και ο δεξιός πήχυς με την παλάμη. Επάνω στη λεκάνη βρέθηκε χάλκινη αγκράφα ζώνης, ενώ ανάμεσα στους μηρούς βρέθηκε πεσμένο ένα χάλκινο εξάρτημα από καρδιόσχημο, διπλό έλασμα. Η αγκράφα και το εξάρτημα αυτό είναι όμοια με εκείνα που βρέθηκαν στον τάφο VI και επιβεβαιώνουν την κατά ζεύγη χρήση τους (και τα δύο εξαρτήματα ζώνης) και πιθανότατα και τη χρονολογική σχέση των δύο τάφων (χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ.).

Τάφος IX. Καλυβίτης, με προσανατολισμό Δ.-Α. Η κάλυψη του τάφου ήταν διαταραγμένη έτσι ώστε στην αρχική θέση τους βρέθηκαν μόνο δύο κεραμίδες στο δυτικό τμήμα του τάφου· όλες οι άλλες είχαν μετακινηθεί και σπάσει. Ο τάφος περιείχε δύο σύγχρονες μεταξύ τους ταφές ενήλικων ατόμων, καλυμμένων με χοντρό χαλίκι, που οι σκελετοί τους σώζονταν σε μέτρια κατάσταση και είχαν τοποθετηθεί ο ένας πάνω στον άλλο. Έλειπαν οι άκροι πόδες και των δύο σκελετών, εφόσον το δυτικό άκρο του τάφου είχε καταστραφεί, ενώ τα κεφάλια και των δύο νεκρών ήταν στραμμένα προς τα αριστερά τους. Στα αριστερά τους και στο ύψος των κνημών, βρέθηκε κατά χώρα ραγισμένη αλλά ακέραιη, μία άβαφη πρόχους με δικωνικό σώμα (Π ί ν. 242 β). Πάνω στο δεξιό μηρό του ενός νεκρού βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα, ενώ άλλα 25 χάλκινα νομίσματα υπήρχαν δίπλα στο αριστερό χέρι του άλλου νεκρού και ένα ακόμη μέσα στο στόμα του ίδιου νεκρού. Σύνολο 27 νομίσματα, όλα υστερορωμαϊκά ασσάρια, από τα οποία τα 24 εποχής Κωνστάντιου Β΄, κοπής μεταξύ του 346-354 μ.Χ., το ένα κοπής μεταξύ του 354-361 μ.Χ., ένα άλλο εποχής Ιουλιανού Β΄, κοπής 360-363 μ.Χ. και ένα τελευταίο, μισοφθαρμένο, εποχής Κωνστάντιου Β΄, κοπής 354-361 μ.Χ., ή εποχής Ιουλιανού Β΄ (360-363 μ.Χ.). Είναι επομένως φανερό ότι ο τάφος θα πρέπει να χρονολογηθεί στα χρόνια της βασιλείας του Ιουλιανού Β΄, δηλαδή μεταξύ του 360 και του 363 μ.Χ.

Τάφος X. Τελείως κατεστραμμένος, κεραμοσκεπής. Από το εσωτερικό του τάφου σώθηκαν μόνο μία γυάλινη δακρυδόχος (Π ί ν. 242 γ) του 1ου-2ου αι. μ.Χ.[9], καθώς και ένα χρυσό σκουλαρίκι (Π ί ν. 242 δ), αποτελούμενο από ένα τραπεζιοειδές έλασμα με δύο συρματερά εξαρτήματα[10]. Συνεπώς και ο τάφος αυτός θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Τέλος, κατά τη διάρκεια της εκσκαφής στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1-1,50 μ. από την επιφάνειά του, βρέθηκε πήλινη δακρυδόχος, που χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.[11] και η οποία ασφαλώς προέρχεται από έναν άλλο κατεστραμμένο τάφο (Π ί ν. 242 γ).

7. Βλ. Antička bronza u Jugoslaviji, αριθ. 324, που παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τη δική μας.

8. Όμοιες δακρυδόχους βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 548, Πίν. 556 ε (από την Κω) και ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, Πίν. 558 β, από τη Μήλο.

9. Όμοια παραδείγματα βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, Πίν. 240 δ (από την Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.) και ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 172 γ (του 2ου αι. μ.Χ.).

10. Παρόμοιο παράδειγμα βλ. F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities of the British Museum, αριθ. 2643, που χρονολογείται στον 1ο-3ο αι. μ.Χ.

11. Όμοιο ακριβώς παράδειγμα δακρυδόχου από τάφο του 1ου αι. μ.Χ., στη Νέα Ορεστιάδα του Νομού Έβρου, βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 823, Πίν. 611 γ.

Εξάλλου, η ανεύρεση διάσπαρτων θραυσμάτων κεραμίδων σε αρκετά σημεία του ίδιου οικοπέδου, υποδηλώνει την ύπαρξη σε αυτό και άλλων κεραμοσκεπών τάφων, από παλιότερα κατεστραμμένων.

Συμβολή των οδών Βασ. Γεωργίου, Ευμόλπου και Αχ. Σαμοθράκη (οικόπεδο Βασ. Μεσητίδη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο που βρίσκεται σε απόσταση 350 μ. περίπου στα Α. του προηγούμενου οικοπέδου, εντοπίστηκε σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μισοκατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος, με προσανατολισμό από Α.-Δ. Ήταν και αυτός ένα είδος διώροφου καλυβίτη τάφου, όπως ο τάφος VII στο οικόπεδο Παν. Κλη, που κλεινόταν στις στενές πλευρές από εγκάρσια τοποθετημένες κεραμίδες. Οι περισσότερες από τις κεραμίδες του πάνω «ψευδορόφου» έλειπαν, ενώ αυτές που κάλυπταν χαμηλότερα τον κύριο τάφο είχαν σπάσει και είχαν καταπέσει οριζόντια. Το δυτικό άκρο του τάφου έλειπε, έτσι το σωζόμενο μήκος του τάφου ήταν 1,70 και το συνολικό ύψος 0,30 μ. Η ταφή που περιείχε ανήκε σε ενήλικο άτομο (το κεφάλι προς Α.). Ο σκελετός σωζόταν σε μέτρια κατάσταση, αλλά ακέραιος. Στα πόδια ήταν τοποθετημένο ένα χάλκινο, δισκοειδές αντικείμενο, διαμ. 0,065 μ. Είναι ελλιπές και σε ένα σημείο φέρει ένα μικρό άνοιγμα (για στερέωση;). Αν πρόκειται για κάτοπτρο, τότε η ταφή πρέπει να ανήκει σε μία γυναίκα.

Η ανεύρεση ένδεκα τάφων στα δύο παραπάνω οικόπεδα στην Αλεξανδρούπολη, μαρτυρεί την ύπαρξη ενός εκτεταμένου νεκροταφείου της ύστερης αρχαιότητας κάτω από τη σύγχρονη πόλη[12]. Ήδη από πολλά χρόνια η θέση της σημερινής πόλης είχε ταυτιστεί με την αρχαία Σάλη, γνωστή από τον Ηρόδοτο (7,59), από τους αθηναϊκούς φορολογικούς καταλόγους μεταξύ του 425-413 π.Χ., από τον Τίτο Λίβιο (XXXVIII, 41, 4-9) το 188 π.Χ. και τέλος, από το Ιεροσολυμιτικό οδοιπορικό του 4ου αι. μ.Χ. Η τελευταία μάλιστα πηγή την ανάφερε ως mutatio Salei, δηλαδή σταθμό της Εγνατίας οδού, που απείχε 7 μίλια δυτικά της Τραϊανούπολης, πληροφορία που βοήθησε κυρίως για την ταύτιση, με μεγάλη πιθανότητα, της αρχαίας πόλης με τη σημερινή θέση της Αλεξανδρούπολης[13]. Στο παρελθόν τα σποραδικά ευρήματα από την Αλεξανδρούπολη (κυρίως στις βόρειες περιοχές) αποτελούσαν «αδύνατα ίχνη ζωής από τα ρωμαϊκά χρόνια», όπως είχε γράψει ο πρώτος συστηματικός ερευνητής της περιοχής και της Θράκης ολόκληρης, καθηγητής Γ. Μπακαλάκης[14], σημειώνοντας, ωστόσο, την ελπίδα που ξεκινούσε από τη βεβαιότητα ότι «θα βρούμε κάποτε κανένα σημάδι, για να εμπεδωθούν οι γνώσεις μας»[15]. Το μικρό, αλλά τόσο εύγλωττο εύρημα των 11 τάφων της Αλεξανδρούπολης, που χρονολογούνται από τον 1ο μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ., επιβεβαίωσε τη γραπτή παράδοση και τις θεωρίες των μελετητών, αλλά και μας έδωσε νέα στοιχεία για την τοπογραφία της πόλης στα ρωμαϊκά χρόνια. Πιθανότατα, λοιπόν, η νότια περιοχή της σημερινής Αλεξανδρούπολης είχε χρησιμοποιηθεί τότε ως χώρος νεκροταφείου, οπότε αλλού, ίσως στις βορειότερες περιοχές, θα πρέπει να αναζητήσουμε τα ίχνη της ρωμαϊκής Σάλης.

Διδυμότειχο

Με την ευκαιρία διάνοιξης νέου δρόμου κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου Βασ. Ντακάκη, στους βόρειους πρόποδες του λόφου της Αγίας Πέτρας, όπου εκτείνεται η πόλη της αρχαίας Πλωτινόπολης και όπου πριν ένα χρόνο είχε ερευνηθεί μικρό τμήμα ασβεστόχτιστου οχυρωματικού τοίχου[16], αποκαλύφθηκε η προς τα ΒΔ. συνέχεια του τοίχου εκείνου. Το καινούργιο τμήμα του τοίχου έχει την ίδια κατασκευή με το προηγούμενο, δηλαδή χτισμένο με αδρολαξευμένους, ασβεστόχτιστους πωρόλιθους στις όψεις και λιθορριπή με κουρασάνι στο μέσο. Στη νοτιοδυτική όψη συνεχίζεται σε συνολικό μήκος 4,20 μ. η βαθμίδα-ευθυντήρια. Το πλάτος του τοίχου (χωρίς τη βαθμίδα) είναι 1,90 μ., όσο δηλαδή και το προηγούμενο, και μέχρι το βορειοδυτικό άκρο του έχει συνολικό μήκος 7,90 μ. Από το σημείο αυτό κάμπτεται σε αμβλεία γωνία και πορεύεται προς τα Β., έχοντας πλάτος 2,10 μ. Λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους, το δεύτερο αυτό σκέλος ερευνήθηκε μόνο επιφανειακά και σε μήκος 9,70 μ. από τη γωνία του με το πρώτο σκέλος, είναι δε βέβαιο ότι συνεχίζεται και βορειότερα. Από την επίχωση του τοίχου προέρχονται μερικά άβαφα όστρακα με πλατιές αυλακώσεις, που χρονολογούνται στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.

Από τη μέχρι τώρα γνωστή πορεία του οχυρωματικού αυτού τοίχου, γίνεται φανερό ότι, τουλάχιστον από τη βόρεια πλευρά του λόφου της Αγίας Πέτρας, απ' όπου η πρόσβαση είναι ομαλή, υψώ-

12. Ένας άλλος κιβωτιόσχημος τάφος των πρώτων μ.Χ. χρόνων είχε ανακαλυφθεί πριν μερικά χρόνια στην ίδια περιοχή της Αλεξανδρούπολης (βλ. σχετικά ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 468, Πίν. 419 β και 420 ε).

13. Βλ. σχετικά BCH 24 (1900), σ. 147-159.

14. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη, 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 16.

15. Γ. Μπακαλάκης, ό.π., σ. 17.

16. Βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά σ. 431-432.

θηκε στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας ή στα πρώτα βυζαντινά χρόνια ένας οχυρωματικός περίβολος, για να προστατέψει πιθανώς την πόλη από κάποιες επιδρομές. Από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. γοτθικά φύλα πέρασαν το Δούναβη και κατέκλυσαν τη Βαλκανική. Στα χρόνια του αυτοκράτορα Βαλεριανού (253-260 μ.Χ.), οι Γότθοι εισέβαλαν στη Θράκη και έφθασαν μέχρι τη Θεσσαλονίκη, λεηλατώντας και καταστρέφοντας[17]. Μία τιμητική επιγραφή από την Πλωτινόπολη προς τιμή του Βαλεριανού[18], θα μπορούσε, ίσως, να έχει σχέση με τις επιδρομές αυτές και με την τείχιση της Πλωτινόπολης για πρώτη φορά. Μία δεύτερη επίθεση των Γότθων κατά της Θράκης είναι γνωστή στο β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ., στα χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα Ουάλη, ο οποίος νικήθηκε και σκοτώθηκε σε μία μάχη κατά των Γότθων το 378 μ.Χ., κοντά στη γειτονική Αδριανούπολη[19]. Ο φόβος των Γότθων, που πλησίασαν τόσο πολύ την Πλωτινόπολη, ανάγκασε ίσως τους κατοίκους της αυτή την περίοδο να οχυρώσουν την πόλη τους. Άλλωστε, και ο τρόπος κατασκευής του τείχους που αποκαλύφθηκε, καθώς και η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωσή του, το τοποθετούν με μεγαλύτερη πιθανότητα σε αυτήν τη χρονική περίοδο (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

17. Βλ. Γ. Κορδάτος, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, Ι, σ. 435-436.

18. Βλ. Γρ. Ευθυμίου, Και έτερος λίθος εκ Πλωτινοπόλεως, Αρχείον ΘΛΓΘ 21 (1956), σ. 72-78.

19. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., VI, σ. 435-436.

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Στην παλιά Μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων, αντικαταστάθηκαν οι κατεστραμμένοι σε πολλά σημεία υαλοπίνακες των παραθύρων, με άθραυστα διαφανή φύλλα πλαστικού.

Στο λεγόμενο επίσης Τζιντζιρλί τζαμί (16ος αι.), τοποθετήθηκαν στα παράθυρα της γαλαρίας ξύλινα κουφώματα και υαλοστάσια με άθραυστα διαφανή φύλλα πλαστικού και έγιναν ορισμένες επιδιορθώσεις στην τοιχοποιία της εξωτερικής δυτικής στοάς.

Ιδιωτική Συλλογή Αλέξανδρου Χατζηλία

Στη συλλογή του Αλέξανδρου Χατζηλία, στην οδό Βασ. Κωνσταντίνου 37, καταγράφτηκαν από την Επιμελήτρια Αγγ. Στρατή, δεκατρείς νεότερες εικόνες λαϊκής ή δυτικίζουσας τεχνοτροπίας, εννέα βυζαντινά χάλκινα νομίσματα και ένα μολύβδινο φιαλίδιο μύρου με παραστάσεις αγίου Δημητρίου και αγίας Θεοδώρας, εποχής Παλαιολόγων.

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Προκειμένου να διερευνηθούν προβλήματα επιζωγραφήσεων των τοιχογραφιών στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, έγιναν από το Γ. Χρυσουλάκη, Επιμελητή του Εργαστηρίου Φυσικοχημείας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, λήψεις χρωστικών δειγμάτων από το σύνολο σχεδόν του τοιχογραφικού διακόσμου του παρεκκλησίου, προκειμένου να εξεταστούν με τη βοήθεια φυσικών μεθόδων ανάλυσης (οπτική μικροσκοπία, ηλεκτρονική μικροσκοπία σάρωσης και μικροανάλυση, περιθλασιμετρία ακτίνων-Χ, υπέρυθρη φασματομετρία). Από την εργαστηριακή έρευνα των δειγμάτων, που ακολούθησε, εντοπίστηκαν: α) παλιότερα στρώματα, πριν το 19ο αι., που καταλαμβάνουν το σύνολο σχεδόν του τοιχογραφικού διακόσμου του παρεκκλησίου, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατό να διευκρινιστεί ποιά από αυτά ανήκουν στην αρχική τοιχογράφηση και ποιά σε μεταγενέστερες επεμβάσεις, και β) στρώματα νεότερης ηλικίας, που ανήκουν προφανώς στην ανανέωση του τοιχογραφικού διακόσμου, που έγινε το 1852.

Για τις στερεωτικές εργασίες στο κτίριο, το λεγόμενο «Σχολή», ακολουθεί έκθεση του αρχιτέκτονα της Εφορείας Αργ. Μπακιρτζή.

Αμφίπολη

Συνεργείο της Εφορείας άρχισε την επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου στο νότιο κλίτος της βασιλικής Α, το οποίο είχε αποκολληθεί για συντήρηση το 1977 και 1978 (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 263 κ.ε. και ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 319 κ.ε.).

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Οκτάγωνο

Συνεχίστηκε και για φέτος από την Αρχαιολογική Εταιρεία η έρευνα του Οκταγώνου των Φιλίππων, από πενταμελή ομάδα συνεργατών του εκλιπόντος καθηγητή Στ. Πελεκανίδη. Στη φετινή περίοδο η έρευνα περιορίστηκε σε τομές και καθαρισμούς στο παλιότερο αίθριο και στο νάρθηκα του Οκταγώνου, στα λουτρά και στο Επισκοπείο, και σκοπό είχε την ολοκλήρωση της ανασκαφής και τη συμπλήρωση παλιότερων παρατηρήσεων.

Ανατολικό νεκροταφείο

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής —για κατασκευή βόθρου στο οικόπεδο του Δ. Θεοδωρίδη στις Κρηνίδες— αποκαλύφθηκαν τρεις πρόχειρες παιδικές ταφές και δύο κιβωτιόσχημοι συλημένοι τάφοι, διαστ. 2,20 × 1,22 × 1,08 και 2,04 × 0,83 × 1,07 μ., χτισμένοι με αργολιθοδομή και ένθετα πλινθία και καλυμμένοι με τρεις ο πρώτος και τέσσερις ο δεύτερος μαρμάρινες πλάκες. Οι τάφοι ανήκουν στο ανατολικό νεκροταφείο των Φιλίππων και σχετίζονται πιθανώς με τους τάφους που αποκαλύφθηκαν το 1973 στο οικόπεδο του Ηλία Θεοδωρίδη (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 843-846).

Θάσος

Κτήμα Σ. Κουντουριώτη

Βρίσκεται στην ανατολική ακτή της Θάσου, απέναντι από το μικρό νησί των Κοινύρων. Κατά τη διάνοιξη δρόμου για τη μεταφορά ξυλείας από υλοτόμηση λευκώνα, βρέθηκαν ερείπια αρχαίου κτίσματος. Συγκεκριμένα, στην κορυφή του λόφου και στο σημείο που ο δρόμος σχηματίζει στροφή προς τα ΒΔ., παρατηρούνται ερείπια κτισμάτων και μεγάλη συσσώρευση οικοδομικού υλικού, πέτρες και θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, κομμάτια και βάσεις κιόνων, τμήματα από θωράκια και ένα μέρος επιστύλιου τέμπλου. Τα ευρήματα μπορούν να συσχετιστούν με εκκλησία ή και με ευρύτερο κτιριακό συγκρότημα παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ξάνθη

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Μετά από συνεννόηση με τη Μητρόπολη Ξάνθης, η Εφορεία ανέλαβε τον καθαρισμό εικόνων, που ανήκουν στο Εκκλησιαστικό Μουσείο. Αριθμός εικόνων καθαρίστηκε επιτόπου, ενώ 12 εικόνες, που παρουσίαζαν σοβαρότερα προβλήματα συντήρησης, μεταφέρθηκαν και συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της Εφορείας. Οι εικόνες είναι ύστερης μεταβυζαντινής και επαρχιακής λαϊκής, ως επί το πλείστον, τέχνης (Π ί ν. 243 α-β).

Πόρτο-Λάγο

Συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα του αρχαιολογικού χώρου στο Πόρτο-Λάγο, που εντάσσεται στο πρόγραμμα της European Science Foundation (Στρασβούργο) και του Centre de Géographie Historique du monde Byzantin (Παρίσι), για τον εντοπισμό και την έρευνα παράλιων βυζαντινών θέσεων (Π ί ν. 244 α). Επειδή κατά τις εργασίες του 1980 διαπιστώθηκε ότι ο αρχαιολογικός αυτός χώρος σε όλα τα στρώματα είναι πλουσιότατος σε κεραμικό και μαλακολογικό ταυτόχρονα υλικό —φαινόμενο αξιοπερίεργο, που δε συναντάται συχνά σε ανασκαφές— μέρος της φετινής έρευνας στράφηκε στη διερεύνηση του θέματος αυτού με τη διενέργεια τριών δοκιμαστικών τομών, από τις οποίες συγκεντρώθηκαν στρωματογραφικά όστρακα και όστρεα. Παράλληλα απομακρύνθηκαν τα μπάζα, που σκέπαζαν τον τετράπλευρο παράλιο πύργο και αποκαλύφθηκε το θαλάσσιο τείχος σε μήκος 25 μ. (Π ί ν. 244 β). Μετά το τέλος των εργασιών περιφράχθηκε ο κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος του Πόρτο-Λάγο. Εκτενή έκθεση των εργασιών βλ. στο Activité Byzantine. Rapports des missions effectuées en 1981, European Science Foundation, σ. 57-104.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κομοτηνή

Η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, που είναι η εικόνα προσκύνησης του μητροπολιτικού ναού της Κομοτηνής και κατά τη μαρτυρία του Στ. Κυριακίδη έχει μεταφερθεί στην Κομοτηνή από την εκκλησία της Παναγίας στο Φατύργιακα, είχε ανάγκη συντήρησης και στερέωσης κυρίως της χρωματικής επιφάνειας, η οποία σε ορισμένα σημεία είχε αποκολληθεί από το υπόστρωμα, λόγω της ψηλής θερμοκρασίας που αναπτυσσόταν μέσα στο πλαίσιο του εικονοστασίου της από τους λαμπτήρες φωτισμού που την περιέβαλλαν. Η εικόνα έχει διαστάσεις 1,05 × 0,69 μ. και αποτελείται από τρία σανίδια ενωμένα με δύο ζυγούς. Αφού αφαιρέθηκε το ασημένιο κάλυμμα της εικόνας, διαπιστώθηκε ότι η εικόνα φέρει και εκτεταμένες επιζωγραφήσεις στο μαφόριο, στον κεφαλόδεσμο, στο ένδυμα γενικά της Παναγίας και του Χριστού. Η εικόνα χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 16ου-αρχές 17ου αι. (Π ί ν. 245 α).

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης της κεντρικής πλατείας Διδυμότειχου, που άρχισαν τον προηγούμενο χρόνο, με πρωτοβουλία του δήμου, αφού κατεδαφίστηκαν τα παραπήγματα που υπήρχαν μπροστά από το τέμενος «Βαγιαζήτ» (Π ί ν. 245 β). Μαζί με τα παραπήγματα κατεδαφίστηκε από το δήμο και ο μεταγενέστερος χαμηλός περίβολος, χρονολογημένος στις αρχές του αιώνα και η μαρμάρινη κλίμακα που έφερε στη δυτική πύλη του τεμένους. Τα μαρμάρινα θυρώματά του μεταφέρθηκαν από την Εφορεία και διαφυλάχθηκαν στο τέμενος «Βαγιαζήτ». Η πλατεία, λόγω της κλίσης του εδάφους, διαμορφώθηκε σε τέσσερα κλιμακωτά επίπεδα, στρωμένα με πλάκες. Οι τοίχοι αντιστήριξης των επιπέδων κατασκευάστηκαν με οπλισμένο σκυρόδεμα που επενδύθηκε εξωτερικά με ντόπια πελεκητή πέτρα από τους Αμαξάδες Διδυμότειχου. Ιδρύθηκαν δύο λιθόχτιστα κτίρια (περίπτερα), στεγασμένα με ζευκτά και καλυμμένα με κεραμίδια (Π ί ν. 246 α).

Συνεχίστηκαν φέτος, για δεύτερη χρονιά, οι εργασίες συντήρησης στη μολυβδοσκέπαστη στέγη του τεμένους «Βαγιαζήτ». Οι εργασίες περιορίστηκαν στο βόρειο τμήμα της στέγης, όπου αφαιρέθηκαν τα παλιά φύλλα μολύβδου και αντικαταστάθηκαν με καινούργια, που συνδέθηκαν μεταξύ τους με την παραδοσιακή τεχνική του «διπλώματος». Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του υπομηχανικού της Εφορείας Γιάννη Ηλιάδη.

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός στον αρχαιολογικό χώρο Διδυμότειχου, με την κοπή της βλάστησης στη δυτική πύλη του οχυρωματικού περιβόλου (Καλέπορτες) και με τον καθαρισμό αρκετών λαξευτών σπηλαίων στον εσωτερικό χώρο της βυζαντινής ακρόπολης.

Σε δύο τμήματα του βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου έγιναν εργασίες επισκευής-συντήρησης: 1. Συντήρηση έγινε σε τμήμα μεταπύργιου διαστήματος, στη βόρεια πλευρά του περιβόλου, που κατέρρευσε από τα νερά της βροχής, γιατί στο σημείο αυτό υπήρχε παλιό ανοιχτό όρυγμα (πολυβολείο), που τα συγκέντρωνε (Π ί ν. 246 β). Η συμπλήρωση της τοιχοποιίας, σε τμήμα διαστ. 5 × 6 μ., έγινε με το υπάρχον παλιό δομικό υλικό. Το τείχος στο σημείο αυτό είναι χτισμένο με ντόπιες πέτρες (λίγες λαξευτές), ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται

κομμάτια πλίνθων, και κονίαμα για συνδετικό υλικό (Π ί ν. 246 γ). 2. Συμπλήρωση τοιχοποιίας έγινε στο αριστερό της δυτικής πύλης τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, με σκοπό τη στερέωση-συγκράτηση ετοιμόρροπου χαίνοντος τμήματος. Η συμπλήρωση έγινε με τη βοήθεια ξύλινης σκαλωσιάς και με δομικό υλικό που υπήρχε στον εσωτερικό χώρο της ακρόπολης.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ζαβαρνίκεια

Σε λόφο της θέσης αυτής, που βρίσκεται 2,5 χλμ. δυτικά της κοινότητας Μικρό Σούλι Σερρών, αποκαλύφθηκαν ερείπια μικρού μονόχωρου παρεκκλησίου (Σ χ έ δ. 1) και τμήμα βυζαντινού πύργου. Συγκεκριμένα, στη βορειοανατολική παρυφή του λόφου υπήρχε ορατή κόγχη, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν παλιότερα μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη του 1ου αι. μ.Χ. και milliarium της Εγνατίας οδού, που χρησιμοποιήθηκε εδώ ως κίονας Αγίας Τράπεζας[1]. Με την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για μονόχωρο παρεκκλήσι, εσωτ. διαστ. 5 × 3,65 μ., με ημικυκλική κόγχη, που παρουσιάζει έκκεντρη προς Β. διάταξη (Π ί ν. 247 α). Στον εσωτερικό χώρο του παρεκκλησίου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (κίονας, δύο βάσεις κιόνων και τρία παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση) (Π ί ν. 247 β), που προϋποθέτουν την ύπαρξη γειτονικού παλαιοχριστιανικού ναού. Η πρόχειρη δομή του παρεκκλησίου (λάσπη και πέτρες), σε συσχέτιση με τη μεταβυζαντινή κεραμική που βρέθηκε στον εσωτερικό του χώρο, είναι ενδείξεις για τη χρονολόγησή του στην υστεροβυζαντινή ή στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο. Με τομή, διαστ. 5 × 5 μ., που έγινε στην κορυφή του λόφου, αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία βυζαντινού πύργου, χτισμένου με πέτρες και ισχυρό συνδετικό κονίαμα.

Τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν, καθώς και ερείπια ορατών-επιφανειακών κτισμάτων, ανήκουν σε κάποιο οικισμό, που ταυτίζεται με το βυζαντινό οικισμό Ζαβαρνίκεια (ή Ζαβερνίκεια), που μνημονεύεται συχνά, από τα τέλη του 11ου αι. και εξής, στα σχετικά για την περιοχή έγγραφα (πρακτικά) των αγιορείτικων μοναστηριών[2].

1. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426.

2. Γ. Θεοχαρίδης, Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 88.

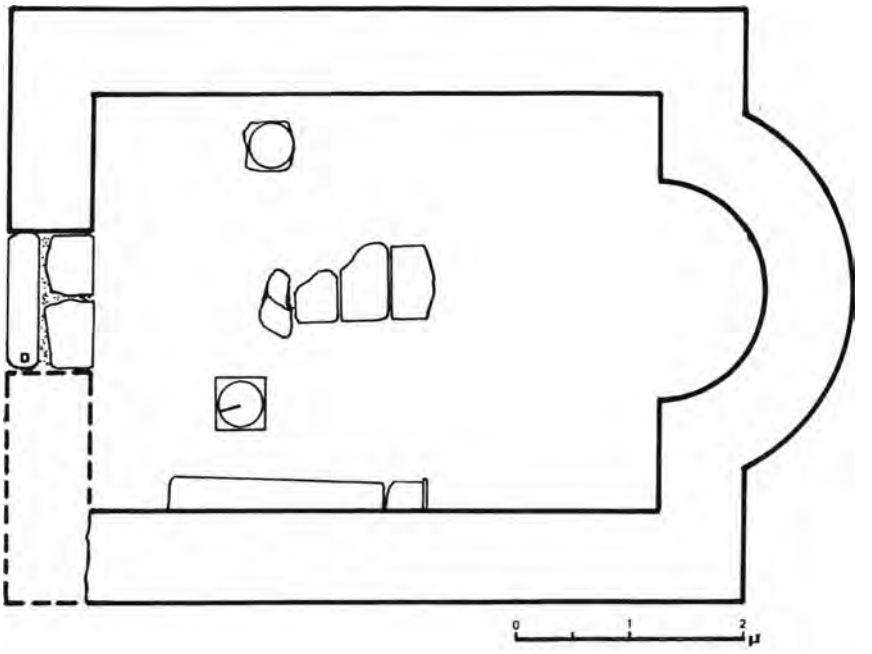
Ροδολείβος

Ανασκαφική έρευνα στη θέση Εκκλησούδες, 1 χλμ. νότια της Κοινότητας Ροδολείβος Σερρών, στους πρόποδες του Παγγαίου, αποκάλυψε τα ερείπια κτίσματος, αποτελούμενου από δύο παράλληλους μεταξύ τους πλινθόστρωτους χώρους, με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Το πλάτος του νότιου χώρου είναι 3,32 μ., ενώ του βόρειου δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί. Από τους δύο τοίχους, που έχουν το ίδιο πάχος (0,65 μ.), ο νότιος είναι χτισμένος επιμελέστερα. Κατά μήκος του τοίχου αυτού και σε επαφή υπάρχει χτιστό έδρανο, πλ. 0,45 και ύψ. 0,30 μ., χτισμένο με πέτρες και χώμα. Από διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα κιόνων, αποτμήματα παλαιοχριστιανικών θωρακίων), που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, συμπεραίνεται ότι το κτίσμα χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Από τα λίγα, μέχρι στιγμής, ανασκαφικά δεδομένα, η λειτουργικότητα του κτιρίου (τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε φέτος) δεν έχει διευκρινιστεί. Η ύπαρξη λαξευμάτων σε βράχους σπηλαίων (πιθανότατα τάφων), ανατολικά του κτίσματος, και η άφθονη επιφανειακή, υστερορωμαϊκών χρόνων, κεραμική αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιου υστερορωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού οικισμού στην περιοχή αυτή.

Λιμένας Θάσου

Σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο της Ελισάβετ Τσακατάρα, σε απόσταση περίπου 100 μ. νότια της παλαιοχριστιανικής σταυρικής βασιλικής, αποκάλυψε τα ερείπια κτίσματος, αναγόμενου χρονικά, βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, στην υστερορωμαϊκή εποχή. Έγιναν συνολικά εννέα τομές, οριζόμενες συμβατικά με τα αντίστοιχα γράμματα του αλφαβήτου (Α-Ι), που καθόρισαν σε γενικές γραμμές την κάτοψη του κτιρίου (Σ χ έ δ. 2). Αυτό αποτελείται από μια κεντρική αυλή, διαστ. 13 × 11 μ., που ορίζεται από μαρμάρινο στυλοβάτη σε σχήμα Π, τις τρεις πλευρές του οποίου περιβάλλουν ισάριθμες πτέρυγες-στοές (Π ί ν. 248 α).

Στο στυλοβάτη έβαιναν συνολικά 14 κίονες (από πέντε στις επιμήκεις πλευρές και τέσσερις στην ανατολική πλευρά), όπως συμπεραίνεται από τα διακρινόμενα στο στυλοβάτη «αποτυπώματα» των βάσεών τους. Από το πάχος του στυλοβάτη (0,50-0,60 μ.), τη διάμετρο των βάσεων των κιόνων που βρέθηκαν (0,35 μ.) και την απουσία λεπτότερων κιόνων, συμπεραίνεται ότι η κιονοστοιχία που περιέτρεχε τις τρεις πλευρές της αυλής ήταν μονότονη. Οι δύο επιμήκεις πλευρές του στυλοβάτη, βόρεια και νότια, δένονται με τη στενότερη ανατολική πλευρά με χτιστούς γαμματοειδείς πεσσούς. Η κεντρική αυλή απολήγει στα δυτικά σε επιμήκη εξέδρα, διαστ. 6 × 2,05 μ., που προσφύεται στον εξωτε-

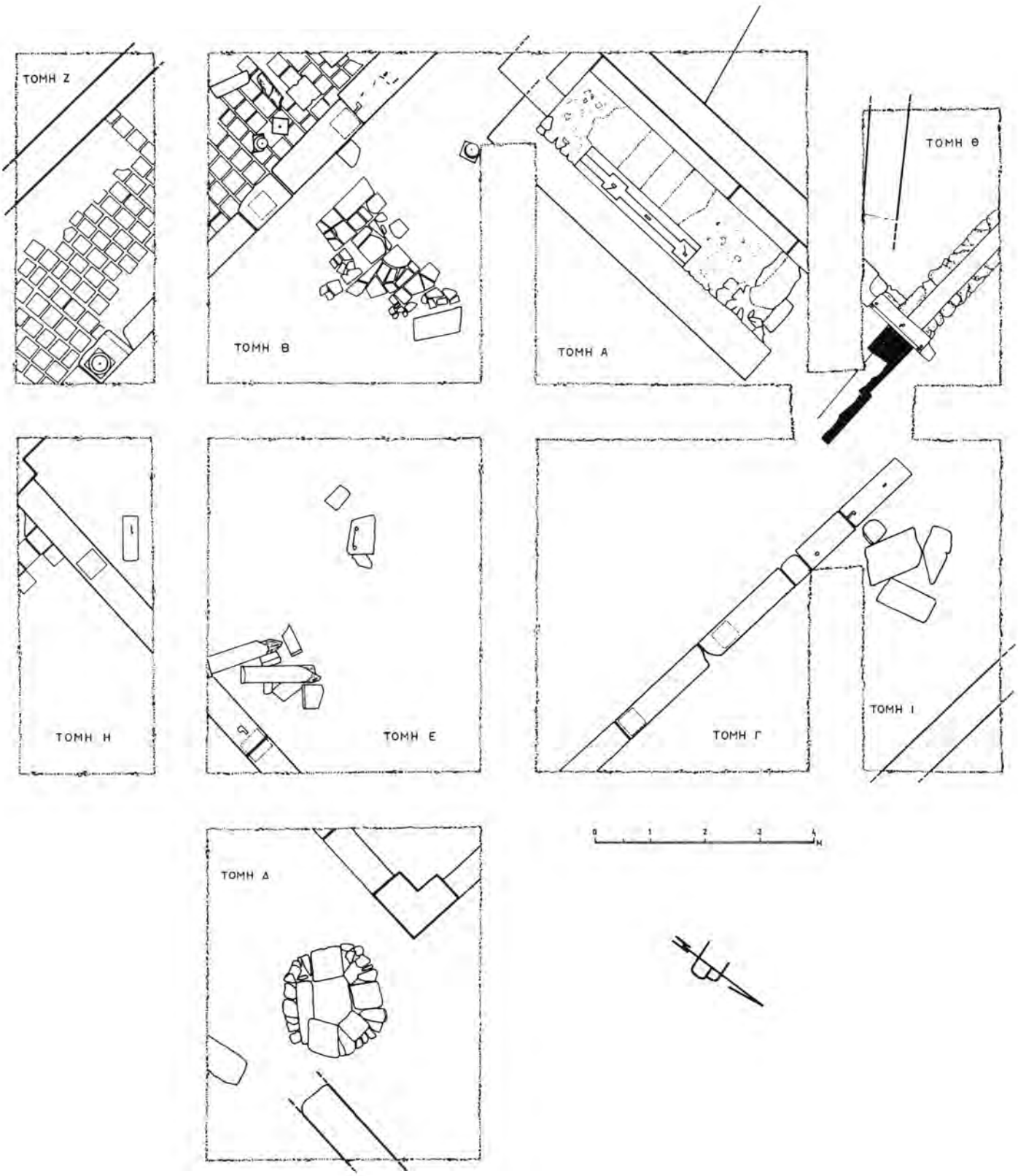

Σχέδ. 1. Νομός Σερρών. Ζαβαρνίκεια. Κάτοψη παρεκκλησιού.

ρικό-δυτικό τοίχο του κτιριακού συγκροτήματος (Π ί ν. 248 β). Στο χώρο της εξέδρας διακρίνονται δύο φάσεις: στην πρώτη το δάπεδο βρισκόταν χαμηλότερα. Ορατό τμήμα της φάσης αυτής είναι η ανατολική, σε σχήμα πατούρας, πλευρά της εξέδρας, που προεξέχει από το υπόστρωμα του δαπέδου της δεύτερης φάσης. Στη δεύτερη φάση ενισχύθηκε με εσωτερικό χτιστό πόδιο ο εξωτερικός δυτικός τοίχος της αυλής, το δάπεδο της εξέδρας υψώθηκε κατά 0,30 μ. και προστέθηκε μαρμάρινος βατήρας (εδώ σε β΄ χρήση), διαστ. 2,70 × 0,49 × 0,25 μ., σε θέση παράλληλη και σε απόσταση 1 μ. από τον εξωτερικό τοίχο, που σκοπό είχε να απομονώσει τμήμα της εξέδρας από την κεντρική αυλή. Έτσι ο χώρος της εξέδρας στη δεύτερη φάση περιοριζόταν ανάμεσα στο μαρμάρινο βατήρα και το χτιστό πόδιο και καλυπτόταν με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες ή πλίνθους, διαστ. 0,95 × 0,55 μ. Από τις πτέρυγες που περιβάλλουν την κεντρική αυλή, η νότια και η ανατολική είναι ισοπλατείς (2,90 μ.), ενώ η βόρεια είναι πλατύτερη (3,90 μ.). Η αυλή και η ανατολική πτέρυγα έφεραν μαρμαρόστρωτα δάπεδα, ενώ η βόρεια και νότια πλινθόστρωτα (Π ί ν. 249 α).

Από το στρώμα καταστροφής του κτιρίου, που παρουσιάζεται στο χώρο των πτερύγων, υποθέτουμε ότι η κεντρική αυλή ήταν αστέγαστη (sine tecto) και μόνο οι πτέρυγες έφεραν μονοκλινή στέγαση. Τα νερά της βροχής που συγκεντρώνονταν στην υπαίθρια αυλή, απομακρύνονταν έξω δυτικά του κτιρίου με τη βοήθεια χτιστού αγωγού, ορθογώνιας διατομής, υπολείμματα του οποίου βρέθηκαν κοντά στη βόρεια πλευρά του στυλοβάτη. Ο αγωγός, με πάχος πλευρικών τοιχωμάτων 0,25 μ., είναι χτισμένος με μικρές πέτρες και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Εσωτερικά φέρει επίχρισμα από κουρασάνι και ο πυθμένας του είναι πλίνθινος. Πάνω στα τοιχώματα του αγωγού, στο σημείο που εξέρχεται από την κεντρική αυλή, υπάρχει μαρμάρινο κατώφλι, διαστ. 1,23 × 0,034 × 0,20 μ. Η ύπαρξη του κατωφλίου προϋποθέτει την ύπαρξη εισόδου, που εντοιχίστηκε, όπως δείχνουν τα πολλά κονιάματα στην επάνω επιφάνεια του κατωφλίου, σε δεύτερη φάση και πιθανότατα με τη δεύτερη φάση της εξέδρας.

Η ανεύρεση μεγάλων μπλοκ κατεργασμένων μαρμάρων, η χρήση παλιών κατωφλίων στο μαρμάρινο στυλοβάτη, δηλώνουν ότι για την ίδρυση του κτιριακού συγκροτήματος χρησιμοποιήθηκε δομικό υλικό προγενέστερων κτισμάτων. Ανάμεσα στο παλιότερο δομικό υλικό συμπεριλαμβάνονται και δύο επιγραφές κλασικών χρόνων. Η μία, που χρησιμοποιήθηκε στο στυλοβάτη της νότιας πλευράς, είναι σχεδόν φθαρμένη και η δεύτερη χρησιμοποιήθηκε στο χτίσιμο του βόρειου γαμματοειδούς πεσσού, κοντά στον οποίο βρέθηκε. Στην επιγραφή αυτή, διαστ. 0,42 × 0,30 × 0,15 μ., μνημονεύεται ο γιος κάποιου Διονυσοδώρου για τις ευεργεσίες που προσέφερε στην πόλη. Πρόκειται δηλαδή για τιμητική επιγραφή του Δήμου σε κάποιο δημότη (Σ χ έ δ. 3).

Σχέδ. 2. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ε. Τσακατάρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ὁ Δῆμος
[τ]ὸν Διονυσοδώρου
-]ης ἕνεκα καὶ διὰ τὰς τοῦ
παντὸς αὐτοῦ γένου[ς]
-]ν γονέων εἰς τὴν πόλι[ν]
[εὐ]εργεσίας

Στρωματογραφία. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών στρωμάτων στο χώρο των πτερύγων και στους χώρους που πρόσκεινται στους δύο γωνιαίους γαμματοειδείς πεσσούς.

α΄ στρώμα (στρώμα καταστροφής). Δημιουργήθηκε από την κατάρρευση της ανωδομής των πτερύγων και των δύο γαμματοειδών πεσσών. Αποτελείται από πολλές πέτρες και σπασμένα κεραμίδια στέγασης.

β΄ στρώμα. Πρόκειται για αμμώδες στρώμα, πάχ. ±0,70 μ. Η απουσία κεραμικής στο στρώμα αυτό δηλώνει την εγκατάλειψη του χώρου μετά την καταστροφή του κτίσματος και έτσι αποκλείεται κάποια μετέπειτα οικιστική φάση.

γ΄ στρώμα. Το στρώμα αυτό, πάχ. ±0,25 μ., δημιουργήθηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως συμπεραίνεται από την κεραμική που βρέθηκε. Αντίθετα, στο χώρο της κεντρικής αυλής διαπιστώθηκαν δύο στρώματα, το αμμώδες και το επιφανειακό. Η απουσία του α΄ στρώματος (στρώματος καταστροφής) δηλώνει ότι ο χώρος της αυλής ήταν υπαίθριος.

Κεραμική. Η κεραμική που βρέθηκε διακρίνεται βασικά σε δύο κατηγορίες: α) στη ρωμαϊκή-υστερορωμαϊκή, που προέρχεται από το στρώμα καταστροφής και β) στη μεταβυζαντινή κεραμική, από το επιφανειακό στρώμα. Τα περισσότερα όστρακα της πρώτης κατηγορίας ανήκουν, όπως συμπεραίνεται από τις πολλές οξυπύθμενες βάσεις αμφορέων, σε αγγεία μεταφοράς. Όστρακα χονδροειδή με άφθονη μαρμαρυγία, όπως και μερικά που μιμούνται αγγεία τύπου terra sigillata, προέρχονται πιθανότατα από επαρχιακό-τοπικό εργαστήριο. Μαζί με την υστερορωμαϊκή κεραμική βρέθηκαν και λίγα όστρακα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, μελαμβαφή στο σύνολό τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο συνανήκοντα τμήματα πήλινου κοσμήτη, διαστ. 0,25 × 0,20 × 0,06 μ., που φέρει στο κάτω μέρος ανάγλυφο διάκοσμο αυγών, με παρεμβαλλόμενα ημίφυλλα και στο πάνω μέρος γραπτό-ζωγραφιστό μαίανδρο με φαιό και μαύρο χρώμα. Το τμήμα αυτό του πήλινου κοσμήτη προέρχεται από προγενέστερο, γειτονικό, πιθανότατα, κτίσμα.

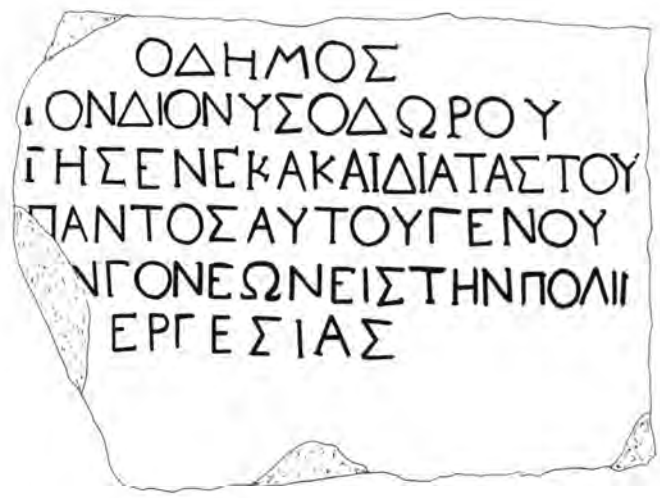
Στην κατηγορία της μεταβυζαντινής κεραμικής ανήκουν όστρακα, που χρονολογούνται από το 17ο αι. μέχρι και τη σημερινή εποχή. Πρόκειται για όστρακα διαφόρων τύπων αγγείων (κούπες, πιατέλες, θυμιατά, μαγειρικά σκεύη κτλ.), με ή χωρίς εφυάλωση. Μερικά όστρακα με έντονη πράσινη εσωτερική εφυάλωση, που χρονολογούνται στο 18ο-19ο αι., προέρχονται πιθανότατα από το Διδυμότειχο, σημαντικό εργαστήριο μεταβυζαντινής κεραμικής.

Μαρμάρινα. Η απουσία μεγάλων αρχιτεκτονικών μελών (κιόνων, κιονοκράνων, θωρακίων) από το χώρο ανασκαφής και τα κατεστραμμένα δάπεδα της κεντρικής αυλής της ανατολικής και της βόρειας πτέρυγας, αποτελούν σαφείς ενδείξεις για συστηματική διαρπαγή του δομικού υλικού αμέσως μετά την καταστροφή του κτιρίου. Από τους δεκατέσσερις κίονες και τις ισάριθμες βάσεις που έβαιναν στο στυλοβάτη, βρέθηκαν μόνο δύο κίονες (και αυτοί σπασμένοι), πεσμένοι κοντά στην ανατολική πλευρά, και μία βάση στη νότια πλευρά του στυλοβάτη (Σ χ έ δ. 2). Μικρότερες βάσεις κιόνων, που βρέθηκαν στο πλινθόστρωτο δάπεδο της νότιας πτέρυγας, δεν πρέπει να ανήκουν στο εξεταζόμενο κτίσμα ή τουλάχιστον δεν έβαιναν στο στυλοβάτη του. Στα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη θα πρέπει να προστεθούν: 1. Απότμημα κιονίσκου με συμφυή τετράγωνη πλίνθο (πλευράς 0,17 και σωζ. ύψ. 0,22 μ.), που στήριζε πιθανότατα τράπεζα προσφορών. 2. Απότμημα κυκλικής κοσμικής τράπεζας προσφορών, από λεπτόκοκκο μάρμαρο πολυτελείας. 3. Απότμημα κιονόκρανου, σωζ. διαστ. 0,23 × 0,14 × 0,09 μ., με μέρος του προσκεφάλου και της γλυπτής έλικάς του. 4. Τμήμα αγαλματιδίου, σωζ. ύψ. 0,20 μ., με αποσπασματική παράσταση ανδρικής ενδεδυμένης μορφής, που ανάγεται στο 2ο αι. μ.Χ. 5. Αποτμήματα παλαιοχριστιανικών θωρακίων από τα επιφανειακά χώματα, προερχόμενα πιθανότατα από την παρακείμενη σταυρική βασιλική.

Μετάλλινα. Στα ελάχιστα μετάλλινα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται: 1. Μερικά καρφιά από το χώρο των πτερύγων. 2. Σιδερένιο εργαλείο με πεπλατυσμένες τις δύο απολήξεις του, άδηλης χρήσης. 3. Αιχμηρό σιδερένιο αντικείμενο, πιθανότατα διαβήτης.

Νομίσματα. Βρέθηκαν συνολικά δέκα χάλκινα νομίσματα, από τα οποία τρία κλασικά, τρία υστερορωμαϊκά και τέσσερα μουσουλμανικά. Από τα νομίσματα αυτά ένα μόνο παρουσιάζει χρονολογική, για το κτίσμα, σημασία. Πρόκειται για νόμισμα που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. και βρέθηκε στο πλινθόστρωτο δάπεδο της νότιας πτέρυγας. Από τα τέσσερα μουσουλμανικά, τα δύο παρουσιάζουν ξεχωριστή σημασία για τη Θάσο, γιατί στα τέλη του περασμένου αιώνα σφραγίστηκαν σύμφωνα με το ιδιότυπο νομισματικό καθεστώς του νησιού.

Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα. Μολονότι οι χώροι των πτερύγων παραμένουν στα μεγαλύτερα τμήματά τους άσκαφτοι, η κάτοψη του κτιρίου ολοκληρώθηκε σε γενικές γραμμές. Το κτίσμα έχει προσανατολισμό από Α. προς Δ. και η ανατολική του πτέρυγα χρησίμευε ως προθάλαμος του κεντρικού

Σχέδ. 3. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ε. Τσακατάρα. Τιμητική επιγραφή.

χώρου (αυλής). Η επικοινωνία υπαίθριας αυλής-πτερύγων γινόταν ελεύθερα, χωρίς δηλαδή την παρεμβολή θωρακίων στα διάκενα των μετακιονίων, δεδομένου ότι δε βρέθηκαν ίχνη έδρασης θωρακίων αλλά και στη βάση που διατηρήθηκε κατά χώρα στο νότιο τμήμα του στυλοβάτη, δεν παρουσιάζονται εγκοπές για την εισδοχή-πάκτωσή τους. Η λειτουργικότητα του κτίσματος, με τα ελάχιστα ανασκαφικά δεδομένα, δεν έχει εξακριβωθεί. Από τη διάρθρωση όμως των χώρων του (αυλή και πτέρυγες), θα πρέπει να αποκλειστεί η εκδοχή για κτίσμα ιδιωτικού χαρακτήρα (π.χ. κατοικία). Πιθανότατα το κτίσμα είχε δημόσιο χαρακτήρα· η υπόθεση αυτή μπορεί να ενισχυθεί και από την εύρεση πολλών ψηφίδων από υαλόμαζα στο πλινθόστρωτο δάπεδο της νότιας πτέρυγας, που προϋποθέτουν εντοίχιο ψηφιδωτό διάκοσμο.

Η χρονολόγηση του κτίσματος με τα υπάρχοντα στοιχεία είναι επισφαλής. Από τον αρχιτεκτονικό του όμως τύπο μία χρονολόγηση στον 3ο αι. μ.Χ. φαίνεται πολύ πιθανή. Ένα αιώνα αργότερα και συγκεκριμένα στα τέλη του 4ου αι., το κτίριο καταστρέφεται και εγκαταλείπεται, ενώ η περιοχή, όπως έδειξε η στρωματογραφική έρευνα σε συνδυασμό με την κεραμική, φαίνεται να ξανακατοικήθηκε στα μεταβυζαντινά χρόνια. Στην εποχή αυτή ανήκει και ένα πηγάδι χτισμένο με κατεργασμένους δόμους και εμβόλιμες μικρές πέτρες. Εξωτερικά έχει σχήμα εξαγώνου, με αποστρογγυλεμένες τις γωνίες και εσωτερικά διαμορφώνεται σε ακανόνιστο οκτάγωνο (Σ χ έ δ. 2, τομή Δ).

Ν. ΖΗΚΟΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών

Εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες έγιναν στο κτίριο της «Σχολής», που χτίστηκε το 1839 και στέγαζε την Τράπεζα, το μαγειρείο και ξενώνες, ενώ τμήμα του αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως Ιερατική Σχολή. Το κτίριο αποτελείται από δύο τμήματα που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Το ένα, σε δύο επίπεδα συνολ. ύψ. 5,10 μ., με λίθινα τοξωτά ανοίγματα στην πρόσοψη, περιλαμβάνει την Τράπεζα, το μαγειρείο και το κελάρι. Το δεύτερο, σε τρία επίπεδα, περιλαμβάνει: α) το υπόγειο, αποθηκευτικό χώρο που ο δυτικός του τοίχος πατάει στον τοίχο κάποιου παλιότερου κτιρίου και οι περιμετρικοί του τοίχοι με σειρές εσωτερικών ξύλινων υποστυλωμάτων υποστηρίζουν τους πάνω ορόφους της Σχολής, β) το ισόγειο, που χωρίζεται σε δωμάτια με διαχωριστικούς τοίχους από τσατμά και γ) τον όροφο, στηριγμένο κατά το ήμισυ στο διώροφο τμήμα του κτιρίου, που αποτελείται από έναν ευρύχωρο εσωτερικό χώρο, ο οποίος οδηγεί στα δωμάτια και τη βιβλιοθήκη της βορειοανατολικής γωνίας. Η κατασκευή του ορόφου είναι ελαφριά, με μεγάλα ανοίγματα και η τετρακλινής στέγη, διαστ. 20 × 30 μ. και κλίσης 17%, στηρίζεται σε υποστυλώματα ενσωματωμένα σε ευτελείς τοιχοποιίες. Η στέγη, λόγω της κακής τοποθέτησης των διαγώνιων δοκών και των ορθοστατών, που δε συνεργάζονταν μεταξύ τους, δε λειτουργούσε ως ένα σώμα ή ως ζευκτό, και τα μεγάλα φορτία της δε μεταφέρονταν στις περιμετρικές λιθο-

δομές. Στατικά, μπορούμε να πούμε, η στέγη στηριζόταν σε διάφορα μεμονωμένα σημεία, που δε συνεργάζονταν μεταξύ τους, στα οποία μεταφέρονταν τα φορτία συγκεντρωμένα, με αποτέλεσμα να υποχωρήσουν τα πιο αδύνατα από τα σημεία αυτά, κυρίως στην τοιχοποιία της δυτικής πλευράς και στα υποστυλώματα του βορειοδυτικού τμήματος του εσωτερικού χώρου. Παράλληλα, τα νερά της βροχής επιδείνωσαν την κατάσταση της ξύλινης κατασκευής και της τοιχοποιίας. Σημειώνεται ότι κατά το παρελθόν έχουν γίνει στερεωτικές εργασίες, με την προσθήκη ορισμένων ξύλινων υποστυλωμάτων και δοκών, εσωτερικά της τοιχοποιίας της δυτικής πλευράς· με τις εργασίες αυτές σταμάτησαν οι μεγάλες καθιζήσεις του φέροντος σκελετού και των πατωμάτων.

Για την εξασφάλιση της στατικής επάρκειας και της στεγανοποίησης του κτιρίου έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1. Ανακατασκευάστηκε στο μεγαλύτερο τμήμα του ο ξύλινος σκελετός της στέγης, του οποίου διατηρήθηκαν οι οριζόντιες δοκοί και ορισμένοι ορθοστάτες. Τα υπόλοιπα ξύλα είχαν σαπίσει ή πλεόναζαν, αυξάνοντας με τις μεγάλες τους διατομές το φορτίο της στέγης.

2. Εξετάστηκε με σχολαστικότητα το πρόβλημα των κεραμιδιών, το πλήθος των οποίων με τις συνεχείς προσθήκες και τη λάσπη του σανιδώματος, σε συνδυασμό με τη μεγάλη επιφάνεια της στέγης, μεγάλωνε υπερβολικά τα φορτία· επιπλέον οι σφοδροί άνεμοι της περιοχής, τα χιόνια και οι βροχές τα μετακινούσαν και τα έφθειραν συνεχώς. Η λύση που διαλέχτηκε ήταν αυτή που εξασφάλιζε τα μικρότερα φορτία, τη στερεότητα της κατασκευής, πλήρη στεγανότητα, ικανοποιητικό αισθητικό αποτέλεσμα και χαμηλό κόστος. Χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα παλιά κεραμίδια, ενώ σε οποιαδήποτε άλλη λύση θα είμαστε αναγκασμένοι να χρησιμοποιήσουμε καινούργια, που θα δημιουργούσαν αισθητικά προβλήματα καθώς θα υπερτονίζονταν ανάμεσα στις άλλες στέγες της μονής· παλιά κεραμίδια στην ποσότητα που χρειαζόταν, γιατί είχαν μείνει ελάχιστα γερά, ήταν αδύνατο να εξευρεθούν. Πάνω σε αλφαδιασμένα ανά 0,60 μ. καδρόνια, διαστ. 0,05 × 0,08 μ., καρφώθηκαν κυματοειδή φύλλα ελλενίτ, που βάφτηκαν με χρώμα κεραμιδί και μόνο πάνω στις ράχες τους τοποθετήθηκαν τα κεραμίδια της παλιάς στέγης· έτσι χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια μισοσπασμένα και φθαρμένα, που με άλλο τρόπο δε θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν. Κοιτάζοντας τη στέγη είναι αδύνατο να αντιληφθεί κανείς ότι δεν υπάρχουν στρωτήρες.

3. Ενισχύθηκαν ή αντικαταστάθηκαν τα ξύλινα υποστυλώματα και οι δοκοί που είχαν μετακινηθεί και παραμορφωθεί από τις καθιζήσεις, και αποκαταστάθηκε η συνέχεια του φέροντος οργανισμού. Επίσης ανακατασκευάστηκε η σκάλα από το ισόγειο προς τον όροφο, που είχε καταστραφεί τελείως και συντηρήθηκαν ο δυτικός τοίχος από λιθοδομή κι ορισμένοι εσωτερικοί από τσατμά.

4. Αντικαταστάθηκε περίπου το μισό σανίδωμα της οροφής του ορόφου και αφαιρέθηκε το κατεστραμμένο σανίδωμα του δαπέδου και τα πατόξυλα, εκτός από δύο δωμάτια. Παρέμειναν οι μεγάλες δοκοί ανά 4 μ., πάνω στις οποίες τοποθετήθηκαν νέα πατόξυλα, που κάλυψαν τις μεγάλες υψομετρικές διαφορές του πατώματος, που σε μερικά σημεία ξεπερνούσαν τα 0,30 μ. Η μεγάλη καθίζηση του βορειοδυτικού δωματίου μας ανάγκασε να δημιουργήσουμε ένα εσωτερικό σκαλοπάτι, για να μην υπερυψωθεί πολύ το πάτωμα σε σχέση με τα εξωτερικά παράθυρά του. Πάνω στα πατόξυλα τοποθετήθηκε το νέο σανίδωμα και στη βιβλιοθήκη αντικαταστάθηκαν τα ξύλα του έδρανου που περιτρέχει το δωμάτιο.

Καβάλα

Μεσαιωνικό τείχος

Με χρηματοδότηση του ΕΟΤ, συντηρήθηκε τμήμα του τείχους επί της οδού Πουλίδου, λίγο πιο πάνω από το Οικονομικό Γυμνάσιο, δίπλα στην αρχική κύρια πύλη του τείχους, που κατεδαφίστηκε όταν έγινε η διάνοιξη της οδού το 1936. Επίσης συντηρήθηκε τμήμα του τείχους κοντά στο Φάρο, δίπλα στο μονοπάτι που κατηφορίζει προς τα βράχια του ακρωτηρίου.

Ακρόπολη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στην Ακρόπολη, με χρηματοδότηση του ΕΟΤ. Έγινε μερική ανακατασκευή και συντήρηση ορισμένων επάλξεων, ανακατασκευάστηκε τμήμα του εσωτερικού τοίχου του πύργου της βόρειας γωνίας και τοποθετήθηκε σιδερένιο κιγκλίδωμα στην είσοδό του και στις εισόδους της λεγόμενης «φυλακής» της δεξαμενής νερού. Επίσης άρχισε η εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης του αρχιτέκτονα Σ. Τουφάνου και της αρχαιολόγου Φ. Μαλούχου, για την αξιοποίηση της Ακρόπολης, που προβλέπει τουαλέττες στο μεσαίο πύργο της βορειοανατολικής πλευράς. Συγκεκριμένα έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1. Διάνοιξη εισόδου σε εσοχή του πύργου, που αντιστοιχεί στην αρχική είσοδό του, που αργότερα χτίστηκε και μπαζώθηκε με πέτρες ο εσωτερικός του χώρος.

2. Απομάκρυνση των μπάζων του εσωτερικού χώρου και κατασκευή γκρο-μπετόν δαπέδου, πάνω στο οποίο θα τοποθετηθούν κεραμικές πλάκες, και πλάκας οπλισμένου σκυροδέματος στην οροφή, στο ύψος του διαδρόμου των επάλξεων, που στρώθηκε με πέτρες, όπως είναι στρωμένος ο διάδρομος.

3. Κατασκευή των διαχωριστικών πλινθοδομών

και συντήρηση των ξύλινων δοκών του υπέρθυρου της εισόδου.

Αρχοντικό Τόκου

Στο αρχοντικό Τόκου, παλιά Δημαρχείο της πόλης και αργότερα Σχολείο, το οποίο απαλλοτριώθηκε και πρόκειται να στεγάσει μελλοντικά τα γραφεία της Εφορείας μας, έγιναν οι παρακάτω εργασίες: 1. Διαμόρφωση βοηθητικών χώρων στον πρώτο όροφο. 2. 3ος όροφος. α) Αφαίρεση του κατεστραμμένου σανιδώματος του πατώματος και καθαίρεση των περισσότερων κονιαμάτων, β) κατεδάφιση του διαχωριστικού τοίχου από τσατμά δύο δωματίων της ανατολικής πλευράς για την ενοποίησή τους, γ) αντικατάσταση των σαπισμένων δοκών του πατώματος, δ) τοποθέτηση εξωτερικών κουφωμάτων, ποδιών στα παράθυρα και κασών εσωτερικών κουφωμάτων, ε) κατασκευή σοβάδων (Π ί ν. 249 β), στ) κατασκευή δαπέδου σε βοηθητικό χώρο, από πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος, στηριγμένου στην εξωτερική τοιχοποιία και τοίχων από πλινθοδομή. 3. Κατασκευή ηλεκτρικής εγκατάστασης. 4. Κατασκευή υδραυλικής εγκατάστασης και διοχέτευση της αποχέτευσης στο παλιό δίκτυο. 5. Συμπλήρωση μέχρι το ύψος των 2,20 μ. του εξωτερικού τοίχου της πίσω αυλής και κάλυψή του με κεραμίδια.

Συγκρότημα Αγίου Ιωάννου

Συνεχίστηκαν με χρηματοδότηση του ΕΟΤ, οι εργασίες επισκευής, συντήρησης και βαφής των κτισμάτων του συγκροτήματος του Αγίου Ιωάννου. Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες:

1. Καθαίρεση και ανακατασκευή των κατεστραμμένων κονιαμάτων και των διακοσμητικών στοιχείων από κονίαμα του θολίσκου της εκκλησίας και του καμπαναριού· επίσης στερέωση των μολυβδόφυλλων του θολίσκου με ξύλινους πήχεις. 2. Βαφή των παραπάνω. 3. Στερέωση και επιδιόρθωση των εξωστών στα σπίτια της στοάς και βαφή των όψεών τους με υδρόχρωμα.

Οδός Μεχμέτ-Αλή 16 (οικία Ευ. Πελτέκη)

Παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί αποτελεί εξέχον στοιχείο του πολεοδομικού χώρου με το ύψος του και τα μεγάλα σαχνισιά, που προβάλλουν έντονα τους όγκους των προεξοχών του ορόφου. Αποτελείται από ισόγειο, μεσοπάτωμα και όροφο, σχήματος Π σε κάτοψη. Τα δωμάτια και στα τρία επίπεδα διατάσσονται στις δύο πλευρές ενός κεντρικού διαμπερούς χώρου, στο ισόγειο αρχικά ημιυπαίθριου και σήμερα κλεισμένου με πλινθοδομή ανάμεσα στα ξύλινα υποστυλώματα της δυτικής πλευράς. Στη βορινή απόληξη του κεντρικού αυτού χώρου βρίσκεται η σκάλα, ενώ στη νότια απόληξη, στο μεσοπάτωμα και τον όροφο, προστέθηκαν εξώστες, πλ. 1,20 μ. Πολλά παράθυρα έχουν κλείσει και απόμειναν ένα ή δύο σε κάθε χώρο. Παρά τις αλλαγές, το σπίτι διατηρεί τον αρχιτεκτονικό του χαρακτήρα και τα διακοσμητικά στοιχεία του εξωτερικού και εσωτερικού χώρου, όπως τα ξυλόγλυπτα ταβάνια και πόρτες.

Οι εργασίες που έγιναν είναι: 1. Αφαίρεση των κεραμιδιών, επισκευή και αντικατάσταση των φθαρμένων στοιχείων του ξύλινου σκελετού της στέγης, τοποθέτηση λαμαρινών και επανατοποθέτηση των κεραμιδιών. 2. Κατεδάφιση των ετοιμόρροπων σοβάδων, κυρίως στη δυτική όψη προς τη θάλασσα, που είναι περισσότερο εκτεθειμένη στις καιρικές συνθήκες, και ανακατασκευή τους, και επισκευή και συντήρηση των ξύλινων κουφωμάτων και της αστρέχας της στέγης. 3. Βαφή του κτιρίου με υδρόχρωμα στην ίδια απόχρωση με την παλιά, ανοιχτό γκρίζο.

Α. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φίλιπποι

Βασιλική Μουσείου

Η έρευνά μας κατά την ανασκαφική περίοδο από 24.8.1981 ως 11.9.1981 στη βασιλική ανατολικά από το Μουσείο Φιλίππων, είχε ως στόχο την ανασκαφή του βόρειου τμήματος του νάρθηκα. Πήραν μέρος η Επιμελήτρια Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, η φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης Κ. Ελευθεριάδου, η σχεδιάστρια Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου και 13 εργάτες.

Η επίχωση στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, όπως σ' όλη τη βόρεια πλευρά της βασιλικής, έφθανε τα 4,50 μ. Καθορίσαμε τομή, διαστ. 16 × 8,50 μ. Σε ύψος 2,20 μ. πάνω από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους, παρουσιάστηκε ένα ενιαίο στρώμα καταστροφής με κρημνίσματα τοιχοδομίας και σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Ανάμεσά τους αποκαλύφθηκαν ταφές —δεκατρείς συνολικά κιβωτιόσχημοι τάφοι και τέσσερις πρόχειρες ταφές ανάμεσα στους τάφους— με συσσώρευση λίθων πάνω στους νεκρούς. Οι τάφοι συνεχίζονται προς τα δυτικά, τουλάχιστον ως το δυτικό τοίχο του νάρθηκα. Ακόμη, στο επίπεδο που ερευνήσαμε, φαίνονται καλυπτήριες πλάκες άλλων τάφων που βρίσκονται χαμηλότερα.

Αυτές οι επάλληλες ταφές είναι ένα πρώτο στοιχείο που δείχνει κάποια χρονική διάρκεια του κοιμητηρίου. Ένα δεύτερο στοιχείο που προέκυψε από την έρευνα, είναι ότι το κοιμητήριο οργανώθηκε πάνω στα κρημνίσματα της βασιλικής, όταν είχε ήδη δημιουργηθεί ένα στρώμα επίχωσης, μετά την κατάρρευσή της στον 7ο αιώνα. Ως την εποχή των ταφών ήταν ακόμη σαφή τα όρια των διαμερισμάτων του ερειπωμένου ναού, γιατί οι ταφές περιορίζονται μόνο στο νάρθηκα. Αυτό βέβαια έχει σχέση με τη συνήθεια να θεωρείται ο νάρθηκας μιας εκκλησίας

όχι κοιμητηριακής, ο πιο κατάλληλος χώρος ταφής μέσα στο ναό[3].

Μορφή των τάφων. Οι τάφοι είναι χτιστοί, κιβωτιόσχημοι. Τα τοιχώματά τους σχηματίζονται από πέτρες πλακωτές, βαλμένες όρθιες ή κομμάτια από σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη (Π ί ν. 250 α). Σ' ένα μάλιστα από αυτούς (Τ2) έχει χρησιμοποιηθεί κομμάτι θωρακίου από το ριπιδιόσχημο άμβωνα της βασιλικής. Δεν υπάρχει δάπεδο σε κανένα τάφο ούτε προσκεφάλι, μόνο πατημένο χώμα. Σε μερικούς τάφους μόνο βρέθηκε ένα ελαφρό άλειμμα με κονίαμα, προς την πλευρά όπου ακουμπούσε το κεφάλι του νεκρού. Οι τάφοι καλύπτονται με πλακωτές αλάξευτες πέτρες, τοποθετημένες δίπλα-δίπλα. Μόνο ένας τάφος νηπίου, χτισμένος με πλίνθους σε δεύτερη χρήση, είχε για καλυπτήρια πλάκα πελεκητή πέτρα με ανάγλυφους σταυρούς.

Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι στη δυτική πλευρά του τάφου ώστε να βλέπουν προς την ανατολή, στάση που συμβολίζει την προσδοκία για τη μέλλουσα ανάσταση. Οι σκελετοί βρέθηκαν αρκετά διαλυμένοι και δεν ήταν φανερή η στάση τους. Μόνο σ' έναν τάφο το δεξί χέρι του νεκρού ήταν λυγισμένο πάνω στο στήθος του, στάση την οποία φρόντιζαν να έχει ο νεκρός και στην πρόθεσή του[4]. Η χειρονομία αυτή έχει θρησκευτικό νόημα και εκφράζει υποταγή προς το Θεό και αφοσίωση[5].

Από τους 13 τάφους οι δύο ήταν ταφές νηπίων και άλλοι δύο παιδικοί ή εφηβικοί τάφοι. Η αναλογία αυτή απηχεί ένα σχετικό ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας του πληθυσμού της εποχής εκείνης και δηλώνει επίσης ότι δεν υπήρχε ειδικός χώρος ταφής νηπίων έξω από το Οκτάγωνο των Φιλίππων[6].

Σε δύο τάφους έχουμε διαπιστώσει επανειλημμένες ταφές ή και ανακομιδή οστών. Το στοιχείο αυτό δηλώνει μια χρονική διάρκεια του κοιμητηρίου και βεβαιώνει ότι είναι τάφοι οικογενειακοί, «φαμιλιάριοι». Από πλήθος επιτύμβιων επιγραφών είναι γνωστός ο φόβος να μην τοποθετηθεί και άλλος νεκρός στον ίδιο τάφο και ταραχθούν τα οστά του πρώτου.

Όσον αφορά τις πρόχειρες ταφές με σωρούς λίθων γύρω από τους κανονικούς τάφους, πιστεύουμε ότι πρόκειται για ταφές προσώπων, για τα οποία δεν υπήρχαν οικείοι ικανοί να φροντίσουν την κανονική ταφή και γι' αυτό καταβλήθηκε μια στοιχειώδης μέριμνα για την ταφή τους. Η ταφή ενός νεκρού, γνωρίζουμε ότι αποτελούσε καθήκον για τους χριστιανούς. Όπως λέγει ο Ψελλός *πᾶς συναντῶν νεκρὸν σῶμα καὶ ἐὰν θηρίου εἶχε ψυχήν, ὤφειλε νὰ κρύψῃ αὐτὸ ὑπὸ τὴν γῆν, συναθροίζων λίθους ἐπ' αὐτοῦ καὶ πρόχειρον πηγνύων σταυρόν*[7].

Ευρήματα: κανένα απολύτως κτέρισμα, νόμισμα ή όστρακο αγγείου δε βρέθηκε μέσα στους τάφους. Μόνο μπροστά στον τάφο Τ13 βρέθηκε θρυμματισμένο άβαφο αγγείο, πιθανώς για χοές[8].

Έξω από τους τάφους, αλλά και μέσα σε δύο από αυτούς (Τ7, Τ9) βρέθηκαν απανθρακωμένοι πρισματικοί σπόροι, που δε διαπιστώσαμε ακόμη την προέλευσή τους. Η θέση στην οποία βρέθηκαν και η κατάσταση απανθράκωσης μας κάνει να πιστεύουμε ότι πρόκειται για αρωματικούς σπόρους, που καίγονταν σαν θυμίαμα στους νεκρούς.

Σ' έναν από τους τάφους (Τ10) ο σκελετός βρέθηκε ξαπλωμένος πάνω σε στρώμα τέφρας, πάχ. 0,03 μ. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για ίχνη του σκίμποδα (ή κλίνης ή κράββατου), πάνω στον οποίο γινόταν η πρόθεση και η εκφορά του νεκρού[9].

Το μόνο εύρημα από το κοιμητήριο βρέθηκε σε μια πρόχειρη ταφή κοντά στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα. Είναι ένα εγκόλπιο σε σχήμα σταυρού, από το οποίο βρέθηκε μόνο η μία πλευρά (Π ί ν. 250 β). Φέρει εγχάρακτη παράσταση αγίου δεομένου, στο γνωστό τύπο που υπάρχει σε εγκόλπια και σταυρούς που χρονολογούνται γενικά από τον 8ο ως το 10ο αιώνα. Στα χρονολογικά αυτά όρια μας οδηγεί το συνοπτικό γραμμικό σχέδιο, τα χαρακτηριστικά του τριγωνικού προσώπου και οι χαρακτήρες της ανορθόγραφης επιγραφής[10].

Τα εγκόλπια αυτά έπαιρναν μαζί τους οι προσκυνητές από τις ιεραποδημίες τους στους τόπους όπου έζησαν και μαρτύρησαν μεγάλοι μάρτυρες της πίστης. Τα εγκόλπια, όπως άλλωστε και τις γνωστές «ευλογίες», φορούσαν οι χριστιανοί σαν φυλακτά και τα κρατούσαν και στην ταφή τους. Η εγχάρακτη επιγραφή δίνει το όνομα *ΑΚΙΝΔΥΝΟΣ*. Ο Ακίνδυνος αναφέρεται ότι μαρτύρησε μαζί με τον Πηγάσιο και τον Ανεμπόδιστο στην Περσία, στα χρόνια

3. Iv. Nikolajević, Nécropoles et tombes chrétiennes en Illyricum Oriental, Εισηγήσεις του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, 1980, σ. 367. Πρβλ. παιδική ταφή έξω από την κόγχη του Βήματος της βασιλικής, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 455-457.

4. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Δ΄, 1951, σ. 157.

5. Δ. Πάλλας, Investigations sur les monuments chrétiens de Grèce avant Constantin, CahArch 24 (1975), σ. 14.

6. S. Pelekanidis, Kultprobleme in Apostelpaulus-Oktogon von Philippi in Zusammenhang mit einem älteren Heroenkult, Atti del IX congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma 1978, σ. 396.

7. Φ. Κουκουλές, ό.π., σ. 196.

8. J. P. Sodini, Témoignages archéologiques sur la persistance à l'époque paléochrétienne et byzantine de rites funéraires païens, "la mort au moyen age", σ. 12.

9. Φ. Κουκουλές, ό.π., σ. 173.

10. Πρβλ. ΑΑΑ V (1972), σ. 374-381, εικ. 4, 5, 6.

του Μ. Κωνσταντίνου. Η σύναξή τους τελούνταν στις 2 Νοεμβρίου στο Μαρτύριό τους, που αναφέρεται ότι βρισκόταν στο Δεύτερον της Κωνσταντινούπολης[11]. Από μια ιεραποδημία στο Μαρτύριο αυτό της Κωνσταντινούπολης φαίνεται λοιπόν ότι προέρχεται ο σταυρός του νεκρού στην πρόχειρη ταφή.

Επιτύμβιο σήμα: ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του κοιμητηρίου αυτού είναι ένα ορθογώνιο μνημείο σε σχήμα θήκης, που υψώνεται στο ψηλότερο σημείο των ταφών. Αποτελείται από συμπαγές κεραμικό κονίαμα, με πλάγια τοιχώματα από πλακωτές πέτρες και σπασμένες μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες όρθια (Π ί ν. 250 γ). Στην πάνω επιφάνεια του μνημείου σχηματίζεται σταυρός ανισοσκελής, από το κέντρο του οποίου φεύγουν ακτίνες. Ο σταυρός και οι ακτίνες σχηματίζονται με πλίνθους χωμένες κατακόρυφα μέσα στο κονίαμα. Το βόρειο μισό του επιτύμβιου σήματος είχε καταστραφεί και σώζονται μόνο τα αποτυπώματα των πλίνθων στον πηλό[12].

Η διακόσμηση του επιτύμβιου σήματος των Φιλίππων με σταυρό θεωρείται η πιο συνηθισμένη και κοινή για ένα μνημείο[13]. Ο συμβολισμός του σταυρού είναι γνωστός. Ένας απλός σταυρός μπηγμένος στο χώμα πάνω στον τάφο αποτελεί την πιο απλή μορφή μνημείου. Από τους σταυρούς στις τοιχογραφίες των παλαιοχριστιανικών τάφων ως τους σταυρούς στα καλύμματα και τις πλάγιες όψεις των χριστιανικών σαρκοφάγων και τις παραστάσεις σταυρού στις λειψανοθήκες, ο σταυρός είναι το κοινό εκφραστικό σύμβολο σ' όλες τις ταφικές απεικονίσεις.

Κάτω από το σήμα, σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνειά του, υπήρχαν δύο μεγάλοι τάφοι και ένας μικρός ανάμεσά τους (Τ13, Τ6, Τ14). Στη νότια πλευρά έξω από το σήμα βρέθηκαν οστά δύο τουλάχιστον νεκρών σε πρόχειρες ταφές, σκεπασμένες με σωρό από πέτρες.

Η διάταξη των τάφων κάτω από το επιτύμβιο σήμα οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται για οικογενειακό μνημείο. Η πιθανότητα να αποτελεί επιτύμβιο σήμα για όλο το κοιμητήριο μια και βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο από όλους τους τάφους, δεν ήταν δυνατό να ελεγχθεί, γιατί δεν ερευνήθηκαν ακόμη όλοι οι τάφοι ώστε να έχουμε πλήρη στοιχεία για την οργάνωσή τους στο χώρο και τη χρονική τους διάρκεια. Τα στοιχεία που έχουμε ως τώρα μας οδηγούν στον 8ο-9ο αι.

Σύμφωνα με τους βυζαντινούς νόμους υπάρχει διάκριση ανάμεσα στον τάφο και το μνημείο: *Τάφος ἐστὶν ἐν ᾧ ὀστέα ἀπετέθη, μνημεῖον δὲ ἔστι τὸ διὰ τὴν μνήμην φαινόμενον* (Βασιλικά 59, 1β)[14].

Τα μνημεία ποίκιλλαν ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες και τη διάθεση επίδειξης και πολυτέλειας που έδειχναν οι οικείοι του νεκρού. Φαίνεται ότι έφθαναν σε υπερβολές λαμπρότητας και σπατάλης που προκαλούσαν διαμαρτυρίες και επικρίσεις από τους Πατέρες της εκκλησίας. Οπωσδήποτε, ακόμη και σε ταπεινές και φτωχικές, θα λέγαμε, ταφές εκδηλώνεται η επιθυμία να υψώσουν μνημείο *διὰ τὴν μνήμην φαινόμενον*. Παράδειγμα απλού επιτύμβιου σήματος, ιδιαίτερου για κάθε τάφο, έχουμε στο κοιμητήριο του οικισμού δυτικά από το Λιμένα Θάσου, στη θέση Τσουκαλαριό[15]. Στις ταφές αυτές, πάνω ακριβώς στον κανονικό τάφο, που έχει κατασκευή κιβωτιόσχημης θήκης από πλακωτές αλάξευτες πέτρες, πατεί μια τελείως παρόμοια κατασκευή, χωρίς νεκρό, σαν κενοτάφιο. Οι πλάκες του δαπέδου του σήματος αποτελούσαν τις καλυπτήριες πλάκες του κανονικού τάφου, που βρισκόταν από κάτω.

Περίπτωση επιτύμβιου σήματος που αντιστοιχεί σε μια ευρύτερη ομάδα τάφων, παρουσιάζεται στο κοιμητήριο που έσκαψε ο Γ. Σωτηρίου, το 1955, έξω από την ανατολική πλευρά της βασιλικής Α στη Νέα Αγχίαλο[16].

Οι τάφοι που βρίσκονται πάνω στο κανονικό δάπεδο είναι οικογενειακοί και χρονολογούνται πριν από την καταστροφή της βασιλικής τον 7ο αι. Το οικογενειακό αυτό κοιμητήριο ορίζεται από περίβολο και περιλαμβάνει μια στήλη, ύψ. 0,85 μ., με ανάγλυφο σταυρό. Η στήλη αυτή πιστεύουμε ότι αποτελεί μνημείο για το σύνολο των οικογενειακών τάφων του περιβόλου. Ανάλογη πρέπει να φανταστούμε τη σημασία του επιτύμβιου σήματος στις βυζαντινές ταφές της βασιλικής των Φιλίππων.

ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

KHRYSOUPOLIS

In September 1981, the survey of the visible remains of Khrysoupolis was completed, with the help

11. H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, "propylaeum ad acta sanctorum", 1902, σ. 187-189.

12. Πρβλ. ανακοίνωσή μου με το θέμα αυτό στο Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, σ. 48-49.

13. Φ. Κουκουλές, ό.π., σ. 199.

14. Ό.π., σ. 200-201.

15. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 831-834, Σχέδ. 2, Πίν. 619 α.

16. ΠΑΕ 1955, σ. 135-137, εικ. 3.

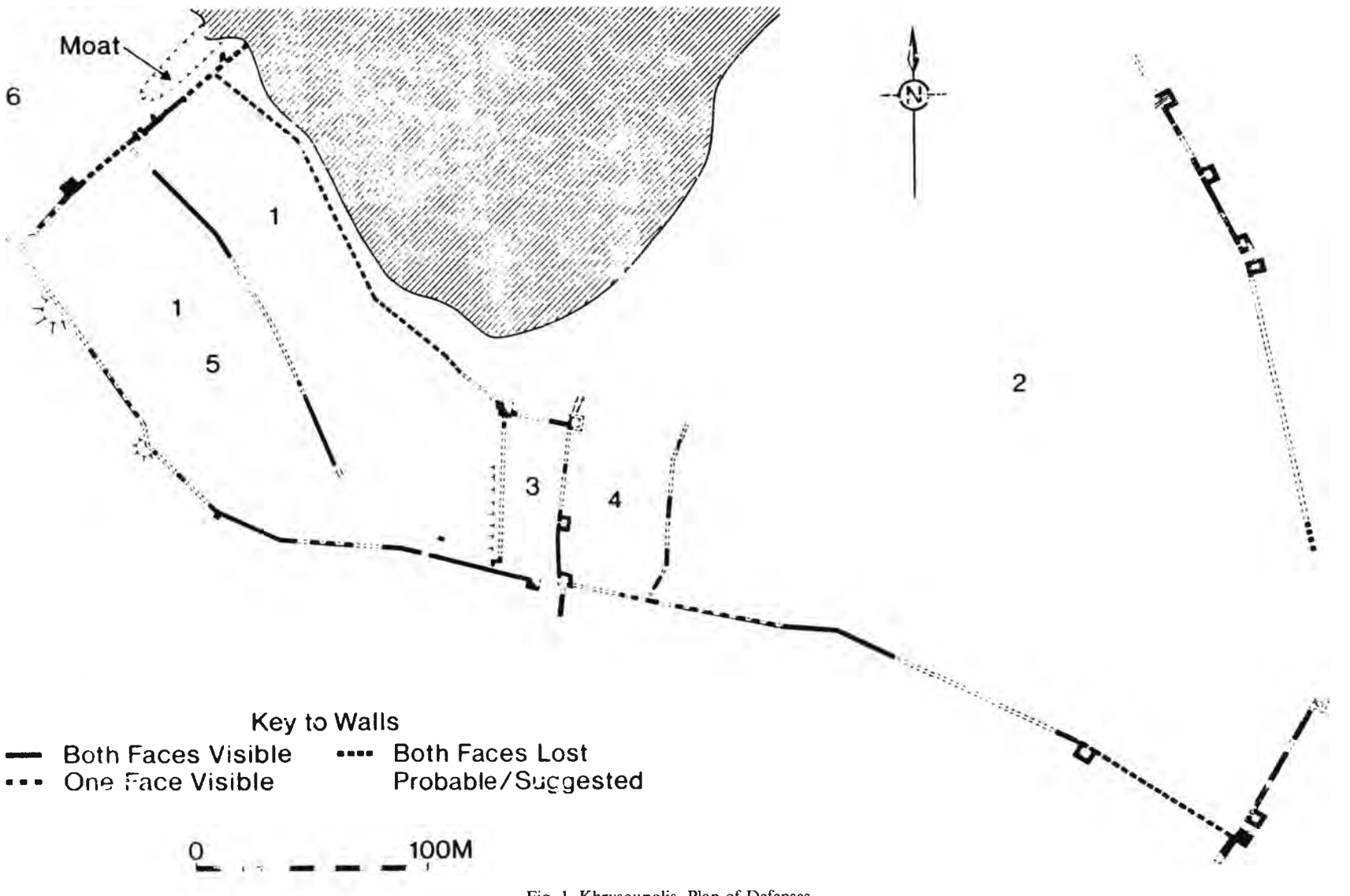

Fig. 1. Khrysoupolis. Plan of Defenses.

of Mr Smyth and Mr Catling. The main task was the revision of the plans, after comparison between the results of last year's cleaning of the walls and the ambiguous results of the magnetometric survey (also last year). Evidence culled from both these activities enabled us to plot most of the lost course of the eastern part of the enceinte[17] (Fig. 1). A similar comparison of these kinds of evidence enabled us to significantly correct the lengths of both the spurs on the south wall, and to suggest that they were both at least 13 m. long. Given the unlikelihood that the medieval shoreline was by the walls, the best explanation of these features now seems to be that they were the cross-walls of a moat (Pl. 252 a), similar to those that divided the moat of Constantinople. This possibility had not been considered prior to last year's magnetometric survey. There is evidence of a moat by the west wall of the site, and evidence of spurs on the east and north walls of the site. Since a moat would probably have been fed by the river (200 m. from the west wall), one function of the spurs would have been to bar the way to boats whilst allowing the water to flow through. That these spurs were linked to a forewall is also a possibility. Though there is no reliable trace of such a wall, its much slighter proportions and greater vulnerability would have hastened its demise. Byzantine forewalls are generally only known from excavation or old descriptions[18]. Given the site's position on flat ground at sea-level, we should not be surprised if its defences were on such a scale.

Scale-drawings of the elevations of the west wall (Pl. 252 b) of the site were made. These, it is hoped, will contribute to furthering the study of the development of Byzantine masonry.

Amongst the more important revisions of the plans, one should note the observation of the remains of a postern gate on the south wall (Pl. 251), thus bringing to four the number of known gates. On topographical grounds these should not be considered to be the total.

The traces of a substantial building to the north of the site, now separated from it by a lagoon (Pl. 252 c), are, it is suggested, the remains of a tower, of which there are several in the lower Strymon valley. Most are probably to be associated with Athonite metokhia of the Palaeologue period. Several Athonite monasteries held metokhia «εἰς τὴν Χρυσούπολιν».

Finally the area was examined to consider the feasibility of a geomorphological survey. Professional advice was sought from the Greek Institute of Oceanographic Studies, which confirmed its feasibility. The origins of Khrysoupolis are still unexplained, but there are many grounds for proceeding on the hypothesis that geomorphological changes in the Strymon delta, gave the site of Khrysoupolis specific advantages which did not obtain either before or after the middle ages (in their broadest sense). This line of enquiry is of particular relevance to the history of settlement in the delta-area, a context in which the history of Khrysoupolis must be considered.

A. W. DUNN

17. For a plan of the site and a map indicating the medieval topography of the lower Strymon valley, see A. Dunn, The survey of Khrysoupolis and the Byzantine fortifications of the lower Strymon valley, Actes du 16e Congrès International des Études Byzantines, Vienna 1981. For the bibliography relating to Khrysoupolis, see references given in the report on this survey in *AD* 35 (1980): Chronika, pp. 457-459.

18. As at Philippi and Thessaloniki respectively. The forewall of Constantinople survives structurally because it was totally rebuilt in the mid-15th century by John VIII.

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Κ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις αρχές του έτους ανέλαβα πάλι τη Διεύθυνση της ΚΑ΄ Εφορείας όπου υπηρετούσαν οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Μαρ. Μαρθάρη, Ολ. Χατζηαναστασίου, Χρ. Τελεβάντου, Χαρ. Σιγάλας, Βασ. Γιαννούλη και Μαρ. Βιγλάκη· επίσης οι αρχιτέκτονες Χαρ. Βασιλειάδης, Ρεγ. Ραζή, Γαβρ. Λαχανίδης και Κλ. Παλυβού.

Έγιναν ανασκαφές σε οικόπεδα στο Πυθαγόρειο Σάμου (αρχαία πόλη της Σάμου), στη Χώρα της Νάξου (κυρίως τάφοι), στο Καμάρι της Θήρας (σημαντικά ερείπια πόλης της ύστερης αρχαιότητας), στον Κάμπο Ικαρίας (ερείπια ρωμαϊκής πόλης). Οι σχετικές εκθέσεις των ανασκαφέων ακολουθούν παρακάτω.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Βόρεια Νεκρόπολη

Πληροφορίες για τυμβωρυχία στην περιοχή της Βόρειας Νεκρόπολης οδήγησαν στην ανασκαφική έρευνα λαξευτού τάφου (Σ χ έ δ. 1 α-γ-2 α-β). Πρόκειται μόνο για το δεύτερο τάφο της νεκρόπολης που ερευνήθηκε συστηματικά[1].

Ο τάφος βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά του λόφου της Αμπέλου, πάνω από την κοιλάδα του Χήσιου και χαμηλότερα από τον άλλο τάφο που σκάφτηκε. Η είσοδός του είναι στραμμένη προς Α. Ο δρόμος οδηγεί προς το θάλαμο με πέντε σκαλοπάτια που έχουν πλάτος από 0,25 ως 0,50 μ. Τα δύο πρώτα και το τελευταίο είναι λαξευτά, ενώ τα δύο ενδιάμεσα είναι ορθογωνισμένοι λίθοι από το ίδιο πέτρωμα, που πρέπει να πελεκήθηκαν επί τόπου και στη συνέχεια να τοποθετήθηκαν στο δρόμο, έτσι ώστε να γίνει πιο ομαλή η κατάβαση στον τάφο. Μπροστά στην είσοδο του θαλάμου σχηματίζεται τετράγωνο πλάτωμα, διαστ. 1 × 1 μ. Η είσοδος φαίνεται να ήταν διαμορφωμένη με παραστάδες και υπέρθυρο αφού η μία παραστάδα και το υπέρθυρο βρέθηκαν στην επίχωση του δρόμου μαζί με την πλάκα που έφραζε την είσοδο.

Ο θάλαμος είναι τετράγωνος στην κάτοψη και στεγάζεται με ανάβαθο θόλο. Ένα πειόσχημο έδρανο καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του, όπως συμβαίνει με όλους τους σύγχρονούς του τάφους στη Σάμο, αφήνοντας μπροστά στην είσοδο μικρό διάδρομο. Δύο σκαλοπάτια κατεβάζουν στον εσωτερικό αυτό διάδρομο.

Ο βράχος επάνω από την είσοδο είναι λαξευμένος κατακόρυφα. Ελαφρή προεξοχή σχηματίζεται αμέσως πάνω από το επίπεδο της πρώτης βαθμίδας του δρόμου. Μπροστά στην προεξοχή αυτή και κάθετα προς το δρόμο πρέπει να ήταν τοποθετημένοι δύο ορθογώνιοι λίθοι, διαστ. 0,50 × 0,23 × 0,15 μ. Ο ένας βρέθηκε ακέραιος στη θέση του, ενώ από τον άλλο βρέθηκαν δύο κομμάτια στην επίχωση του δρόμου. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία και για τη θέση του δεύτερου, επειδή στην επάνω επιφάνεια και των δύο λίθων φαίνεται το ορθογώνιο λάξευμα καθώς και οι τόρμοι που θα βοηθούσαν στην τοποθέτηση επιτάφιου βωμού ή στήλης (Σ χ έ δ. 2 γ). Ο τρόπος αυτός τοποθέτησης υπέργειου ταφικού μνημείου απαντά για πρώτη φορά στη Σάμο.

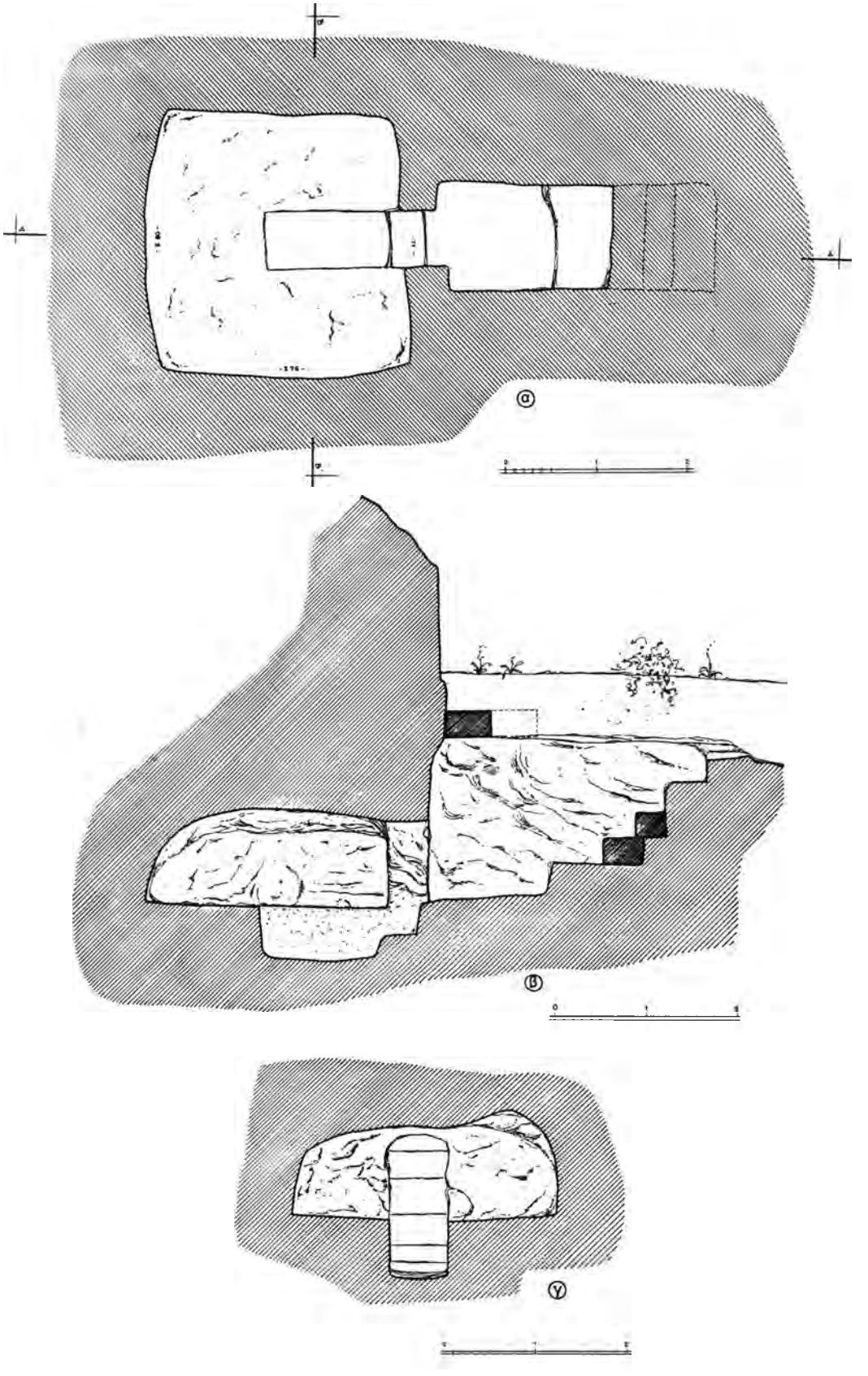
Παρόλο που ο τάφος ήταν συλημένος, κτερίσματα βρέθηκαν και μέσα στο θάλαμο και στην επίχωση του δρόμου. Από το θάλαμο προήλθαν πήλινα μυροδοχεία με πόδι και χωρίς πόδι, κομμάτια από πήλινα ειδώλια, σιδερένια καρφιά και στλεγγίδες, χάλκινος μικρός δακτύλιος, κομμάτια χάλκινου κατόπτρου και χάλκινης πόρπης, ένα τρίλοβο φύλλο από χρυσό στεφάνι και μερικές δεκάδες αστραγάλων. Από το δρόμο προήλθαν πήλινα μυροδοχεία και κομμάτια ειδωλίων, ένας χάλκινος κρίκος και κομμάτι από γυάλινο μυροδοχείο. Τα κτερίσματα χρονολογούν τον τάφο από το γ΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. ως τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Ν. Καλογραία

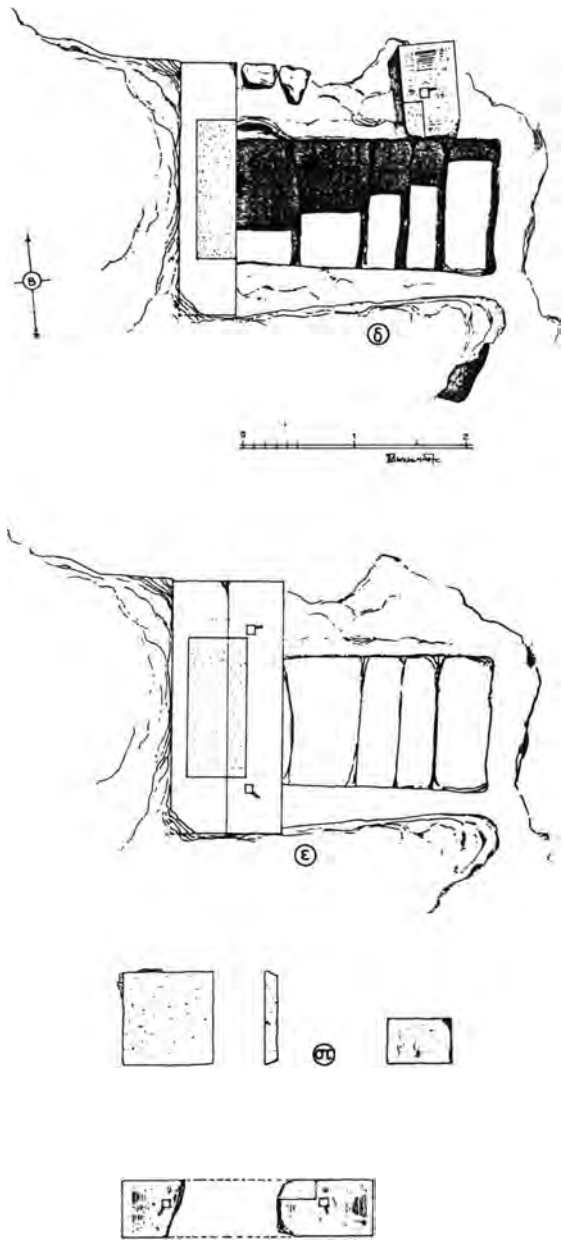
Το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου αποτελούσε παλιότερα ιδιοκτησία του Κ. Σπαχή και είχε ανασκαφεί δοκιμαστικά το 1970[2], όταν η έρευνα της Πόλης της Σάμου βρισκόταν ακόμα σε πρώιμο στά-

1. Ο πρώτος ερευνήθηκε το 1967. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 380 και ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 368-372. Έρευνες στο νεκροταφείο αυτό έγιναν επίσης στα τέλη του 19ου αι. από τον J. Böhlau (Böhlau, Aus ionischen und italischen Nekropolen, 1898, σ. 19).

2. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 459-461.

Σχέδ. 1. Σάμος. Πυθαγόρειο. Βόρεια νεκρόπολη. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος. α) Κάτοψη, β-γ) Τομές Α-Α΄ και Β-Β΄.

Σχέδ. 2. Σάμος. Πυθαγόρειο. Βόρεια νεκρόπολη. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος. α) Κάτοψη της εισόδου, β) Αποκατάσταση της βάσης του μνημείου και γ) Όψεις παραστάδας και υπέρθυρου της εισόδου.

διο[3]. Κατά τη δοκιμαστική εκείνη ανασκαφή επισημάνθηκαν τμήματα δικτύου ύδρευσης με «επάλληλους επισκευάς και φάσεις»[4], αλλά δεν ήταν ακόμα δυνατό να ενταχθούν τα οικοδομικά λείψανα στο πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης. Με την πρόοδο της ανασκαφικής έρευνας συγκεντρώθηκαν πολλά στοιχεία για την πολεοδομική και τοπογραφική ιστορία της. Βασική σημασία για τη συγκεκριμένη περίπτωση έχουν τα λείψανα του οικοπέδου Εμμ. Σκούφου, που βρίσκεται στο οικοδομικό τετράγωνο 44, σχεδόν απέναντι από το οικόπεδο Καλογραία-Σπαχή. Σε αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα του δεύτερου σε σημασία μετά την Ιερά Οδό δρόμου της πόλης. Ο δρόμος αυτός περνάει λίγα μέτρα πιο κάτω από την αρχαία αγορά όπου και πρέπει να διασταυρώνεται με την Ιερά Οδό[5].

Μετά από αίτηση του τωρινού ιδιοκτήτη Ν. Καλογραία για κατασκευή ξενοδοχείου, αποφασίστηκε η αποχωμάτωση των τομών του 1970 και η συστηματική ανασκαφή του οικοπέδου. Με την ανασκαφή ήλθε στο φως η συνέχεια του δρόμου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Σκούφου σε μήκος 25,70 μ. (Σχέδ. 3-4· Πίν. 253 α). Το λιθόστρωτο του δρόμου είναι κατεστραμμένο στο τμήμα αυτό και σώζεται μόνο στη βορειοανατολική του απόληξη. Η καταστροφή του λιθόστρωτου επέτρεψε την αποκάλυψη των τμημάτων του δικτύου ύδρευσης και του αποχετευτικού συστήματος που περνούσαν κάτω από το δρόμο. Το πλάτος του δρόμου είναι 4,40 μ. Σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς του σώζεται καλοδιατηρημένος χτιστός αγωγός αποχέτευσης (Α1) (Πίν. 253 β). Ανατολικότερα σώζεται άλλος παράλληλος (Α2), που σε κάποια φάση αντικατέστησε τον πρώτο (Πίν. 254 α). Σε πολύ καλή κατάσταση βρέθηκαν και οι μικροί αγωγοί των σπιτιών Α3-Α6 που οδηγούν στους κεντρικούς.

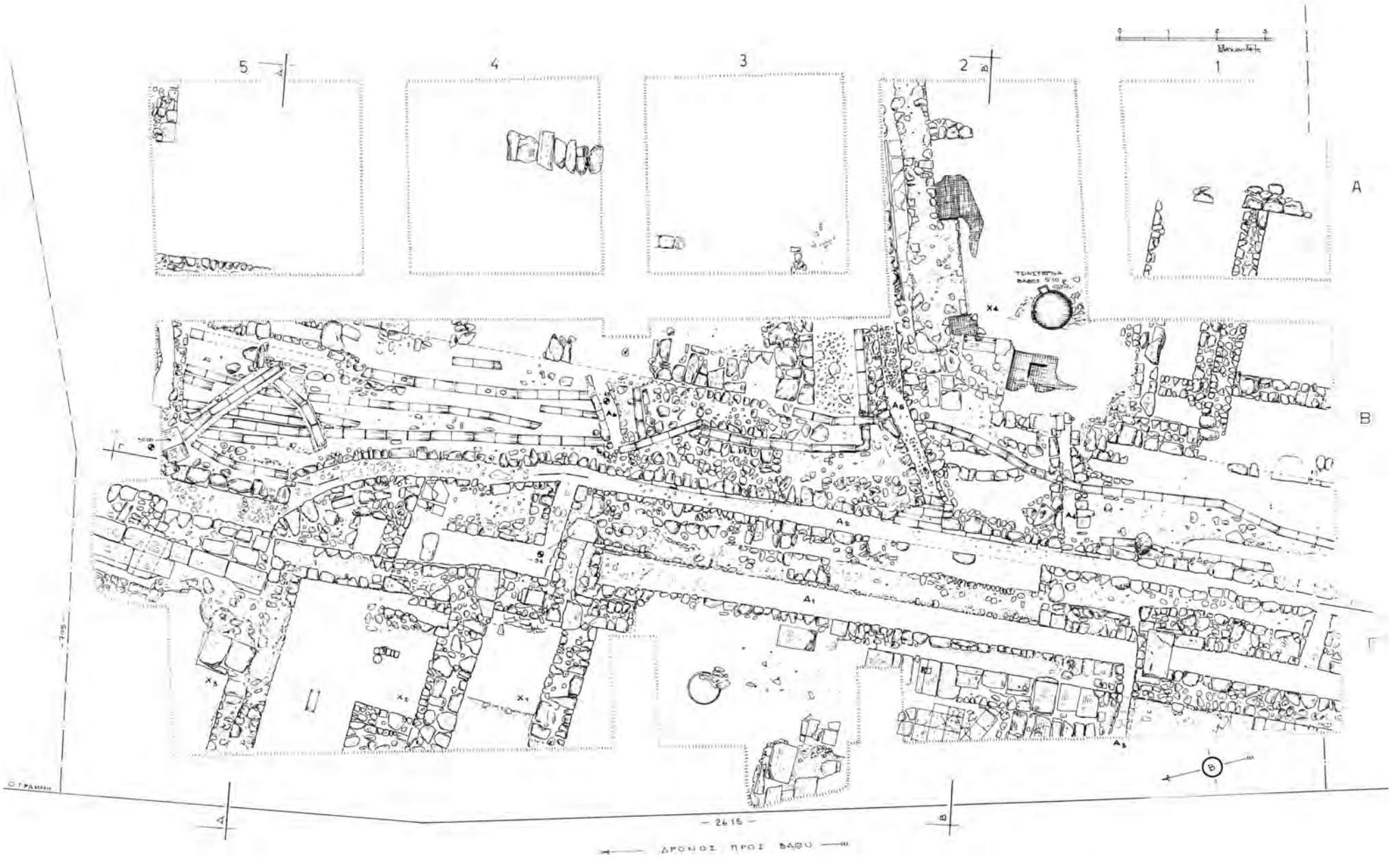
Εντυπωσιακά διατηρούνται σε όλο το μήκος του δρόμου οι πήλινοι κυλινδρικοί αγωγοί της ύδρευσης. Σε ένα σημείο μετρήθηκαν εννέα διαδοχικές φάσεις. Οι αγωγοί αποτελούνται από πολλούς σωλήνες που ενώνονται μεταξύ τους με κονίαμα και διαθέτουν σκεπασμένα ανοίγματα για τον καθαρισμό τους (Πίν. 254 β, 255 α). Συχνά είναι τοποθετημένοι μέσα σε χτιστά αυλάκια για την καλύτερη προστασία τους.

Τα ερείπια των κτιρίων που βρέθηκαν προϋποθέτουν την ύπαρξη του δρόμου. Συνδέονται μαζί του με σκάλες (χώρος Χ3) (Πίν. 255 β), κατώφλια (χώρος Χ4) και μικρούς αγωγούς (Α3-Α6), που οδηγούν

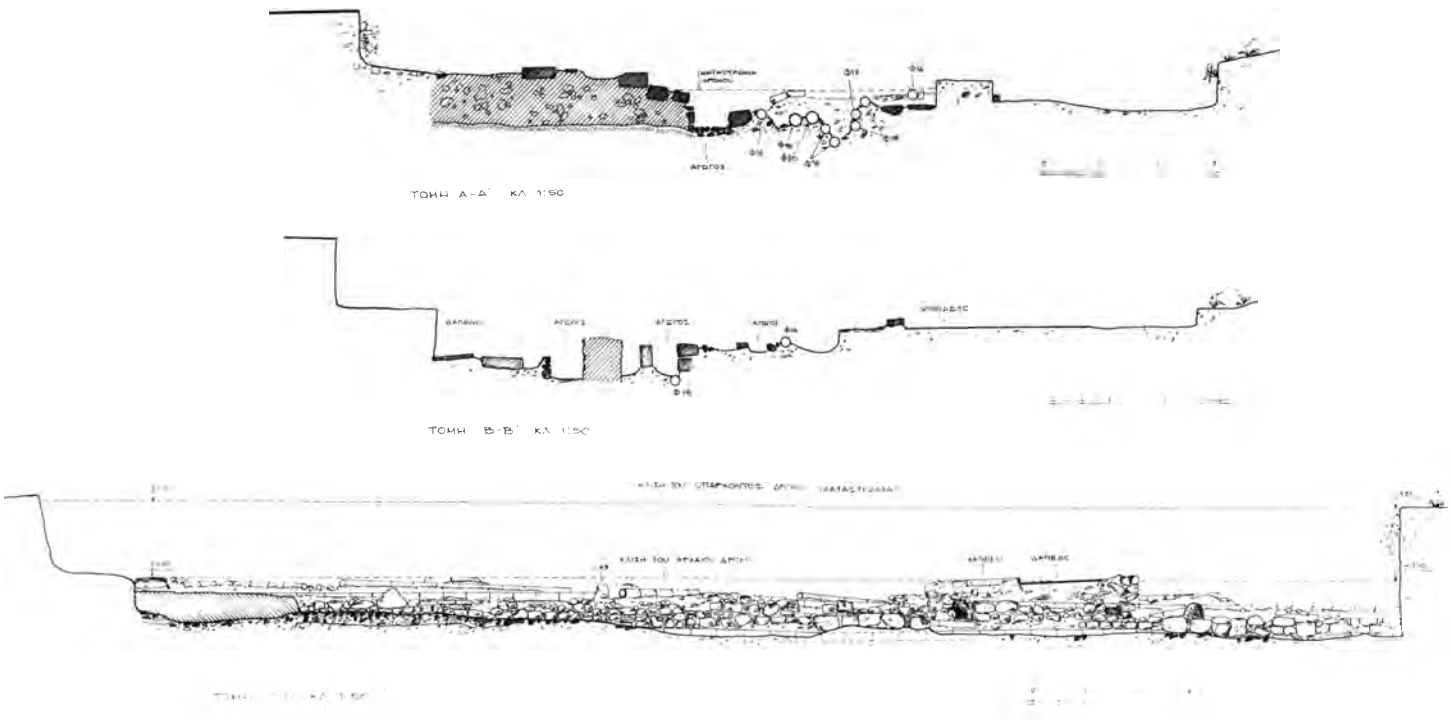
3. Η αρχαία πόλη άρχισε να ανασκάπτεται συστηματικά το 1966, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 463.

4. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 461.

5. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 535, Σχέδ. 9.

Σχέδ. 3. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Καλογραία. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 4. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Καλογραία. Τομές της ανασκαφής.

στους κεντρικούς. Η οικοδομική γραμμή άλλωστε ακολουθεί απόλυτα την κατεύθυνση του δρόμου. Ξεχωρίζουν δύο τουλάχιστον κτίρια με διάφορες φάσεις επισκευών και προσθηκών. Σε δωμάτιο του ενός (Χ4) σώζονται τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου. Επάνω σε λευκό βάθος υπάρχουν διάσπαρτα σταυροειδή κοσμήματα από μαύρες ψηφίδες. Σώζονται και τμήματα της ορθομαρμάρωσης των τοίχων του δωματίου.

Στην περιοχή των τετραγώνων 3Α, 4Α και 5Α που γειτονεύουν με τις τομές 4, 5, 6 της παλιάς ανασκαφής (Α. τμήμα) και των ΙΑ και ΙΒ (Ν. τμήμα), βρέθηκαν καθαρά σύνολα ελληνιστικής κεραμικής. Το ίδιο είχε συμβεί και με τις παλιές τομές. Η κεραμική χρονολογεί στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια μερικούς τοίχους, είναι όμως αμφίβολο αν ο δρόμος υπήρχε από τότε. Μόνο μια καταστροφική για τα νεότερα λείψανα τομή θα μπορούσε να διαλευκάνει το πρόβλημα.

Ο δρόμος και τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα, όπως φαίνεται από τους τρόπους οικοδόμησης, την κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα, καλύπτουν περίοδο από τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά μέχρι και τα μεσοβυζαντινά χρόνια.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Οικόπεδο Μαϊτού (Ο.Τ. 65)

Το οικόπεδο είναι μικρού εμβαδού και στη βόρεια πλευρά του δε βρέθηκαν αρχαία. Στο νότιο τμήμα ανοίχτηκαν δύο τομές, διαστ. 4 × 1,50 και 4 × 3 μ. Η επίχωση ήταν μικρή και στην ανατολική πλευρά ο βράχος βρέθηκε σχετικά ψηλά.

Βρέθηκε μικρό τμήμα δαπέδου από λευκό κονίαμα, διαστ. 1,10 × 1,80 μ., και δύο τοίχοι που ανήκαν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Ο καλύτερα σωζόμενος είχε πλάτος 0,50 μ. και ήταν χτισμένος με σχετικά μικρές πέτρες, δουλεμένες στη μία πλευρά, χωρίς συνδετικό υλικό. Στην ανατολική πλευρά του ήταν θεμελιωμένος στο βράχο, ενώ στη δυτική πατούσε σ' ένα λάκκο, διαστ. 1,40 × 2,30 μ., με ρωμαϊκό μπάζωμα.

Οικόπεδο Πνευματικού Κέντρου

Ανοίχτηκε δοκιμαστική τομή, διαστ. 3,50 × 3 μ., στο τμήμα του οικοπέδου που συνορεύει με το οικόπεδο Σ. Φουντουλάκου, όπου πρόκειται να ανοιχτεί δρόμος.

Σε βάθος 1,50 μ. φάνηκε τμήμα τοίχου και στα 2,20 μ., κάτω από ένα στρώμα με ρωμαϊκά όστρακα,

βρέθηκε πλακόστρωτο δάπεδο που συνεχίζεται ανατολικά και βόρεια στο οικόπεδο Φουντουλάκου.

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΘΗΡΑ

Φτέλλος

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του μεσοκυκλαδικού υπόσκαφου κτιρίου που αποκαλύφθηκε το 1980[6]. Από τους δύο χώρους του κτιρίου που ήλθαν στο φως, ως το επίπεδο του δαπέδου του, ερευνήθηκε μόνο ο ένας χώρος (χώρος Ι). Εφέτος η ανασκαφή προχώρησε και στο χώρο ΙΙ. Από την έρευνα προήλθαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μορφή του κτιρίου και τους τρόπους οικοδόμησης στη μεσοκυκλαδική περίοδο.

Ο χώρος ΙΙ επικοινωνεί στα Α. με τρίτο χώρο ΙΙΙ (Σχέδ. 5). Ο χώρος ΙΙΙ έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος του από τους εκσκαφείς του ορυχείου[7]. Από το νότιο τοίχο του που σώζεται, φαίνεται ότι ήταν κυκλικός ή ελλειψοειδής. Η επικοινωνία ανάμεσα στους τρεις χώρους γίνεται με στενούς διαδρόμους. Ενώ όμως τα δάπεδά τους δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ύψους, χρησιμοποιούνται σκάλες για τη μεταξύ τους επικοινωνία. Σε κάθε διάδρομο υπάρχουν από δύο σκάλες με αντίθετη φορά (Σ1-Σ2, Σ3-Σ4) (Σχέδ. 6· Πίν. 256 α-β), που οδηγούν σε κοινό πλατύσκαλο στην κορυφή.

Τέτοιου είδους σκάλες, που όχι μόνο είναι περιττές για την επικοινωνία των χώρων αλλά και την κάνουν δυσκολότερη, θα είχαν οπωσδήποτε κάποιο άλλο λόγο ύπαρξης. Φαίνεται πιθανό να κατασκευάστηκαν για να ενισχύσουν τη στατική του κτιρίου. Έτσι, όπως το κτίριο ήταν υπόσκαφο μέσα σε εύθρυπτο ηφαιστειακό υλικό με μεγάλους χώρους χωρίς εσωτερικά χωρίσματα ή στηρίγματα, θα ήταν απαραίτητο να ενισχυθεί στατικά.

Στο χώρο ΙΙ το στρώμα με τις πέτρες που είχε αποκαλυφθεί το 1980[8] συνεχίστηκε ως το δάπεδο. Από αυτό προήλθαν πολύ αποσπασματικά όστρακα χονδροειδών κυρίως αγγείων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα κομμάτια μιας κόκκινης στιλβωμένης κυκλαδικής φιάλης, με διακόσμηση λευκών κάθετων γραμμών στα χείλη.

Καμάρι

Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν δύο πόλεις της Θήρας, που άκμασαν κατά την αρχαιότητα, την Οία και την Ελευσίνα[9]. Όπως μας πληροφορεί σχετική επιγραφή[10], αποτελούσαν τα δύο επίνεια της δωρικής πόλης της αρχαίας Θήρας, που τα ερείπιά της σώζονται ως σήμερα πάνω στο Μέσα Βουνό. Τα δύο αυτά επίνεια εντοπίζονται στις δύο παραλίες που σχηματίζονται στα βόρεια, όπου το σημερινό Καμάρι και στα νότια, όπου το θέρετρο της Περίσσας.

Το ένα από αυτά, η Οία, μνημονεύεται επανειλημμένα σε επιγραφές που βρέθηκαν στην παραλία του Καμαριού. Συγκεκριμένα το τοπωνύμιο Οία αναφέρεται μαζί με την παλαίστρα της πόλης σε ένα ενεπίγραφο κίονα[11], που είχε βρεθεί στη μικρή εκκλησία του Αγίου Νικολάου, στα νότια της παραλίας και σε μια σειρά από τέσσερις ενεπίγραφες μαρμάρινες λιθόπλινθους[12], που σχετίζονται με ένα μεγάλο κτίριο, το οποίο ανασκάφτηκε το 1856 και ταυτίζεται με το Γυμνάσιο (Παλαίστρα) της πόλης. Για το κτίριο αυτό μας πληροφορούν και από τα τέλη του περασμένου και τις αρχές του αιώνα μας, οι Ντε Σιγάλλας[13], R. Weil[14] και Hiller von Gaertringen[15], ότι σώζονταν σε καλή κατάσταση (στο ύψος ανθρώπου), και μας δίνουν σχετικό διάγραμμα της κάτοψης του[16]. Επίσης αναφέρεται ότι σε μια κόγχη του κτιρίου υπήρχε εντοιχισμένη επιγραφή στην οποία αναφερόταν η Οία[17].

Το Γυμνάσιο όμως αυτό με την πάροδο ενάμισι αιώνα έχει εξαφανιστεί με τη συνεχή καλλιέργεια των αγρών, την οικοδόμηση και τις επιχώσεις από το Μέσα Βουνό, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να εντοπίσουμε την ακριβή του θέση.

Εκτός όμως από τα παραπάνω στοιχεία την ύπαρξη της αρχαίας Οίας στην περιοχή αυτή μαρ-

6. Βλ. ΑΑΑ XV (1982), σ. 86-101.

7. Το κτίριο επισημάνθηκε το 1980 μετά από καταστροφές που προκάλεσαν οι εκσκαφές των ορυχείων.

8. Ό.π. (υποσημ. 6), σ. 91, σχέδ. 3.

9. Πτολεμαίος, 326, 8.

10. IG XII, III, 326, στ. 9.

11. Ό.π., 531, στ. 7: *οἱ μετέχοντες του ἱε[ρου] / συνεδρίου τῆς ἐν Οἴᾳ / παλαίστρας.....*

12. Ντε Σιγάλλας, Πανδώρα VII (1856/57), σ. 260 κ.ε.

IG XII, III 526: 5 *οἱ μετέχοντες τῆς ἐν Οἴᾳ*
παλαίστρας των ἑαυτῶν εὐ-
- -
527: 5 *ἐν Οἴᾳ παλαίστρας τιμῆς*
ἕνεκα καὶ καλοκαγαθίας
- -
528: *τοῦ ἐν Οἴᾳ γυμνασίου*
5 *ἐτείμησαν Τ[ίτον] Φλαουιον*
- -
529: 5 - - - - - - *τῆς ἐν Οἴᾳ παλαίστρας*
- -

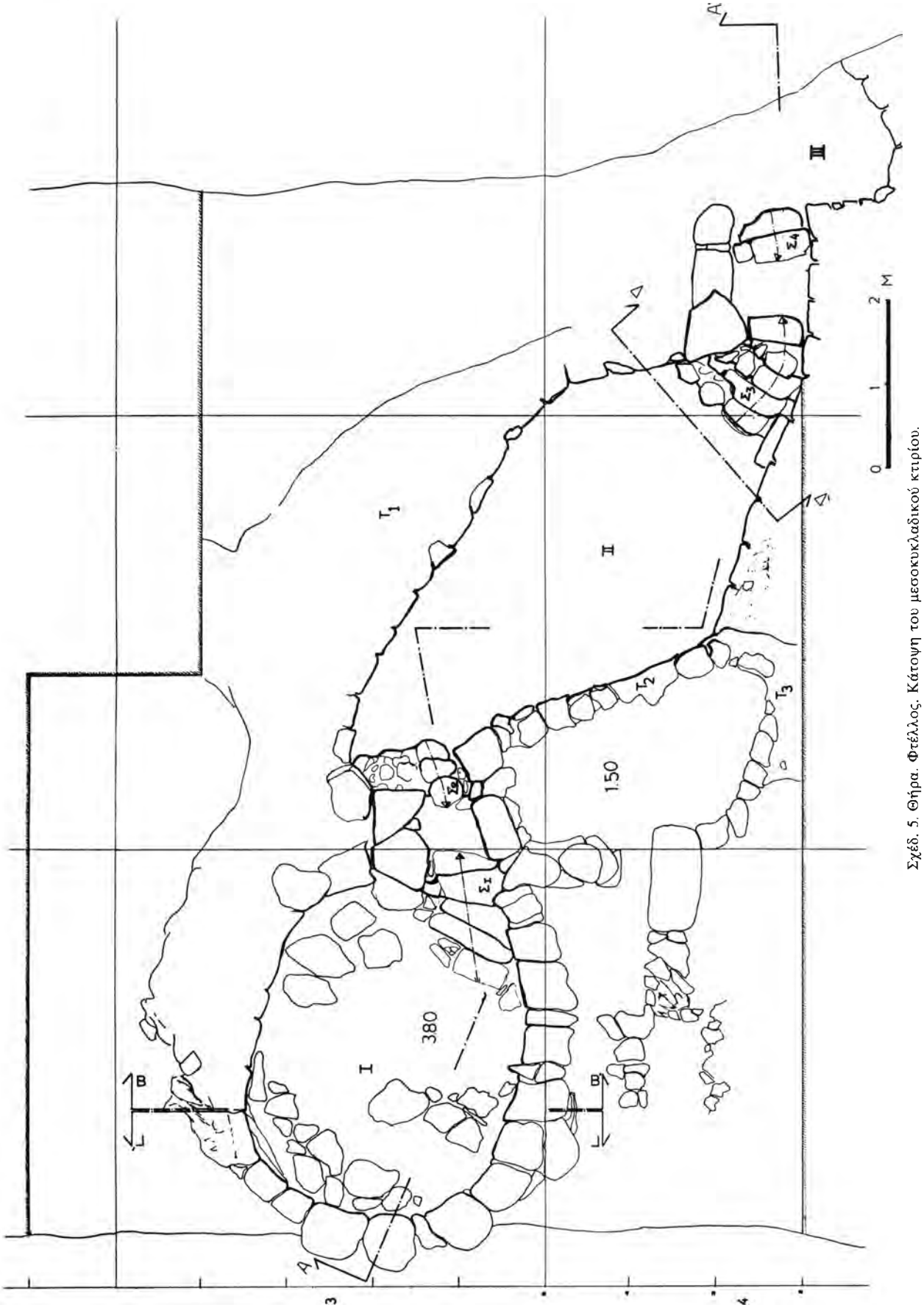
13. Βλ. υποσημ. 12.

14. AM II (1877), σ. 75.

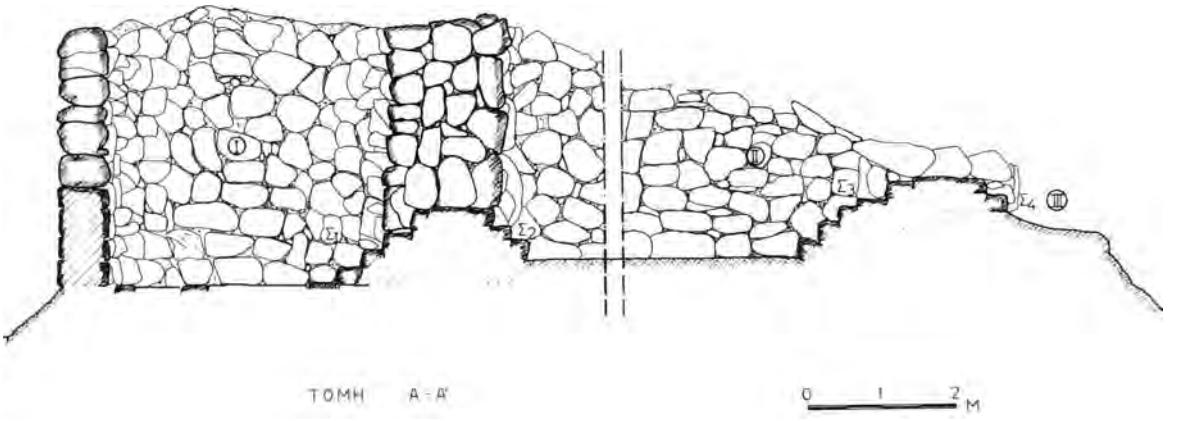
15. Hiller von Gaertringen, Thera I, σ. 301.

16. Ό.π., σ. 299-300, σχέδ. σ. 300.

17. IG XII, III, 534: *Οἱ μετέχοντες τοῦ ἐν Οἴᾳ γυμνα- / [σίου- - - -] μένων Ἀπολλωνίου / - - - - -ς Ὀρθαγόρα.*

Σχέδ. 5. Θήρα. Φτέλλος. Κάτοψη του μεσοκυκλαδικού κτιρίου.

Σχέδ. 6. Θήρα. Φτέλλος. Τομή Α-Α΄ του μεσοκυκλαδικού κτιρίου.

τυρούν τα σκόρπια επιφανειακά ευρήματα: αγάλματα, πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, αρχαίοι τοίχοι και ένα θολωτό μνημείο λαξευμένο στο βράχο, στο νότιο τμήμα της παραλίας κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικόλα, γνωστό σαν «Καμάρα», που ταυτίζεται με Νυμφαίο[18].

Η ΚΑ΄ Εφορεία κάτω από την πίεση της ραγδαίας ανοικοδόμησης στην περιοχή, εξαιτίας της τουριστικής ανάπτυξης του νησιού, άρχισε το 1980 σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών.

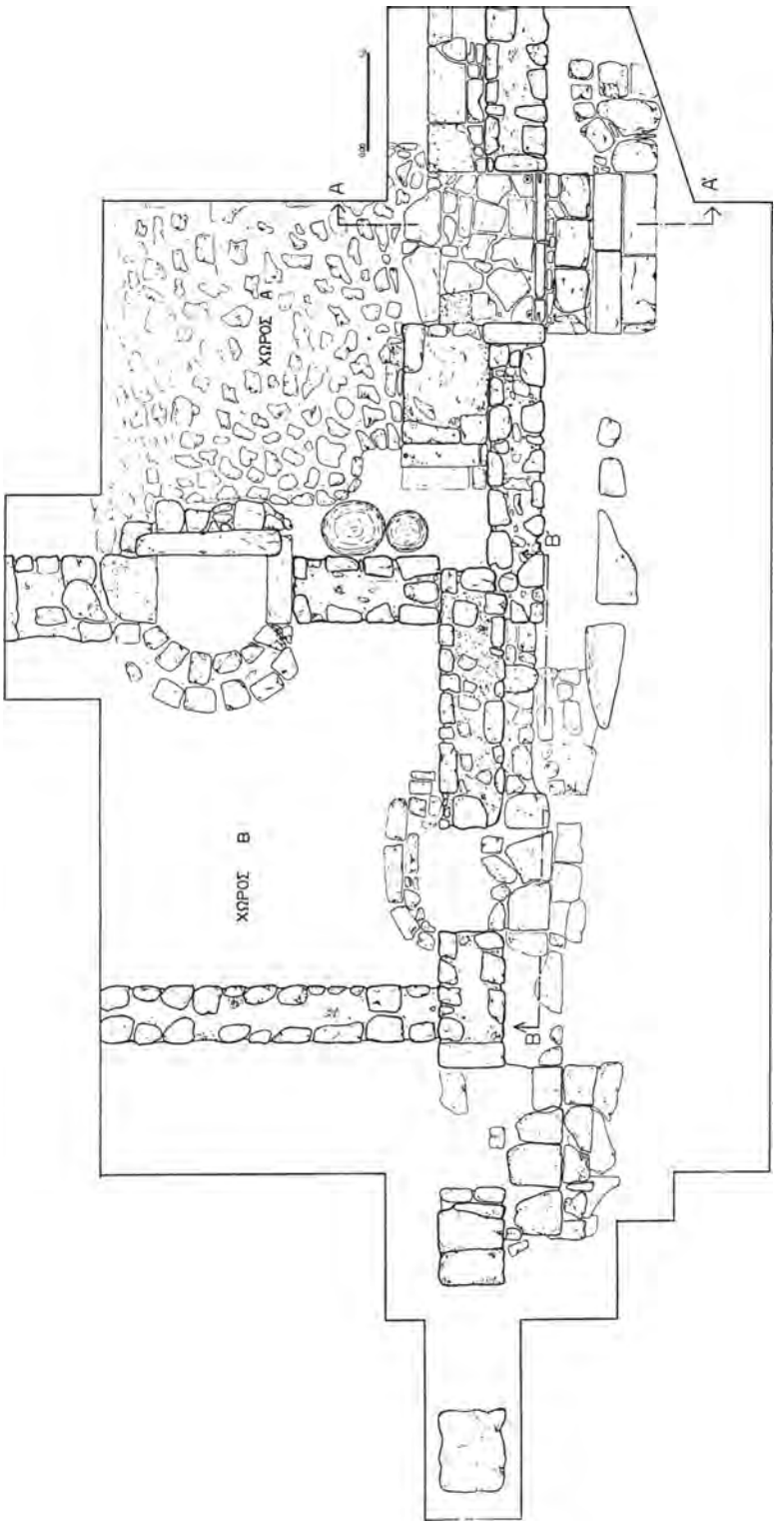
Οικόπεδο Α. Κυριαζή

Το καλοκαίρι του 1980 κατά την εκσκαφή των πεδίλων στο παραπάνω οικόπεδο, φάνηκε σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα αρχαίου τοίχου. Οι εργασίες διακόπηκαν και έγινε ανασκαφή σε δύο περιόδους το 1980 και το 1981. Σκάφτηκε το βόρειο μισό περίπου του οικοπέδου και αποκαλύφθηκαν ερείπια κτιρίων (Σχέδ. 7· Πίν. 257 α).

Στο νότιο μέρος της τομής υπήρχε δρόμος με έντονη κλίση από Δ. προς Α. Κατά μήκος αυτού του δρόμου, του οποίου το οδόστρωμα ήταν πατημένο χώμα, στη βόρεια πλευρά του υπάρχουν κτίσματα με την πρόσοψη τους προς Ν. και τρεις ίσως και τέσσερις είσοδοι. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της τομής υπάρχει σκάλα εισόδου με δύο σκαλοπάτια και πλατύσκαλο. Η είσοδος έχει πλάτος 1,65 μ. και οδηγεί στο χώρο Α που έχει λιθόστρωτο δάπεδο. Στο εσωτερικό, ανατολικά της εισόδου και σε επαφή με το νότιο τοίχο, υπάρχει πεζούλα (ύψ. 0,61, μήκ. 1,70 μ.), καλυμμένη στο πάνω μέρος με πλάκες, ενώ στα δυτικά σώζεται μέρος από δεύτερη εσωτερική σκάλα, που οδηγούσε στον πάνω όροφο. Ο δυτικός τοίχος του χώρου Α διακόπτεται σε μήκος 1,80 μ. από ένα κυκλικό χτιστό πηγάδι και συνεχίζει προς Β. στο διπλανό οικόπεδο. Το πηγάδι έχει εξωτερική διάμετρο 1,80 μ. (εσωτ. 1,20 μ.) και στην ανατολική πλευρά του στομίου είναι τοποθετημένος μαρμάρινος αρράβδωτος κίονας (μήκ. 1,49 μ.), που φέρει αυλακώσεις από το σχοινί για την ανέλκυση του νερού. Σκάφτηκε σε βάθος 2 μ. και βρέθηκε ενεπίγραφη μαρμάρινη λιθόπλινθος (Πίν. 257 β). Μπροστά στο κτίσμα υπάρχει ανατολικά λιθόστρωτο και δυτικά σειρά από μεγάλες πέτρες, λιθόστρωτο σε πιο ψηλό επίπεδο και δεύτερη είσοδος που οδηγεί στο χώρο Β με δάπεδο από πατημένο χώμα. Σε απόσταση 1,40 μ. προς Δ. αποκαλύφθηκε σκάλα με τρία σκαλοπάτια (πλ. 1,76 μ.), με κατεύθυνση από Ν. προς Β., που πιθανότατα οδηγούσε σε τρίτη είσοδο ή στενό δρόμο. Δυτικότερα υπάρχει μεγάλη πέτρα στη θέση της και ίσως η τέταρτη είσοδος.

Οι καλοδιατηρημένοι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,60-1 μ. και τα ερείπια συνεχίζονται στο διπλανό άσκαφτο οικόπεδο. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε αρκετό υλικό σε δεύτερη χρήση, κυρίως μαρμάρινες λιθόπλινθοι. Επίσης ορισμένα στοιχεία χαρακτηρίζουν δύο τουλάχιστον φάσεις: α) οι χαμηλές γούρνες από κονίαμα στο Χώρο Α εμποδίζουν την ανάβαση στη σκάλα του ορόφου και β) η είσοδος του Χώρου Β είναι φραγμένη εσωτε-

18. Hiller von Gaertringen, ό.π., σ. 302, σχέδ. σ. 301.

Σχέδ. 7. Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Α. Κυριαζή. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρικά με χαμηλή πεζούλα που δείχνει ότι η είσοδος αχρηστεύτηκε σε κάποια φάση.

Τα κινητά ευρήματα περιορίζονται σε όστρακα από αμφορείς χωρίς βαφή ή διακόσμηση. Ξεχωρίζει μόνο η επιγραφή που βρέθηκε στο πηγάδι. Πρόκειται για ορθογώνια πλάκα από θηραϊκό ασβεστόλιθο, μήκ. 0,60, πλ. 0,29 και πάχ. 0,11 μ. Στη στενή πλευρά υπάρχει επιγραφή σε τέσσερις στίχους:

Ε- - - ΔΙΔΑΣ
-ΔΕΑΝΕΓΡΑΦΕΝ ΥΠΟΓΡΑΜΜΑΤ-
-ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΟΔΑΜΑ-
--ΑΧΟΥ ΚΝΙΔΙΟ-

Χρονολογικά το κτιριακό σύνολο θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Αλλά πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση θα δώσει η συστηματικότερη μελέτη του υλικού, καθώς επίσης και ερευνητικές τομές σε βαθύτερα στρώματα, όπου πιθανότατα θα βρίσκεται η ελληνιστική φάση της πόλης, όπως μαρτυρούν τόσο οι πηγές, όσο και το άφθονο αρχιτεκτονικό υλικό που χρησιμοποιείται σε αυτή τη φάση σε δεύτερη χρήση.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΝΑΞΟΣ

Οικόπεδο Παυλόπουλου

Η τυχαία ανακάλυψη τάφου με μαρμάρινη επένδυση οδήγησε στην ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου. Την αυτοψία έκανε ο καθηγητής Β. Λαμπρινουδάκης, αφού ειδοποιήθηκε από τον ιδιοκτήτη. Σ' αυτόν οφείλουμε και τις πρώτες φωτογραφίες του ευρήματος.

Το οικόπεδο, εμβαδού 143 τ.μ., συνορεύει στα νότια με το σημερινό νεκροταφείο. Η περιοχή αυτή βρισκόταν έξω από τα όρια της αρχαίας πόλης, όπως δείχνει η σειρά των νεκροταφείων που βρέθηκαν κατά καιρούς σε σωστικές ανασκαφές και που περιβάλλουν την πόλη με ένα ημικύκλιο που αρχίζει από την περιοχή του Αγίου Γεωργίου, 200 μ. περίπου στα ΝΔ. του οικοπέδου Παυλόπουλου και καταλήγει στη βορειοανατολική άκρη της σημερινής πόλης, στο δρόμο των Εγγαρών. Τα νεκροταφεία αυτά χρονολογούνται από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή. Κοντά στο οικόπεδο Παυλόπουλου, στο οικόπεδο του Δημοτικού Ξενώνα, στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου, βρέθηκαν τάφοι διαταραγμένοι και χωρίς κτερίσματα, όμως τα όστρακα και τα θραύσματα ελληνιστικών ειδωλίων στην επίχωση δείχνουν ότι προϋπήρχε εκεί κάποιο ελληνιστικό νεκροταφείο (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 275). Ελληνιστικές ταφές βρέθηκαν επίσης στη διασταύρωση του περιφερειακού δρόμου της Χώρας, με το δρόμο των Εγγαρών (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 867).

Η επίχωση στο οικόπεδο είχε πάχος περίπου 0,85 μ. και περιείχε ένα στρώμα άμμου. Μέσα στην επίχωση βρέθηκαν θραύσματα ελληνιστικών ειδωλίων και όστρακα διαφόρων εποχών.

Ερευνήθηκε όλο το οικόπεδο. Στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά αφέθηκε μια «πατούρα», πλ. 0,50-1 μ. Στη δυτική πλευρά δε βρέθηκαν τάφοι· ίσως είχαν καταστραφεί από μια παλιότερη διάνοιξη δρόμου με εκσκαφέα. Βρέθηκαν συνολικά 15 ταφές (ενταφιασμοί, εγχυτρισμοί και καύσεις). Οι τάφοι (κανονικοί κιβωτιόσχημοι και απλοί λάκκοι) είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με τα κρανία των νεκρών προς Α.

Ο μοναδικός που είχε μαρμάρινη επένδυση και κάλυμμα από μαρμάρινες πλάκες ήταν ο πρώτος που βρέθηκε (τάφος 1). Τα κτερίσματά του όμως ήταν πενιχρά (μία σιδερένια στλεγγίδα και λίγα όστρακα δακρυδόχων) και οι τρεις από τις τέσσερις ταφές που περιείχε ήταν διαταραγμένες.

Στα ανατολικά του τάφου 1, σκεπάζοντας τμήμα της ανατολικότερης καλυπτήριας πλάκας του και συνεχίζοντας σ' ένα χώρο 1,90 × 1,50 μ., βρέθηκε πυρά. Περιείχε λίγα οστά, μία σιδερένια στλεγγίδα και μία δακρυδόχο. Κάτω από την πυρά όμως, περίπου 0,80 μ. βαθύτερα, βρέθηκαν θραύσματα ειδωλίων, ένα ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο ακουμπισμένο σε πέτρα και, λίγο βαθύτερα, ένα δεύτερο, στον τύπο της Ταναγραίας (Π ί ν. 258 α).

Έξω από τη νότια πλευρά του τάφου 1, βρέθηκε ένα πολύ ενδιαφέρον ταφικό σύνολο. Μέσα σε ρηχή κοιλότητα στο χώμα είχαν τοποθετηθεί δύο άωτοι πίθοι κι ένας οξυπύθμενος αμφορέας. Τους περιέβαλλαν πέτρες σε ημικύκλιο. Μέσα στο ημικύκλιο αυτό, σ' ένα σωρό τόσο συμπαγή που η αφαίρεσή τους ήταν εξαιρετικά δύσκολη, υπήρχαν οχτώ ελληνιστικά ειδώλια και κεφάλια ειδωλίων, δύο δακρυδόχοι, ένα ληκύθιο αρυβαλλοειδές και μία σιδερένια στλεγγίδα. Σε δύο από τα ειδώλια εικονίζονται ένας έρωτας με φρυγικό σκούφο, όρθιος πλάι σε ερμαϊκή στήλη, ύψ. 0,18 μ. (Π ί ν. 258 β) κι ένας Παπποσιληνός, ύψ. 0,208 μ. (Π ί ν. 258 γ).

Τα μεγάλα αγγεία περιείχαν μόνο χώμα, όπως όλα τα άλλα ταφικά αγγεία που βρέθηκαν σ' αυτό το οικόπεδο (πρβλ. και ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 868).

Οι υπόλοιποι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι με επένδυση από πώρινες πλάκες και κονίαμα, ή χωρίς επένδυση, καλυμμένοι με πώρινες, μαρμάρινες ή σχιστολιθικές πλάκες, ή απλά σκάμματα στο χώμα. Τα κτερίσματα ήταν χάλκινοι δίσκοι κατόπτρων, στλεγγίδες, αρυβαλλοειδή ληκύθια και δακρυδόχοι. Περιείχαν από έναν ως τρεις νεκρούς.

Περίεργη ήταν μια ταφή μέσα σ' ένα τριγωνικό όρυγμα. Το κρανίο ήταν θρυμματισμένο και τα οστά φαίνονταν σαν να είχαν μαζευτεί σε σωρό ή σαν να είχε τοποθετηθεί ο νεκρός σε πολύ συνεσταλμένη στάση. Κάτω από το κρανίο υπήρχε μία δακρυδόχος κι ανάμεσα στα δόντια του νεκρού δύο μικροί χάλκινοι κρίκοι. Δύο άλλες δακρυδόχοι ήταν τοποθετημένες πλάι στο κρανίο.

Οι τάφοι βρίσκονταν στην περιφέρεια του οικοπέδου, ενώ στο κέντρο βρέθηκαν μεγάλα αγγεία (μία υδρία, ένας οξυπύθμενος αμφορέας και τρεις άωτοι πίθοι), τοποθετημένα πλάγια, σε ρηχούς λάκκους, στερεωμένα με πέτρες. Περιείχαν μόνο χώμα, αλλά η προσεκτική τοποθέτησή τους και τα μικρότερα αγγεία που βρέθηκαν μαζί σαν κτερίσματα, δείχνουν ότι ίσως πρόκειται για ταφές νηπίων και τα οστά διαλύθηκαν εντελώς. Ο ένας άωτος πίθος περιείχε ένα θήλαστρο.

Σ' έναν ορθογώνιο λάκκο, διαστ. 1,10 × 0,75 μ., σκαμμένο στο μαλακό βράχο, δύο υδρίες, ύψ. 0,43 και 0,30 μ., περιείχαν θρυμματισμένα (καμένα;) οστά. Ήταν τοποθετημένες όρθιες και τη βάση της μεγαλύτερης περιέβαλλαν τρία μεγάλα βότσαλα. Το στόμιο της καθεμιάς ήταν σκεπασμένο με μικρό τετράγωνο βότσαλο και πάνω στο ένα είχε τοποθετηθεί μία σιδερένια στλεγγίδα. Μέσα στο λάκκο, που είχε βάθος 0,50 μ., βρέθηκαν δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια και τα όστρακα μιας δακρυδόχου, που η βάση της βρέθηκε καμένη μέσα στη μία υδρία. Έξω από τη δυτική πλευρά του λάκκου υπήρχε ένα ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο και μία προτομή (Π ί ν. 258 δ).

Εκτός από τον τάφο 1 που φαίνεται ότι ξαναχρησιμοποιήθηκε στη ρωμαϊκή εποχή, το υπόλοιπο νεκροταφείο μπορεί να χρονολογηθεί στην ελληνιστική εποχή.

Πάνορμο

Ύστερα από καταγγελία ότι στη θέση Κορφάρι των Αμυγδαλιών έγινε λαθρανασκαφή, έγινε σύντομος καθαρισμός και φωτογράφηση του χώρου. Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν ανοίξει κιβωτιόσχημο τάφο που βρίσκεται έξω από την πρωτοκυκλαδική ακρόπολη (βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 411). Δε βρέθηκαν παρά λίγα οστά και όστρακα πρωτοκυκλαδικής φιάλης που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Απειράνθου. Ο τάφος δεν καταστράφηκε και ανήκει στο γνωστό τύπο Α.

Πύργος του Χειμάρρου

Στη διάρκεια περιοδείας διαπιστώθηκαν οι φθορές που έχει υποστεί ο ελληνιστικός πύργος (ΑΑ 1972, σ. 431-437), με την κατάρρευση τμήματος της εσωτερικής τοιχοδομίας και η ανάγκη άμεσης επισκευής του.

ΙΚΑΡΙΑ

Φούρνοι (Κάμπος)

Ύστερα από παράκληση της κοινότητας και με εθελοντική εργασία των κατοίκων, έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας αφών Γραμματικού, όπου βρέθηκε μαρμάρινη σαρκοφάγος. Η ανασκαφή έγινε με εξαιρετική δυσκολία γιατί το οικόπεδο, όπως και τα διπλανά, ήταν σκεπασμένο με στρώμα χαλικιών, πάχ. 1 μ., και στο νησί δεν υπάρχει εκσκαφικό μηχάνημα. Αποκαλύφθηκε μόνο η πάνω πλευρά της σαρκοφάγου, με περιχείλωμα για τη στερέωση του καλύμματος και αφού φωτογραφήθηκε σκεπάστηκε ξανά με χώμα, ώσπου να δοθεί η ευκαιρία για κανονική ανασκαφή. Οι διαστάσεις της ήταν 2 × 1 μ.

Δεν είναι γνωστή η ύπαρξη αρχαίου νεκροταφείου στην περιοχή. Όμως, βορειοανατολικά του Κάμπου, στο λόφο του Άη Γιώργη, υπάρχουν λείψανα αρχαίας ακρόπολης[19] (Π ί ν. 259 α). Στην κορυφή και στη δυτική πλευρά σώζονται τείχη και ορθογώνιοι πύργοι (Π ί ν. 259 β), και το φαρδύ μονοπάτι που οδηγεί ως εκεί φαίνεται ότι είναι αρχαίος δρόμος. Τα τείχη είναι χτισμένα με αργολιθοδομή στο μεγαλύτερο μέρος τους, ενώ οι πύργοι ισοδομικά.

Στη δυτική πλευρά του λόφου, έξω από το τείχος, υπάρχουν ορθογώνια λαξεύματα για τοποθέτηση αναθημάτων (Π ί ν. 260 α). Στην ίδια πλευρά, στην είσοδο μικρής σπηλιάς, σώζονται λείψανα τοίχου από πέτρες και κουρασάνι. Λείψανα από παρόμοιους τοίχους είναι διάσπαρτα στη νότια πλευρά του λόφου.

Στο χώρο που περιβάλλει το τείχος, υπάρχουν θεμέλια κτιρίων και επιγραφές σε βράχους, οι περισσότερες δυσανάγνωστες. Ενδιαφέρον είναι ένα ακιδογράφημα (Π ί ν. 260 β): *ΘΕΩΝ / ΣΑΜΟΘΡΑΚΩΝ / ΚΩΝ.*

Εντοιχισμένο στο εκκλησάκι υπάρχει τμήμα επιγραφής: *- - -ΝΟΔΟΤΟ / - - -ΑΙΣΚΟΥ / - - -ΕΡΜΗΙ.*

Στη νότια πλευρά του λόφου, λίγο κάτω από την κορυφή, υπάρχει μία κυκλική βάση, λαξευμένη στο βράχο με τρεις ορθογώνιους τόρμους στην πάνω πλευρά και δυσανάγνωστη επιγραφή στην κάθετη πλευρά (Π ί ν. 260 γ).

Ο χώρος έχει πολύ ενδιαφέρον και η θέση της σαρκοφάγου στους πρόποδες του λόφου δείχνει ότι στην περιοχή αυτή, έξω από την ακρόπολη, θα πρέπει να ήταν το αρχαίο νεκροταφείο.

Κάμπος (αρχαία Οινόη)

Οικόπεδο Ηλ. Τσακωνίτη

Το οικόπεδο βρίσκεται στο δημόσιο δρόμο Ραχών-Ευδήλου, 100 μ. περίπου δυτικά των «λουτρών», στους βόρειους πρόποδες του λόφου της Αγίας Ει-

19. Ο Rehm (Gnomon 1926, σ. 124) πιστεύει ότι είναι μια ελληνιστική ακρόπολη που συνέχισε να υπάρχει ως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, εξαρτημένη από τη Σάμο.

ρήνης, όπου σώζονται λείψανα βυζαντινών και ρωμαϊκών κτιρίων, το σπουδαιότερο από τα οποία είναι το Ωδείο (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 420 κ.ε.). Η αρχαία πόλη της Οινόης, γνωστή από επιγραφές, νομίσματα και τους καταλόγους πληρωμής του συμμαχικού φόρου προς τους Αθηναίους (ΠΑΕ 1939, σ. 139), είναι εντελώς άγνωστη ανασκαφικά. Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στην περιοχή όπου ο Πολίτης υπέθετε ότι βρισκόταν η πόλη του 4ου αι. π.Χ. (βλ. και ΑΔ, ό.π., σ. 422), κι έτσι η αποκάλυψη τοίχου στα πέδιλα της οικοδομής δημιουργούσε εύλογες ελπίδες ότι θα δινόταν η ευκαιρία για την αποκάλυψη ενός τμήματός της. Όμως στη σύντομη ανασκαφική έρευνα που έγινε τον Οκτώβριο, αποκαλύφθηκαν μόνο λείψανα της ύστερης αρχαιότητας, σύγχρονα προς τα υπόλοιπα γνωστά αρχαία του Κάμπου.

Συγκεκριμένα, βρέθηκαν δύο τοίχοι που ενώνονται σε ορθή γωνία, στη νότια και δυτική πλευρά του οικοπέδου, δημιουργώντας μια «αυλή» στο κέντρο του. Ο πρώτος τοίχος έχει μήκος περίπου 20 μ., αλλά φαίνεται να συνεχίζει και έξω από τα όρια του οικοπέδου, και ο δεύτερος αποκαλύφθηκε σε μήκος 12,50 μ., αλλά συνεχίζει κι αυτός προς τα βόρεια. Έχουν πλάτος 0,70-0,50 μ. Στα νότια του τοίχου 1 και κάθετα προς αυτόν, άλλοι τρεις τοίχοι σχηματίζουν ορθογώνιους χώρους που ονομάσαμε συμβατικά δωμάτια α, β, γ. Στα δωμάτια α και β βρέθηκε πήλινος αποχετευτικός (;) σωλήνας πάνω σε μια στρώση χαλικιών και χώματος.

Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 1,20-1,80 μ. και είναι χτισμένοι με ακατέργαστες πέτρες και κουρασάνι. Ανοίγματα δεν βρέθηκαν πουθενά, ούτε δάπεδο και φαίνεται ότι πρόκειται για χώρους ενός κτιρίου που η ανωδομή του εξαφανίστηκε εντελώς.

Χρυσομηλιά

Στο λόφο της Αγίας Τριάδας υπάρχει ορθογώνιο κτίριο, με ισοδομική τοιχοδομία, από λευκό μάρμαρο πάνω σε θεμέλιο από σχιστόλιθους. Στη βορειοανατολική πλευρά σώζεται σε ύψος 0,95 μ. ενώ στη νοτιοδυτική 1,60 μ. Οι άλλες δύο πλευρές είναι ενσωματωμένες στον αναλημματικό τοίχο του περιβόλου της εκκλησίας (Π ί ν. 261 α-β).

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη είναι σκόρπια στις πλαγιές του λόφου. Στα βόρεια της Αγίας Τριάδας σώζεται η κόγχη του ιερού και το πλακόστρωτο δάπεδο παλιότερης εκκλησίας, ενώ στις παραστάδες της πόρτας χρησιμοποιήθηκε υλικό από το αρχαιότερο κτίριο (Π ί ν. 261 γ).

Η κατασκευή και η θέση του κτιρίου δείχνουν ότι πρόκειται για ελληνιστικό πύργο, αντίστοιχο προς το Δράκανο της Ικαρίας, που βρίσκεται σχεδόν απέναντι[20].

Ο Bent (βλ. υποσημ. 20) είχε κάνει δοκιμαστικές ανασκαφές στην περιοχή, αναζητώντας επιγραφές, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Καμάρι

Η τοποθεσία, που οφείλει το όνομά της σ' έναν κατεστραμμένο ημικυλινδρικό θόλο, βρίσκεται στη δυτική πλευρά των Φούρνων και κατοικείται σήμερα από δύο μόνο οικογένειες. Σε μια σύντομη περιοδεία εντοπίστηκε ένας οικισμός της ύστερης αρχαιότητας. Λείψανα κτιρίων εκτείνονται από τις πλαγιές του χαμηλού λόφου ως τη θάλασσα και συνεχίζουν μέσα σ' αυτή. Μέσα στο ρηχό νερό φαίνονται ορθογώνια δωμάτια και το περίγραμμα ενός πίθου, διαμ. 1 μ. περίπου (Π ί ν. 262 α). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με πέτρες και κουρασάνι.

Στο λόφο, στον περίβολο της εκκλησίας των Ταξιαρχών, υπάρχουν αρράβδωτοι κίονες από γρανίτη, πωρόλιθο και σταχτί φλεβωτό μάρμαρο, καθώς και ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες με τόρμους (Π ί ν. 262 β).

Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη μεταφέρθηκαν από την πλαγιά του γειτονικού λόφου, όπου υπήρχε κάποιο μεγάλο αρχαίο οικοδόμημα. Μια σύντομη έρευνα στην περιοχή όμως δεν αποκάλυψε ίχνος μνημειωδέστερης κατασκευής από τους τοίχους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Είναι όμως φανερά τα ίχνη από λαθρανασκαφές τάφων, ανάμεσα στους πυκνούς θάμνους που σκεπάζουν την πλαγιά. Διάσπαρτα όστρακα φαίνονται να ανήκουν στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

Πύργος Δρακάνου

Στη διάρκεια περιοδείας διαπιστώθηκαν οι φθορές και η άμεση ανάγκη επισκευής του ελληνιστικού πύργου.

Ο κυκλικός πύργος και το τείχος με τους ορθογώνιους πύργους που τον περιβάλλει, είναι ένα σημαντικό οχυρό, στο ανατολικό αυτό ακρωτήρι της Ικαρίας, με εποπτεία όλης της γύρω θαλάσσιας περιοχής (Π ί ν. 263 α-β). Στη βόρεια και νότια πλευρά του ακρωτηρίου σχηματίζονται δύο μικρά φυσικά λιμάνια.

ΠΑΡΟΣ

Μεταφορά αρχαίων στο Μουσείο

1. Στην **Παροικία**, στο σπίτι Παν. Χαρατσάρη, αποκαλύφθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο τμήμα ανάγλυφης στήλης του 5ου αι. π.Χ. με κεφάλι εφήβου. Το σημαντικό αυτό νέο απόκτημα ήταν γνωστό από τις αρχές του αιώνα, αλλά θεωρούνταν χαμένο (Αικ. Κώστογλου-Δεσποίνη, Προβλήματα

20. JHS 1886, σ. 144.

της Παριανής πλαστικής του 5ου αι. π.Χ., σ. 93). Την υπόδειξη για την πιθανή θέση του αρχαίου οφείλουμε στον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη.

2. Από το κτήμα Αλιφιέρη στο **Δήλιο** μεταφέρθηκε στο Μουσείο ανθρωπόμορφη σαρκοφάγος (ακέραιη).

3. Από τα **Μάρμαρα** μεταφέρθηκε στο Μουσείο αρχαϊκό δωρικό κιονόκρανο.

ΤΗΝΟΣ

Τείχος της αρχαίας πόλης

Στα βόρεια της εκκλησίας της Ευαγγελίστριας σώζονται εκτεταμένα λείψανα του τείχους της αρχαίας πόλης[21]. Το τείχος σχηματίζει τραπέζιο με κατεύθυνση από Β. προς Ν. με τη στενότερη πλευρά στο βορρά. Καλύτερα σώζεται η βόρεια πλευρά, σε ύψος περίπου 3 μ., και η ανατολική. Στην πλευρά αυτή, σε πολλά σημεία όπου το τείχος έχει ενσωματωθεί σε αχυρώνες, σταύλους κτλ., σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου και έχει πάχος 3 μ. Η δυτική πλευρά έχει καταστραφεί σε πολλά σημεία με την κατασκευή του παλιού δρόμου Χώρας-Ξώμπουργου. Εντελώς κατεστραμμένη είναι η νότια πλευρά, που βλέπει προς τη Χώρα της Τήνου. Στην πλευρά αυτή φαίνονται δύο τμήματα τείχους (σε χωράφια ιδιοκτησίας Θωμά και Αντώνη Σιώτου), με κατεύθυνση Α.-Δ., αλλά δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για τη νοτιότερη απόληξη του συνόλου: το ανατολικό σκέλος του τείχους συνεχίζει λίγο νοτιότερα, ως 150 μ. από την εκκλησία της Ευαγγελίστριας[22] (Π ί ν. 263 γ).

Η τοιχοδομία δεν είναι ομοιόμορφη· μερικά σημεία είναι χτισμένα πολύ πρόχειρα με ακατέργαστες πέτρες, ενώ αλλού οι πέτρες είναι ορθογωνισμένες και σε ορισμένες περιπτώσεις (κυρίως στην ανατολική πλευρά) έχουν «περιτένεια». Πιο επιμελημένη είναι η κατασκευή του βόρειου τμήματος, που σώζεται ολόκληρο, με τρεις ορθογώνιους πύργους (Π ί ν. 263 δ). Άλλοι πέντε πύργοι διακρίνονται στην ανατολική πλευρά (ο Graindor αναφέρει μόνο τρεις). Τα τμήματα που σώζονται στη νότια πλευρά έχουν τους κατώτερους δόμους χτισμένους με στενόμακρες λιθόπλινθους με κυρτή εξωτερική επιφάνεια.

ΜΥΚΟΝΟΣ

Χάλαρα

Στο κτήμα Κοντιζά, κάτω από το γερμένο κορμό ενός τεράστιου πεύκου και μια σύγχρονη τσιμεντένια στέρνα, εντοπίστηκε αρχαία κρήνη. Αποτελείται από μια ορθογώνια δεξαμενή, σκαμμένη στο βράχο, σκεπασμένη με πλάκες από γρανίτη. Λίγα σκαλιά οδηγούν στο νερό[23].

Πάλι στην περιοχή Χάλαρα, αλλά 3 χλμ. περίπου στα ΝΔ. της θέσης όπου βρέθηκε η κρήνη, στο λεγόμενο «Κτήμα της Κουφής», υπάρχει ορθογώνιο κτίριο ενσωματωμένο στον αχυρώνα αγροτικού σπιτιού (Π ί ν. 264 α-β).

Είναι χτισμένο με ορθογωνισμένες γρανιτόπετρες, διαστ. 0,55 × 0,25 μ., και σώζεται σε ύψος 1,30-1,60 μ. Το σωζόμενο μήκος του στη δυτική πλευρά είναι 4,60 μ.

Η κατασκευή και η θέση του στο λόφο με θέα σ' όλη την πεδιάδα και τη θάλασσα, δείχνουν ότι ίσως πρόκειται για πύργο[24].

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

21. P. Graindor, Musée Belge, 1910, σ. 236-244.

22. Ο Graindor αγνοεί εντελώς την ύπαρξη των τμημάτων αυτών και πιστεύει ότι το τείχος τελειώνει βορειότερα.

23. AM 50 (1925), σ. 38, όπου αναφέρεται το παρόμοιο «Πηγάδι του Γιανναρού».

24. Για τις αρχαιολογικές θέσεις της Μυκόνου γενικά βλ. BCH 88 (1964), II, σ. 539, 558.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1981 σημειώθηκαν ορισμένες μεταβολές στη σύνθεση του προσωπικού της Εφορείας. Τον Οκτώβριο μετατέθηκε στην Εφορεία η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ε. Ιατρίδου και επέστρεψε από εκπαιδευτική άδεια στο εξωτερικό ο Επιμελητής Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Μετατέθηκαν τον Αύγουστο η Επιμελήτρια Α. Δελαπόρτα και στο τέλος του χρόνου η αρχιτέκτων Σπ. Κυρίτση και ο υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης διορίστηκε σε άλλη θέση.

Οι εργασίες για τη στερέωση μνημείων περιορίστηκαν στο ελάχιστο, καθώς το νομικό καθεστώς που ίσχυσε για τη μονιμοποίηση του έκτακτου προσωπικού, στέρησε την Εφορεία από τη δυνατότητα να προσλαμβάνει επί τόπου στα νησιά εργατοτεχνίτες, ανάλογα με τις ανάγκες των έργων. Αντίθετα, συνεχίστηκαν κανονικά οι εργασίες για τη συντήρηση τοιχογραφιών και εικόνων. Μάλιστα, η Εφορεία ενισχύθηκε το καλοκαίρι με συντηρητές του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, οι οποίοι συντήρησαν εικόνες στο Κάστρο της Σίφνου.

Άρχισε εφέτος η συστηματική καταγραφή και φωτογράφηση των κτισμάτων του ενετικού Κάστρου της Νάξου, με τα στοιχεία των ιδιοκτησιών και την ενδεικτική τοποθέτηση των οικοδομών σε τοπογραφικό σχέδιο, καθώς επίσης και των μεσαιωνικών πύργων του νησιού (αρχιτέκτων Μ. Γρυπάρη). Παράλληλα με την επίβλεψη οικοδομικών εργασιών σε ελεγχόμενους οικισμούς και την αρχιτεκτονική μελέτη για τη στερέωση μνημείων, οι αρχαιολόγοι και αρχιτέκτονες της Εφορείας προχώρησαν στην καταγραφή και φωτογράφηση βυζαντινών ναών στη Νάξο (Ν. Τσελέντη, Δ. Χριστοπούλου), μνημείων στην Πάρο, Κέα, Άνδρο, Σίφνο, Σέριφο, Σίκινο, Σύρο, Μύκονο, Θήρα, Μήλο και Κίμωλο (Θ. Αλιπράντης, Σ. Κίτσου, Λ. Μαθά-Δεμαθά, Σπ. Κυρίτση κ.ά.).

Στερεώθηκε και επισκευάστηκε το σεισμόπληκτο νεοκλασικό οίκημα της οδού Κλεψύδρας 2 στην Αθήνα (Πλάκα), όπου στεγάζεται η Εφορεία.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΝΔΡΟΣ

Πύργος του Μπίστη στ' Απατούρια

Μνημειακό κτίσμα κοντά στις Στενιές, πιθανώς του 17ου αι., με νεότερες επεμβάσεις (Π ί ν. 265 α). Είναι από τους ελάχιστους πύργους που σώζονται στην Άνδρο. Καταρτίζεται μελέτη για τη συντήρησή του. Εφέτος στεγανώθηκε το δώμα, απ' όπου έμπαιναν στο εσωτερικό τα νερά της βροχής (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά, υπομ/κός Κ. Πολυχρόνης).

ΜΗΛΟΣ

Κατακόμβες

Σε θεομηνία του χειμώνα διαταράχθηκε σοβαρά η κατάσταση του εδάφους στον υπερκείμενο των Κατακομβών χώρο. Με τις συνεχείς και δυνατές νεροποντές μεγάλοι όγκοι χωμάτων μετακινήθηκαν στην κατωφέρεια και βάρυναν σε επικίνδυνο βαθμό την οροφή του μνημείου, που παρουσιάζει ρωγμές και έχει προς το μέρος της εισόδου μικρό σχετικά πάχος πετρώματος. Μέχρι να καταστεί δυνατή η επέμβαση, ανακατασκευάστηκε κατεστραμμένη ξερολιθιά που συγκρατεί το χώμα. Συντάσσεται από την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου, σε συνεργασία με την Εφορεία, η μελέτη για την επείγουσα αντιμετώπιση του προβλήματος. Συνεχίστηκαν, εξάλλου, οι ενέργειες για την αντιμετώπιση του γενικότερου προβλήματος που αφορά στη συντήρηση του σπουδαίου μνημείου[1].

ΚΙΜΩΛΟΣ

Μεσαιωνικό Κάστρο Κιμώλου

Με πίστωση που διέθεσε στην Εφορεία ο ΕΟΤ, καλύφθηκαν άμεσες ανάγκες για τη στερέωση και επισκευή κτισμάτων στον εξωτερικό περίβολο του Κάστρου[2]. Στη νότια πλευρά του, στερεώθηκαν στην περιοχή της πύλης οι τοίχοι των όψεων και εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι τριών στη σειρά οικημάτων, καθώς και τα τοιχώματα της πύλης που ανοίγεται στο ισόγειο του μισοερειπωμένου μεσαίου κτίσματος. Στερεώθηκε η λιθοδομή, έγιναν στις όψεις πλατιά αρμολογήματα των λίθων και ασβέστωμα, όπως συνηθίζονται στην Κίμωλο, και στους εσωτερικούς τοίχους πατητά επιχρίσματα. Προς το μέσο της βόρειας πλευράς του περιβόλου, αποκαταστάθηκε η εξωτερική προς τη Χώρα όψη διώροφης οικοδομής. Στερεώθηκαν τα σωζόμενα στις άκρες τμήματα και ξαναχτίστηκε σε στέρεο θεμέλιο το μεγάλο μέρος του τοίχου ενδιάμεσα, που είχε καταρρεύσει σε όλο το ύψος του, έγιναν αρμολογήματα και ασβέστωμα. Σε κοντινό σημείο της ίδιας πλευράς, στερεώθηκε ο εξωτερικός προς τη Χώρα τοίχος άλλης διώροφης οικοδομής. Στη δυτική πλευρά του περιβόλου στερεώθηκαν οι εξωτερικοί προς τη Χώρα τοίχοι έξι, σε συνέχεια, κτισμάτων, αρμολογήθηκαν και ενισχύθηκαν με πατητά επιχρίσματα εσωτερικοί τοίχοι τους. Σποραδικές στερεώσεις, επισκευές και καθαρισμοί από πεσμένα οικοδομικά

1. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 489.
2. Ό.π., σ. 489.

υλικά έγιναν και σε άλλα σημεία, κυρίως στη βόρεια πλευρά του περιβόλου (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά).

Μύλος του Πρεζάνη στο Ξαπλοβούνι

Με πίστωση επίσης του ΕΟΤ συντηρήθηκε και επισκευάστηκε ο παλιός ανεμόμυλος (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Άγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού

Προχώρησαν κατά πολύ οι εργασίες, που άρχισαν αργά τον περασμένο χρόνο, για την αποκάλυψη, καθαρισμό και συντήρηση των τοιχογραφιών από τρεις ως φαίνεται ζωγραφικές φάσεις της εκκλησίας, που σώζονται κάτω από τα νεότερα ασβεστοχρίσματα[3]. Αφαιρούνται τα ασβεστώματα και τα πολύ σκληρά άλατα, στερεώνονται ο ζωγραφικός φλοιός και το κονίαμα στο υπόστρωμα της τοιχογραφίας, καθώς και η λιθοδομή στα μέρη όπου σημειώνονται ρωγμές, εσωτερικά ρήγματα ή σαθρό συνδετικό κονίαμα των λίθων και τα σωζόμενα μέρη των τοιχογραφιών ενισχύονται στις φθαρμένες άκρες με κονίαμα. Αποκαλύφθηκε σε μεγάλη έκταση η ανεικονική ζωγραφική του 9ου αι., πιθανότατα, που κοσμεί το χώρο του Ιερού στην αψίδα (Π ί ν. 265 β) και στο μέτωπό της, στα τυφλά αψιδώματα των πλευρικών τοίχων και στο μέτωπό τους (Π ί ν. 266 α), κατά μέρος και στη θολωτή οροφή. Η ανεικονική διακόσμηση του Θεολόγου συνδέεται στενά με άλλων «εικονομαχικών» εκκλησιών της Νάξου, όπως της Αγίας Κυριακής κοντά στην Απείρανθο και του Αγίου Αρτεμίου κοντά στο Σαγκρί. Τα διακοσμητικά θέματα είναι πολλά και ποικίλα, ορισμένα που δεν απαντούν στις άλλες εκκλησίες και με ευθεία αναγωγή στην παλαιοχριστιανική διακοσμητική-«θωράκια» και «παραστάδες» στον ημικύλινδρο της αψίδας σε μίμηση opus sectile, οκτάγωνα, με ενδιάμεσα μικρά τετράγωνα στην καμάρα σε μίμηση φατνωματικής οροφής. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας αποκαλύφθηκε η Παναγία (Π ί ν. 266 β) από τη νεότερη, του 13ου αι., Δέηση (Τρίμορφο). Της ίδιας εποχής είναι ο σημερινός προστάτης της εκκλησίας Ιωάννης ο Θεολόγος (Π ί ν. 266 γ), που αποκαλύφθηκε στο χώρο του κυρίως ναού, ολόσωμος κατά μέτωπο στη δυτική παραστάδα της βόρειας πλευράς, αριστερά του κεντρικού τυφλού αψιδώματος και απέναντι από την αγία Μαρίνα (;) στην παραστάδα της νότιας πλευράς, που είχε καθαριστεί πέρυσι. Στο μέτωπο του κεντρικού αψιδώματος της νότιας πλευράς αποκαλύφθηκε αριστερά ολόσωμος κατά μέτωπο ο άγιος Γεώργιος από την τρίτη ζωγραφική φάση της εκκλησίας, του 14ου αι., στην οποία ανήκει επίσης ο άγιος Μάμας στο βόρειο αψίδωμα, απέναντι, και προσκείμενα λείψανα άλλων τοιχογραφιών. Δεξιότερα του αγίου Γεωργίου, στο λαμπά αποφραγμένης θύρας βρέθηκε μικρός γραπτός σταυρός πάνω σε παλιό, αρχικό της εκκλησίας κονίαμα προετοιμασίας για ζωγραφική, που εντοπίστηκε επίσης στο Ιερό, κάτω από τις ανεικονικές τοιχογραφίες της αψίδας, και σε άλλα σημεία της εκκλησίας (συντηρητές Μ. Μακρογαμβράκης, Ε. Μακρογαμβράκη).

Παναγία Δροσιανή κοντά στη Μονή

Προχώρησε στην αρχική ζωγραφική παράσταση της αψίδας του Ιερού, που αποκαλύφθηκε το 1980[4], ο εξαιρετικά δύσκολος και χρονοβόρος καθαρισμός με μηχανικό τρόπο των μορφών από τα πετρωμένα άλατα (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματίκα, Μ. Μπιλιμέζη).

Παράλληλα, στο εργαστήριο που λειτουργεί στον Πύργο του Γλέζου στο Κάστρο της Χώρας, τελείωσε η εργασία για τη μεταφορά της τοιχογραφίας που αποτοιχίστηκε από την αψίδα της Δροσιανής σε τελάρο, στο μέγεθος και το σχήμα της κόγχης (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Μιχαηλίδου).

ΑΝΔΡΟΣ

Ταξιάρχης στη Μεσαριά

Συνεχίστηκαν, για μικρό διάστημα εφέτος, οι εργασίες στη νότια καμάρα του νάρθηκα[5]. Αφαιρέθηκαν ασβεστώματα, έγιναν καθαρισμοί από τα άλατα, και στερέωση κατά μέρη της ζωγραφικής, που είναι η αρχική του κομνήνειου ναού. Στην ανατολική πλευρά της καμάρας, προχώρησε ο καθαρισμός των τιμωρών αγγέλων στον πύρινο ποταμό και των ομίλων δεξιότερα με αμαρτωλούς βασιλείς, ιερωμένους και άλλους (Π ί ν. 267 α). Στη δυτική πλευρά της, προχώρησε η εργασία στους συνεχείς κατά σειρές ορθογώνιους πίνακες με τα βάσανα των κολασμένων, που είναι σύμφωνα με σωζόμενες επιγραφές «Η

3. Ό.π., σ. 491-492. ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τόμ. ΙΒ΄ (1984), σ. 329 κ.ε. Οι εργασίες της Νάξου γίνονται με την τεχνική εποπτεία του ζωγράφου-συντηρητή Στ. Μπαλτογιάννη.

4. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 490.

5. Ό.π., σ. 492. ΑΑΑ XVI (1985), σ. 106 κ.ε.

λίμνη του πυρός», «Ο τριγμός των οδόντων», «Ο σκώληξ ο ακοίμητος» κ.ά. (συντηρητές Ν. Μίνως, Σ. Μίνου, Β. Σακελλάρη).

ΣΙΦΝΟΣ

Οικία Α. Αδριανού στο Άνω Πετάλι

Από τοίχο της σάλας του παλιού σπιτιού είχαν αποσπαστεί το 1980 δύο τμήματα τοιχογραφίας, που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Κάστρου[6]. Έγιναν οι απαραίτητες εργασίες, η αφαίρεση του περιττού και η κατασκευή νέου κονιάματος στο υπόστρωμα, στοκαρίσματα, συγκόλληση των τμημάτων και τοποθέτησή τους σε τελάρο, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής, κάλυψη των φθορών με αραιό επίχρισμα σε κατάλληλο χρωματικό τόνο (ζωγράφος-συντηρήτρια Ε. Τσεγκή και συνεργάτες).

Η τοιχογραφία (διαστ. 0,78 × 1,45 μ.), παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, καθώς κιόλας προέρχεται από τη διακόσμηση οικήματος. Πρόκειται μάλλον για έργο του 17ου αι., που φαίνεται να εμπνέεται από κάποιο ανάγνωσμα (Π ί ν. 267 β). Στο σωζόμενο αριστερό από τους δύο πίνακες που την απαρτίζουν, παριστάνεται καθισμένη προς το μέσο ανδρική ηγεμονική μορφή που κρατεί υψωμένη σφαίρα με έμβλημα, και στο εξοχικό τοπίο γύρω μικρογραφημένοι άνθρωποι, χωρικοί και αστοί, επιδίδονται σε διάφορα έργα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Έγινε μικρή εργασία σε εικόνες της Χώρας (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

ΣΙΦΝΟΣ

Στο Κάστρο της Σίφνου και το χειμώνα στην Αθήνα έγιναν, με την τεχνική εποπτεία της Ε. Τσεγκή, εργασίες σε δέκα τέσσερις, μερικές πολύ σημαντικές, εικόνες εκκλησιών του Κάστρου και συγκεκριμένα των ναών της Ελεούσας, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (συντηρητές Α. Σημαντώνη, Ε. Μπαλή, Σπ. Βαρότσης, Γ. Μπαλής) και της Κοίμησης (συντηρητές Μ. Μπρούμη, Π. Ταβλαρίδου-Μαυρουδή, Δ. Σφυρίδης, Β. Σακελλάρη).

Στο **μητροπολιτικό ναό της Ελεούσας** συντηρήθηκαν εφτά εικόνες: 1. Η ολόσωμη Παναγία δεξιοκρατούσα στον τύπο της επώνυμης του ναού Ελεούσας ή Γλυκοφιλούσας (διαστ. 0,865 × 0,40 μ.), σε τιμητική θέση δεξιά στο τέμπλο, με ασημένια επένδυση που περιγράφει τις μορφές και έχει τη λατινική επιγραφή *MAT(ER)-DEI* (Π ί ν. 268 α-β)[7]. Η πλούσια εργασμένη επένδυση, με πολλές μικρογραφημένες έκτυπες παραστάσεις, χριστολογικές και άλλες, όπως ο Εσταυρωμένος, η Παναγία με το παιδί, ο άγιος Νικόλαος, ο δρακοντοκτόνος έφιππος Γεώργιος, ο δυτικού τύπου Αμνός, και με ενδιάμεσες ζώνες πυκνών διακοσμητικών σχεδίων, μεταφέρθηκε σε καινούριο ξύλο εικόνας με τις ίδιες διαστάσεις για να μείνει ακάλυπτη η ζωγραφική παράσταση. Με την αφαίρεση των επιζωγραφήσεων αποκαλύφθηκε η αρχική, βυζαντινή εικόνα, με τα συμπιλήματα *ΜΗΡ-ΘΥ* και *IC-XC*, ζωγραφισμένη σε κόκκινο κάμπο, με μπλε φωτοστέφανο του Χριστού και σε κίτρινο ώχρας της Παναγίας, καλό έργο του 14ου-15ου αι. Πρέπει να σημειωθεί, ότι επιζωγράφηση είχαν μόνο τα ορατά, ακάλυπτα από την επένδυση μέρη της εικόνας. Κάτω, όπου η επένδυση δε σωζόταν καλά, είχε προστεθεί δεξιά νεότερο τμήμα που σκέπασε το ένα πόδι της Παναγίας. Γι' αυτό και ζωγραφίστηκε τότε νέο πόδι αριστερά, παράλληλο με εκείνο που είχε διατηρηθεί ακάλυπτο, και για να μη φαίνεται παράταιρη η θέση του εκτάθηκε αριστερά το αρχικό ορθογώνιο υποπόδιο. 2. Η Παναγία Οδηγήτρια, δεσποτική επίσης στο τέμπλο της εκκλησίας[8] (Π ί ν. 269 α-β), κι αυτή με επένδυση που μεταφέρθηκε σε καινούριο ξύλο εικόνας (διαστ. 0,95 × 0,67 μ.). Η εικόνα είχε επιζωγραφιστεί μάλλον το 17ο αι. Η αρχική ζωγραφική αποκαλύφθηκε στη μορφή του παιδιού, που πιθανώς ανήκει στο 15ο αι., χωρίς να προχωρήσει η εργασία και στο πρόσωπο της Παναγίας. 3. Ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση (διαστ. 0,31 × 0,24 μ.), με την υπογραφή του γνωστού Κρητικού ζωγράφου της εικόνας *ΧΕΙΡ ΙΕΡΕΩC - ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΑΠΑΚΑ*, γραμμένη αριστερά και δεξιά του Χριστού πίσω, πάνω από τη σαρκοφάγο[9] (Π ί ν. 270 α). Αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις που υπήρχαν κατά τόπους. Διατηρήθηκε η νεότερη επιγραφή *Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ*. Η ωραία εικόνα προστίθεται στα γνωστά έργα του Ιωάννη Απακά. 4. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ και *Ο Α[ΓΙ]ΟC - ΕΛΕΥΘΕ/ΡΙΟC* παραστέκουν στη νεκρική κλίνη του λαϊκού, που παριστάνεται σε μικρότερη κλίμακα μπροστά τους (διαστ. 0,35 × 0,45 μ.) (Π ί ν. 270 β). Προφανώς ο Μιχαήλ παριστάνεται εδώ ως

6. ΑΔ, ό.π., σ. 492.

7. Θ. Χρ. Αλιπράντης, Θησαυροί της Σίφνου, Εικόνες των ναών και των μονών, Αθήναι 1979, σ. 46, αριθ. 6, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 348.

8. Αλιπράντης, ό.π., αριθ. 4, ΑΔ, ό.π., Πίν. 175 α.

9. ΑΔ, ό.π., σ. 348, Πίν. 175 β.

ψυχοπομπός και ο Ελευθέριος ως ο προστάτης, επώνυμος του νεκρού άγιος. Η εικόνα, καλής τέχνης του 17ου αι., παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το σπάνιο εικονογραφικό θέμα της. 5. Η Σταύρωση (διαστ. 0,51 × 0,39 μ.), σύγχρονη της προηγούμενης εικόνας (Π ί ν. 271 α-β). Αφαιρέθηκαν μερικές επιζωγραφήσεις. 6. Η Κοίμηση της Παναγίας με τον Ιωάννη το Χρυσόστομο, όρθιο κατά μέτωπο σε συνέχεια δεξιά (διαστ. 0,29 × 0,45 μ.), του 17ου αι. Στην εικόνα έγινε στερέωση και δείγματα μόνο καθαρισμού. 7. Οι άγιοι Στέφανος ο Νέος και Ανδρέας ο Πρωτόκλητος (διαστ. 0,35 × 0,275 μ.), του 18ου αι. (Π ί ν. 273 α) με αφιερωτική επιγραφή στο πλαίσιο κάτω.

Στο **ναό του Αγίου Νικολάου** συντηρήθηκαν τρεις εικόνες: 1. Η Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,59 × 0,34 μ.), ενδιαφέρουσα εικόνα με στοιχεία του τύπου της Γλυκοφιλούσας και της Παναγίας του Πάθους (Π ί ν. 272 α-β). Αφαιρέθηκαν τοπικές επιζωγραφήσεις. Καλό έργο, ίσως των αρχών του 16ου αι. 2. Ο Επιτάφιος Θρήνος (διαστ. 0,39 × 0,61 μ.), του 17ου αι. 3. Ο Επιτάφιος, με το Χριστό στη σαρκοφάγο και δύο μικρούς αγγέλους που θρηνούν επάνω (διαστ. 0,225 × 0,61 μ.), 17ου-18ου αι. Στις δύο τελευταίες εικόνες έγινε μόνο στερέωση.

Στον **Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο** συντηρήθηκε ένας σταυρός με τον Εσταυρωμένο (διαστ. 1 × 0,76 μ.), του 17ου αι. (Π ί ν. 273 β), που παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για την υπογραφή του ζωγράφου του, γραμμένη στην άκρη δεξιά του περιζώματος του Χριστού: *ΧΕΙΡ ΣΤΕΛΙΑΝΟΥ ΓΕΝΤΗ* ή *ΓΕΝΗΤΗ* (το *Τ* είναι γραμμένο πάνω από το σύμπλεγμα των γραμμάτων *ΝΗ*, κατά τη συνήθεια του ζωγράφους[10]. Πρόκειται πιθανότατα για ένα από τα ελάχιστα γνωστά έργα του μαρτυρημένου από αρχειακές πηγές των ετών 1599-1618 Κρητικού ζωγράφου Στυλιανού Γενίτη ή Γερίτη[11], του οποίου άλλες εικόνες με τον ίδιο τύπο υπογραφής σώζονται στη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουνιώτη (Μιχαήλης) στη Σύμη της Δωδεκανήσου.

Στην **Κοίμηση της Παναγίας** συντηρήθηκε η εικόνα της Παναγίας αριστεροκρατούσας (Π ί ν. 274), με την επωνυμία *Η ΚΑΡΔΙ-ΟΤΗCΑ* (διαστ. 1,13 × 0,98 μ.)[12]. Πρόκειται για εξαίρετο κρητικό έργο του 15ου αι., πιθανότατα του Αγγέλου. Προετοιμασία με γύψωμα και λινό ύφασμα, χρυσός κάμπος. Η κατάσταση της εικόνας δείχνει τη μακροχρόνια χρήση της στη λατρεία. Κατεστραμμένο μέρος στο κέντρο επιδιορθώθηκε σε ύστερους χρόνους με την προσθήκη νέου ξύλου, όπου ζωγραφίστηκε με προσοχή τμήμα από το δεξιό χέρι της Παναγίας, από το μαφόριο και το αριστερό πόδι του παιδιού. Το ακραίο επάνω μέρος της ζωγραφικής έχει χαθεί με τμήμα από τα μετάλλια των σε μικρογραφία συνοδών αρχαγγέλων στις γωνίες. Υπήρχαν αλλεπάλληλες επιζωγραφήσεις σε διάφορα σημεία και στοκαρίσματα, ρωγμές του ξύλου και διαστολή των τριών σανίδων που το απαρτίζουν, συγκρατημένες με δύο τρέσα πίσω. Έγιναν στερέωση ζωγραφικής, προετοιμασίας και ξύλου· καθαρισμός από τις επιζωγραφήσεις, τα στοκαρίσματα και άλλες επίθετες ύλες· κάλυψη των σημείων φθοράς, για την αισθητική ενότητα του έργου, με εύκολα αφαιρούμενο υδρόχρωμα σε κοντινούς της ζωγραφικής χρωματικούς τόνους. Επειδή η εικόνα ανήκει σε εκκλησία, κρίθηκε σκόπιμο να διατηρηθεί η επιζωγράφηση στο ακραίο επάνω μέρος, για να μη δημιουργηθεί δυσάρεστο κενό. Στην κάτω πλευρά του υψωμένου σε ανάγλυφο πλαισίου αποκαλύφθηκε η αφιερωτική επιγραφή, γραμμένη στην κόκκινη ταινία του με άσπρα γράμματα: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΜΑ- - - - - ΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΧΟΡΕΥΤΟΥ ΚΑ- - - -*, και στην άκρη δεξιά λείψανα της υπογραφής του ζωγράφου, που δυστυχώς χάθηκε: *ΧΕ[ΙΡ ΑΓΓΕΛΟΥ]*. Στην ταύτιση του ζωγράφου με τον Άγγελο οδηγούν η τέχνη της εικόνας που έχει τα συστατικά στοιχεία του ύφους του, ο τύπος των γραμμάτων στις επιγραφές, ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας που είναι ο ίδιος με της γνωστής Καρδιώτισσας του Αγγέλου στη Συλλογή Δ. Λοβέρδου στο Βυζαντινό Μουσείο[13], αλλά με αντίστροφη θέση των μορφών, σαν να έχει χρησιμοποιηθεί από την άλλη πλευρά το ανθίβολο.

Από την ίδια εκκλησία μεταφέρθηκαν στην Αθήνα για συντήρηση ένας σταυρός και εικόνες, ανάμεσά τους ο Ευαγγελισμός της Παναγίας από θωράκιο αριστερά κάτω του τέμπλου, ωραίο έργο του 14ου-15ου αι., παραμορφωμένο από κακότεχνες επιζωγραφήσεις και κομμένο κάτω[14]. Η εικόνα απαρτίζεται από δύο ίσα, συνδεόμενα τμήματα, που είχαν άλλοτε ή εξαρχής χρησιμοποιηθεί ως βημόθυρα. Προχώρησαν οι εργασίες για τη στερέωση και τον καθαρισμό σε δύο από τις εικόνες, του 17ου αι., μάλλον έργα του ίδιου ζωγράφου, που παριστάνουν η μία την Πυρφόρο Ανάβαση του προφήτη Ηλιού

10. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος, Αθήνα 1986, αριθ. 156, σ. 152 κ.ε.

11. Θησαυρίσματα 18 (1981), σ. 192.

12. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες κρητικής σχολής, Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος, Αθήνα 1983, σ. 17, αριθ. 1, ΔΧΑΕ, ό.π., σ. 131, σημ. 41.

13. From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons, Κατάλογος, Αθήνα 1987, αριθ. 35.

14. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, ό.π., αριθ. 90, σ. 88.

και σε στενή ζώνη επάνω πέντε αγίους και η άλλη την Κοίμηση της Παναγίας.

ΠΑΡΟΣ

Συντηρήθηκαν στην Αθήνα, όπου είχαν μεταφερθεί το 1980 από κελί της Καταπολιανής, είκοσι εφτά εικόνες, ένας ξυλόγλυπτος σταυρός με ζωγραφισμένο τον Εσταυρωμένο και πίσω την Κάθοδο του Χριστού στον Άδη και τρία μικρά ξυλόγλυπτα τμήματα, έργα με πολλές φθορές και χωρίς σημαντική αξία. Έγιναν, κατά περίπτωση, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής, στερέωση ξύλου και προετοιμασίας και βερνίκωμα (συντηρητές Μ. Μπρούμη, Π. Ταβλαρίδου-Μαυρουδή, Δ. Σφυρίδης, Β. Σακελλάρη).

ΜΗΛΟΣ

Μεταφέρθηκαν για συντήρηση στα εργαστήρια της Αθήνας δέκα έξι εικόνες από ναούς της Μήλου και από το Σκευοφυλάκιο της Κορφιάτισσας στην Πλάκα. Άρχισαν και προχώρησαν οι εργασίες σε πολλές απ' αυτές. Συμπληρώθηκε η συντήρηση σε δύο εικόνες από το ναό του Αγίου Ανδρέα στο μεσαιωνικό Κάστρο της Πλάκας και το ναό της Κορφιάτισσας. Η σημαντικότερη είναι αυτή του Αγίου Ανδρέα, με παράσταση του Ευαγγελισμού της Παναγίας (ΜΗ 20, διαστ. 0,82 × 0,61 μ.)[15] (Πίν. 275 α-β). Εικόνα πολύ καλής τέχνης των αρχών του 16ου αι. (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματίκα, Μ. Μιχαηλίδου).

ΚΙΜΩΛΟΣ

Σχεδόν συμπληρώθηκε η συντήρηση μιας ωραίας δεσποτικής εικόνας από το τέμπλο **του ναού του Χριστού στο Κάστρο Κιμώλου**, που παριστάνει τη σωτηρία καραβιού από τον άγιο Νικόλαο (ΚΙΜ 36, διαστ. 0,935 × 0,74 μ.). Πρόκειται για σημαντικό έργο του 17ου αι. (Πίν. 275 γ).

ΣΑΜΟΣ

Αγία Κάρα στο Άνω Βαθύ

Συνεχίστηκαν και συμπληρώθηκαν οι εργασίες για την απεντόμωση, τη στερέωση και καθαρισμό κατά μέρη του ξυλόγλυπτου τέμπλου της εκκλησίας (συντηρητής Κ. Καραδημητρίου)[16].

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Άρχισε η συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου στο καθολικό της μονής (συντηρητής Κ. Καραδημητρίου)[17].

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Αρχαιολογικό Μουσείο της Άνδρου

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν[18], σε στενή συνεργασία με την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και με τον ειδικό διακοσμητή Η. Schmidt, οι εργασίες για την έκθεση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου στη Χώρα της Άνδρου, το οποίο εγκαινιάστηκε τον Αύγουστο. Μετά τον καθαρισμό και τη συγκόλλησή τους, εκτέθηκαν συνολικά τριάντα βυζαντινά (Πίν. 276 α-δ) και δέκα πέντε μεταβυζαντινά γλυπτά μέλη· μαζί ένα μικρό βυζαντινό μάρμαρο με επιπεδόγλυφη διακόσμηση, πιθανώς από κοσμήτη του ναού του Ταξιάρχη στη Μεσαριά, που βρέθηκε εφέτος κατά τον καθαρισμό του χώρου έξω από την εκκλησία. Δεν τελεσφόρησε η προσπάθεια να πλουτιστεί η βυζαντινή συλλογή με σημαντικά γλυπτά μέλη του 12ου αι., που φυλάγονται στο ναό του Ταξιάρχη στ' Αμοναχλειού[19].

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΣΑΜΟΣ

Συνεχίστηκε[20], με τη φροντίδα της Κεντρικής Υπηρεσίας και επίβλεψη της Εφορείας, η καταγραφή εικόνων και άλλων κειμηλίων σε ναούς και εξωκκλήσια της περιοχής των Μυτιληνιών και της Χώρας. Στη μονή της Αγίας Τριάδας των Μυτιληνιών συντάχθηκε κατάλογος των βιβλίων στη βιβλιοθήκη του μοναστηριού. Καταγράφηκε επίσης το μεγαλύτερο μέρος των εικόνων της συλλογής του Μητροπολιτικού μεγάρου στο Βαθύ (σαράντα τρεις εικόνες).

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

15. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 541, Πίν. 678.

16. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 494.

17. Οι εργασίες στα τέμπλα της Σάμου έγιναν με την τεχνική εποπτεία του συντηρητή Α. Πατεράκη.

18. ΑΔ, ό.π., σ. 494-495.

19. Ό.π.

20. Ό.π.

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Οι εργασίες που αναφέρονται έγιναν σε συνεργασία με τους συναδέλφους Γ. Μαστορόπουλο και Β. Αθανασοπούλου-Πέννα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Μεστά

Παλαιός Ταξιάρχης

Ο ναός βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του μεσαιωνικού οικισμού Μεστά της νότιας Χίου. Άλλοτε καμαροσκέπαστη μονόκλιτη βασιλική (βυζαντινή ή των χρόνων της Γενουακρατίας[1]), επεκτάθηκε το 1794 σε δίκλιτη με γύψινα σταυροθόλια στο βόρειο κλίτος και ενιαία στέγη. Κάτω από τα νεότερα ασβεστοχρίσματα στο νότιο τοίχο του ναού βρέθηκαν τοιχογραφίες και ιδρυτική επιγραφή με χρονολογία 15 Μαρτίου 1503. Αποκαλύφθηκε ένα διάχωρο με παράσταση Δέησης (Π ί ν. 277 α-β, 278 α) ενώ σώθηκε ένα τμήμα από το διπλανό διάχωρο που παριστάνει τον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Π ί ν. 278 β). Στο υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου του νοτίου τοίχου του ναού αποκαλύφθηκε η παρακάτω ιδρυτική επιγραφή: *Ανηγέρθει και ανηστωρίθη εκ βόθρου ο πάνσεπτος ν(α)ός του παμεγήστου Ταξιάρχου Μιχαήλ δηα κόπου και εξόδου αδελφών του αγίου ναού τούτου: -αίτους· α. Φ. Γ. Μάρτιο Ι.Ε.* (Π ί ν. 279 α). Έγιναν εργασίες στερέωσης της ζωγραφικής και του υποστρώματος, καθαρισμός από οξειδώσεις, καπνιά, σκόνη κτλ.[2].

Πυργί

Άγιος Γεώργιος Σωζοντιανός

Η εκκλησία βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων, στο μεσαιωνικό οικισμό Πυργί της νότιας Χίου. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με πρόναο. Η αφαίρεση των νεότερων επιχρισμάτων αποκάλυψε σπαράγματα βυζαντινών τοιχογραφιών στον πρόναο (βόρειος και νότιος τοίχος) και στο Ιερό.

Άγιο Γάλα

Αφαιρέθηκε και μεταφέρθηκε το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παναγίας Αγιογαλούσαινας στη βόρεια Χίο, που παρουσίαζε φθορές τόσο από μικροοργανισμούς που καταστρέφουν το ξύλο, όσο και από υγρασία, με αποτέλεσμα να θρυμματίζεται (Π ί ν. 279 β, 280 γ). Έγιναν εργασίες συντήρησης επί τόπου κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες διαμονής του συνεργείου[3]. Το Δωδεκάορτο και άλλα τμήματα του τέμπλου μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας και μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης προσαρμόστηκαν σε ξύλινο σκελετό, μεταφέρθηκαν στο ναό και επανατοποθετήθηκαν.

Χίος

Αγία Μαρίνα Καλοπλύτου

Από το ναό Αγίας Μαρίνας μεταφέρθηκε για συντήρηση στα εργαστήρια της Εφορείας μια εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας (1,05 × 0,71 × 0,25 μ.) που μπορεί να χρονολογηθεί στο 16ο αι. (Π ί ν. 280 α-β). Η Παναγία εικονίζεται σε προτομή, αριστεροκρατούσα, με διπλή στικτή περιφέρεια στο φωτοστέφανο όπως και του Χριστού, ο οποίος αποδίδεται μετωπικά. Ψηλά, δύο μικροί αρχάγγελοι με απλή στικτή περιφέρεια.

Η ζωγραφική επιφάνεια της εικόνας παρουσίαζε προβλήματα που προέρχονταν κυρίως από κινήσεις του ξύλου, έτσι ώστε το ύφασμα και το χρώμα σε πολλά σημεία να είναι αποκολλημένα. Έγιναν απολυμάνσεις, στερεώσεις στο χρώμα, συντήρηση του ξύλου, αφαίρεση επιζωγραφήσεων και αισθητική αποκατάσταση από τη ζωγράφο-συντηρήτρια Μ. Σταυρίδη. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών η εικόνα επανατοποθετήθηκε στο ναό Αγίας Μαρίνας Καλοπλύτου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Ερεσός

Βασιλική Αφεντέλλη

Ολόκληρος ο χώρος της βασιλικής είχε κατακλυστεί από χώματα και άμμο της περιοχής. Με βάση τα σχέδια του Ορλάνδου[4] αποκαλύφθηκαν τα

1. Χ. Μπούρας, Χίος, Οδηγός, Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, 1974, σ. 50.

2. Οι εργασίες για τη συντήρηση των τοιχογραφιών έγιναν από τη ζωγράφο-συντηρήτρια Μ. Σταυρίδη και τους συντηρητές Π. Μαντζούκη και Θ. Δρίζο.

3. Οι εργασίες συντήρησης του ξυλόγλυπτου τέμπλου έγιναν από το συντηρητή Ν. Ηλιάδη με την καθοδήγηση του ζωγράφου-συντηρητή Α. Πατεράκη.

4. ΑΔ 12 (1929), σ. 43-71.

ψηφιδωτά που είχαν φθορές σε πολλά σημεία (Π ί ν. 281 β). Έγινε συστηματικός καθαρισμός του Ιερού και έλεγχος των σχεδίων της βασιλικής με την πραγματικότητα. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, αυτά αποσπάστηκαν τμηματικά και μεταφέρθηκαν στη μουσειακή αποθήκη της Ερεσού. Περισυλλέχθηκαν και ταξινομήθηκαν τα γλυπτά κατά είδος. Έγινε η προεργασία της υποδομής σε τμήμα του κεντρικού κλίτους για την επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών που αποσπάστηκαν.

Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ

Πέτρα Λέσβου

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Το κτίριο που βρίσκεται στο προαύλιο του ενοριακού ναού του Αγίου Γεωργίου μετατράπηκε από τον αιδεσιμολογιώτατο εφημέριο Πλάτωνα Ζαφείρογλου σε «σκευοφυλάκιο» με αντικείμενα εκκλησιαστικής κυρίως τέχνης, προερχόμενα από ναούς της περιοχής. Τον Αύγουστο του 1980 και τον Ιανουάριο του 1981 καταγράφτηκαν από την 3η Εφορεία και φωτογραφήθηκαν 164 κειμήλια ενώ συντηρήθηκαν μερικές εικόνες.

Συγκεκριμένα, καταγράφτηκαν 70 μεγάλες και μικρές εικόνες, τμήματα επιστυλίου τέμπλου με γραπτά στηθάρια αποστόλων (2), σταυροί τέμπλου (2), «λυπηρά» (2), ξυλόγλυπτα αντικείμενα (αυτοτελή ή εξαρτήματα) (8), φύλλα τριπτύχων (10), αντικείμενα αργυροχοΐας-μικροτεχνίας (2), σταυρός λιτανείας (1), σταυροί αγιασμού (2), δίπτυχα προθέσεως (2), αντιμήνσιο του 1780 (1), άνω βημόθυρο του 1797 (1), πόρπες ιερατικές (5), λόγχες προσκομιδής (4), λαβίδα Θ. Μεταλήψεως (1), «αέρας» (1), επιτραχήλιο χρυσοκέντητο (1), πολυέλαιος ορειχάλκινος του τέλους του 18ου αι. (1), κηροπήγιο (1), σταυρός (1) και εγκόλπιο (1) (οστέινα), «πυξίδα» (1), νομίσματα βυζαντινά (6) (Π ί ν. 281 α, 283 α-β), δίσκοι (3) (οι δύο με υστερογοτθικές επιγραφές), αγιαστούρα (1), κούπες χάλκινες (2) (η μία με τουρκική επιγραφή), βιβλία εκδ. Βενετίας (χρον. 1614-1624, 1697, 1780) (6), και ένα τουρκικό φιρμάνι του 1840, που αναφέρεται στην ανέγερση του σημερινού ναού της Παναγίας στην κορυφή του απότομου βράχου της Πέτρας.

Από τα αντικείμενα αυτά ξεχωρίζει μια μεγάλη σκαφιδωτή εικόνα του Παντοκράτορα (αριθ. 1) του 16ου αι., διαστ. 0,967 × 0,776 μ., και μια του αγίου Γεωργίου εφίππου, διαστ. 0,99 × 0,70 μ. (16-17ου αι.), με λείψανα του γνωστού επιγράμματος: *ἐχθροὺς ὁ τέμνων Γεώργιος ἐν μάχαις...* (Π ί ν. 282). Και οι δύο εικόνες προέρχονται από το ναό του Αγίου Νικολάου. Σημαντική είναι μια εικόνα (αριθ. 4) κρητικής τέχνης των αρχών του 16ου αι., διαστ. 0,467 × 0,632 μ., με την παράσταση του Ευαγγελισμού (η Θεοτόκος όρθια), που πλαισιώνεται από τις ψηλότερες ολόσωμες μορφές του Προδρόμου (κρατεί στο χέρι και δείχνει τον «Αμνό»)[5] και των ιεραρχών Νικολάου, Σπυρίδωνα και Βλασίου (Π ί ν. 283 γ). Ξεχωρίζει ακόμα μια εικόνα (αριθ. 6) της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας (διαστ. 0,488 × 0,364), στον τύπο της Madre della Consolazione, με ξυλόγλυπτο πλαίσιο της εποχής (διαστ. 0,97 × 0,67 μ.) (Π ί ν. 284). Ανήκει στα τέλη του 15ου αι. Σε τμήμα μικρής σκαφιδωτής εικόνας (αριθ. 12), με την εις Άδου Κάθοδο, παρατηρούνται έντονες παλαιολόγειες αναμνήσεις. Σε μια εικόνα με τη Σύναξη των αρχαγγέλων (αριθ. 24) διακρίνεται η υπογραφή «*χεὶρ Νικολάου Ρίτζη ,αψ [κα]*(= 1721). Ο ζωγράφος αυτός είναι σε μένα τουλάχιστον άγνωστος. Σε σταυρό τέμπλου που τοποθετείται στα τέλη του 17ου αι. (αριθ. 34), παριστάνεται ψηλά ο αυτοραμφιζόμενος χάρη των νεοσσών του πελεκάνος, σύμβολο, κατά τον Επιφάνειο Σαλαμίνος, της σταυρικής θυσίας του Χριστού. Η παράσταση αυτή που συναντάται, όχι σπάνια, στο νησιωτικό κυρίως χώρο, προέρχεται από τη Δύση με απώτερη πηγή το αρχαίο κείμενο του Φυσιολόγου. Ο πελεκάνος εικονιζόταν πιθανότατα και στον αριθ. 31 σταυρό λιτανείας. Στο αντιμήνσιο αριθ. 39 διαβάζεται η χαλκοχαραγμένη επιγραφή «*ἐν τῷ ἁγιονύμῳ ὄρει Ἄθωνος παρὰ Παρθενίου μοναχοῦ τοῦ ἐξ Ἐλασσῶνος τῆς Ἑλλάδος 1780*». Με τον αριθ. 60 καταγράφτηκε αμφιπρόσωπη εικόνα του σώματος του «επιτάφιου» Χριστού (γύρω στο 1700), στην οποία έχει αφαιρεθεί το βάθος. Ο τύπος αυτός με τις κάποιες γλυπτικές τάσεις εμφανίζεται το 16ο αι. στην Κρήτη, επικρίθηκε όμως σφοδρά από τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιο Πηγά[6]. Από τα αργυρά αντικείμενα ξεχωρίζουν για την εξαίρετη τέχνη τους ένα θυμιατό και ένα άγιο Ποτήριο. Στο πρώτο υπάρχει η επιγραφή: + *ΑΦΗΕΡΟΘΗ ΤΩ ΠΑΡΟΝ ΘΗΜΗΑΤΗΡΙΩΝ ΕΙC ΤΟ ΩΝΟΜΑ ΤΙC ΥΠΕΡΑΓΗΑC ΔΑΙCΠΗΝΙC ΥΜΟΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΗΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΗΑC ΕΙC ΤΙΝ ΠΕΤΡΑ ΠΕΡΙ ΕΜΟΥ ΚΟΜΝΕΝΑΚΙC ΤΟΥ ΓΕΟΡΓΑΚΗ ΕΝ ΕΤΗ 1667.* Στο Ποτήριο αναγράφεται: *ΔΕΗC+ΙC ΤΟΥ ΔΟΥΥΛΟΥ ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΓΕΟΡΓΙΟΥ ΚΕ ΤΗC CVBIAC ΑVΤΟΥ ΑΜΗΡΙCOVΔΑC 1747.* Στο δίσκο αριθ. 47 επαναλαμβάνεται περιφερειακά η επιγραφή *AVS: HIL: GOT: - - -*

Μονή Λειμώνος

Με πρωτοβουλία του ηγουμένου έγινε αποκόλληση τμημάτων της ζωγραφικής επιφάνειας στην

5. Κατά δυτική μάλλον επίδραση και σε αντίθεση προς τον ΠΒ΄ κανόνα της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου που αναφέρεται ειδικά στην παράσταση του Προδρόμου που δείχνει τον Αμνό.

6. ΕΕΒΣ ΜΔ΄ (1979-80), ανάτυπο, σ. 27-29.

κεντρική αψίδα και την πρόθεση του καθολικού (χρον. 1800), προκειμένου να αποκαλυφθεί το αρχικό στρώμα με τοιχογραφίες του 16ου αι.

Παλιότερα είχαν συντηρηθεί από συνεργείο της Υπηρεσίας τοιχογραφίες (Σφαγή των νηπίων κ.ά.), της ίδιας εποχής, που σώζονται σε προσκολλημένο στο Ιερό παρεκκλήσιο-σκευοφυλάκιο και στον κοιμητηριακό ναό της Μονής.

Οι αρκετά ενδιαφέρουσες αρχικές τοιχογραφίες του καθολικού φέρουν διάσπαρτα χτυπήματα που έγιναν για να πιάσει ο σοβάς. Από τους τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες που αποκαλύφθηκαν στο νότιο μισό της αψίδας, πρώτος είναι ο άγιος Κλήμης, Πάπας Ρώμης, και ακολουθεί ο άγιος Γρηγόριος ο Διάλογος (και οι δύο φορούν τιάρα). Στο πάχος του τοίχου, σε ένα τοξωτό άνοιγμα στο κέντρο της αψίδας εικονίζονται δύο ολόσωμοι σεβίζοντες άγγελοι.

Οι εργασίες διακόπηκαν γιατί δεν υπήρχε σχετική άδεια.

Γ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στη διάρκεια του 1981 πραγματοποιήθηκαν από τον υπογράφοντα οι παρακάτω ανασκαφές και περισυλλογές αρχαίων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καvλί Καστέλλι

Στη θέση **Κουρέντε**, στα βόρεια του υψώματος Ρόκκας ανασκάφτηκε μικρός θαλαμωτός τάφος ελλειπτικού σχήματος, μέγ. μήκ. 1,70 και σωζ. ύψ. 1,40 μ., με είσοδο προς Β. που διατηρούσε δύο δρόμους από το φράγμα ξερολιθιάς. Βρέθηκαν λείψανα από διαταραγμένη ταφή στο δάπεδο, αλλά κανένα κτέρισμα. Ο τάφος αυτός ανήκει προφανώς στο γειτονικό σημαντικό μινωικό οικισμό της «Λυκάστου».

Επισκοπή Πεδιάδας

Στη θέση **Καλυβότοπος**[1], στον αγρό Γ. Νοικοκυράκη ανασκάφτηκε θαλαμωτός τάφος ακανόνιστα κυκλικού σχήματος, διαστ. θαλάμου 2,10 × 2 μ., με μέγιστο ύψος 2 και ύψος εισόδου 1,40 μ. Η είσοδος έκλεινε με φράγμα από ξερολιθιά, η οποία είχε εν μέρει διασωθεί. Περιείχε δυό κιβωτιόσχημες ακόσμητες λάρνακες με σαμαρωτά καλύμματα, που περιείχαν από μια ταφή (Π ί ν. 285 α-β). Βρέθηκαν: ΥΜ ΙΙΙΒ ψευδόστομος αμφορέας με πιεσμένο σφαιρικό σώμα και σχηματοποιημένα άνθη στη ζώνη των λαβών, μόνωτη κύλικα, σωληνοειδές ελεφάντινο αντικείμενο κλειστό στο ένα άκρο, ελεφάντινο διάτρητο δισκίο και κομμάτια από ελεφάντινη περόνη, καθώς και δύο μικρά χάλκινα μαχαίρια.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Από το Αστυνομικό Τμήμα Βιάννου παραδόθηκαν αρκετά αγγεία και όστρακα που προέρχονταν από θαλαμωτό τάφο (κυκλικού σχήματος διαμ. 1,40 μ.), στην περιοχή **Τέρτσα Βιάννου**, θέση Πανωκκλησιά. Συγκολλήθηκαν συνολικά 17 αγγεία: κωνικό ρυτό με διακόσμηση σε ζώνες από συστήματα ενάλληλων γωνιών, κυματοειδές και οξυκόρυφα τρίγωνα, μικρή ηθμοπυξίδα με ζώνη από συστήματα ενάλληλων γωνιών κάτω από το χείλος, πρόχους με ψηλό λαιμό και πλατύ χείλος με φυλλοειδές κόσμημα στη ζώνη της λαβής, ψευδόστομος αμφορέας με φυλλοειδές κόσμημα και συστήματα αντίρροπων ενάλληλων τόξων και γωνιών στη ζώνη των λαβών, βαθιά δίωτη κύλικα με συστήματα αντιθετικών τόξων εκατέρωθεν «τριγλύφων», προχοΐδιο με φυλλοειδές κόσμημα και 11 κύπελλα, από τα οποία τα περισσότερα ακόσμητα. Συγκολλήθηκε επίσης μια σαρκοφάγος κιβωτιόσχημη με σαμαρωτό κάλυμμα και ίχνη γραπτής διακόσμησης και παραδόθηκε χάλκινος οπέας. Τα αγγεία χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2.

Στο **Κατωφύγι Πεδιάδας**, στη θέση Έργανος-Ξενοτάφια[2], στη διάρκεια εργασιών διάνοιξης δρόμου, καταστράφηκαν και συλήθηκαν δύο μικροί χτιστοί με κοινές πέτρες θολωτοί τάφοι και ένας λακκοειδής (Π ί ν. 285 γ, 286 α). Περισυλλέχθηκαν πολλά κομμάτια από πίθους και σαρκοφάγους. Ανασκάφτηκε επίσης μικρό λακκοειδές όρυγμα που περιείχε μικρό πίθο με πλαστικές κυματοειδείς ταινίες στο σώμα, πιθανώς του τέλους των μινωικών χρόνων.

Στο **Αστρίτσι**, θέση Ελληνικά, ερευνήθηκε τμηματικά υστερορωμαϊκή αγροικία με αποθήκη οξυπύθμενων πίθων.

Από τον αρχαιολογικό χώρο **Λύκτου** περισυλλέχθηκαν πολλές δημοσιευμένες επιγραφές, που κινδύνευαν να καταστραφούν από την καλλιέργεια. Βρέθηκε επίσης θραύσμα αδημοσίευτης με κατάλογο ονομάτων και αριθμών. Σε σύντομη ανασκαφή αποκαλύφθηκε ένα ακόμη πεσσοειδές ενεπίγραφο βάθρο[3], που βρισκόταν στη θέση του, στη γωνία δωματίου με δάπεδο από μαρμαρόπλακες και κόκκινο κονίαμα στους αρμούς. Το δωμάτιο αυτό ανήκει σε εκτεταμένο και σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα της ρωμαϊκής Λύκτου.

Με το βάθρο αυτό, καθώς και το ανάθημα που στηρίζονταν πάνω σε αυτό, οι Λύκτιοι τιμούσαν τον αυτοκράτορα Αδριανό

Αὐτοκράτορα Καίσαρα
θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ
υἱὸν θεοῦ Νερούα υἱῷ
νον Τραϊανοῦ Ἀδριανοῦ
σεβαστὸν ἀρχιερῆ μέγιστον
δημαρχικῆς ἐξουσίας
τὸν ι΄ ὕπατον τὸ γ΄
Λυττίων πόλις διὰ πρω-
τοκόσμου Ἀκεστίμου
Μενοιτίου.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Στη διάρκεια του 1981 πραγματοποιήθηκαν επίσης αρκετές περιοδείες και καταγράφτηκαν νέες θέσεις.

1. Βλ. A. Kanta, The LM III Period in Crete, 1980, σ. 60-61.
2. AJA 1901, σ. 263-281.
3. Βλ. Λύκτος, Ι, 1984, σ. 61.

Στον **Κερατόκαμπο Βιάννου** εντοπίστηκαν τρεις παραλιακές εγκαταστάσεις: α) εκτεταμένος ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι οικισμός στον Άη Γιάννη-Πλάκα προς τις εκβολές του Αναποδάρη, β) αγροικία ή μικρός οικισμός της ίδιας εποχής στη θέση Αηστής, 1 περίπου χλμ. ανατολικά από τον Άη Γιάννη και γ) τειχισμένη ελληνιστική εγκατάσταση, με παλιότερη όμως ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι φάση, στη θέση Τραπέζα πάνω από το σημερινό οικισμό Κερατόκαμπου.

Στην επαρχία Πεδιάδας, 1 χλμ. περίπου νότια από το χωριό **Κασάνοι** στη θέση Σπιτάκια εντοπίστηκε μεσομινωικός και μετανακτορικός οικισμός στον οποίο ανήκουν πιθανότατα οι θαλαμωτοί τάφοι που είχαν ανασκαφεί στο παρελθόν[4]. Ρωμαϊκή εγκατάσταση βρίσκεται λίγο νοτιότερα στη θέση Σελινού.

Στην **Επισκοπή** Πεδιάδας στη θέση Πατρόνα, ανατολικά από το χωριό εντοπίστηκε ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι εγκατάσταση· περισυλλέχθηκαν κομμάτια από πίθους με πλαστικές διακοσμήσεις. Οικισμός ΥΜ και πρώιμων ελληνικών χρόνων βρίσκεται στο ύψωμα Αη-Λιάς ΒΑ. από την Επισκοπή. Από τη θέση αυτή παραδόθηκε στο παρελθόν γεωμετρικός αρύβαλλος[5]. Από μικρό σπήλαιο («Χαβγά»), σε μικρή απόσταση προς Δ. περισυλλέχθηκαν όστρακα μινωικών πίθων με σχοινοειδή πλαστική διακόσμηση.

Στην επαρχία **Μαλεβυζίου** στην περιοχή **Κορφών**, θέση Κατσαλού ή Λάκκος (μεταξύ Κορφών και Κεραμουτσίου) εντοπίστηκε μινωική έπαυλη ή συγκρότημα αγροικιών σε έκταση 500 τ.μ. περίπου. Διακρίνονται πολλοί τοίχοι επιφανειακά, όστρακα και κομμάτια από πίθους με πλαστικές διακοσμήσεις. Νεοανακτορικός οικισμός βρίσκεται στη θέση Κεφάλι ή Σωχωράκι 1,5 χλμ. περίπου δυτικά από το χωριό Κορφές[6].

ΜΜ Ι όστρακα βρέθηκαν σε πηγάδι γεώτρησης σε απόσταση 200 μ. βόρεια από το χωριό **Φοινικιά Τεμένους**.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

KNOSSOS

Stratigraphical Museum Excavations

A fourth season of excavation was conducted for the British School from 6 July to 14 August, with study continuing to 28 August. The team consisted of P. M. Warren, Director; Mr D. Smyth, architect; Miss K. Boreland, D. Evely, Miss S. Mossman, P. Mudd, site supervisors; J. Bennett, Miss R. Duberley, Miss E. Jacomb, Miss S. Taylerson, Miss S. Taylor, site assistants; P. Petrakis, vasemender; Mrs C. Heywood, C. MacDonald, apotheke staff, Miss M.-L. Collard, apotheke assistant; Miss J. Bees, draughtsman; Miss S. M. Wall, Mrs G. Jones, environmental studies; D. Small, environmental assistant; Mrs E. M. Warren, Commissariat; A. Zidhianakis, foreman, with seventeen workmen; Mrs E. Petraki and Miss P. Vlakhaki, pottery washing. The excavation was indebted to the Archaeological Service for permission to excavate, to the Ephor and Director of Herakleion Museum, Dr. J. Sakellarakis, for his co-operation and to the Ephor of Byzantine Antiquities, Dr E. Borboudhakis, for his immediate assistance in permitting Mr P. Moskhos to come from his team of Byzantine fresco restorers for a week to clean the Garland Fresco. It was also most fortunate that Mr J. Clarke was able to be present and execute a watercolour reconstruction of the fresco during the study period. Among many visitors in 1981 the excavation was pleased to welcome Professors St. Alexiou, P. Betancourt, E. Davis, O. Pelon, N. Platon, Mrs S. Logiadou-Platon, J.-C. Poursat and N. Yalouris, Inspector-General of Antiquities.

The architectural discoveries in 1981 essentially supplement those revealed in previous seasons. The following account should therefore be read in relation to the preliminary report, Part I, in AR 27 (1980-81).

In the northern area parts of a Roman building were found in trench B. One room had a series of terracotta disks set in the floor, some beside cement slabs; in an earlier phase the room was decorated with polychrome wall plaster, of which many fragments survived. In this house the most interesting find was a small ivory or bone roundel, one side carved with a female profile bust, the other inscribed ΛΙΒΙΑ, with other signs.

In the north-east area two wells were investigated; they had been cut down through the LM IB house (see below). The northern of the two proved to have been stopped above the water table and its base was reached; excavation in the southern well did not reach its bottom. The pottery from both, kindly examined by Professor J. N. Coldstream, is Late Geometric, *c.* 725-700 B.C., and includes many restorable vases in coarse and fine wares, including fragments of cremation urns and their white on dark painted lids. The wells appear to be a little later than the 8th century pit found in 1978 a little to the west (trench L), with its Middle Geometric oinochoe.

From the Late Minoan IIIC period removal of baulk WX in the southern part of the site revealed walls and pottery which usefully supplement previous knowledge of the 12th century settlement. In the western area (J, JN, N) IIIC remains had been much disturbed by Roman foundations.

4. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 621.

5. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 409 και Κρητ. Χρον. Θ΄, 1965, σ. 289.

6. Βλ. Κρητ. Χρον. Ζ΄, 1963, σ. 406.

Investigation of a suspected step on the west edge of the Great Circle (LM IIIA) proved successful. A large block was found set against the lower course of the Circle, with another block under it projecting further west. West of this lower block was loose earth, with Roman foundations directly above. It looked very much as if a third block had been removed, perhaps at the time the foundations were dug. The whole construction formed a stepped approach, 0.80 m. wide, up to the circular platform. On the platform cleaning of the Roman foundation wall revealed that it had cut through a beaten earth floor, of which a patch was preserved. This will have been the original earth floor of the platform, the earth and slab floor found in 1979 lying a little above it and representing a slightly later usage. The discoveries in 1981 may be considered to strengthen the hypothesis that the Circle was a platform for dances and other ceremonies (cf. Warren, paper to Fifth Cretological Congress, 1981).

Part of a Late Minoan II house was revealed in the north-western section of the site (trenches B and F/FG). Small, one-handled kylikes had already been found on a paved floor in F/FG in 1980; excavation in 1981 in the western part of F/FG produced a staircase area and a probable southern threshold entrance to the house. To the north (trench B) was a group of small rooms in the construction and for the floors of which, as in the south, gypsum blocks and slabs had been much used (P l. 286 b). These rooms were decorated with painted wall plaster, while fallen pieces were painted with red and orange curving bands on a white ground. The western room of those excavated in trench B had several LM II pots on its earth floor, including a stirrup jar (P l. 287 c), a jug with degenerate lily patterns, a small, plain, one-handled kylix and a tripod cooking pot. Well made mud brick walls indicated a second construction phase here. Associated with the LM II constructions in trench B were two lentoid seals, showing richly dressed women, one dancing, the other making a seemingly ritual gesture.

In the southern area (trench X) the northern edges of large buildings were found. The associated pottery indicates a provisional LM II date and includes a find three-handled stirrup jar with decoration similar to that of a jug from the LM II 'Unexplored Mansion' to the east. From the same context came a fragment of a chlorite vase with relief decoration showing rockwork and spirals. In a level above these LM II remains were found a fragment of a boar's tusk, a conical cup and the upper part of a fine vase with circling foliate bands and other LM IB motifs. The vase is very similar to a well known jug from Palaikastro (Bosanquet and Dawkins, Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations, 1923, fig. 35), though not so carefully painted. It is provisionally dated to LM IB, apparently continuing in use during LM II.

Excavation of the Late Minoan IB house lying within the northern part of the site was completed in 1981. There are several interesting additions to the account given in AR 27 (1980-81).

1) A stratigraphical test below the floor of the Cult Basement Room showed, surprisingly, that the floor rested directly on the natural red, gritty earth. There was no sub-floor accumulation and this part of the house seems to have been built and used only in LM IB. On the south-west and east however Middle Minoan walls were reused or built upon.

2) The remainder of the interior of the small room south of the Room of the Children's Bones was excavated and, as in 1980, produced a large number of vases apparently fallen from above. Among the sixty or so pieces found in 1981 were a footed incense burner decorated with spirals, a fine jug with plant style design and a speckled pattern jug.

3) Final cleaning of the Room of the Children's Bones yielded a few more plain vases from the lowest level on the west side and, from the doorway on the east, a conical cup and two fragments of bones. These pieces and four others from cleaning in this area are probably human.

4) Cleaning in the north-south Corridor and the excavation of the room south of the Room of the Children's Bones each produced a rectangular limestone block with cut dowel holes on two faces and one end. They are very probably from the staircase which had been hypothesized to lie over this area and give access from the southern road entrance to the original upper floor rooms.

5) Excavation of the east half of the North Court yielded a large sherd deposit on the floor, with two incense burners, one of which was painted inside its bowl, and fragments of several of the collection of cult vases which were found in the Cult Basement Room to the south, including a few bits of the pithos which contained the cup rhytons. This was further proof that the vessels had originally stood on the upper floor. The sherds also included more pieces of the fine amphora with wavy stripes and marine style pieces showing that what had previously been considered a cup rhyton is apparently the lower part of one such and the upper part of a bridge-spouted jar. With the pottery was a limestone pedestalled lamp and a natural triton shell, not cut at its end. The deposit also included a few snails and two human bones, one of which was an eye orbit fragment with a knife cut mark. These bones and snails will also have belonged to the upper floor deposit; the main concentration of snails, together with a few bones, had fallen into the Cult Basement Room with the pithos which contained them.

All the North Court material lay on the well preserved paving of the Court; the paving included a stone column base, which indicates that the area on

the east side of the Court was a roofed cloister.

At the north section of trench G and baulk GH (that is, the North Court) the post-Minoan robbing pits to the north were found to have penetrated down to and through the LM IB deposits.

6) East of the North Court and the Cult Basement Room is a room of which the eastern half was excavated in 1979 (AR 26 (1979-80), p. 49, room with frescoes). This was completed within trench H in 1981. At the north end further fragments of fresco were found, fallen from the upper floor and much destroyed and comminuted in the clayey fill. The main piece, skillfully extracted by P. Petrakis and cleaned over many days by P. Moskhos, comprises a frieze of circular garlands, originally at least 0.75 m. long and at least 0.14 m. high (P l. 287 a). Parts of five garlands are preserved; each has in the centre a pair of papyrus plants or papyrus and lily in combination, with an attached bow; the garlands consist of red lilies, palest brown myrtle or olive with red dots for fruit or flowers, split red lilies round a blue and black hoop, blue leaves of dittany or possibly ivy round a blue and black hoop, and red flowers having green centres with black dots, anemones, ranunculus, poppies or cistus. The garlands are painted on a golden yellow ground. The work is a masterpiece of Minoan ability to combine nature and art. Cleaning by Mr Moskhos of the pieces found in the room in 1979 reveals a fragmentary scene with crocuses beside a stream, columns with festoons and parts of buildings painted in black, white and blue on a red and yellow ground. All these paintings decorated an upper floor room at the time of the LM IB destruction.

Beside and below the fresco fragments was a pottery deposit, also fallen. It included a fragmentary cup or chalice by the painter of the Phaistos grass jug or his workshop a pedestalled lamp of serpentine and a lentoid seal with a man apparently attacking or sacrificing a large animal. The floor of this room was attractively rendered with a square paved area in limestone, surrounded by gypsum slabs. The interstices were filled with white plaster; this was painted red at the edges of the floor and on the wall face.

7) From this eastern room a short passage opened off to the south; this gave access to two small corridors. The northern of these was choked with densely carbonized earth and may well have supported a staircase to the upper floor. In the corridor were a few spherical loomweights, part of the upper floor collection of which 79 had fallen into the Cult Basement Room immediately to the west. The southern corridor did not appear to have finds from the LM IB destruction level, but a curious, fragmentary vessel with white decoration on red, perhaps an anthropomorphic vase with applied traces that may be snakes, seems to belong to a pre-LM IB accumulation in this south-east corner of the house.

Late Minoan I levels were also reached on the western side of the site in trench J and baulk JN. There were parts of two buildings with an east-west passage between them. These buildings and the passage had the same orientation as the main east-west road a little to the north. Together with the evidence of a paved road found in 1980 in the south-east of the site the picture emerges of deliberate planning and layout in this area of the city in LM I, an area directly linked to the palace by the main east-west road. In the LM I levels associated with these western buildings was a fine lentoid seal depicting a richly dressed woman and a dog, the latter on its hind legs and perhaps dancing.

The remainder of the Late Minoan IA level found in 1980 in trench U (AR 27 (1980-81) was excavated in 1981 and several more fragmentary fine decorated vases found. The material now includes three Vapheio cups with bands of small spirals, two other cups with spirals, a cup painted with crocuses, two plant style bowls and a bowl with tortoiseshell ripple decoration.

The Middle Minoan period was represented in deep soundings, over 6 metres below ground surface, in the southern part of the site. In trench W well built walls were found at this depth, on the same alignment as the LM I buildings and roads to the north. Near the preserved tops of the MM walls were parts of two skeletons, one apparently a female aged about 15. A small bowl, MM I-II, was with them. They were not burials, but the cause of death and reason for their position has not been determined. In MM levels above these fragments of crucibles came to light. Similar MM fragments were found in trench P in 1978 and it is probable that there were metal-working areas in this part of the site in Middle Minoan times.

The major MM discoveries were in the north-western part of the site. A plastered floor painted red and the lower steps of a staircase ascending east were found in 1980 (AR 27 (1980-81), with MM II pottery above them. The floor was found in 1981 to rest directly on natural earth and the house to which it belonged was thus built in MM II. Excavation in 1981 south of the red floor, in trench F/FG, revealed more of the house, while the same level reached in trench B directly to the north produced parts of rooms which were very probably within the same house. South of the red floor was a basement room whose floor consisted of the bedrock earth rising steeply to the west. The walls of the room were covered with fine plaster, painted in what seems to be greyish blue. Within the room was a substantial pottery deposit, as yet only partially mended and studied. It comprises about 60 vases, mostly undecorated but ranging from large jars (P l. 287 b) to tiny miniatures; there are bridge-spouted jars, a cylindrical pyxis, an imitation of a stone bowl, carinated cups and a metal-imitating chalice cup. With the pottery were the horn cores of a goat, possibly an agrimi,

large amounts of animal apparently from joints of meat, and small bird and fish bones.

To the south of this room was a second staircase, with seven steps preserved ascending west. Both staircase and walls were carefully plastered and painted greyish blue. The top of the stair was cut off by the LM II house (described above) built over the MM II remains. At its lower, eastern end it gave out on to a white plastered floor which had been reused and partly built over by the LM IB room south of the Room of the Children's Bones. The MM II rooms to the north, in trench B, produced about 15 more vases, while one room had a white plastered floor with red borders rising a little up the white plastered walls, a style to be repeated in the LM IB house about two hundred years later.

P. WARREN

KOMMOS

Season VI

Excavation of the Minoan harbor town and Greek sanctuary at Kommos (P l. 288 a) continued this year from 22 June through 22 August. Sponsored by the University of Toronto and the Royal Ontario Museum, our work is conducted under the auspices of The American School of Classical Studies at Athens, with the cooperation of the Greek Archaeological Service. This year the staff consisted of seventeen full-time members including Professors P. Betancourt, J. McEnroe, J. N. Shaw (Director), M. C. Shaw, L. V. Watrous, and J. C. Wright. Numerous specialists in ceramics, conservation, fauna, geology and related sciences were also involved in processing daily finds, and preparing various materials for publication. George Beladakis of Pitsidia was again foreman in charge of eighteen local workmen. As in the past the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, the SCM Corporation, Leon Pomerance and certain corporations as well as the two sponsoring institutions provided financial support.

During past years, excavation has concentrated on the northern hilltop, the hillside to the south and, further south, the area where hillside and beach meet. In the first two areas we have uncovered substantial remains of Middle Minoan (MM) II - Late Minoan (LM) IIIB houses. In the lower area, a series of monumental LM buildings has appeared, above which were built a series of temples and related structures, dating from Early Protogeometric through Early Roman times.

Except for a few soundings to elucidate wall relationships and relative dating, which also produced some fine bronze tools, as well as a stone seal, little work was done in 1981 on the hilltop, the houses of which are slowly being prepared for publication. On the hillside, however, a series of trenches allowed us to explore more Middle Minoan houses (P l. 288 b), built during a prosperous period on the site and, at least partially destroyed, then deserted, after an earthquake in MM III. In the eastern part of this area, the layout of entire houses continues to be obscured by later MM reuse, renovation, and new construction, as well as by the upper LM structures, which, cannot be undermined. Stratigraphically, however, there are some advantages to the situation, for example, one area produced a splendid ceramic series, including stratified examples of early and late Kamares polychrome eggshell ware (MM IIA and IIB). In another area a complete LM III pithos and other vessels had been set into a floor; nearby a burnt area produced a fine series of objects, including a rare abrader of emery as well as bronze tools connected with domestic activities. Not far from this room was another lined with slabs, in the corner of which was a stone platform. Upon this platform had once been set a spouted stone basin which could have been used in the processing of oil and/or wine. The two rooms mentioned are separated by an LM stairway with nine well-worn steps preserved.

The southwestern part of the hillside was particularly productive, for the lack of overlying structures made it possible to open up a number of MM III rooms belonging to a single large house, already partially explored in previous seasons. We were able to retrieve substantial numbers of complete vessels (P l. 289 a), often found upside down on the floors (for hygienic reasons?). One storeroom, partially excavated in 1979, produced over 61 vessels broken, but otherwise entire (P l. 289 b), the group of pots representing an unusually complete collection of storage vessels (including 5 rhyta), from the MM III (post-Kamares) phase. Above one of the rooms was found a fine bronze double-axe.

In the third, southern area, where the Classical/Hellenistic Sanctuary level was essentially completed in 1980, we excavated three large trenches and one small one, around the latest temple (Temple C), with the twin aims of locating Iron Age structures built around the lower, earlier temples (A and B) and, below that, of further defining the character of the monumental LM buildings, which had appeared earlier west and south of the temples. Concerning Iron Age use, it is now clear that there were no buildings of that period alongside Temples A and B on the north, west, and south sides. On the east, however, set within and above multiple burnt court surfaces, sometimes rich in ceramic finds discarded from the temples, was a large altar (P l. 290 a), ca. 1.52 m. by 2.30 m., set about five meters from the facades of Temples A and B and probably corresponding in date to a late phase of Temple B (eighth century B.C.). Within the altar were thousands of fragments of burnt bone, now

being studied in relation to similar deposits from other phases of the temples, all part of the perhaps varying rituals of sacrifice and dining which characterize the temple series.

North of the altar, with blocks of its southern wall set on top of a large Minoan wall (a situation analogous to that of the northern walls of Temples A and B, set further west upon the same wall), is another Iron Age building, only part of which could be explored. Upon its latest floor was a great deal of pottery, including a number of complete vessels and numerous sherds of imported Eastern wares, corresponding in date to an early phase of Temple B (ca. 825-750 B.C.). At the moment this building remains the only unexcavated Iron Age structure near the temples.

The Minoan levels below the sanctuary continue to surprise, if not amaze, because of the monumental scale of the architecture, even though the small finds are disappointing so far. Along the shore, inland from Building J with its pier-and-door partition and its broad doorway to the north, we excavated a large trench that exposed a very thick and high (1.80 m.) ashlar wall composed of a krepidoma, rectangular orthostate-like blocks set upon it and other blocks set upon it in turn, all apparently contemporary (Pl. 290 b). Stylistically, this is the first known occurrence in which a Minoan orthostate course is surmounted by ashlar masonry rather than mud brick or rubble construction. North of Building J and this monumental facade is a wide (2.85 m.) east-west road, paved with limestone slabs, much worn, bordered along its northern edge by a retaining wall and drain, a minor branch of the road passing through the wall and continuing up the hill to the LM and MM houses already discussed. The east-west road, in Minoan terms an avenue, however, continues to the east, and there is reliable circumstantial evidence to show that it (and the orthostate wall) continued below the later temples to emerge on the other side. For instance, exactly on the southern line of the road, east of the Greek temples, we have discovered an immense Minoan wall, one of the blocks of which is 2.68 m. long. With its ashlar face on the north, this is the northern wall of a large LM I building, only partially excavated, which extends eastward.

South of the road and on the same east-west line, therefore, are Building J, the orthostate facade, and the building just mentioned, the three of them possibly forming a unit. On the north they faced the road. On the south, however, they faced a large court paved with pebbles. It is clear that shortly after LM I, or even during the LM I phase, the form of the court changed as large buildings were constructed upon it.

The east-west road is most significant, and is like the road searched for in this area during 1924 by Sir Arthur Evans. The road found now, terminating at the Libyan Sea, was not only a major avenue for the Kommos town, but most likely, represents the chief entry by sea for political representation or trade into South-central Crete. Conversely, it was probably the exit from the Messara by sea for goods that might have been exported abroad, at least during the LM I-III periods. Ships involved in such trade could have been pulled up on shore or anchored behind the small offshore island, which at that time projected at least five meters from the sea, forming a fair breakwater if the wind were not too high. The road, therefore, contributes to our understanding of the region as a whole: it was the chief link between Phaistos and the Sea. Using this road and then others as one proceeded north, one would have arrived at Knossos, that largest of Minoan cities.

J. W. SHAW

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χανίων

Κατά το 1981 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επανέκθεσης και το καλοκαίρι εγκαινιάστηκε η έκθεση του μουσείου. Έγινε νέα διάταξη των περισσότερων ευρημάτων και τοποθετήθηκε ειδικός φωτισμός σε κάθε βιτρίνα. Τα γλυπτά της έκθεσης απέκτησαν νέες πώρινες βάσεις και οι λάρνακες χαμηλές ξύλινες.

Παράλληλα συνεχίστηκαν με το συνηθισμένο ρυθμό οι εργασίες συγκόλλησης και συντήρησης των ευρημάτων από τις ανασκαφές του 1980 και 1981, καθώς και η καταγραφή, ταξινόμηση, σχεδίαση και φωτογράφηση παλιών και νέων αποκτημάτων των Μουσείων Χανίων και Ρεθύμνου. Ως προς τα παραπάνω πολύτιμη υπήρξε η εργασία των Επιμελητριών Αρχαιοτήτων Μετ. Τσιποπούλου και Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, των επιστημονικών βοηθών Στ. Μαρκουλάκη, Μ. Πωλογιώργη και Β. Νινιού-Κινδελή, του τεχνίτη συγκολλητή Κ. Κωνσταντάκη και της βοηθού του Β. Κωνσταντάκη, των σχεδιαστριών Π. Κατσικανδαράκη και Μ. Μανατάκη και του φωτογράφου Στ. Αλεξάνδρου.

Όσον αφορά την ολοκλήρωση των στερεωτικών εργασιών στο Μουσείο Χανίων ακολουθεί παρακάτω ειδική έκθεση.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πόλη Χανίων

Λόφος Καστέλλι

Ερευνήθηκαν και φέτος οικόπεδα με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Συγκεκριμένα συνεχίστηκε η ανασκαφή των οικοπέδων Μαθιουδάκη και Στυλιανουδάκη (βλ. σχετικά στο Έργον 1981, σ. 74 και ΠΑΕ 1981, σ. 397-404).

Πλατεία Αγίας Αικατερίνης

Κατά τη φετινή περίοδο στο χώρο της κοινής ελληνοσουηδικής ανασκαφής, πραγματοποιήθηκαν μόνο καθαρισμοί και στερεωτικές εργασίες τις οποίες επέβλεπαν ο Dr. Erik Hallager για τη σουηδική πλευρά και η Βάννα Νινιού για την ελληνική.

Από τους καθαρισμούς προήλθε κεραμική όλων των εποχών, αλλά κυρίως της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, ένα χρυσό στρογγυλό έλασμα, μία ψήφος από στεατίτη κι ένα κομμάτι από ορεία κρύσταλλο.

Σπλάντζια

Απλώνεται στα ανατολικά του λόφου του Καστελλιού και μέσα στα όρια της παλιάς πόλης των Χανίων. Από ενδείξεις σε οικόπεδα κατά το παρελθόν[1] ο μινωικός οικισμός του Καστελλιού εκτείνεται και σε αυτή την περιοχή. Η έρευνα όμως στο οικόπεδο Λιόλιου, στην οδό Σήφακα 73, έφερε στο φως μόνο οικοδομικά λείψανα της εποχής της τουρκοκρατίας, και για την ακρίβεια αποκαλύφθηκε τμήμα υπογείου με εγκατάσταση για τη θέρμανση του κτιρίου. Συλλέχτηκε άφθονη κεραμική χαρακτηριστική της εποχής της τουρκοκρατίας και μικρή ποσότητα οστράκων των ελληνικών και μινωικών χρόνων. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη.

Σπηλιά Αγίου Ιωάννου

Από τις 29-6 ως τις 7-8-1981, η ΚΕ΄ Εφορεία πραγματοποίησε δοκιμαστική έρευνα στη σπηλιά του Αγίου Ιωάννου, στο ανατολικότερο άκρο της πόλης, γνωστή ήδη από τη βιβλιογραφία (BCH 1962, σ. 45, BSA 1965, σ. 110, BCH 1970, σ. 20). Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μεταξία Τσιποπούλου.

Ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί τα τελευταία χρόνια ως σκουπιδότοπος από τους κατοίκους της περιοχής, πράγμα που υποχρέωσε την Εφορεία να προβεί σε εργασίες καθαρισμού και απολύμανσης πριν από την έναρξη της ανασκαφής. Η περιοχή είναι βραχώδης και σ' αυτή υπάρχουν και άλλες μικρές σπηλαιώδεις κοιλότητες. Κατά την εποχή της ανασκαφής, δεν είχε ακόμα ενταχθεί στο σχέδιο της πόλης, με αποτέλεσμα να απειλείται από την αυθαίρετη δόμηση.

Η σπηλιά αποτελείται από τρεις αίθουσες, οι οποίες αποτυπώθηκαν και ερευνήθηκαν από το Β. Καμπούρογλου, της Εφορείας Σπηλαιολογίας. Είναι πιθανό ότι τα λείψανα ανθρώπινης εγκατάστασης περιορίζονται μόνο στην πρώτη αίθουσα, μια βραχοσκεπή με άνοιγμα προς τα ΒΔ., πλ. 8 μ. περίπου, που χωρίστηκε σε τετράγωνα του 1 τ.μ. και ερευνήθηκε, τόσο σε πλάτος, όσο και σε βάθος, αφού αφέθηκαν οι σχετικοί μάρτυρες για μεταγενέστερο έλεγχο των δεδομένων.

Ήδη κατά την αφαίρεση των επιφανειακών πεσμένων λίθων, οι οποίοι προέρχονταν είτε από την οροφή της σπηλιάς είτε από τον έξω χώρο, παρουσιάστηκαν πρώιμα ΠΜ όστρακα (του λεγόμενου ρυθμού βούρτσας, καθώς και μαύρα στιλβωτά). Στην

1. Π.χ. οικόπεδο στην οδό Δασκαλογιάννη 60, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 927-928.

εποχή αυτή ανήκε η νεότερη, εκτός φυσικά από τη σύγχρονη, χρήση της σπηλιάς. Πάντως από την πρώιμη ΠΜ φάση δε βρέθηκε στρώμα στη θέση του.

Βαθύτερα αποκαλύφθηκαν καθαρά στρώματα της τελευταίας και της ύστερης νεολιθικής, με έντονη κλίση προς το εσωτερικό του θαλάμου. Τα στρώματα αυτά περιείχαν λείψανα κατοίκησης, με πυρές, που ορίζονταν από μικρές πέτρες. Πάνω στις πυρές βρέθηκαν αγγεία, αρκετά κόκαλα ζώων, λίθινα εργαλεία (οψιανοί, τριπτήρες και πελέκεις), καθώς και λίγα οστέινα εργαλεία (τρυπητήρια) και μικρά κομμάτια σχιστόλιθου. Από αυτές, εξάλλου, προήλθαν κομμάτια καμένου ξύλου, που κρατήθηκαν για ανάλυση. Ενδιαφέρουσα ήταν επίσης μια πήλινη κυλινδρική χάντρα, με ένστιγμη διακόσμηση, που βρέθηκε μαζί με όστρακα της τελευταίας νεολιθικής.

Στο ίδιο στρώμα, στη βόρεια γωνία του θαλάμου, ερευνήθηκαν τα λείψανα μιας ταφής, σε συνεσταλμένη στάση πιθανότατα, αλλά σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, γιατί στο σημείο αυτό είχε καταπέσει τμήμα της οροφής.

Στο αμέσως επόμενο στρώμα και στο κέντρο του θαλάμου, βρέθηκε άλλη μια ταφή, σε καλύτερη κατάσταση, που επέτρεψε κάποιες παρατηρήσεις: ήταν σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ. Ανάμεσα στα πόδια του νεκρού βρέθηκε ένα κομμάτι σχιστόλιθου και στο ύψος της μέσης του περίπου ένας αστράγαλος ζώου. Η ανθρωπολόγος Dr. T. McGeorge, που είχε την καλοσύνη να εξετάσει το σκελετό, μας πληροφόρησε ότι ανήκει σε άνδρα μέσο-δολιχοκέφαλο.

Η κεραμική της σπηλιάς ήταν ενδιαφέρουσα, αλλά δεν έχει ακόμα μελετηθεί. Υπάρχουν πάντως χαρακτηριστικά όστρακα από ανοικτά αγγεία, ημισφαιρικού κυρίως σχήματος, με επιφάνεια μαύρη ή καστανόμαυρη, πολλά από τα οποία στιλβωτά (χαρακτηριστικά είναι όστρακα από λαβές, ταινιωτές κυρίως, και διάτρητες αποφύσεις, καθώς και όστρακα από χείλη).

Η σπηλιά του Αγίου Ιωάννη είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί παρουσιάζει την αρχαιότερη μέχρι σήμερα γνωστή κατοίκηση στην πόλη των Χανίων. Ελπίζεται ότι η συνέχιση της έρευνας θα βοηθήσει στον εντοπισμό, και ίσως τη λύση, ιστορικών προβλημάτων της νεολιθικής φάσης. Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η σημασία της ανεύρεσης των σκελετών, που είναι από τους ελάχιστους μέχρι σήμερα γνωστούς από την Κρήτη, αυτή την εποχή.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη (οικόπεδο Μαθιουλάκη) (Σ χ έ δ. 1)

Τις τελευταίες μέρες του 1980 ήρθε στο φως ασύλητος λαξευτός τάφος του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ., κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο.

Η ανασκαφή έγινε αρχές του 1981, υπό τη διεύθυνση του Εφόρου Αρχαιοτήτων Γιάννη Τζεδάκι. Εκτός από τις υπογράφουσες πήρε μέρος και η αρχαιολόγος Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και παρακολούθησαν οι φοιτητές αρχαιολογίας Αθαν. Τσιγκουνάκη και Γιάννης Φραγκάκης.

Ο τάφος αποτελείται από: βαθμιδωτό δρόμο, μήκ. 4,80 μ., που οδηγεί σε υπόγεια είσοδο με απλό πέτρινο περιθύρωμα· επιμήκη διάδρομο στο εσωτερικό (μήκ. 5,80, πλ. 1,90 και ύψ. 2 μ.) επιχρισμένο με κονίαμα· εννέα επιμήκεις ταφικούς θαλάμους (loculi), κάθετους ως προς το διάδρομο, που βρέθηκαν κλεισμένοι με πέτρινες πόρτες σφραγισμένες με κονίαμα (Π ί ν. 291 α-β, 292 α-β). Πάνω από κάθε πόρτα υπάρχουν χειρόγραφες επιγραφές με τα ονόματα 14 νεκρών —μελών ευρύτερης οικογένειας— που ανήκουν σε δύο διαδοχικές γενιές (Π ί ν. 292 γ).

Βρέθηκαν 37 ακέραια αγγεία, τα περισσότερα ντόπιου εργαστηρίου (Π ί ν. 293 δ)· αρκετά ανήκουν στην κατηγορία των μυροδοχείων (unguentaria), γνωστά σε όλη την ελληνιστική επικράτεια (Π ί ν. 293 ε). Για το σχήμα και τη διακόσμησή τους ξεχωρίζουν δύο αμφορείς (Π ί ν. 293 στ) σε σχήμα μυροδοχείου. Από το σύνολο των ταφών προέρχεται μόνο ένα λυχνάρι (Π ί ν. 293 γ). Αξιόλογο σύνολο αποτελούν τα 21 ειδώλια του τάφου, τα περισσότερα ντόπιου επίσης εργαστηρίου. Ξεχωρίζουν τέσσερα από υπόλευκο εύθρυπτο πηλό, αλεξανδρινής προέλευσης (Π ί ν. 293 β). Σε όλες σχεδόν τις ταφές υπήρχαν χρυσοί ή ασημένιοι ή χάλκινοι ψευδοαιγινητικοί οβολοί. Βρέθηκε ωστόσο και χρυσό κυρηναϊκό νόμισμα (Π ί ν. 293 α). Στις ανδρικές ταφές υπήρχαν κυρίως στλεγγίδες, στις γυναικείες αλάβαστρα (από αλάβαστρο και δύο γυάλινα «φοινικικά»), χάλκινα κάτοπτρα, επίχρυσα πήλινα κοσμήματα —ένα μόνο ολόχρυσο περιδέραιο από δέκα χάντρες—, ένα διαλυμένο στεφάνι (Π ί ν. 294 α) κτλ.

Ο τύπος του τάφου (loculus tomb), ευρύτατα διαδεδομένος στη βορειοαφρικανική ακτή των ελληνιστικών χρόνων και στην Κύπρο, επιχωρειάζει στο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας[2].

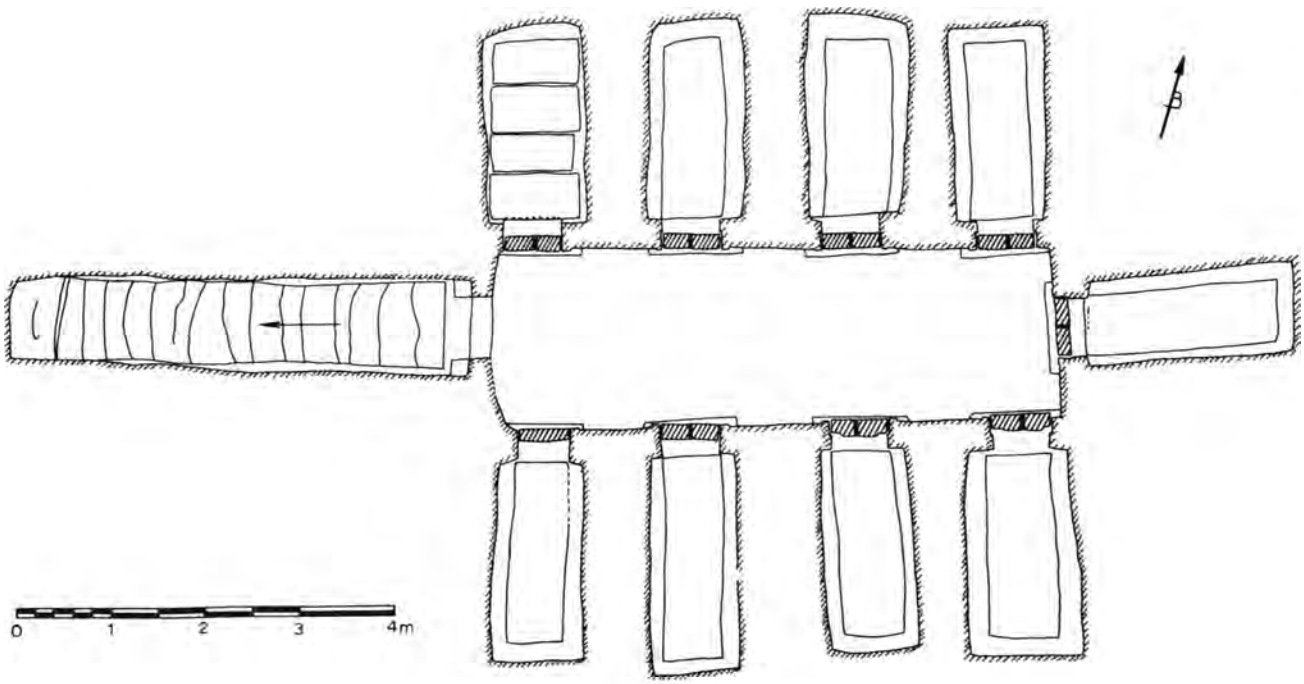
Ολοκληρωμένη μελέτη του ευρήματος δόθηκε προς δημοσίευση (ΑΔ 36 (1981): Μελέται, υπό εκτύπωση).

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Οδός Τζανακάκη (οικόπεδο Εμμ. Λιονή)

Από τις 10-3-1981 ως τις 9-4-1981, η Εφορεία διενήργησε σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, απέναντι ακριβώς από το κτίριο του ΟΤΕ, στο οποίο, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών ερ-

2. Βλ. και ΑΔ 10 (1926), παραρτ., σ. 44-48.

Σχέδ. 1. Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη και Χατζηδάκη. Κάτοψη ελληνιστικού λαξευτού τάφου.

γασιών για την ανέγερση πολυκατοικίας, είχαν βρεθεί όστρακα κυρίως κλασικά, αλλά και ΠΜ και ΥΜ ΙΙΙΑ, και αρχιτεκτονικά λείψανα.

Η ανασκαφή (Π ί ν. 294 β) απέδωσε ενδιαφέρουσα στρωματογραφία. Εντοπίστηκαν τέσσερις αρχιτεκτονικές φάσεις, οι εξής:

Ι. Τέλος 5ου αι. π.Χ. Τα λείψανα καλύπτονταν από έντονα ίχνη πυράς (με λευκή στάχτη και καρβουνάκια). Στη φάση αυτή ανήκε ένας μεγάλος οξυπύθμενος αμφορέας με σφαιρικό σώμα, που βρέθηκε κατά χώρα, μέσα σε κοίλωμα που είχε σκαφτεί για τη στερέωσή του. Σωζόταν μέχρι τον ώμο περίπου. Γύρω από τον αμφορέα και στη γωνία που σχηματιζόταν από τη θεμελίωση δύο μεταγενέστερων τοίχων, σωζόταν τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και λίγα βότσαλα. Σημειώνουμε ότι είναι η πρώτη φορά που βρίσκεται στην πόλη των Χανίων δάπεδο σαφώς της κλασικής εποχής.

Στο δωμάτιο 2 βρέθηκε λύχνος σε κομμάτια πάνω στο πάτωμα και άβαφα κλασικά όστρακα. Από την τάφρο 3, εξάλλου, προήλθε ένα μεγάλο κομμάτι αρυβαλλοειδούς ληκύθου και χάλκινο βέλος της ίδιας εποχής. Από τη φάση αυτή σώζονταν ελάχιστα λείψανα τοίχου, από μικρές πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό.

ΙΙ. 1ος αι. π.Χ. Ήταν η κύρια φάση της ανασκαφής. Σε αυτήν ανήκαν τα δωμάτια 1 και 2 της τάφρου Α, ο τοίχος με το κατώφλι της τάφρου Γ και τρία τμήματα δαπέδου, τα δύο στην τάφρο Γ και το τελευταίο στην τάφρο Β.

Τα λείψανα της περιόδου αυτής καλύπτονταν από παχύ στρώμα καταστροφής, με έντονα ίχνη πυράς και πολλά κεραμίδια. Οι τοίχοι ήταν επενδυμένοι με κονίαμα, που είχε πολύ καλά διατηρηθεί. Το δωμάτιο 2 είχε δάπεδο από πατημένο χώμα, με ελάχιστα πετραδάκια. Στην τάφρο Β σωζόταν τμήμα άλλου δωματίου, με δάπεδο, πάνω στο οποίο βρέθηκαν δύο νομίσματα των Αθηνών, χρονολογίας κοπής μετά το 86 π.Χ., καθώς και ένα χάλκινο δακτυλίδι, με ημιπολύτιμο λίθο, πολύ φθαρμένο.

ΙΙΙ. 3ος αι. μ.Χ. Στην εποχή αυτή ανήκαν ένας χτιστός λάκκος, επενδυμένος με κουρασάνι στα τοιχώματα και το δάπεδό του, καθώς και οι τοίχοι της βόρειας και βορειοδυτικής πλευράς της τάφρου Γ. Ο λάκκος περιείχε κόκκινο χώμα, με έντονα ίχνη πυράς και πάρα πολλά όστρακα του 3ου αι. μ.Χ., κυρίως από κλειστά αγγεία και λύχνους. Οι τοίχοι της φάσης αυτής ήταν χτισμένοι από μέτριες πέτρες, με άφθονο συνδετικό υλικό και κεραμίδες ανάμεσα. Σώζονταν επίσης κομμάτια κονιάματος με κόκκινο, λευκό και πράσινο χρώμα.

ΙV. 7ος αι. μ.Χ. Στην εποχή αυτή ανήκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, χτισμένος από μέτριες πέτρες ακανόνιστες, με άφθονο κουρασάνι ως συνδετικό υλικό (Π ί ν. 295 α). Στην επίχωσή του, από το χώμα που είχε κυλήσει ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες, βρέθηκε ένα νόμισμα της Κυδωνίας, εποχής Δομιτιανού. Ο προσανατολισμός του τάφου ήταν Α.-Δ. Στο εσωτερικό του υπήρχαν πέντε σκελετοί, σε εκτεταμένη στάση, τρεις ενηλίκων και δύο παιδιών.

Πάνω σε ένα από τα κρανία βρέθηκε ένα νόμισμα σαράντα νουμμίων του Κώνσταντος Β΄, κοπής Κωνσταντινουπόλεως, του 657 μ.Χ. Το δάπεδο του τάφου αποτελούσαν δύο μεγάλες πλάκες που έφεραν γόμφους και προέρχονταν από παλιότερο οικοδόμημα.

Τέλος, βέβαιη πρέπει να θεωρηθεί και η προϊστορική κατοίκηση του χώρου: στα σημεία όπου η ανασκαφή προχώρησε ως το φυσικό βράχο, βρέθηκαν μερικά ΠΜ όστρακα. Από τη φάση αυτή όμως δε σωζόταν κανένα αρχιτεκτονικό λείψανο, γιατί η περιοχή είχε προφανώς ισοπεδωθεί όταν χτίστηκε το σπίτι της κλασικής εποχής.

Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Ύπαιθρος Χανίων

Νεροκούρου Κυδωνίας

Στα πλαίσια της ελληνοϊταλικής ανασκαφής έγιναν οι εξής εργασίες.

1) Σπίτι Ι. Διερευνήθηκαν οι υποθεμελιώσεις των κατεστραμμένων τοίχων κυρίως και έγιναν στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες. Στο χώρο της λεγόμενης «ράμπας» (βόρειος τοίχος) αφαιρέθηκαν πεσμένες πέτρες προκειμένου να διασαφηνιστεί η αρχιτεκτονική λειτουργία του τμήματος αυτού.

2) Στην περιοχή Ραφιόλι πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα γύρω από το χώρο της ανασκαφής του προηγούμενου έτους, με σκοπό τον εντοπισμό αρχιτεκτονικών ή άλλων λειψάνων, που θα βοηθούσαν στον προσδιορισμό της χρήσης της πλαγιάς αυτής.

Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν υπήρξαν ενθαρρυντικά.

Φυλακή Αποκορώνου

Στην πλαγιά ενός λόφου, στην τοποθεσία «Της τρύπας τ' αρμί», και σε απόσταση περίπου 1 χλμ. στα ΒΔ. του χωριού Φυλακή, ανασκάφτηκε τον Ιούνιο και Ιούλιο σημαντικός θολωτός τάφος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, ο τρίτος μέχρι σήμερα στο νομό Χανίων. Οι δύο άλλοι βρίσκονται στο Στύλο Αποκορώνου και Μάλεμε Κυδωνίας[3]. Σε αντίθεση με αυτούς, οι οποίοι ήταν εντελώς συλημένοι, ο τάφος της Φυλακής διέσωσε πολλά από τα μικροαντικείμενα των ταφών. Την υπόδειξη του τάφου έκανε ο Παν. Μπαγάκης, κάτοικος Σκουραχλάδας Κυδωνίας, ενώ το χωράφι είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος ιδιοκτησία του Ιω. Σταυρουλάκη, κατοίκου Φυλακής. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη.

Μακρύς και στενός κατηφορικός δρόμος, μήκ. 11,10 και πλ. 1,35 μ. (Πίν. 295 β), οδηγεί σε τετράγωνο θάλαμο, διαστ. 3,40 × 3,65 μ., πάνω στον οποίο στηρίζεται πυραμιδική στέγη. Ο τάφος είναι λαξευμένος στον κούσκουρα και ο θάλαμός του είναι κατασκευασμένος από καλοδουλεμένες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πέτρες. Όμοιος είναι ο θάλαμος του τάφου του Μάλεμε, ενώ του Στύλου είναι κυκλικός. Από τη θόλο λείπουν μόνο λίγες πέτρες της κορυφής του απ' όπου έγινε βιαστική σύληση σε άγνωστο χρόνο. Τότε αφαιρέθηκαν τα μεγαλύτερα σε όγκο αντικείμενα και στη συνέχεια πετάχτηκαν πέτρες σ' όλο το χώρο του δαπέδου, με αποτέλεσμα να σπάσουν και να διασκορπιστούν όσα μικρότερα αντικείμενα διέφυγαν της προσοχής ή εγκαταλείφθηκαν. Την ίδια εποχή ή αργότερα καταστράφηκε και το φράγμα της εισόδου· οι πέτρες του σωριάστηκαν στο εσωτερικό του θαλάμου. Οι κάτοικοι της Φυλακής, παρά τους θρύλους για την τοποθεσία αυτή, θεωρούσαν το μνημείο ως «ξεροπήγαδο» και το χρησιμοποιούσαν ως σκουπιδότοπο πετώντας μέσα από ζωντανά και ψόφια ζώα μέχρι ρούχα φυματικών (Πίν. 295 γ). Στους χαμηλούς δόμους διακρίνονται τα ίχνη από τα νύχια σκύλων κατά την απεγνωσμένη τους προσπάθεια διαφυγής. Ακριβώς όλα τα παραπάνω έσωσαν το θάλαμο από την ολοκληρωτική σύληση.

Ο αριθμός των ταφών δεν είναι γνωστός πριν την ειδική μελέτη των μισολιωμένων οστών, τα οποία βρέθηκαν διασκορπισμένα παντού. Ξεχωρίζουν πάντως τα οστά ενός τουλάχιστον ενήλικα και ενός παιδιού. Ίχνη πυράς μαζί με τα καμένα οστά βοοειδούς οδηγούν στην άποψη ότι έχουμε θυσία ζώου. Στα διασωθέντα κτερίσματα συγκαταλέγονται 21 χρυσοί ρόδακες περιδεραίου, 34 χρυσές χάντρες, διαφόρων σχημάτων, ένας χρυσός σφηκωτήρας, 4 ασημένια και 2 σημαντικά λίθινα δακτυλίδια με σφραγίδα στη σφενδόνη, 20 πέτρινα κωνικά σφοντύλια και ένα πήλινο, ελεφάντινες περόνες, τμήμα από ελεφάντινο χτένι και πλήθος από μικρά κομμάτια χάλκινων αντικειμένων. Επίσης βρέθηκαν 15 σφραγιδόλιθοι από τους οποίους οι περισσότεροι είναι αμυγδαλοειδείς και έχουν κατασκευαστεί από σαρδόνυχα, ενώ λίγοι είναι οι φακοειδείς καθώς και οι κατασκευασμένοι από αιματίτη, χλωρίτη και ορεία κρύσταλλο. Στα εικονιζόμενα θέματα συγκαταλέγονται πλοίο, μέλισσα, «προσωπείο λιονταριού», λιοντάρι, γρύπας, κύκνοι, αίγαγρος. Αρκετές είναι και οι χάντρες, 51 στον αριθμό, σε διάφορα σχήματα (κυκλικές, αμυγδαλοειδείς, σφαιρικές, κυλινδρικές, τετράπλευρες, τρίπλευρες, ρομβοειδείς, σταγονόσχημες) και από διάφορα υλικά (σαρδόνυχα, αμέθυστο, σάρδιο, ορεία κρύσταλλο, στεατίτη, οφείτη, υαλόμαζα, φαγεντιανή). Εννέα περίαπτα εικονίζουν διάφορα ζώα (βόδι, πίθηκο) ή άλλα αντικείμενα (πρό-

3. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 293-299 (Τάφος Στύλου), ΠΑΕ 1966, σ. 185-188 (Τάφος Μάλεμε).

χου) (Π ί ν. 296 δ). Αλλά τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα είναι ανάγλυφα ελεφάντινα πλακίδια, ενθέσεις σε ξύλινο μάλλον αντικείμενο. Παρόμοια έχουν βρεθεί στην Κνωσό, Φουρνί Αρχανών, Μυκήνες, Θήβα, Σπάτα. Περιλαμβάνουν κεφάλια πολεμιστών με οδοντόφρακτα κράνη, σφίγγες, αίγαγρο, προφανώς ως κεντρικές παραστάσεις πλαισιωμένες από κιονίσκους, ρόδακες, παπύρους και ζώνες από φύλλα κισσού. Η αρχική σύνθεση πλησιάζει ίσως σε αυτή των Αρχανών[4]. Στο κοντινό χωριό Δράμια το 1951 είχε περισυλλεγεί από τον καθηγητή Νικ. Πλάτωνα πήλινη ΥΜ ΙΙΙ λάρνακα προερχόμενη από λακκοειδή τάφο[5]. Φαίνεται λοιπόν ότι στην ακραία αυτή περιοχή του νομού Χανίων, την οποία μόνο ο ποταμός Μουσέλας χωρίζει από το Ρέθυμνο, υπήρχε σημαντινό μινωικό κέντρο, εφάμιλλο αυτών της Κεντρικής Κρήτης. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η κεφαλή ελεφάντινης περόνης με την παράσταση δύο γονατιστών αγκαλιασμένων ανδρικών μορφών, καθώς και δύο μικρά ολόγλυφα ανδρικά ειδώλια, από τα οποία το δεύτερο σώζεται αποσπασματικά, καθώς και η κεφαλή τρίτου.

Πολύ λίγα όστρακα βρέθηκαν και ελάχιστα πήλινα αγγεία συγκολλήθηκαν: μία επικασσιτερωμένη κύλικα (αριθ. Μ. Χανίων 5873) (Π ί ν. 296 α) και μία δίωτη πυξίδα (αριθ. Μ. Χανίων 5874) (Π ί ν. 296 β), τα οποία χρονολογούν μία τουλάχιστον ταφή στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο. Κατά την ανασκαφή του δρόμου βρέθηκε ΥΜ ΙΙΙΑ και Β κεραμική και παρατηρήθηκαν ίχνη πυράς σε δύο επίπεδα.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Σπηλιά Αγροκηπίου

Στην περιοχή του Αγροκηπίου, περίπου 3,5 χλμ. ανατολικά από την πόλη των Χανίων, κατά τη διάρκεια εργασιών εκβραχισμού με χρησιμοποίηση εκρηκτικών υλών, με σκοπό την ισοπέδωση της περιοχής για να ιδρυθεί Γεωργική Σχολή, αποκαλύφθηκε σπηλιά, σχετικά μικρών διαστάσεων, αποτελούμενη από δύο τουλάχιστον θαλάμους, οι οποίοι φέρουν σταλακτιτικό διάκοσμο. Στον πρώτο θάλαμο, διαστ. περίπου 7 × 13 μ., άρχισε συστηματική ανασκαφική έρευνα, η οποία κατά την πρώτη φάση της έρευνας κάλυψε συνολική έκταση 3 × 4 μ. στο ανατολικό τμήμα του θαλάμου Ι. Το πάχος της επίχωσης, η οποία βρέθηκε αδιατάραχτη, ήταν περίπου 2 μ. Υπήρχε κατηφορική κλίση του φυσικού σταλαγματικού βράχου του δαπέδου της σπηλιάς από τα νότια, όπου και το στόμιο, προς το βόρειο τοίχωμα.

Τα περισσότερα από τα ευρήματα αποκαλύφθηκαν σε στρώμα με σαφή λείψανα από πυρές. Στα ευρήματα αυτά συγκαταλέγονται πολυπληθείς πήλινοι μονόμυξοι λύχνοι, χρονολογούμενοι από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. έως και τον ύστερο 1ο αι. μ.Χ., άωτα κυάθια του γ΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 296 γ), ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και όστρακα από μελαμβαφείς κανθάρους, επίσης του 4ου αι. π.Χ., καθώς και μία μικρή άβαφη οινοχόη. Τα σημαντικότερα ευρήματα αποτέλεσαν τα κοροπλαστικά αναθήματα. Σε αυτά ανήκουν γυναικεία ειδώλια του ένθρονου τύπου με χαμηλό πόλο στο κεφάλι, χρονολογούμενα από το τέλος του 5ου έως το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., λίγα ειδώλια Σειληνών του 4ου αι. π.Χ., ένα όρθιο γυναικείο ειδώλιο των ελληνιστικών χρόνων, παιδικά ειδώλια, αντιπροσωπευτικά του τύπου «crouching child», του 5ου και 4ου αι. π.Χ., ένα όρθιο παιδικό ειδώλιο πιθανώς του τέλους του 4ου ή των αρχών του 3ου αι. π.Χ., διάφορα άλλα αποσπασματικά σωζόμενα ειδώλια και, τέλος, ένα ελλιπές ελληνιστικό ειδώλιο πιθανώς Άττιδος.

Στα μικρά ευρήματα απαριθμούνται θαλασσινά κογχύλια, κελύφη αυγών, μία λεπίδα οψιανού, μία οστέινη περόνη και δύο χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων (το ένα είναι σηστέρτιος Διαδουμενιανού (217-218 μ.Χ.) και το άλλο αντωνιανός Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η μεγάλη ποσότητα των οστών ζώων, που ήλθε στο φως, δηλωτική των θυσιών που γίνονταν προς τιμή της λατρευόμενης θεότητας. Η προσπάθεια για την εξακρίβωση του ονόματος της θεότητας αυτής προσκρούει σε αρκετές δυσκολίες εξαιτίας της μη εύρεσης κάποιας επιγραφικής μαρτυρίας ή άλλων αδιάσειστων στοιχείων, τα οποία θα κατέτειναν προς μία αναντίρρητη ταύτιση. Εντούτοις η μελέτη των ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η έρευνά μας πρέπει να στραφεί προς μία θεότητα-προστάτιδα της καρποφορίας της γης και της ανθρώπινης γονιμότητας (για την ανασκαφή της σπηλιάς του Αγροκηπίου βλ. και Μ. Πωλογιώργη, Λατρευτική σπηλιά ιστορικών χρόνων στα Χανιά. Προκαταρκτική ανακοίνωση, Πεπραγμένα Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981, υπό εκτύπωση).

Καστέλλι Κισάμου

Οικόπεδο Δημ. Τριανταφυλλάκη

Κατά το 1981 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο εν λόγω οικόπεδο, σχεδόν απέναντι από το οικόπεδο Καλογριδάκη και στην ίδια πλευρά του δρόμου με το οικόπεδο Φαντάκη, όπου κατά τα προηγούμενα χρόνια είχε ερευνηθεί τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου της αρχαίας Κισάμου (βλ. αντίστοιχα για τα παραπάνω οικόπεδα: ΑΔ 34 (1979): Χρονικά,

4. Γ. Σακελλαράκης, Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα μυκηναϊκά χρόνια, Αθήναι 1979, σ. 61, εικ. 75.

5. Κρητ. Χρον. Ε΄, σ. 445 και ΣΤ΄, σ. 480.

σ. 393 και ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 370). Κατά την έρευνα στο οικόπεδο Τριανταφυλλάκη αποκαλύφθηκαν και άλλοι τάφοι, που εντάσσονται στο ίδιο νεκροταφείο και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. ή και στον πρώιμο 3ο αι. μ.Χ. Ορισμένων από τους τάφους αυτούς η αρχιτεκτονική μορφή είναι αρκετά ενδιαφέρουσα.

Τάφος 1. (Π ί ν. 297 β). Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Μεγάλος ορθογώνιος, πιθανότατα καμαροσκεπής τάφος, με προσανατολισμό από Α.-Δ. και εσωτ. διαστάσεις: μήκ. 4,20, μέγ. σωζ. πλ. 2,40, μέγ. ύψ. 1,15 μ. Ένα πλατύ χαντάκι που είχε ανοιχτεί στο οικόπεδο με εκσκαφέα, είχε καταστρέψει εν μέρει τη νότια πλευρά του τάφου.

Ο τάφος 1 ήταν χτισμένος με ακατέργαστες πέτρες, πλίνθους και ασβέστη, ως συνδετικό υλικό, και εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα. Στις δύο στενές πλευρές, την ανατολική και δυτική, υπήρχαν δύο θρανία, διαφορετικών διαστάσεων, χτισμένα με πέτρες και ασβέστη και επιχρισμένα στην επάνω επιφάνεια με κουρασάνι, το οποίο σωζόταν μόνον κατά τόπους. Στις δύο μακριές πλευρές σχηματίζονταν δύο αρκοσόλια. Στο δυτικό άκρο του βόρειου αρκοσολίου βρέθηκε το κρανίο σκελετού. Ανά μία ορθογώνια κόγχη, επιχρισμένη εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, είχε κατασκευαστεί κάτω από το δάπεδο των δύο αρκοσολίων. Η κόγχη του βόρειου αρκοσολίου είχε διαστάσεις: 0,47 × 0,45 και ύψος 0,32 μ. Περιείχε οστά, ένα χάλκινο νόμισμα και τρία γυάλινα αγγεία (ένα μυροδοχείο και δύο κυλινδρικά κύπελλα). Η κόγχη του νότιου αρκοσολίου είχε καταστραφεί εν μέρει από τον εκσκαφέα μαζί με τη νότια πλευρά του τάφου. Σωζ. διαστ. 0,46 × 0,43, ύψος 0,31 μ. Περιείχε οστά, ένα οστέινο σφονδύλι και έξι γυάλινα αγγεία (τέσσερα μυροδοχεία, ένα κύπελλο και ένα σκύφο). Στο κεντρικό ορθογώνιο τμήμα του τάφου, ανάμεσα στα θρανία και στα αρκοσόλια, διαστ. 2 × 1,20 μ., αποκαλύφθηκαν έξι σκελετοί με τα κρανία στη δυτική στενή πλευρά. Το δάπεδο ήταν επίσης επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα, από το οποίο βρέθηκαν ελάχιστα υπολείμματα. Το μοναδικό εύρημα ήταν ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 2. (Π ί ν. 297 β). Ο τάφος αυτός ήταν επίσης στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και ακριβώς νότια από τον τάφο 1. Ήταν προσανατολισμένος από Α. προς Δ., χτιστός, ορθογώνιος, καμαροσκεπής. Η οροφή ήταν κατεστραμμένη, αλλά σώθηκε η γένεση της καμάρας στη νότια μακριά πλευρά του τάφου, η οποία σωζόταν σε ύψος 1 μ. από το δάπεδο. Η τοιχοδομία του ήταν όμοια με εκείνη του τάφου 1 (αργοί λίθοι, πλίνθοι, ασβέστης) και εσωτερικά έφερε επίχρισμα με ασβεστοκονίαμα. Το χαντάκι, που προαναφέραμε, είχε καταστρέψει τη βόρεια πλευρά του. Εσωτ. διαστ. του τάφου 2: μήκ. 2,80, πλ. 2,40, μέγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ.

Η είσοδος ήταν προς Α. και φρασσόταν με μία κάθετα τοποθετημένη πλάκα ανάμεσα σε δύο λίθινες παραστάδες. Δύο μικρότερες πλάκες αποτελούσαν ένα κατώφλι εσωτερικά της εισόδου. Ο δρόμος είχε μήκος περίπου 0,95 και πλάτος 0,80 μ. Η βόρεια πλευρά του ήταν χτιστή με πέτρες και ασβέστη και επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα, ενώ στη νότια παρειά το ασβεστοκονίαμα είχε τοποθετηθεί απευθείας επάνω στο χώμα.

Το δάπεδο του τάφου ήταν το φυσικό έδαφος. Στη νοτιοδυτική γωνία μία επιμελημένη κατασκευή, διαστ. 1,20 × 0,60 και ύψ. 0,60 μ., χρησίμευε ως θρανίο. Η επάνω επιφάνειά του καλυπτόταν με τετράγωνες πλίνθους. Ένα όμοιο θρανίο πρέπει να υπήρχε και στην κατεστραμμένη από τον εκσκαφέα βορειοδυτική γωνία. Ανάμεσα στις κατασκευές αυτές, στη νότια, δυτική και βόρεια πλευρά του τάφου αποκαλύφθηκαν τρεις ορθογώνιες ταφικές θήκες.

Την κάλυψη της ταφικής θήκης 1, στη νότια πλευρά, αποτελούσε μία μεγάλη πλάκα, η οποία βρέθηκε σπασμένη σε τρία κομμάτια, στηριζόμενη στο θρανίο της νοτιοδυτικής γωνίας του τάφου. Μία κάθετα τοποθετημένη πλάκα οριοθετούσε την ανατολική στενή πλευρά, ενώ τη δυτική αποτελούσε το ίδιο το θρανίο. Η βόρεια μακριά πλευρά της θήκης αυτής είχε καταστραφεί. Βρέθηκαν μόνο λίγα οστά, γυάλινα θραύσματα και όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων. Διαστάσεις θήκης 1 εξωτερικά: 0,98 × 0,60 και ύψ. 0,70 μ.

Η ταφική θήκη 2, στη βόρεια πλευρά του τάφου, είχε σχεδόν ολοκληρωτικά καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του χαντακιού. Την ανατολική στενή πλευρά της αποτελούσε κάθετα τοποθετημένη πλάκα και τη δυτική μικρό τοιχαλάκι με πέτρες και ασβέστη. Εσωτ. διαστ.: 0,95 × 0,70 μ.

Από την ταφική θήκη 3 σώθηκε μόνο τμήμα της ανατολικής πλευράς, αποτελούμενης από κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες και στερεωμένες στο δάπεδο με ασβεστοκονίαμα, και τμήμα από τη μεγάλη καλυπτήρια πλάκα, της οποίας το νότιο τμήμα στηριζόταν πάνω στο θρανίο της νοτιοδυτικής γωνίας. Το βόρειο τμήμα της πλάκας αυτής, το οποίο είχε αφαιρέσει ο εκσκαφέας, πρέπει να στηριζόταν στο θρανίο, την ύπαρξη του οποίου υποθέσαμε στη βορειοδυτική γωνία του τάφου. Στη θήκη αυτή βρέθηκαν λίγα διαλυμένα οστά, γυάλινα θραύσματα, ένα χάλκινο νόμισμα και λίγα ρωμαϊκά όστρακα.

Από την επίχωση του τάφου 2 συλλέχθηκαν επίσης δύο γυάλινα αγγεία, ένα πήλινο λυχνάρι, ένα χάλκινο νόμισμα, ένας χάλκινος κρίκος και ένα κομμάτι από χρυσό φύλλο, που μαρτυρεί ότι πιθανότατα ο τάφος είχε πλούσια κτερίσματα πριν από τη σύλησή του.

Κεραμοσκεπής τάφος. Ανατολικά από τον τάφο 2 αποκαλύφθηκε μικρός κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό από Α.-Δ., κατεστραμμένος εν μέρει και συλημένος. Έξω από τον τάφο συλλέχτηκαν διασκορπισμένα οστά και θραύσματα από γυάλινα αγγεία.

Εγχυτρισμός. Νότια από τον κεραμοσκεπή τάφο βρέθηκε άβαφος αμφορέας, σπασμένος σε πολλά κομμάτια, ο οποίος περιείχε οστά βρέφους.

Τάφος 3. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου. Μεγάλος ορθογώνιος καμαροσκεπής τάφος, διατηρούμενος σχεδόν ακέραιος με εξαίρεση το ανατολικό του πέρας, όπου ήταν και η είσοδος. Ο τάφος ήταν γνωστός από πολλά χρόνια και αφού συλήθηκε σε άγνωστη εποχή, μεταβλήθηκε στη συνέχεια σε τόπο συγκέντρωσης απορριμάτων. Η έρευνα σ' αυτόν είχε περισσότερο το χαρακτήρα καθαρισμού στο εσωτερικό του.

Ο τάφος 3 ήταν χτισμένος με πέτρες και ασβέστη, ως συνδετικό υλικό, και εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο ήταν φτιαγμένο από πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Εσωτ. διαστ.: μέγ. ύψ. 2,35, μέγ. σωζ. μήκ. 2,90, πλ. 2,40 μ. Στις δύο μακριές πλευρές του τάφου, τη βόρεια και τη νότια, και στη δυτική στενή πλευρά, η οποία ήταν απέναντι από την είσοδο, υπήρχαν ανά ένα θρανίο, από κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα, για την εναπόθεση των νεκρών. Διαστάσεις βόρειου θρανίου: σωζ. μήκ. 2,10, πλ. 0,82, ύψ. 0,53 μ. Διαστάσεις νότιου θρανίου: μήκ. 2,20, πλ. 0,83, ύψ. 0,53 μ. Δυτικού θρανίου: μήκ. 1,20, πλ. 0,83, ύψ. 0,48 μ. Στη νοτιοδυτική και βορειοδυτική γωνία του τάφου είχαν κατασκευαστεί δύο σχεδόν τετράγωνες θήκες, διακόπτοντας κατά κάποιο τρόπο το θρανίο της δυτικής πλευράς στα δύο άκρα του. Πιθανώς οι θήκες αυτές χρησίμευαν ως οστεοφυλάκια. Ήταν χτισμένες με πλίνθους και ασβέστη και το δάπεδό τους ήταν επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Η θήκη 1, στη νοτιοδυτική γωνία, είχε διαστάσεις εσωτερικά 0,63 × 0,64, και ύψος 0,46 μ. Περιείχε πολλά οστά και ένα κυκλικό χάλκινο έλασμα. Η θήκη 2, στη βορειοδυτική γωνία, όμοιας κατασκευής με την προηγούμενη, είχε διαστάσεις εσωτερικά 0,61 × 0,58 και ύψος 0,53 μ. Βρέθηκαν μόνον ελάχιστα οστά και γυάλινα θραύσματα.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Αλικιανός Κυδωνίας

Κατά την εκσκαφή χαντακιού για το υδρευτικό έργο του ΟΑΔΥΚ στην περιοχή, βρέθηκε ταφικός πίθος μινωικής εποχής. Ο εκσκαφέας κατέστρεψε το μισό σχεδόν και πιθανώς και την ταφή που περιείχε, από την οποία δε βρέθηκε τίποτα.

Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε αφαιρέθηκε το υπόλοιπο του πίθου, ο οποίος ήταν διακοσμημένος με ταινίες από εμπίεστους κύκλους και διαπιστώθηκε ότι ήταν τοποθετημένος μέσα σε «θήκη» του σχήματός του, κατασκευασμένη από μικρές ακατέργαστες πέτρες.

Φαλάσαρνα Κισάμου

Τον Ιούνιο πραγματοποιήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, με σωστικό χαρακτήρα, στην περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας Φαλάσαρνας. Ερευνήθηκε μία συστάδα εικοσιοχτώ τάφων, από τους οποίους οι εικοσιτρείς βρέθηκαν συλημένοι (Π ί ν. 297 α). Ήταν κιβωτιόσχημοι, χτιστοί με πλάκες κομμένες από το φυσικό πέτρωμα της περιοχής. Εξαίρεση αποτελούσε ένας, ο μεγαλύτερος, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από μεγάλη μονολιθική λάρνακα με δύο μεγάλες πλάκες για κάλυψη. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι συνήθως εκτάδην στο δάπεδο του τάφου.

Οι ασύλητοι τάφοι έδωσαν δεκατέσσερα αγγεία της ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου (κυρίως μυροδοχεία και λύχνους), δύο ασημένιους σφηκωτήρες, ένα χάλκινο και δύο ασημένια νομίσματα, χάλκινες βελόνες και ελάσματα.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Σούγια Σελίνου

Το καλοκαίρι του 1981 διενεργήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφή, με σκοπό τον εντοπισμό αρχαίων κτισμάτων σε επίμαχα σημεία, προκειμένου να αποτραπεί η διάνοιξη δρόμου την οποία επεδίωκαν οι κάτοικοι μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο. Παράλληλα έγινε μια πρώτη οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου και φωτογραφική αποτύπωση των ορατών ερειπίων της αρχαίας Συΐας (Π ί ν. 298 α-β).

Η ανασκαφή περιέλαβε δύο κυρίως τομείς, στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης, κοντά στην παραλία.

Τομέας Ι. Μικρό χωράφι ιδιοκτησίας Ι. Παπαδερού, κατοίκου Λιβαδά. Παλιότερα χρησιμοποιούνταν για σπορά σιτηρών, οπότε, όπως φαίνεται, καταστράφηκαν αρχαία από τις πέτρες των οποίων έχει κατασκευαστεί στην άκρη του χωραφιού μια πολύ μεγάλη ξηρολιθιά. Τμήματα των τοίχων ήταν ορατά στην επιφάνεια. Ξεκινώντας από τα ορατά σημεία και αφαιρώντας μόνο το επιφανειακό στρώμα, αποκαλύψαμε εφτά τοίχους της ίδιας οικοδομικής φάσης που σχηματίζουν ένα μακρύ διάδρομο (μήκ. 9 μ. περίπου) και τρία δωμάτια που καταλαμβάνουν σχεδόν όλη την έκταση του χωραφιού (15 × 15 μ. περίπου). Ανάμεσα στα δωμάτια υπάρχει μια μικρή δεξαμενή (πισίνα), διαστ. 0,90 × 0,10 μ., με δάπεδο και επίχρισμα στους τοίχους από κουρασάνι. Όλοι οι τοίχοι είναι χτισμένοι από αργές πέτρες με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Κινητά ευρήματα, εκτός από χαρακτηριστικά ρωμαϊκά όστρακα σε μεγάλη ποσότητα, δεν υπήρξαν.

Σε μικρή δοκιμαστική τομή που κάναμε για τον εντοπισμό πατώματος αποκαλύφθηκαν τοίχοι παλιότερης φάσης. Στο στρώμα αυτό υπήρχαν πολύ λίγα μελαμβαφή όστρακα και βαθύτερα βρέθηκε άμμος. Δάπεδο δε σωζόταν.

Τομέας ΙΙ (κτήμα ιδιοκτησίας Μπασιά). Στο χωράφι αυτό ερευνήθηκε θολωτή υπέργεια δεξαμενή

νερού (Π ί ν. 299 α). Ήταν ορατό στην επιφάνεια τμήμα της οροφής. Αφαιρέθηκε η επίχωση —μπάζωμα από πεσμένες πέτρες— που έφτανε μέχρι ύψος 1,20 μ. μέσα στη δεξαμενή. Η δεξαμενή αποτελείται από ένα μακρόστενο θάλαμο (2,60 × 1,35 μ.), με θολωτή οροφή από την οποία σώζεται μικρό μέρος. Το ύψος της εσωτερικά φτάνει τα 2,30 μ. Στην ανατολική πλευρά του θαλάμου υπάρχει μια αψιδωτή κόγχη επιχρισμένη με κουρασάνι.

Σύστημα πήλινων σωληνώσεων διαπερνά τους τοίχους, διοχετεύοντας το νερό από την ανωφέρεια της πλαγιάς στον κύριο θάλαμο και στην κόγχη της δεξαμενής. Εξωτερικά της δεξαμενής, από τη δυτική πλευρά, αποκαλύφθηκε τετράπλευρο φρεάτιο που προχωρεί πολύ βαθύτερα από το πάτωμα της δεξαμενής και συγκοινωνεί μ' αυτή με χαμηλή πόρτα. Στην επίχωση του φρεατίου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκής κεραμικής (όστρακα) και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Καστέλλι Κισάμου

Οικόπεδο Ντάβλη

Στο οικόπεδο Ντάβλη που βρίσκεται στ' ανατολικά του Μητροπολιτικού ναού της Κισάμου και δίπλα στο οικόπεδο Εμμ. Στεφανουδάκη στο οποίο είχε αποκαλυφθεί ψηφιδωτό δάπεδο[6], έγινε δοκιμαστική ανασκαφή που έφερε στο φως τμήμα στενόμακρης δεξαμενής (Π ί ν. 299 β).

Ο προσανατολισμός της ήταν από Α.-Δ. και κατελάμβανε το βόρειο τμήμα του οικοπέδου, τα άκρα της προχωρούσαν στα όμορα οικόπεδα, ανατολικά και δυτικά. Τους τοίχους, που σώζονταν σε ύψος 0,95 μ. ο βόρειος και 0,65 μ. ο νότιος, κάλυπτε παχύ στρώμα πεσμένων και σπασμένων κεραμιδιών.

Το αποκαλυφθέν τμήμα της δεξαμενής είχε μήκος 12 και πλάτος 3,65 μ. Το αποτελούσαν δύο παράλληλοι τοίχοι, χτισμένοι με ποταμίσιες πέτρες, τούβλα και ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,65-0,70 μ., που πρέπει να συνδέονταν με καμάρα όπως φάνηκε από την ελαφρά κλίση που παρουσίαζε ο βόρειος τοίχος. Η εξωτερική τους επιφάνεια ήταν τραχειά ενώ η εσωτερική είχε χοντρό επίχρισμα από υδροκονίαμα. Το δάπεδο ήταν από το ίδιο υλικό· στα σημεία επαφής με τους τοίχους το υδροκονίαμα σχημάτιζε ένα μικρό κεκλιμένο επίπεδο.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

6. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 347, Πίν. 252 γ.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Μέση

Στη θέση Λίσματα, στα ΒΔ. του χωριού Μέση Ρεθύμνου, βρέθηκαν κατά το όργωμα χωραφιού με μηχανικό άροτρο, δύο ΥΜ ΙΙΙ θαλαμωτοί τάφοι, λαξευμένοι στο μαλακό υπόλευκο κουσκουρόχωμα της περιοχής. Το χωράφι ανήκε στο Ν. Παπαδάκη, κάτοικο της Μέσης. Οι τάφοι ήταν ασύλητοι αλλά η καλλιέργεια σε βάθος 0,60-0,80 μ. τους κατέστρεψε σχεδόν ολοκληρωτικά, ανασύροντας στην επιφάνεια κομματιασμένες λάρνακες. Ένα αγγείο, σφαιρική πρόχους, ανασύρθηκε ολόκληρο και παραδόθηκε στο Μουσείο Ρεθύμνου από το χειριστή του μηχανήματος. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η Επιμελήτρια Στ. Μαρκουλάκη.

Ο τάφος, από τον οποίο προέρχεται το αγγείο που παραδόθηκε και κομμάτια δύο λαρνάκων, έσωζε μέρος του δαπέδου. Κατά τον καθαρισμό του βρέθηκαν πόδια των λαρνάκων και τρία διακοσμημένα αγγεία —ένα μόνωτο κύπελλο με προχοή, ένα καλαθοειδές και ένα τρίωτο αλάβαστρο (Π ί ν. 300 α-β, 301 β). Επίσης μικρό λίθινο σφοντύλι σε κακή κατάσταση και κομμάτι ασβεστοποιημένου λίθινου αγγείου.

Ο δεύτερος τάφος, σε απόσταση 1,30 μ. βόρεια

Ο δεύτερος τάφος, σε απόσταση 1,30 μ. βόρεια του προηγούμενου, έσωζε το κατώτατο τμήμα των πλευρών κι έτσι μπόρεσε ν' αποκατασταθεί σχεδιαστικά το κυκλικό περίγραμμα του θαλάμου, διαστ. 1,70 × 1,70 μ. Ο μικρός θάλαμος καταλαμβανόταν από δύο λάρνακες από τις οποίες σώζονταν στη θέση τους τα κατώτερα τμήματα. Στη μία βρέθηκαν πολύ διαταραγμένα ίχνη ενός σκελετού και πέντε αμυγδαλόσχημες χάνδρες από γαλάζια φαγεντιανή. Στη δεύτερη σώζονταν συνεσταλμένα στη θέση τους τα κάτω άκρα. Η ταφή πρέπει να ήταν προσανατολισμένη προς Δ. Έξω απ' αυτή τη λάρνακα βρέθηκαν δύο κωνικά κύπελλα. Από κάτω, πίσω από την ανατολική στενή πλευρά της λάρνακας υπήρχαν δύο μακρά οστά και ένα κρανίο, από ανακομιδή παλιότερης ταφής. Τα διακοσμητικά θέματα των λαρνάκων, οι οποίες δε στάθηκε δυνατό ν' αποκατασταθούν με τη συγκόλληση, είναι χταπόδια, μινωικά άνθη και γραμμικά κοσμήματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κομμάτι λάρνακας με το ιδεόγραμμα της γραμμικής Β γραφής (Π ί ν. 301 α).

Οι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΑ/Β εποχή.

Αποδούλου Αμαρίου

Συνεχίστηκε εφέτος για δεύτερη περίοδο η ανασκαφική έρευνα στην τοποθεσία «Φράγκου το λουρί» του χωριού Αποδούλου. Εντοπίστηκαν και ανασκάφτηκαν δύο ακόμα μικροί ΥΜ ΙΙΙ θολωτοί τάφοι με πεσμένη τη θόλο. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η Μ. Πωλογιώργη.

Ο θολωτός τάφος 4 απέχει περίπου 23 μ. δυτικά από τον τάφο 3 (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 399 κ.ε.), έχει διάμετρο 2,30, ύψος εισόδου 1 και πλάτος από 0,66-0,70, μέγιστο σωζόμενο ύψος του λιθόχτιστου τοιχώματος 1,34 μ. και δρόμο μήκ. 2,20 και πλ. περίπου 0,80 μ., λαξευμένο στο μαλακό βράχο χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Το φράγμα της εισόδου βρέθηκε ανέπαφο και πάνω από αυτό το υπέρθυρο μικρών διαστάσεων.

Η είσοδος του τάφου ήταν προσανατολισμένη προς ΝΑ. Η κατακρήμνιση των λίθων της θόλου συνέτεινε ώστε να θρυμματιστεί το περιεχόμενο κατά το μεγαλύτερο μέρος, συγχρόνως όμως βοήθησε και στην αποφυγή της σύλησης του τάφου. Ο θολωτός τάφος 4 περιείχε μία μόνο πήλινη λάρνακα του κιβωτιόσχημου τύπου, τοποθετημένη στη βόρεια πλευρά (Π ί ν. 300 γ). Η σχεδόν ολοκληρωτική αποσάθρωση του σκελετού κατέστησε αδύνατο να εξακριβωθεί με βεβαιότητα εάν το κρανίο του ενταφιασμένου ήταν στην ανατολική ή στη δυτική στενή πλευρά της λάρνακας. Τα κτερίσματα του νεκρού ήταν τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς, ένα χάλκινο μαχαίρι και ένα χάλκινο ξυράφι, όλα έξω από τη λάρνακα. Η κεραμική συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης του θολωτού τάφου 4 στην ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο και κυρίως προς το τέλος της περιόδου αυτής.

Ο θολωτός τάφος 5 αποκαλύφθηκε σε απόσταση περίπου 14 μ. δυτικά από τον τάφο 4. Οι παρατηρήσεις σχετικά με το πέσιμο της θόλου, το θρυμματισμό των ευρημάτων και τη διαφυγή της σύλησης, που διατυπώθηκαν για τον προηγούμενο τάφο, ισχύουν και εδώ. Οι διαστάσεις του τάφου 5 είναι οι ακόλουθες: διάμ. από Α. προς Δ. 2,46 και από Β. προς Ν. 2 μ. (συνεπώς ο τάφος 5 στη βάση του έχει περισσότερο ωοειδές σχήμα και λιγότερο κυκλικό, όπως οι προηγούμενοι τάφοι της περιοχής). Η είσοδος, πλ. 0,62 μ., ήταν προς Α. και το φράγμα της, από ακατέργαστες πέτρες όπως και στους άλλους τάφους, σωζόταν μέχρι ύψος 0,52 μ. στην εσωτερική πλευρά του τάφου. Το τοίχωμα του τάφου διατηρήθηκε μέχρι μέγιστο ύψος 1,39 μ. και είναι σαφής η προς τα μέσα κλίση για τη δημιουργία της θόλου. Δρόμος δε βρέθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα, αλλά εικάζεται ότι θα πρέπει να είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια βαθιάς άροσης στη σύγχρονη εποχή. Αλλά και στην περίπτωση της ύπαρξης δρόμου, οι διαστάσεις του θα ήταν υποτυπωδέστατες.

Στον τάφο 5 είχαν ενταφιαστεί τρεις νεκροί, από τους οποίους οι δύο σε πήλινες κιβωτιόσχημες λάρνακες τοποθετημένες στη βόρεια και τη νότια πλευρά (Π ί ν. 301 γ) και ο τρίτος πάνω στο δάπεδο του τάφου από μαλακό κούσκουρα, παράλληλα προς την είσοδο και με προσανατολισμό από Ν.-Β.

Στα πήλινα κτερίσματα συγκαταλέγονται τέσσερις ψευδόστομοι αμφορίσκοι, ένα θυμιατήριο, μία κύλικα και μία πυξίδα (εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η θέση εύρεσης των αγγείων μέσα στον τάφο λόγω του θρυμματισμού και της διασκόρπισής τους από τις πεσμένες πέτρες της θόλου δυσκολεύει την προσπάθεια καθορισμού των αγγείων κατά ταφή, στις περιπτώσεις που αυτά βρέθηκαν έξω από τις λάρνακες).

Από χαλκό ήταν ένα ξυρό και ένα μικρό εργαλείο, καθώς επίσης ένα δακτυλίδι και μία περόνη, τα δύο τελευταία κοσμήματα της νεκρής που θάφτηκε στη λάρνακα παρά τη νότια πλευρά του τάφου (είναι η μόνη ταφή στην οποία μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι το κρανίο ήταν στη δυτική στενή πλευρά). Στην ίδια ταφή ανήκουν και 34 χάνδρες περιδεραίου από διάφορα υλικά, κυρίως από φαγεντιανή, στεατίτη και σάρδιο, και διαφόρων σχημάτων (αμυγδαλόσχημες, σφαιρικές, κυλινδρικές κτλ.). Τέλος εννιά σφοντύλια από στεατίτη διαφόρων μεγεθών που βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα του τάφου ίσως ανήκουν στην ίδια ταφή, στη λάρνακα παρά τη νότια πλευρά, και κύλησαν στο σημείο εύρεσής τους μετά το σπάσιμο της σαρκοφάγου από τις πέτρες της θόλου.

Στα σημαντικά ευρήματα του θολωτού τάφου 5 συγκαταλέγεται και ένα κρανίο βοοειδούς, που αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του τάφου κοντά στην είσοδο. Ο τάφος 5, σύμφωνα με την κεραμική, πρέπει να χρησιμοποιήθηκε στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 και ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Σταυρωμένος

Θέση Σινάνης

Το 1978 ο Ευ. Κοκολάκης, κάτοικος Σταυρωμένου, είχε παραδώσει στο Μουσείο Ρεθύμνου πέντε πήλινα αγγεία, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ηθμοπυξίδα της ΥΜ Ι περιόδου εξαιρετικής τέχνης[7]. Το Μάιο του 1981 διενεργήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα στο σημείο όπου ο ίδιος ισχυρίζεται ότι βρήκε τα αγγεία, ακριβώς πίσω από το σπίτι του, στην πλαγιά του χαμηλού λόφου Σινάνη. Πρόκειται για τον πέμπτο στη σειρά από τους λόφους, οι οποίοι πλαισιώνουν από Ν. τις πεδινές παραλιακές περιοχές του Σταυρωμένου, Παλαιόκαστρο και Βάρδια, όπου εκτεινόταν σημαντικός οικισμός των ιστορικών αλλά και των προϊστορικών χρόνων, για πολλούς η αρχαία πόλη Αλλαρία ή Άγριον-Άριον. Οι λόφοι έχουν τις ονομασίες Κονίδι, Κακαβέλλα, Τσικουριανά, Βίγλα και Σινάνης και όλοι τους αποτελούνται από μαργαϊκό ασβεστόλιθο (κούσκουρα),

7. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 381, Πίν. 198 α.

γεγονός που τους κατέστησε ιδιαίτερα κατάλληλους για τη λάξευση των τάφων του οικισμού[8].

Στο χώρο της έρευνας αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος σπηλαιώδης τάφος γεμάτος σκουπίδια. Στην καταστροφή του συνετέλεσαν και κατοικίδια ζώα, δηλαδή κουνέλια τα οποία είχαν σκάψει λαγούμια στο εσωτερικό του, και ένα γουρούνι το οποίο ο ιδιοκτήτης έδενε στο σημείο αυτό. Συλλέχθηκε ελάχιστη κεραμική, ένα κομμάτι σχιστόλιθου και δύο κομματάκια κάρβουνου. Το μόνο σημαντικό εύρημα, το οποίο και κατοχυρώνει την ύπαρξη ταφικής κατασκευής στο σημείο αυτό, είναι ένα σπασμένο ανθρώπινο κρανίο.

Κατά την περιήγηση στη γύρω περιοχή εντοπίστηκε ψηλότερα στο λόφο κυκλική κατασκευή, το είδος και η χρονολόγηση της οποίας μπορεί να εξακριβωθεί μόνο με ανασκαφική έρευνα.

Θέση Σφακάκι

Μετά την ανασκαφή στο ύψωμα Σινάνη ερευνήθηκε ένα ακόμα σημείο στα δυτικά του Σταυρωμένου και συγκεκριμένα στη θέση Σφακάκι κάτω από το χαμηλό ύψωμα Κεφάλα και ακριβώς στη γέφυρα όπου συναντιούνται ο παλιός με τον καινούργιο εθνικό δρόμο Ρεθύμνου-Ηρακλείου. Εδώ, κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του παλιού δρόμου, στο χωράφι ιδιοκτησίας Μάρθας Καψουλάκη, ο Πολ. Τσιχλάκης, κάτοικος Παγκαλοχωρίου Ρεθύμνης, παρατήρησε στο έδαφος δύο κοιλότητες και ειδοποίησε την Εφορεία. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τρεις τάφους του 3ου αι. π.Χ., ορθογώνια σκάμματα λαξευμένα στον κούσκουρα (Π ί ν. 302 δ). Στην ανασκαφή συμμετείχε και η πτυχιούχος αρχαιολογίας Δάφνη Γόντικα.

Τάφος Ι. Διαστ. 2,30 × 0,45-0,55 × 0,69 μ. Οι τρεις καλυπτήριες πλάκες από ψαμμίτη ήταν σπασμένες και η ταφή διαταραγμένη. Βρέθηκαν μόνο τμήματα των μακρών οστών στην κορυφή του τάφου, ανάμεσα στις σπασμένες πλάκες, καθώς και τέσσερα πήλινα αγγεία, το ένα μαζί με τα οστά (μυροδοχείο) (αριθ. Μ. Ρεθύμνου Π 2982) και τα υπόλοιπα τρία σε βάθος 0,35-0,48 μ., όπου και το επίπεδο της ταφής. Πρόκειται για ένα ακόμη μυροδοχείο (Π 2983) και δύο κομματιασμένες οινοχόες (Π 2984 και 2988) (Π ί ν. 302 α).

Τάφος ΙΙ. Διαστ. 2,10 × 0,45 × 0,67 μ. Βρίσκεται σε απόσταση 0,80 μ. βόρεια του Ι. Και σ' αυτόν τρεις ήταν οι καλυπτήριες πλάκες, από τις οποίες η μεσαία και μεγαλύτερη είχε μήκος 1,05 και πλάτος 0,70 μ., η ανατολική 0,35 και 0,55 μ. αντίστοιχα και η δυτική ήταν κομματιασμένη. Ανάμεσα στη μεσαία και τη δυτική βρέθηκαν δύο μονόμυξοι λύχνοι με ίχνη φωτιάς στο εσωτερικό τους, ο ένας ακέραιος (Π 2986) και ο δεύτερος σε αποσαθρωμένα κομμάτια.

Το εσωτερικό του τάφου, όπως και των υπόλοιπων ήταν γεμάτο χώμα. Σε βάθος 0,44-0,60 μ. αποκαλύφθηκε ο σκελετός νέου σε ύπτια θέση, με τρία πήλινα αγγεία στα πόδια του (Π ί ν. 302 ε). Πρόκειται για ένα λύχνο (Π 2985) (Π ί ν. 302 β), ένα άωτο σκυφίδιο (Π 2989) (Π ί ν. 302 γ) και μία οινοχόη (Π 2987). Στο κέντρο της λεκάνης υπήρχε σιδερένιο δακτυλίδι (Μ 246).

Τάφος ΙΙΙ. Διαστ. 2,50 × 0,65 × 0,43 μ. Βρίσκεται σε απόσταση μόλις 0,20 μ. δυτικά του ΙΙ. Από την κάλυψη σωζόταν μόνο η μεσαία ταφόπλακα σε κομμάτια. Τα μοναδικά του ευρήματα είναι ένα πήλινο σφαιρίδιο (Π 2990) καί λίγα όστρακα.

Οι παραπάνω τάφοι φαίνεται ότι ανήκουν σε πυκνό νεκροταφείο του 3ου αι. π.Χ. Με το σκεπτικό ότι ο οικισμός ο οποίος αντιστοιχεί σ' αυτό θα έπρεπε να αναζητηθεί στην παραλιακή περιοχή του Σταυρωμένου, πραγματοποιήθηκε μικρή επιφανειακή έρευνα στη θέση Ρουσσά[9] ακριβώς στα βόρεια του Σφακακιού, όπου πράγματι μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει στο ψηλό κατακόρυφο μέτωπο της παραλίας ίχνη τοίχων, καθώς και δάπεδο από κονίαμα.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι στην αρχαία παραλιακή οικιστική ενότητα του Σταυρωμένου θα πρέπει να προστεθεί και η θέση Ρουσσά, όπως στη νεκρόπολη και ο λόφος Κεφάλα με το Σφακάκι.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Χαμαλεύρι

Το ίδιο χρονικό διάστημα των ανασκαφών στο Σταυρωμένο Ρεθύμνης έγινε περιήγηση του σημαντικού αρχαιολογικού χώρου Χαμαλευρίου[10], ο οποίος αποτελεί αδιάκοπη συνέχεια με το Σταυρωμένο, και συλλέχθηκε επιφανειακή, μινωική κυρίως, κεραμική. Επίσης παραδόθηκε στο Μουσείο Ρεθύμνου και η μικρή συλλογή του Δημοτικού Σχολείου του χωριού, η οποία απαρτίζεται κυρίως από πήλινα, αλλά και λίθινα, χάλκινα και άλλα αντικείμενα των μινωικών και ιστορικών χρόνων.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τη συμβολή του δασκάλου Νικ. Νιουράκη, κατοίκου του χωριού, σ' όλη αυτή την προσπάθεια διάσωσης αρχαίων, ο οποίος και μας συνόδεψε στους χώρους ανεύρεσης των αντικειμένων.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

8. Το κέντρο του προϊστορικού οικισμού τοποθετείται στην περιοχή Χαμαλευρίου, στο εσωτερικό των λόφων Κακαβέλλας και Τσικουριανών. Βλ. σχετική βιβλιογραφία: BCH LXXXIV (1960), σ. 202-204, BSA 59 (1964), σ. 62-66, AA 1982, σ. 17 κ.ε.

9. BSA, ό.π., σ. 63, εικ. 9.

10. Ό.π., σ. 62-66, AA, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 17 κ.ε.

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1981 η ΚΔ΄ Εφορεία, παρά τις επείγουσες ανάγκες των χώρων, δεν έκαμε καθόλου ανασκαφικές ή αναστηλωτικές εργασίες, λόγω ολοσχερούς έλλειψης πιστώσεων, σε συνδυασμό με τις απαγορευτικές διατάξεις ορισμένων Νόμων για προσλήψεις εργατών.

Στο εργαστήριο του **Μουσείου Αγίου Νικολάου** ανασυγκροτήθηκε η ενδιαφέρουσα λάγηνος ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. ΜΑΝ 8531), ύψ. 0,28 μ., που παρέδωσε πέρυσι ο Ν. Χατζηδάκης από το Παλαίκαστρο Σητείας (Π ί ν. 303 α, γ). Το εύρημα αναφέρεται σε κατάλογο παράδοσης αρχαίων αντικειμένων, που δημοσίευσε ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Ν. Παπαδάκης[1]. Ορισμένα μέρη του αγγείου συμπληρώθηκαν. Πηλός ωχροκίτρινος. Ίχνη ερυθρής βαφής. Στο χείλος σχηματίζεται ελαφρή προχοή. Στον ώμο του αγγείου, διαμετρικά αντίθετα με την ταινιωτή λαβή, υπάρχει ενδιαφέρουσα διακόσμηση από ένα προσκολλημένο ανάγλυφο γυναικείο πρόσωπο μέσα σε ανθεμωτό πλαίσιο. Πρόκειται για μίμηση ανάλογων μικρών ανάγλυφων προσώπων, που βλέπουμε ως επιθέματα σε σύγχρονα χάλκινα αγγεία, όπως ένα που παραδόθηκε από τον Ζ. Παπαχρονάκη από το χωριό **Πλάτη του Οροπεδίου Λασιθίου** (αριθ. ευρ. 6824) (ύψ. 0,04 μ.) (Π ί ν. 303 β).

Καθαρίστηκαν και ανασυγκροτήθηκαν επίσης τα δύο περσινά ενδιαφέροντα τυχαία ευρήματα μινωικών χρόνων από τη **Βασιλική Ιεράπετρας** (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 526): (α) ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς, που έχει ασυνήθιστα βραχύ και ψηλό σχήμα (αριθ. ευρ. ΜΑΝ 8540) (Π ί ν. 303 ε), με πλευρές και κόψεις έντονα καμπυλόγραμμες και στρογγυλή οπή στειλέωσης (μήκ. 0,09 και πλ. 0,065 μ.), που παραδόθηκε από το Δ. Φαζό, (β) ένα πρώιμο μόνωτο κύπελλο με μεγάλη κυλινδρική λαβή (αριθ. ευρ. ΜΑΝ 8553) (Π ί ν. 303 δ), που βρέθηκε από τον αρχαιοφύλακα Μ. Μενεγάκη στον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο της Βασιλικής (ύψ. 0,057 και διάμ. χείλ. 0,105 μ.), και (γ) μισός χάλκινος διπλός πέλεκυς μικρού σχήματος, από τις περσινές ετήσιες εργασίες καθαρισμού στον αρχαιολογικό χώρο **Γουρνιών** (αριθ. ευρ. ΜΑΝ 8539), σωζ. μήκ. 0,065 και μέγ. πλ. 0,054 μ., ακόμη πολύ κοφτερός, που αναφέρεται στο ίδιο ΑΔ.

Στη δασώδη έκταση, στα υψώματα ΝΔ. από το Δήμο Νεαπόλεως και Δ. από τους δύο μικρούς οικισμούς Νίσπιτα, εντοπίστηκαν ίχνη τριών άγνωστων μέχρι σήμερα οικισμών πρώιμων ελληνικών (;) χρόνων, στις θέσεις **Φλαχτού Λάκκοι**, **Καρφί** και **Αγία Φωτιά** (Π ί ν. 304 α-β, 305 δ). Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούνται επιφανειακά ερείπια τοίχων σε αρκετό ύψος και μήκος.

Στο χωριό **Βρύσες Μιραμπέλλου**, στον αγρό του Προέδρου της Κοινότητας κ. Βεληβασάκη, βρέθηκε τυχαία σε εργασίες βαθιάς άροσης, η κεφαλή ενός αξιόλογου πήλινου ειδωλίου (αριθ. ευρ. ΜΑΝ 10.162) (Π ί ν. 305 α-β), σωζ. ύψ. 0,145 μ., και δύο μικροσκοπικά πυξίδια (αριθ. ευρ. 10.909-10) (Π ί ν. 305 γ), ύψ. 0,055 και 0,058 μ. Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που έγινε για να εντοπίσει ένα μικρό ιερό ή αποθέτη, με την εποπτεία του τεχνίτη του Μουσείου Αλ. Νικάκη, ήταν δυστυχώς τελείως αρνητική.

Το παραπάνω ειδώλιο, κοίλο εσωτερικά, είναι μάλλον υπομινωικών χρόνων και μοιάζει πολύ με τα σύγχρονα μεγάλα ειδώλια των θεαινών με υψωμένα χέρια, από το ιερό του οικισμού στο Καρφί[2]. Ασφαλώς πρέπει να ληφθεί υπόψη και η σχετικά μικρή απόσταση σε ευθεία γραμμή, ανάμεσα στις Βρύσες και στο Καρφί, που βρίσκονται ουσιαστικά στις διαμετρικά αντίθετες πλαγιές ή υπώρειες του όρους Σελένα. Η ομοιότητα επεκτείνεται στο μυτερό σχήμα του προσώπου, το πολύ πλατύ αλλά χαμηλό μέτωπο, τα μεγάλα ανάγλυφα φρύδια, που είναι όμως στο δικό μας πολύ πιο καμπυλόγραμμα, τα στρογγυλά ανάγλυφα μάτια, που όμως εδώ περιβάλλονται από ελαφρότατο ανάγλυφο δακτύλιο. Υπάρχουν όμως και διαφορές, όπως το ημικυκλικό διάδημα[3], που φτάνει μέχρι πίσω από τα αυτιά, όμως δεν είναι τοποθετημένο οριζόντια αλλά σχεδόν κατακόρυφα και δεν έχει πρόσθετα εμβλήματα, πτηνά ή δισκάρια, η μύτη, που είναι επίσης ευθεία αλλά ανασηκωμένη με ευδιάκριτα ρουθούνια, το στόμα, που έχει όχι στοιχειώδες αλλά κανονικό πλάσιμο, με δήλωση της σχισμής και διαμορφωμένα χείλη, εδώ όμως χωρίς ίχνη μειδιάματος, τέλος, ο σχηματισμός πίσω των βοστρύχων, που πέφτουν μεν κατακόρυφα στον αυχένα, στην περίπτωση όμως του ειδωλίου μας είναι γεωμετρικά παράλληλοι και σχηματοποιημένοι, χωρίς εγκάρσιες μικρές εγχάρακτες γραμμές και ανάγλυφη διαμόρφωση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι και ο κορμός κάτω ήταν επίσης κωδωνόσχημος. Το ειδώλιο καλύπτεται από επίστρωμα λε-

1. Αμάλθεια 12 (1981), σ. 78, αριθ. 10.

2. Πρβλ. BSA 38 (1937-38), σ. 76, πίν. XXXI.

3. Διάδημα μάλλον παρά «Stirnreif», όπως το αναφέρουν οι H. Buchholz - V. Karageorghis, Altägäis und Altkypros, 1971, αριθ. 1268. Τα διαδήματα αυτά έχουν αρχαιότατη παράδοση στη μινωική Κρήτη: πρβλ. BSA 70 (1975), σ. 101 κ.ε.

πτότερου πηλού, πολύ λείου, που δίνει στο αντικείμενο μεταλλική υφή, εν μέρει απολεπισμένο, με ίχνη χρώματος. Πολύ μικρότερες είναι οι ομοιότητες με τις θεές από το Γάζι[4], που ανήκουν βέβαια στον ίδιο τύπο, ή εκείνες από τα Καννιά της Γόρτυνας[5], ή τέλος με το πρωιμότερο της σειράς, το ειδώλιο από τα Σαχτούρια Ρεθύμνης[6], με το οποίο όμως το δικό μας ειδώλιο μοιράζεται δύο χαρακτηριστικά, το μικρότερο μέγεθος και την έλλειψη εμβλημάτων στο διάδημα.

Όσο για τις μικρές πυξίδες που συνοδεύουν το εύρημα, πρόκειται γενικά για έναν τύπο πολύ γνωστό κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ και υπομινωική εποχή, τόσο από το Καρφί[7], όσο και από άλλες θέσεις[8], και ασφαλώς τις χρησιμοποιούσαν για προσφορές προς τη θεότητα.

Η Ελ. Παπαθεοδώρου παρέδωσε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου ένα μεγάλο ακέραιο οξυπύθμενο αμφορέα (αριθ. ευρ. 11.725), τύπου Κω/Κνίδου, ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε στη θάλασσα, ύψ. 1,05, μέγ. διάμ. 0,275 μ. (Π ί ν. 305 ε).

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Σητεία

Αρχαιολογικό Μουσείο

Ύστερα από δέκα σχεδόν χρόνια κατασκευής παραδόθηκε στην Εφορεία το κτίριο του μουσείου στις 26-9-1981 από τον τελευταίο εργολάβο. Οι κατασκευαστικές του περιπέτειες ήταν πολλές και δημιουργούν ερωτηματικά και αμφιβολίες αν το κτίριο θα ανταποκριθεί στους λειτουργικούς του σκοπούς. Πάντως το νέο μουσείο αποτελεί όχι μόνο εκπλήρωση ενός ονείρου των κατοίκων της αρχαιοβριθούς επαρχίας Σητείας, αλλά συγχρόνως πρόκειται για ένα από τα πιο πλήρη επαρχιακά μουσειακά συγκροτήματα και μάλιστα ευρισκόμενο σε πόλη εκτός πρωτεύουσας νομού. Οι κτιριακές εγκαταστάσεις καλύπτουν μια έκταση 918 τ.μ. και αποτελούνται από έναν προθάλαμο, μια συνεχή αίθουσα έκθεσης γύρω από το αίθριο, της οποίας η κάλυψη φθάνει τα 500 τ.μ., μια αποθήκη αρχαίων, ένα μεγάλο χώρο εργαστηρίου, γραφείο διευθυντή, χώρο τουαλετών και πλήρες Εφορείο. Μελετητικά μειονεκτήματα θα πρέπει να αναφέρουμε τον κακό προσανατολισμό, τους μικρούς αποθηκευτικούς χώρους και μια δυσχέρεια στην επικοινωνία των χώρων που λειτουργικά σχετίζονται. Το πιο σοβαρό όμως πρόβλημα είναι ο περιβάλλων χώρος που αποτελείται από μάντρες οικοδομικών υλικών και μαρμαροβιοτεχνίες που ρυπαίνουν την περιοχή ακόμα και ηχητικά και δημιουργούν απαράδεκτο αισθητικό θέαμα. Ελπίζουμε ότι θα ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα για την απομάκρυνση των βιοτεχνιών αυτών που προς το παρόν περικλείουν ασφυκτικά το νέο μουσείο, δεδομένου μάλιστα ότι ο ελεύθερος χώρος του οικοπέδου του, δηλαδή ο χώρος γύρω από το κτίριο είναι σχετικά μικρός και μόλις επαρκεί για τη δημιουργία ενός μικρού κήπου και την πρόσβαση στους χώρους του μουσείου. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι υπηρεσίες του ΥΠΠΟ δεν φέρουν καμιά ευθύνη για την επιλογή του χώρου που παραχωρήθηκε από ιδιώτη για το σκοπό αυτό και πιστεύουμε ότι είναι πιο συνετό να ενεργήσει η Πολιτεία για τον ευπρεπισμό του περιβάλλοντος χώρου παρά να αποποιηθεί τη δωρεά.

Ήδη άρχισε η πρώτη μεταφορά αρχαίων στις αποθήκες του μουσείου που προέρχονται από αντικείμενα, που φυλάσσονταν μέχρι σήμερα σε αποθήκη στην πόλη της Σητείας που είχε παραχωρήσει ο Δήμος. Επίσης ύστερα από σχετική απόφαση του ΚΑΣ συσκευάστηκε και μεταφέρθηκε από τις αποθήκες του μουσείου Ηρακλείου ένας μεγάλος αριθμός αντικειμένων που προέρχονται από τις ανασκαφές του ανακτόρου Ζάκρου.

Με κύριο σκοπό τη μεταγραφή των αρχαιοτήτων που μεταφέρονται από το Ηράκλειο και προέρχονται από τη Ζάκρο, εγκαταστάθηκαν στο Εφορείο του μουσείου οι νέοι συνάδελφοι επιμελητές Αλέκος Μάντης και Μαρία Πλάτωνος-Μάντη. Η δραστηριότητα του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας στη Σητεία για την παραλαβή και τακτοποίηση του νέου μουσείου και μάλιστα οι επίσημες εντολές για εγκαίνια, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν, δεν επέτρεψαν άλλη ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή.

Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

4. Πρβλ. ΑΕ 1937, Α, σ. 280 κ.ε., πίν. 1-2.

5. D. Levi, BdA 1959, σ. 245, εικ. 14a-b. Γενικά πρβλ. Κρητ. Χρον. 12 (1958), σ. 179 κ.ε.· Zervos, L'art de la Crète, σ. 446 κ.ε., εικ. 773-775, 803-807· H. Buchholz - V. Karageorghis, ό.π., με άλλη βιβλιογραφία· πρόσθεσε: V. Desborough, The Greek Dark Ages, 1972, σ. 120, πίν. 21· BSA 55 (1960), σ. 18 κ.ε., πίν. 14· Vermeule, Götterkult, 1974, σ. 20-22. Γενικά πρβλ. S. Hood, The Arts in Prehistoric Greece, 1976, σ. 108 κ.ε.· Studies F. Schachermeyer, 1977, σ. 170 κ.ε., όπου πιθανολογείται μία ΥΜ ΙΒ χρονολογία.

6. BSA 62 (1967), σ. 203-205, πίν. 41-43.

7. BSA 55 (1960), πίν 7-8, εικ. 12.

8. Πρβλ. Desborough, ό.π., σ. 122.

MALIA

Quartier Mu

Une campagne de fouille a été effectuée en juin-juillet 1981 par J.-C. Poursat, assisté de Mlle B. Detournay, afin d'achever le dégagement de l'atelier de potier-mouleur identifié en 1980 au Sud de l'Atelier de sceaux (P l. 306 a). Le plan de l'entrée du bâtiment a pu être complété, et de nouveaux objets liés à l'activité

artisanale (petit outillage de métal notamment) ont été recueillis.

La poursuite de la fouille des abords de cet atelier, vers l'Est, a permis de découvrir un autre bâtiment, adjacent au précédent, situé à l'Est de l'Espace Nord du Quartier Mu. Seule a été dégagée son extrémité Ouest, qui comprend en particulier une pièce en demi sous-sol, dans laquelle s'étaient effondrés, lors de la destruction à la fin du MM II, un pithos provenant du niveau supérieur et un lot de tasses. Mais la découverte la plus importante faite dans ce bâtiment a été celle d'un ensemble de moules de pierre pour la fabrication d'outils en métal (fragment de moule de double hache, bloc a moules multiples de ciseaux (P l. 306 b), tout à fait comparables à ceux qui avaient été trouvés dans le secteur Nord-Est du Palais en 1928 par F. Chapouthier et P. Demargne, et qui attestent l'existence, dans cette zone artisanale du Quartier Mu, d'un atelier de métallurgie datant lui aussi de la période des premiers palais.

Au Sud du bâtiment A, on a procédé au nettoyage d'un compartiment («fosse Sud» en D/E I) mal identifié jusqu'ici, et qui semble correspondre à un réduit en demi sous-sol d'un bâtiment très mal conservé qui pourrait avoir été, comme les ateliers de la partie Nord du Quartier Mu, le siège d'une activité artisanale. A l'Est enfin, un nettoyage superficiel a permis de préciser la limite du bâtiment A dans son angle Sud-Ouest.

Dans le bâtiment B, R. Treuil a effectué, du 29 septembre au 14 octobre, avec l'aide de Mlle V. Fotou, le nettoyage et l'étude architecturale de pièces des secteurs IV et V. La documentation photographique a été complétée et la description des vestiges précisée; des observations nouvelles ont été faites sur les techniques de construction des sols et des banquettes, ainsi que sur les remaniements apportés au plan primitif du bâtiment.

Maison Δα

Renettoyage et sondages dans les «pièces» 10, 8 et 9 de la maison Δα, fouillée par P. Demargne en 1931 et nettoyée par le même en 1947 (cf. Etudes Crétoises IX (1953), p. 43-47).

En 8 certainement, en 10 probablement, un sol en terre battue (dégagé avant la guerre), sur lequel il y avait des vases en place (en 8) ou des marques de vases (en 10) vient à une distance de 5 à 15 cm environ au-dessus du sol stuqué, lequel avait été reconnu partiellement lors de la fouille ancienne; le «mur extérieur Est» de 8 pourrait être contemporain de cette «réoccupation»; la céramique grossière MM III-MR I découverte jusqu'à présent ne permet pas de différencier précisément ces occupations.

On mentionnera en 8, entre les deux sols, une bague, sans doute en argent avec une forte teneur en plomb; l'anneau en a été brisé dans l'antiquité; le chaton ovale porte, en creux, la représentation de trois femmes (cf. P l. 307 a).

Dans l'angle S.-W. de 9, fermée par deux dalles, une cavité arrondie remplie jusqu'à la gueule de poterie brisée, qui avait peut-être été un puits. La fouille n'en est pas achevée.

Enfin, en dessous du bâtiment proprement dit, les sondages ont révélé les traces d'un premier état de la construction (ou d'une autre construction); la céramique qui y est associée ne paraît pas significativement différente de celle de la maison elle-même.

J.-P. OLIVIER

Nord-Est du palais

Deux séries de questions nous ont conduits à entreprendre l'exploration d'une zone située à proximité immédiate de l'angle Nord-Est du palais:

1) Sur quoi débouchait le passage séparant le quartier XXVII (Magasins Nord-Est) et le quartier XXV[1]? Etait-ce une simple sortie ou faut-il y voir un corridor conduisant à un ensemble en relation avec le palais? Même s'il est tout à fait légitime de considérer le mur oriental du palais comme un véritable mur de façade la question doit être posée, d'autant que, plus au Sud, la pièce XXVI ne communique qu'avec l'extérieur de l'édifice.

2) De même, comment interpréter les constructions dégagées en 1934 dans ce secteur[2]? En effet, plusieurs murs prennent appui contre la façade orientale du palais; F. Chapouthier avait en particulier distingué un ensemble daté MM III B/MR I A, c'est-à dire, selon lui, exactement contemporain du second palais.

La fouille s'est déroulée du 13 juillet au 14 août avec en moyenne une dizaine d'ouvriers[3].

Un quadrillage a été implanté à partir des grands axes du plan topographique levé en 1970; huit carrés de 4 × 4 m et trois demi-carrés ont été ouverts (P l. 307 b).

Les éléments mis au jour ne permettent pas encore d'apporter des réponses claires aux questions posées. Cependant, presque immédiatement à l'Est du palais,

1. O. Pelon, Palais V, 2, plan 28.

2. F. Chapouthier - P. Demargne, Palais III, p. 13-14; O. Pelon, op.cit., V, 1, p. 35.

3. Martin Schmid a realisé l'implantation du quadrillage et le relevé final; Jacques Perreault nous a secondés avec beaucoup d'efficacité; Brigitte Bourgeois, Odile Didelot et Constantin Vittorakis ont restauré le matériel; Nelly Archondoulis a effectué un stage de quelques jours sur le chantier. Mademoiselle Apostolakou, Epimélète du Service Archéologique, a suivi de près le progrès des travaux.

certains murs pourraient appartenir à un système complexe de voies d'accès au second palais ou former un ensemble comparable à la construction dégagée par F. Chapouthier.

Plus à l'Est, un remblai de terre dont l'épaisseur atteint presque 1 m a recouvert, en les détruisant partiellement, des constructions MM III. Sous ce niveau est apparu un ensemble de pièces de plan complexe (P l. 308 a); le matériel très abondant qu'elles ont livré permet de les considérer comme exactement contemporaines du quartier Mu. Nous espérons préciser au cours de la prochaine campagne la nature de cet horizon MM II très riche.

Nos travaux ont été également marqués par la découverte, à moins de 5 m de l'angle Nord-Est du palais, d'un triton en chlorite quasi complet (P l. 308 b); long de 26,8 cm, il est entièrement décoré et porte, en particulier, la représentation d'une scène de libation dont les acteurs sont deux génies léonins à carapace. Cet objet très original date du MR I B; nous le publierons dans le BCH 1983.

En liaison directe avec la fouille, des terrains situés au Sud et à l'Est du chantier ont fait l'objet d'une prospection électrique à petite échelle[4]. Les résultats obtenus guideront l'extension des travaux.

Des prélèvements de terre et de poterie ont été effectuées pour des recherches concernant la paléobotanique et la thermoluminescence.

C. BAURAIN - P. DARCQUE

4. Les mesures et leur traitement ont été réalisés par Pierre Mandrillon.

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΚΩΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πόλη

Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου και Αγ. Παρασκευής (οικόπεδο αδελφών Βασιλείου) (Πίν. 309 β)

Βρίσκεται στην περιοχή Σεράγια, απέναντι από τη ζώνη Ι των ανασκαφών Morricone[1]. Αποκαλύφθηκε σε έκταση 21 × 11 μ. τμήμα της μινωικής και μυκηναϊκής πόλης. Διακρίθηκαν πέντε φάσεις με αρχιτεκτονικά λείψανα, από τις οποίες η αρχαιότερη ανήκει στη μεσομινωική περίοδο και η νεότερη στο τέλος της μυκηναϊκής ΙΙΙ Γ και αντιστοιχεί στην πόλη IV του Morricone[2]. Η αρχαιότερη περίοδος είναι παλιότερη από την πόλη Ι του Morricone. Βρέθηκαν επίσης όστρακα του τέλους της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Από τα ευρήματα της ανασκαφής τα πιο σημαντικά είναι δύο κεραμικοί κλίβανοι, ο παλιότερος από τους οποίους ανήκει στη μεσομινωική περίοδο και ο νεότερος στην υστερομινωική ΙΑ.

Οικόπεδο Κωνστ. Διψελά

Βρίσκεται στα ανατολικά του Αρχαίου Θεάτρου (Πίν. 309 α). Αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, με κύριο χαρακτηριστικό αυλή με περιστύλιο στα ανατολικά. Ανατολικά της αυλής ερευνήθηκαν διάφοροι ορθογώνιοι χώροι, ενώ στα βόρειά της βρέθηκε μεγάλη ορθογώνια κατασκευή με κεκλιμένο επίπεδο προσπέλασης στη βόρεια πλευρά της, που δίνει την εντύπωση βωμού. Τα αρχιτεκτονικά και κινητά ευρήματα ενισχύουν την υπόθεση ότι πρόκειται για χώρο λατρείας.

Γωνία Ελ. Βενιζέλου και Κοραή (οικόπεδο Δημητρίου Σταμόγλου) (Σχέδ. 1· Πίν. 310)

ΒΑ. της Μητρόπολης του Αγίου Νικολάου και σε μικρή απόσταση ΝΔ. του αρχαίου τείχους[3], αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου, διαστ. 24 × 11 μ., που διακρίνεται σε πέντε τουλάχιστον οικοδομικές περιόδους, από την ελληνιστική έως την παλαιοχριστιανική εποχή. Το πλήθος των χάλκινων κυρίως κινητών ευρημάτων δείχνει ότι το κτίριο στις ύστερες τουλάχιστο φάσεις του είχε χρησιμεύσει ως εργαστήριο.

Γωνία Γρηγορίου Ε΄ και Στυλ. Θυμανάκη (οικόπεδο Σωφρονίας Κουλιά)

Στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αρχαία οδός με κατεύθυνση από Β.-Ν., με ερευνημένο μήκος 9,50 και πλάτος 4,30 μ. Διαπιστώθηκαν δύο περίοδοι της οδού, μία ελληνιστική και μία ρωμαϊκή. Δυτικά της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκής οικίας.

Νεκροπόλεις

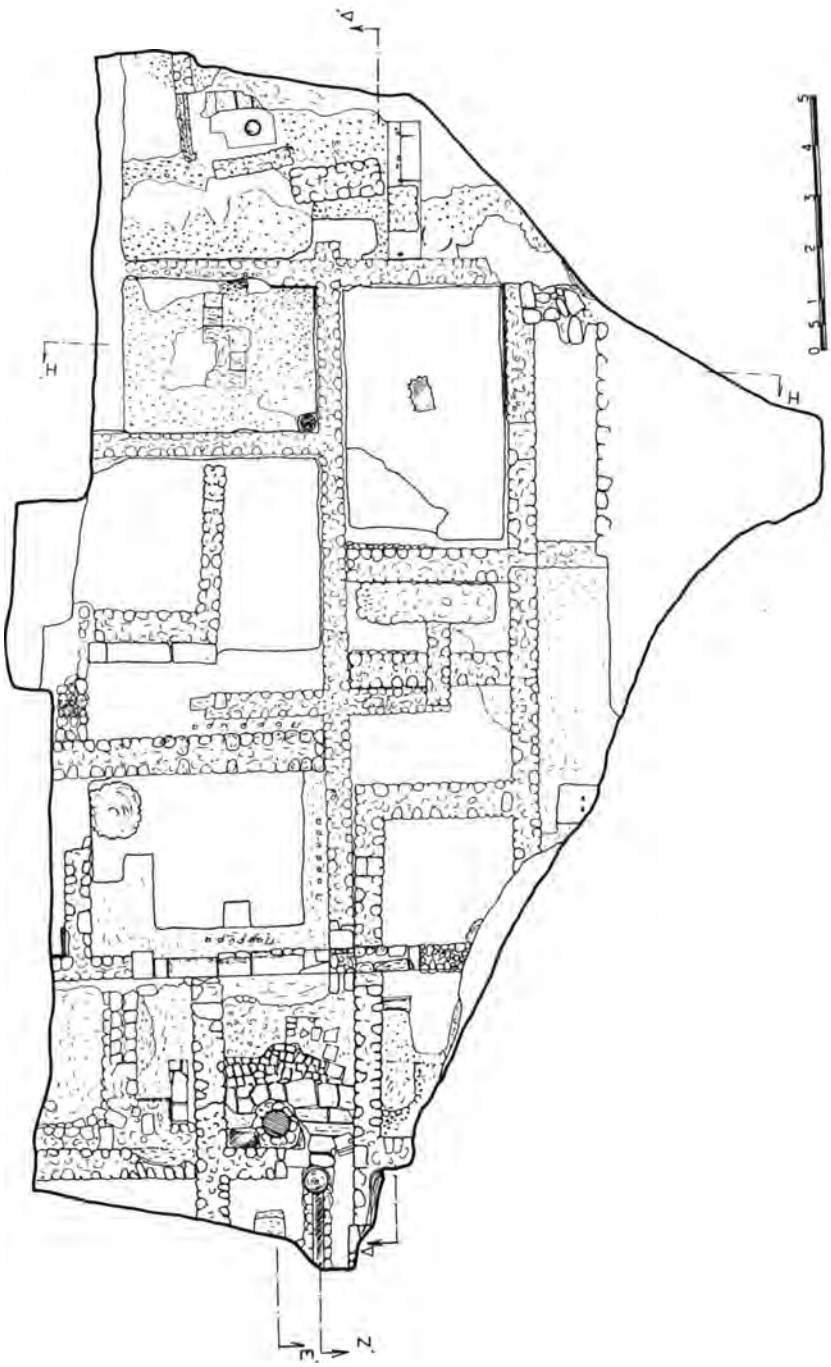
Στις γύρω από την πόλη νεκροπόλεις αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τάφοι στις παρακάτω θέσεις: Στα νότια της πόλης, στην περιοχή Γιαπιλί, στη θέση Ραχίδια, μέσα στο κτήμα Δημ. Κασίου ερευνήθηκαν δύο χτιστοί κιβωτιόσχημοι της ελληνιστικής εποχής, με συνηθισμένα κτερίσματα αυτής της περιόδου. Στα δυτικά της πόλης, στη θέση Γκαράχτερ, κοντά στο Πλατύ Κυπαρίσσι, στο κτήμα Χασάν Άσπαλη, ερευνήθηκαν τρεις όμοιοι τάφοι, από τους οποίους δύο ελληνιστικοί και ένας ρωμαϊκός.

Μεσαριά

Στο κτήμα Θεοδ. Διακογιάννη αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών ύδρευσης δύο χτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι της ύστερης ελληνιστικής εποχής.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

1. Annuario 50-51 (1972-1973), σ. 152, εικ. 7 και σ. 159, εικ. 21.
2. Ό.π., σ. 393-394 και σποραδικά.
3. Βλ. Οικόπεδο Πλατανίστα, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 456.

Σχέδ. 1. Κως, Πόλη. Οδός Κοραή και Βενιζέλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Η Εφορεία είχε υπό τον έλεγχο της κατά το 1981 τους εξής παραδοσιακούς οικισμούς: α) Ρόδο, μεσαιωνική πόλη, β) Λίνδο, γ) Σύμη, δ) Πάτμο-Χώρα.

Αρμόδιοι υπάλληλοι της Υπηρεσίας πήγαιναν κατά τακτά χρονικά διαστήματα στους παραπάνω οικισμούς, για διενέργεια αυτοψιών πριν από την έκδοση των οικοδομικών αδειών. Επίσης έγινε έλεγχος κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών και μετά από αυτές.

Σε συνεργασία με την Εφορεία μας ο Δήμος Ρόδου προέβη στη διαμόρφωση δύο πλατειών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, της Πλατείας Λεωνίδου Ροδίου και Σοφοκλέους.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ειδικά συνεργεία της Εφορείας προέβησαν κατά τους θερινούς μήνες στον καθαρισμό, τη διαμόρφωση και την ανάδειξη των κυριότερων αρχαιολογικών χώρων της Δωδεκανήσου. Εργασίες έγιναν στους εξής χώρους:

ΡΟΔΟΣ

Ρόδος (πόλη)

Καθαρίστηκε το μεσαιωνικό φρούριο και η τάφρος, ο χώρος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη συμβολή των οδών Χειμάρρας και Π. Μελά, ο χώρος του παλαιοχριστιανικού τετρακόγχου στο οικόπεδο Γερονικόλα (τέρμα Χειμάρρας), Χουρμαλί Μεδρεσσέ, Ντολαπλί (Αγία Τριάδα), όπου έγινε διαμόρφωση του χώρου νότια του ναού, Άγιος Παντελεήμονας, Κομμένη Εκκλησιά, οδός Πυθαγόρα-Μύλοι, κρήνη των χρόνων της τουρκοκρατίας στη συμβολή των οδών Πυθαγόρα και Ομήρου κ.ά.

Ρόδος (ύπαιθρος)

Καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος στο Φιλέρημο (Ιαλυσό) και ειδικότερα ο χώρος γύρω από το σταυροειδή, εγγεγραμμένο ναό του 10ου αι., που βρίσκεται δυτικά του περιφραγμένου χώρου. Επίσης ο χώρος στην Ακρόπολη της Λίνδου, ο αρχαιολογικός χώρος γύρω από το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεσαναγρό και το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στη θέση Παληοκκλησιά ή Αγία Βαρβάρα. Ο περίβολος της Παναγίας Καθολικής στη Λάρδο, του ναού των Ταξιαρχών στα Προφύλια, ο χώρος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Α στη θέση Οβραϊκή στο Χαράκι-Κοινότητα Μαλώνας, η παλαιοχριστιανική βασιλική στα Κολύμπια κ.ά.

ΣΥΜΗ

Στη Σύμη καθαρίστηκαν οι εξής αρχαιολογικοί χώροι: ο χώρος του Κάστρου, περιοχή Χαριτωμένης, Αγίου Δημητρίου και Αγίου Νικολάου, το οικοδομικό τετράγωνο Μουσείου-Αγίας Τριάδας, ο ελληνιστικός τύμβος (Ποντικόκαστρο), η παλαιοχριστιανική βασιλική και το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα «Δώδεκα σπήλαια» στο Νημποριό κ.ά.

ΚΩΣ

Εργασίες καθαρισμού έγιναν στο Ιπποτικό Φρούριο της πόλης Κω, στον Άγιο Ιωάννη στα «Εφτά βήματα», στον αρχαιολογικό χώρο των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο, στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Γαβριήλ, στη θέση Ψαλίδι και στη Λάμπη.

ΤΗΛΟΣ

Καθαρίστηκε ο χώρος γύρω από τη μονή του Αγίου Παντελεήμονα, όπου έγιναν και εργασίες στερέωσης του παλιού πύργου της Μονής. Επίσης καθαρίστηκε ο χώρος του Κάστρου που βρίσκεται πάνω από το Μεγάλο Χωριό και τα ναΰδρια που βρίσκονται γύρω από αυτό.

ΜΕΓΙΣΤΗ (ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ)

Έγινε καθαρισμός του χώρου στο Παληόκαστρο, τον Άγιο Ιωάννη, τον Άγιο Γεώργιο «του Βουνιού», το Κονάκι (Αρχαιολογική Συλλογή), τον Άγιο Κωνσταντίνο και στα υπόλοιπα ναΰδρια του νησιού.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Εργασίες καθαρισμού έγιναν στους εξής χώρους και μνημεία: στο Ιπποτικό Φρούριο στο Μανδράκι, όπου και το Μοναστήρι της Παναγίας της Σπηλιανής, στο Παληόκαστρο στα ερείπια μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στο χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Νεκροταφείο Μανδρακίου, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στο μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Ιωάννου Αρμά, στο χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής ανατολικά του Δημοτικού Ξενώνα, στον Άγιο Φωκά (περιοχή Πάλλων) κ.α.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Με την ευκαιρία του καθαρισμού των αρχαιολογικών χώρων και τη στερέωση μνημείων, έγιναν σε μικρή έκταση σωστικές ή δοκιμαστικές ανασκαφικές εργασίες.

Μαλώνα (Βασιλική Α΄) (Σ χ έ δ. 1)

Νοτιοανατολικά του παράλιου οικισμού Χαράκι, της κοινότητας Μαλώνας Ρόδου και στη νοτιοδυτική πλευρά του μεσαιωνικού φρουρίου Φαρακλός, στη θέση «Οβραϊκή», ήταν ανέκαθεν ορατά τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής (βασιλική Α). Η βασιλική βρίσκεται ακριβώς δίπλα στη θάλασσα. Διακρινόταν η αψίδα του Ιερού Βήματος, τμήματα της τοιχοποιίας και των στυλοβατών. Στο βόρειο τμήμα της βασιλικής διακρινόταν πρόσκτισμα με μία αψίδα στη βόρεια πλευρά του, ενώ στο νότιο τμήμα ήταν ορατά λείψανα άλλων προσκτισμάτων[1].

Το καλοκαίρι του 1981 άρχισε ο καθαρισμός και η αποχωμάτωση της βασιλικής και του προσκτίσματος, που βρισκόταν στη βόρεια πλευρά της. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε ολόκληρο σχεδόν το περίγραμμα της βασιλικής και μέρος από τους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών. Πρόκειται για ξυλόστεγη βασιλική, του απλού ελληνιστικού τύπου, εσωτ. διαστ. 24,50 × 18,50 μ., που χωριζόταν με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Οι στυλοβάτες είναι χτισμένοι με αρχαίους δόμους και έχουν συνολικό πλάτος 0,70 μ. Το μεσαίο κλίτος (πλ. 8,80 μ.) καταλήγει σε μία ημικυκλική αψίδα στην ανατολική του πλευρά (χορδής 7 και βέλους 3,50 μ.). Το πάχος της τοιχοποιίας είναι 0,65 μ., ενώ το πάχος του τοίχου της αψίδας είναι περίπου 1 μ. Τα πλάγια κλίτη έχουν πλάτος 4 μ. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου της βασιλικής διαπιστώθηκε η ύπαρξη θύρας (πλ. 1,50 μ.). Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους αποκαλύφθηκε τμήμα από το δάπεδο, το οποίο αποτελείται από μαρμαροθέτημα (opus sectile).

Στη δυτική πλευρά της βασιλικής βρίσκεται νάρθηκας (διαστ. 18,50 × 4,85 μ.), ενώ στην ανατολική και στην προέκταση των στυλοβατών του κυρίως ναού, διατηρούνται οι βάσεις από δύο χτιστούς πεσσούς (0,65 × 0,60 μ.). Ανάλογοι πεσσοί θα υπήρχαν προφανώς και στις αντίστοιχες θέσεις της δυτικής πλευράς του νάρθηκα και θα χρησίμευαν για τη στήριξη τόξων, πάνω στα οποία φερόταν η στέγη του.

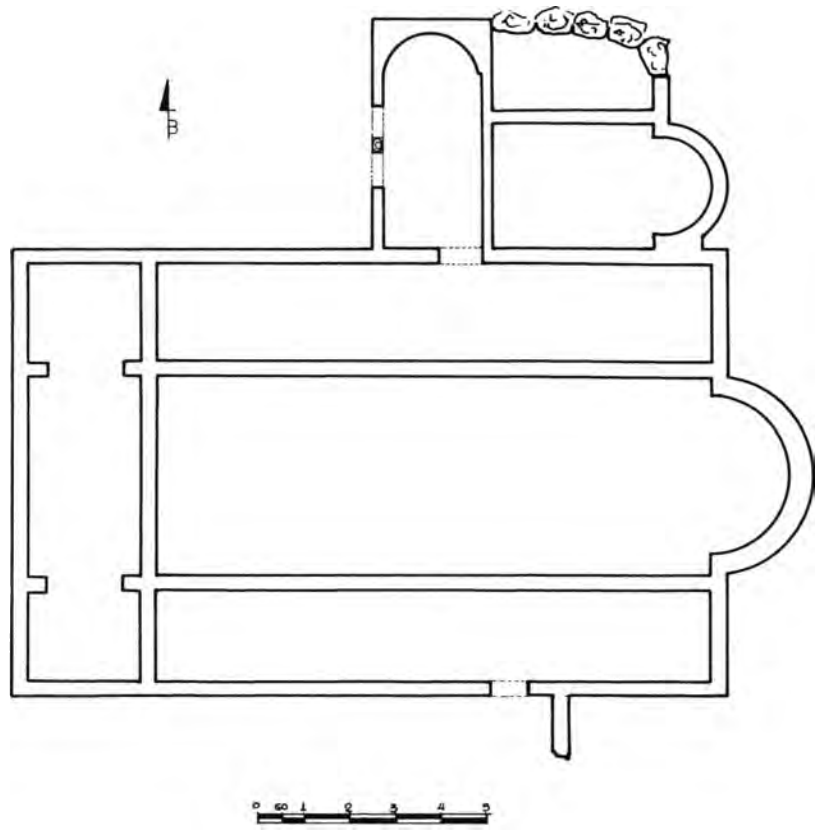
Στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς της βασιλικής υπάρχει πρόσκτισμα, διαστ. 7,80 × 4,10 μ. Η βόρεια πλευρά του καταλήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 3,60 και βέλους 1,80 μ.), η οποία εγγράφεται σε εξωτερικά ευθύγραμμο τοίχο (μήκ. 5,20 μ.). Το δάπεδο της αψίδας καλύπτεται με πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Στο μέσο της δυτικής πλευράς του παραπάνω αψιδωτού προσκτίσματος δημιουργείται δίλοβο άνοιγμα (συνολ. πλ. 3,60 μ.). Διατηρείται το μαρμάρινο κατώφλι κατά χώρα, καθώς και η βάση του κίονα, ο οποίος στήριζε προφανώς δύο τόξα. Το αψιδωτό αυτό πρόσκτισμα επικοινωνούσε απευθείας με το βόρειο κλίτος της βασιλικής με μία θύρα, πλ. 1,50 μ. Ανατολικά του προσκτίσματος, το οποίο από τη θέση του σε σχέση με τη βασιλική και τη μορφή του θα ήταν δυνατό να ερμηνευτεί ως βαπτιστήριο ή μαρτύριο, διαπιστώθηκε δεύτερο πρόσκτισμα διαστ. 6,85 × 5,50 μ., που καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα στην ανατολική του πλευρά (χορδής 4,40 και βέλους 2,20 μ.). Ο ακριβής χαρακτήρας του προσκτίσματος δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί, προς το παρόν τουλάχιστον. Πιθανώς να χρησίμευε ως χρισμάριο, εφόσον βέβαια το προηγούμενο πρόσκτισμα ήταν το βαπτιστήριο.

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν στο χώρο της βασιλικής και των προσκτισμάτων, αρχιτεκτονικά μέλη από λευκό μάρμαρο καλής ποιότητας. Ο αριθμός τους ήταν σχετικά μικρός, επειδή η επίχωση που κάλυπτε το μνημείο ήταν μικρή και τα αρχιτεκτονικά μέλη συλήθηκαν από τους κατοίκους της περιοχής. Μέχρι σήμερα διατηρείται καμίνι για την παραγωγή ασβέστη στο βορειοδυτικό τμήμα της βασιλικής, που φαίνεται ότι ήταν σε λειτουργία μέχρι πριν λίγα χρόνια. Το μεγαλύτερο μέρος από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής θα χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή ασβέστη.

Μεταξύ των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών της βασιλικής είναι τα εξής: 1. Τμήμα κορμού από κυλινδρικό αρράβδωτο κίονα, που προέρχεται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής. Βρέθηκε στο βόρειο κλίτος της βασιλικής, πεσμένο στο δάπεδο του ανατολικού τμήματος. 2. Βάση κίονα με πλίνθο. Βρίσκεται κατά χώρα στο μέσο του δίλοβου ανοίγματος της δυτικής πλευράς του βόρειου αψιδωτού προσκτίσματος της βασιλικής. Στο κέντρο της επάνω πλευράς υπάρχει κυκλική εμβάθυνση για την εισδοχή του εμπολίου και αύλακα μολυβδοχόησης (Π ί ν. 311 α). 3. Κατώφλι με δύο κυκλικές εμβαθύνσεις στα δύο άκρα, για την είσοδο των κάθετων στηριγμάτων της δίφυλλης ξύλινης θύρας. 4. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, με εκφυλισμένες τις έλικες, το οποίο προέρχεται από τους κίονες των κιονοστοιχιών της βασιλικής (διαστ. άβακα 0,75 × 0,45, συνολ. ύψ. 0,22 μ.). 5. Κολουροπυραμιδοειδές επίθημα κιονόκρανου. Στη μία στενή πλευρά φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, μέσα σε κύκλο (διαστ. άβακα 0,58 × 0,24, βάση 0,28 × 0,24, συνολ. ύψ. 0,27 μ.). 6. Απότμημα κορινθιάζοντος κιονόκρανου με φύλλα άκανθας (διαστ. άβακα 0,65 × 0,65, σπείρας 0,42 × 0,42, συνολ. ύψ. 0,56 μ.). 7. Απότμημα κορινθιάζοντος κιονοκράνου με φύλλα άκανθας (διαστ. 0,25 × 0,22 × 0,20 μ.). 8. Απότμημα διαχωριστικού θωρακίου με διάκοσμο και στις δύο πλευρές. Στην κύρια όψη φέρει παράλληλες γλυφές στην περιφέρεια και

1. ΑΕ 1980, Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 1-17.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Μαλώνα. Κάτοψη βασιλικής Α΄.

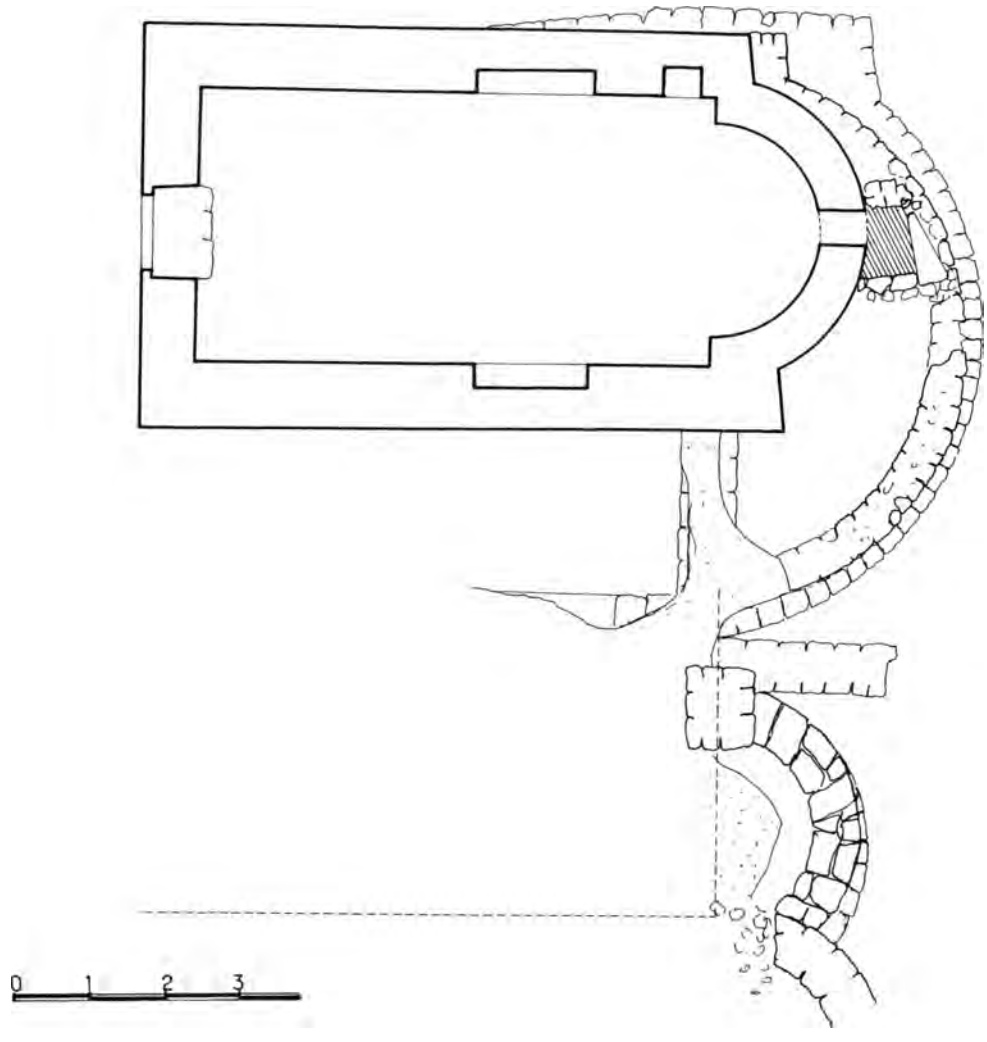
στο μέσο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Η πίσω όψη είναι λειασμένη και έχει παράλληλες γλυφές στην περιφέρεια. Προέρχεται προφανώς από τα θωράκια του τέμπλου (διαστ. 0,70 × 0,42 × 0,05 μ.). 9. Τμήμα από επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου. Στη μία στενή πλευρά υπάρχει ανάγλυφος διάκοσμος, από σχηματοποιημένο άνθος λωτού, που περικλείει ρόμβο (διαστ. άβακα 0,46 × 0,27, βάση 0,27 × 0,20, συνολ. ύψ. 0,27 μ.).

Λάρδος (Παναγία Καθολική) (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 311 β-δ)

Ανατολικά της Λάρδου, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από τον οικισμό και αριστερά της οδού Ρόδος-Κατταβιά, υψώνεται ο ναός της Παναγίας Καθολικής (Κοίμηση Θεοτόκου)[2]. Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα (εξωτ. διαστ. 17 × 10,70 μ.), που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες διαφόρων εποχών. Ο ναός χτίστηκε στους μέσους χρόνους (πιθανώς το 13ο-14ο αι.) στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία διατηρούνται διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη[3].

Με την πάροδο του χρόνου και εξαιτίας της μεγάλης κατωφέρειας του εδάφους ανατολικά του

2. ΑΒΜΕ ΣΤ΄ (1948), σ. 63, εικ. 50 (κάτοψη).
3. Ό.π., σ. 28-30.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Λάρδος. Παναγία Καθολική. Κάτοψη λειψάνων παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

ναού, είχε καλυφθεί ολόκληρη η ανατολική πλευρά του από επίχωση μεγάλου πάχους. Το καλοκαίρι του 1981 άρχισαν εργασίες αποχωμάτωσης γύρω από το μνημείο, για να προστατευθεί από την υγρασία, κατά τη διάρκεια των οποίων αποκαλύφθηκαν λείψανα από την τοιχοποιία δύο παλιότερων οικοδομημάτων, τα οποία βρίσκονταν στην ίδια θέση.

Σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε η ημικυκλική αψίδα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία είχε χτιστεί πάνω στην αψίδα παλιότερης βασιλικής. Είναι πιθανό ότι κατά τον 5ο αι. μ.Χ. χτίστηκε στη θέση αυτή[4] μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική (βασιλική Α), του απλού ελληνιστικού τύπου. Το μεσαίο κλίτος της (πλ. 7,50 μ.) κατέληγε προς Α. σε ημικυκλική αψίδα, εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο, σύμφωνα με συριακά πρότυπα. Τα πλάγια κλίτη (πλ. 3,80 μ.) κατέληγαν προς Α. σε ευθεία. Το συνολικό μήκος της βασιλικής Α ήταν μεγαλύτερο από 24 μ.

Μετά την ερείπωση της πρώτης βασιλικής χτίστηκε στην ίδια θέση δεύτερη (βασιλική Β), από την οποία διατηρείται η ημικυκλική αψίδα, χτισμένη από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Η βασιλική Β ήταν λίγο μικρότερη από τη βασιλική Α και φαίνεται ότι ήταν επίσης τρίκλιτη (πλ. μεσαίου κλίτους 6,50 μ. περίπου). Ο τοίχος της αψίδας της βασιλικής Β εδράζεται στον τοίχο της βασιλικής Α και έχει πάχος 0,80 μ., ενώ διατηρείται σε ύψος 0,71 μ., πάνω από το ανώτερο σημείο του τοίχου της αψίδας της βασιλικής Α.

4. Η βασιλική χτίστηκε πιθανώς στη θέση αρχαίου ιερού, όπως φαίνεται και απο μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη προχριστιανικής εποχής που διατηρούνται μέχρι σήμερα στο χώρο αυτό.

Νότια των αψίδων των βασιλικών Α και Β και στην ανατολική πλευρά του νότιου κλίτους της βασιλικής Β, αποκαλύφθηκε ημικυκλική αψίδα, χτισμένη από αργολιθοδομή (πάχ. 0,65 μ.), που παρουσιάζει δύο φάσεις. Στο νότιο άκρο της διαπιστώθηκε η ύπαρξη άλλης ημικυκλικής αψίδας, μεταγενέστερης της προηγούμενης.

Νοτιοδυτικά της Παναγίας Καθολικής και σε απόσταση 16 μ. περίπου αποκαλύφθηκε θύρα (πλ. 1,30 μ.), που ανοίγεται στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς της βασιλικής Β. Από το ύψος του κατωφλίου της εξάγεται το συμπέρασμα, ότι το δάπεδο της βασιλικής βρίσκεται σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους.

Στο νοτιοανατολικό άκρο της αψίδας της βασιλικής Α αποκαλύφθηκε χτιστός, κιβωτιόσχημος, παιδικός τάφος (μήκ. 1,30, πλ. στην ανατολική πλευρά 0,35 και στη δυτική 0,50 μ.), ο οποίος καλυπτόταν με εγχώριες ορθογώνιες πλάκες. Ο κυρίως άξονας του βαίνει από Δ.-Α. Περιείχε λείψανα παιδικού σκελετού, που είχε τοποθετηθεί ύπτια και με το κεφάλι προς Δ., χωρίς κτερίσματα.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν μεταξύ άλλων και τα εξής: 1. Μαρμάρινο επίθημα, πιθανώς παλαιοχριστιανικής εποχής, που προέρχεται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής Β. 2. Τμήμα από μαρμάρινο κοσμήτη τέμπλου, με ανάγλυφο διάκοσμο, καλής τέχνης και διατήρησης (πιθανώς του 10ου-11ου αι.). 3. Τμήμα από μαρμάρινη πλάκα.

Μεσαναγρός (Σ χ έ δ. 3)

Μεταξύ Μεσαναγρού και Αρνίθας, στις νοτιοανατολικές υπώρειες του υψώματος Κουκουλιάρης, στη θέση Παληοκκλησιά ή Αγία Βαρβάρα και στην κορυφή χαμηλού λόφου, βρίσκονται τα ερείπια μεγάλου παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος. Αποτελείται από μία μεγάλη βασιλική (βασιλική Γ) με προσκτίσματα, που βρίσκεται στο κέντρο του οικοδομικού συνόλου, και από μία δεύτερη βασιλική (βασιλική Α), μικρότερη από την προηγούμενη, που βρίσκεται νοτιοανατολικά της βασιλικής Γ. Πιθανώς υπήρχε και τρίτη βασιλική (βασιλική Β), η οποία ερειπώθηκε και στη θέση της χτίστηκε η Γ.

Ανατολικά του συγκροτήματος και σε απόσταση 36 μ. από την αψίδα της βασιλικής Α, βρίσκεται το κοιμητήριο, που αποτελείται από χτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, που καλύπτονται με ορθογώνιες πλάκες.

Βασιλική Γ (Π ί ν. 312 α-β, 313 α)

Πρόκειται για ξυλόστεγη βασιλική, εσωτ. διαστ. 12,90 × 11,80 μ.[5], που χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Το μεσαίο κλίτος (πλ. 6,40 μ.) καταλήγει στην ανατολική του πλευρά σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 5,28 και βέλους 2,57 μ.) και εξωτερικά τρίπλευρη (μήκος μεσαίας πλευράς 4,05 και πλαγίων 3 μ.)[6].

Μέσα στην αψίδα περικλείεται ημικυκλικό σύνθρονο, με πέντε βαθμίδες. Στο κέντρο του διατηρείται η βάση του θρόνου του επισκόπου (διαστ. 0,83 × 0,65 μ.). Οι τέσσερις κατώτερες βαθμίδες έχουν το ίδιο περίπου ύψος και πλάτος (0,25 μ.), ενώ η ανώτερη έχει ύψος 0,45 και πλάτος 0,65 μ. Το σύνθρονο είναι χτισμένο από αργολιθοδομή και φαίνεται ότι είχε επένδυση από μαρμάρινες πλάκες. Το δάπεδο του χώρου της αψίδας του Ιερού καλύπτεται με πολύχρωμο ψηφιδωτό από συνεχόμενες φολίδες. Το Ιερό (διαστ.0,40 × 5,20 μ.) περιοριζόταν μόνο στο χώρο του μεσαίου κλίτους. Τα πλάγια κλίτη είναι μικρότερα από το μεσαίο, ώστε ο χώρος βόρεια και νότια του Ιερού να είναι έξω από το κυρίως σώμα της βασιλικής[7]. Στο χώρο του Ιερού βρέθηκε τμήμα από τη μαρμάρινη πλάκα της Αγίας Τράπεζας (διαστ. 0,12 × 0,11 και πάχ. 0,015 μ.), με χείλος (πλ. 0,05 και πάχ. 0,045 μ.). Η ανασκαφή δεν προχώρησε στην αποκάλυψη του υπόλοιπου χώρου του Ιερού Βήματος και έτσι δε γνωρίζουμε περισσότερα για την όλη διάταξή του και τη θέση και τη μορφή του τέμπλου. Η αψίδα καλυπτόταν με τεταρτοσφαίριο, χτισμένο από καλά επεξεργασμένους ορθογώνιους πωρόλιθους, οι οποίοι είχαν καταπέσει στο δάπεδο, όπου και βρέθηκαν.

Το μεσαίο κλίτος καλύπτεται με ψηφιδωτό δάπεδο, που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση και βρίσκεται 0,15 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο των πλάγιων κλιτών.

Τα πλάγια κλίτη της βασιλικής (πλ. 2,50 μ.) καλύπτονταν επίσης με πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα[8], τα οποία έχουν διάκοσμο που αποτελείται από γεωμετρικά σχήματα κ.ά.

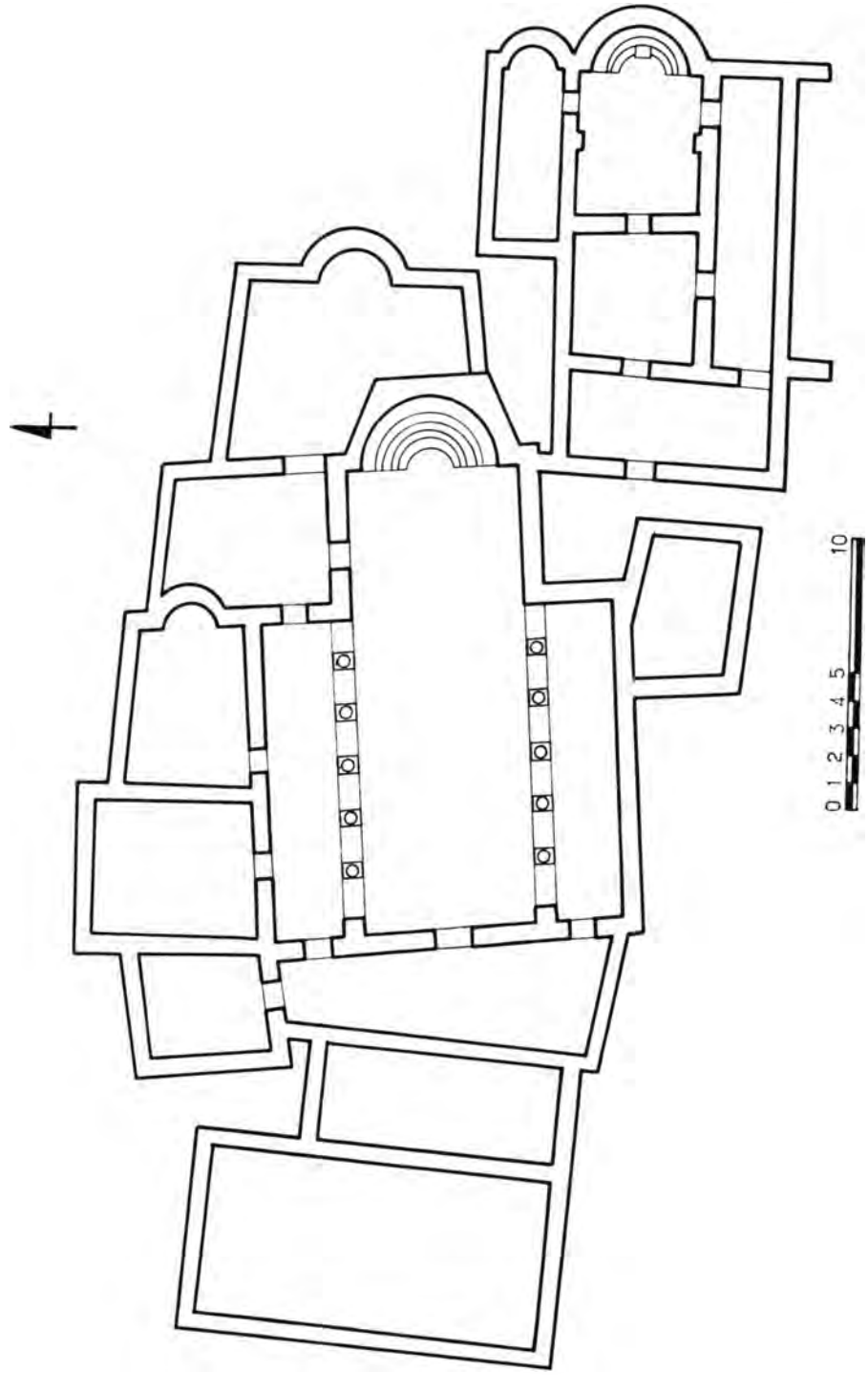
Αποκαλύφθηκαν οι χτιστοί στυλοβάτες των κιονοστοιχιών της βασιλικής (πλ. 0,70 και ύψ. 0,20 μ.

5. Η κάτοψή της είναι σχεδόν τετράγωνη, όπως και της βασιλικής Α στην Κοίμηση Θεοτόκου Μεσαναγρού.

6. Εξωτερικά τρίπλευρη είναι και η αψίδα των εξής παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Ρόδου: α) Ρόδος (πόλη), μεγάλη βασιλική, στη συμβολή των οδών Χειμάρρας-Π. Μελά (οικόπεδο Χατζηανδρέου) βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 527, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 552-555. β) Ρόδος (ύπαιθρος), βασιλική Κολυμπίων, βλ. Ιω. Βολανάκης, Η εις Κολύμπια Ρόδου παλαιοχριστιανική βασιλική, Ανακοίνωση στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1980.

7. Την ίδια ακριβώς διάταξη εμφανίζει και η κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Α (βόρειας), στη θέση Αγία Ειρήνη της Αρνίθας Ρόδου: βλ. ΠΑΕ 1979, σ. 249, εικ. Ι. Πρβλ. Το Έργον 1979, σ. 28-29.

8. Οι ψηφίδες είναι μέτριου μεγέθους και αποτελούνται είτε από μάρμαρο (λευκό-μαύρο) είτε από κεραμίδι (ερυθρό).

Σχέδ. 3. Ρόδος. Μεσαναγρός. Κάτοψη παλαιοχριστιανικού οικοδομικού συγκροτήματος.

από τη στάθμη των δαπέδων των πλάγιων κλιτών). Στο νότιο στυλοβάτη διατηρούνται κατά χώρα οι πέντε μαρμάρινες βάσεις των κιόνων. Κάθε βάση (συνολ. ύψ. 0,20 μ.) έχει τετράγωνη πλίνθο (διαστ. 0,55 × 0,07 μ.) και μία σπείρα τομής τετάρτου κύκλου[9]. Η κάτω διάμετρος του κίονα που έβαινε στη βάση αυτή, ήταν 0,40 μ. Στο κέντρο κάθε βάσης υπάρχει κυκλική οπή (διαμ. 0,05 και βάθ. 0,05 μ.), για την τοποθέτηση του εμπολίου[10], καθώς και αύλακα μολυβδοχόησης. Κάθε κιονοστοιχία αποτελούνταν από πέντε συνολικά κίονες, που έφεραν έξι τόξα (χορδής 1,40 μ. περίπου), τα οποία στήριζαν τους υπερυψωμένους πλάγιους τοίχους του μεσαίου κλίτους, πάνω από τους οποίους υπήρχε δίρριχτη ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Τα πλάγια κλίτη καλύπτονταν από επίσης ξύλινη επικλινή στέγη και κεραμίδια.

Στο χώρο της βασιλικής βρέθηκαν τμήματα από τους κορμούς των μαρμάρινων, αρράβδωτων κιόνων.

Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου στυλοβάτη της βασιλικής και κατά τη νότια πλευρά του, αποκαλύφθηκε ακέραιο, μαρμάρινο, ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, το οποίο είχε πέσει πάνω στο δάπεδο του μεσαίου κλίτους. Φαίνεται ότι ήταν το κιονόκρανο του τελευταίου προς Α. κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας. Ανήκει στον απλό, αρχαϊκό τύπο, έχει έλικες, που συστρέφονται αδέξια και χωρίς καμία πλαστικότητα, και ανάμεσά τους ένα ωό με κέλυφος[11]. Το επίθημα του κιονόκρανου (0,755 × 0,335 × 0,15 μ.) έχει διακοσμημένη μόνο τη μία στενή πλευρά, εκείνη που έβλεπε προς το μεσαίο κλίτος, με ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες (0,18 × 0,11 μ.). Το κιονόκρανο αυτό (συνολ. ύψ. 0,22 μ.) ανήκε σε κίονα με πάνω διάμετρο 0,31 μ. και μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 6ου αι. Από σπαράγματα έγχρωμων κονιαμάτων[12], τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τον καθαρισμό του μνημείου, συμπεραίνεται ότι η βασιλική Γ είχε στο εσωτερικό γραπτό διάκοσμο[13]. Ο κύριος άξονας της βασιλικής παρουσιάζει απόκλιση από ΒΔ. προς ΝΑ. κατά 6° [14].

Ο νάρθηκας της βασιλικής Γ (εσωτ. μήκ. 12,20 και πλ. 2,55 ελάχ. και 4,55 μ. μέγ.) παρουσιάζει ακανόνιστο σχήμα[15], που εξηγείται από το γεγονός ότι τα οικοδομήματα ακολουθούν την καμπυλότητα του εδάφους. Δυτικότερα του νάρθηκα υπήρχε πιθανώς δεύτερος νάρθηκας (εξωνάρθηκας) και αίθριο. Δυτικότερα του αιθρίου διακρίνονται λείψανα τοίχων, που προέρχονται από διάφορα προσκτίσματα. Στη βορειοδυτική πλευρά του αιθρίου διακρίνεται ευμεγέθης ελλειψοειδής κατασκευή (μέγ. άξονας 16 και ελάχ. άξονας 10 μ. περίπου), η ερμηνεία της οποίας φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, προβληματική[16]. Στα Ν. και ΝΑ. του συγκροτήματος και σε χαμηλότερο επίπεδο διακρίνονται εκτεταμένα λείψανα από οικοδομήματα.

Βασιλική Α

Στα ΝΑ. της βασιλικής Γ βρίσκεται τρίκλιτο οικοδόμημα (βασιλική Α), η κάτοψη του οποίου παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες. Ο άξονας του οικοδομήματος παρουσιάζει απόκλιση από ΒΔ. προς ΝΑ. κατά 11°, η οποία οφείλεται προφανώς στη φυσική διαμόρφωση του εδάφους.

Το μεσαίο κλίτος (πλ. 4,62 μ.) χωρίζεται με εγκάρσιο τοίχο σε δύο ίσα σχεδόν διαμερίσματα, από τα οποία το ανατολικό αποτελεί το Ιερό. Έχει ορθογώνια κάτοψη (5,10 × 4,62 μ.) και καταλήγει στην ανατολική του πλευρά σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 3,70 και βέλους 1,85 μ.). Μέσα στην αψίδα βρίσκεται ημικυκλικό σύνθρονο, που αποτελείται από τρεις χτιστές βαθμίδες (Π ί ν. 313 β). Στο κέντρο του συνθρόνου διατηρείται η χτιστή βάση του θρόνου του επισκόπου (0,62 × 0,48 μ.), ο οποίος πιθανώς ήταν ξύλινος. Στις εσωτερικές επιφάνειες της αψίδας και στον ανατολικό τοίχο του Ιερού διατηρούνται κατά χώρα λείψανα από έγχρωμα κονιάματα, τα οποία μαρτυρούν ότι αρχικά υπήρχε γραπτός διάκοσμος. Το δάπεδο του Ιερού καλύπτεται με όστρακα. Στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς του Ιερού βρέθηκε κατά χώρα μαρμάρινος κίονας (διαμ. 0,24, σωζ. ύψ. 0,39 μ.). Πρόκειται προφανώς για τη βάση της Αγίας Τράπεζας. Στη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού βρέθηκε το κατώτερο τμήμα

9. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος βασιλική, Β΄, σ. 267, 269, εικ. 214, 3.

10. Ο ίδιος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών, 2, Αθήναι 1959-1960, σ. 192-193.

11. Ο ίδιος, Η ξυλόστεγος βασιλική, τ. Β΄, σ. 323-324.

12. Μεταξύ άλλων βρέθηκε σπάραγμα κοίλο, προερχόμενο από την άντυγα τόξου του δυτικού τμήματος της βόρειας κιονοστοιχίας. Στα κονιάματα διακρίνονται διάφορα χρώματα, όπως: βαθύ ερυθρό, ανοιχτό κυανό, φαιό, απόχρωση ώχρας κ.ά.

13. Δεν είναι δυνατό να ειπωθεί, προς το παρόν τουλάχιστον, αν ο διάκοσμος του ναού ήταν ανεικονικός ή όχι.

14. Απόκλιση του κύριου άξονα παρατηρείται και σε άλλα παλαιοχριστιανικά και μεσαιωνικά μνημεία. Το θέμα δεν έχει επαρκώς μελετηθεί μέχρι σήμερα και δεν υπάρχει οριστική ερμηνεία του φαινομένου.

15. Επίσης ο άξονας του αιθρίου στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας παρουσιάζει απόκλιση από τον άξονα του κυρίως ναού. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α΄, Αθήναι 1962, σ. 337, εικ. 212. F. W. Deichmann, Ravenna, Geschichte und Monumente, I, Wiesbaden 1969, σ. 227.

16. Ίσως πρόκειται για δεξαμενή, στην οποία συγκεντρώνονταν τα όμβρια ύδατα, που προέρχονταν από τις στέγες του παλαιοχριστιανικού αυτού συγκροτήματος, δεδομένου μάλιστα ότι η περιοχή στερείται πηγαίου ύδατος. Πιθανώς όμως να πρόκειται για ευρύχωρη αυλή, που χρησίμευε ως τόπος συγκέντρωσης των πιστών.

από μαρμάρινο περιρραντήριο. Ο κορμός του ήταν κυλινδρικός, με γλυφές και στηριζόταν σε τετράγωνη πλίνθο (ύψ. 0,05 και πλευράς 0,40 μ.).

Δυτικά του Ιερού βρίσκεται ορθογώνιος χώρος (4,90 × 4,64 μ.), με δάπεδο που καλύπτεται επίσης με όστρακα. Κατά μήκος της νότιας εσωτερικής πλευράς του αποκαλύφθηκε χτιστό θρανίο (πλ. 0,31 και ύψ. 0,15 μ.). Παρόμοια κατασκευή, πιθανώς, βρίσκεται και κατά μήκος της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ίδιου χώρου, το τμήμα όμως αυτό δεν ερευνήθηκε ακόμη.

Το βόρειο κλίτος της βασιλικής Α είναι μικρότερο σε μήκος από το μεσαίο κλίτος και έχει κάτοψη ορθογώνια (6,28 × 2,33 μ.).

Η ανατολική πλευρά του βόρειου κλίτους καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,70 και βέλους 0,82 μ.)[17], γεγονός που υποδηλώνει μεταγενέστερους χρόνους, γιατί προϋποθέτει περαιτέρω εξέλιξη στη λατρεία, η οποία επέδρασε και στη διαμόρφωση του χριστιανικού ναού[18]. Το βόρειο κλίτος της βασιλικής Α επικοινωνούσε με το Ιερό με μία θύρα (πλ. 0,75 μ.). Η όλη μορφή του δίνει τη δυνατότητα να ερμηνευτεί ως Πρόθεση της βασιλικής αυτής[19]. Το νότιο κλίτος (10,53 × 2,20 μ.) έχει το ίδιο μήκος με το μεσαίο. Η ανατολική του πλευρά είναι ευθεία, ενώ η νότια έχει καταστραφεί, εξαιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους στο σημείο αυτό.

Ο νάρθηκας, δυτικά, (7,45 × 3,20 μ.), περιορίζεται στο πλάτος του μεσαίου και του νότιου κλίτους. Στη νότια πλευρά της βασιλικής Α διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο αντηρίδων, στην προέκταση του ανατολικού και δυτικού τοίχου του κυρίως σώματός της. Οι αντηρίδες αυτές κρίθηκαν αναγκαίες, λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νάρθηκα διαπιστώθηκε η ύπαρξη δρόμου (πλ. 1,50-2,06 μ.), που καλύπτεται με εγχώριες πλάκες και χρησίμευε για την πρόσβαση από Ν. Δυτικά του δρόμου και στη νοτιοανατολική γωνία της βασιλικής υπάρχει ακανόνιστος τετράπλευρος χώρος (4,50 × 3,25 μ.), με αναλημματικό τοίχο, που χρησίμευε πιθανώς ως αυλή.

Προσκτίσματα

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της βασιλικής Γ βρίσκονται διάφορα προσκτίσματα. Ειδικότερα, βόρεια του νάρθηκα βρίσκεται πρόσκτισμα ορθογώνιας κάτοψης (4,50 × 3,90 μ.), το οποίο επικοινωνεί με το νάρθηκα με θύρα (πλ. 1,10 μ.). Στη βόρεια πλευρά του προσκτίσματος αυτού ανοίγεται δεύτερη θύρα (πλ. 1 μ.). Κατά μήκος της δυτικής του πλευράς υπάρχει δρόμος (πλ. 2,10 μ.), ο οποίος χρησίμευε για την πρόσβαση στο συγκρότημα από ΒΔ.

Ανατολικά του προηγούμενου προσκτίσματος υπάρχει δεύτερο (6,30 × 5,20 μ.), το οποίο επικοινωνούσε με μία θύρα (πλ. 0,90 μ.) απευθείας με το βόρειο κλίτος της βασιλικής Γ. Σε απόσταση 2,55 μ. από τη νότια εσωτερική πλευρά του διαπιστώθηκε η ύπαρξη εγκάρσιου τοίχου (πάχ. 0,55 μ.), με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Πιθανώς πρόκειται για διαχωριστικό τοίχο, που χώριζε το πρόσκτισμα αυτό σε δύο διαμερίσματα.

Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου εξωτερικού τοίχου της βασιλικής Γ, βρίσκεται ορθογώνιο πρόσκτισμα (5,70 × 4,63 μ.), η ανατολική πλευρά του οποίου απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 2 και βέλους 0,87 μ.). Τούτο επικοινωνεί με το βόρειο κλίτος της βασιλικής με μία θύρα (πλ. 0,95 μ.). Το δάπεδό του καλύπτεται με ψηφιδωτό, το οποίο έχει υποστεί μεγάλες φθορές από τις ρίζες των θάμνων.

Από τη θέση και τη μορφή των προσκτισμάτων που βρίσκονται κατά μήκος της βόρειας πλευράς της βασιλικής Γ, είναι δυνατό να υποτεθεί ότι πρόκειται για τους χώρους του βαπτιστηρίου.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της βασιλικής Γ υπάρχει πρόσκτισμα (4,90 × 4,60 μ.), το οποίο επικοινωνεί με θύρες τόσο με το Ιερό, όσο και με το βόρειο κλίτος. Στο νότιο άκρο της ανατολικής του πλευράς υπάρχει άνοιγμα (πλ. 1,53 μ.), που οδηγεί σε άλλο πρόσκτισμα, το οποίο βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία της βασιλικής.

Το πρόσκτισμα αυτό έχει ακανόνιστη κάτοψη (εσωτ. μήκ. 5,70, ελάχ. πλ. 7,75, μέγ. πλ. 9,10 μ.) και απολήγει στην ανατολική πλευρά του σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 2,55 και βέλους 1,25 μ.), στην οποία βρέθηκαν έγχρωμα κονιάματα κατά χώρα, που αποδεικνύουν την ύπαρξη γραπτού διακόσμου. Το δάπεδο του προσκτίσματος αυτού καλύπτεται με καλά διατηρημένο ψηφιδωτό. Από τη θέση του προσκτίσματος αυτού προς τη βασιλική, τη μορφή του, την ύπαρξη γραπτού διακόσμου και ψηφιδωτού δαπέδου, συνάγεται ότι πρόκειται για χώρο, ο

17. Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικά μνημεία Δωδεκανήσου, Ι. Ρόδος, Κάλυμνος, Τέλενδος, Ανάτυπον εκ του τιμητικού τόμου εις τον Καθηγητήν Γ. Κονιδάρην, Αθήναι 1981, σ. 17, 26, σχέδ. 2.

18. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α΄, Αθήναι 1942, σ. 199.

19. Σε ημικυκλική αψίδα απολήγει επίσης το βόρειο κλίτος της βασιλικής Β στο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα της Αρνίθας Ρόδου, σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από το συγκρότημα της Παληοκκλησιάς ή Αγίας Βαρβάρας Μεσαναγρού.

Είναι αξιοσημείωτο ότι υπάρχουν πολλές ομοιότητες μεταξύ των δύο αυτών συγκροτημάτων, ως προς τη διάταξη των οικοδομημάτων, την αρχιτεκτονική μορφή, το διάκοσμο κ.ά. Και τα δύο φαίνεται να είναι περίπου σύγχρονα και διέπονται από τις ίδιες γενικές αρχές. Επίσης φαίνεται ότι καταστράφηκαν την ίδια εποχή και από την ίδια αιτία και έκτοτε εγκαταλείφθηκαν, γεγονός που υποδηλώνει καταστροφή μεγάλης έκτασης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση ή τη μετοίκηση του πληθυσμού και τη διακοπή της παράδοσης. Πρβλ. ΠΑΕ 1979, σ. 268-279.

οποίος εξυπηρετούσε λειτουργικές ανάγκες. Θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως η Πρόθεση της βασιλικής Γ.

Όπως φαίνεται από τα μέχρι τώρα ευρήματα, στο χώρο αυτό ιδρύθηκε γύρω στα μέσα του 5ου αι. μία παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία ερειπώθηκε αργότερα και στη θέση της χτίστηκε κατά το α΄ μισό του 6ου αι. η βασιλική Γ. Το β΄ μισό του 6ου αι., χτίστηκε στα ΝΑ. της βασιλικής Γ, βασιλική μικρότερων διαστάσεων (η βασιλική Α).

Ολόκληρο το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα ερειπώθηκε τον 7ο αι. από σεισμούς ή πειρατικές επιδρομές, έκτοτε δε εγκαταλείφθηκε μέχρι σήμερα, με αποτέλεσμα να διατηρηθούν τα ερείπια σε πολύ ικανοποιητική κατάσταση.

Ειδικότερα, από τις τομές που έγιναν σε διάφορα τμήματα του συγκροτήματος, εξάγονται τα εξής συμπεράσματα: Πάνω από το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής Γ υπάρχει μία στρώση από χώμα φαιού χρώματος, που προέρχεται από πρόσμειξη λάσπης και επιχρισμάτων (πάχ. 0,05 μ.). Πάνω σ' αυτή υπάρχει στρώση (πάχ. 0,15-0,20 μ.) από χώμα και τεμάχια κοίλων κεράμων. Τρίτη τέλος στρώση (πάχ. 0,50-0,90 μ.), που αποτελείται από αργούς λίθους και χώμα μαύρο, επικάθεται στις δύο άλλες. Στην τελευταία αυτή στρώση βρέθηκαν κατά μήκος των δύο κιονοστοιχιών, καθώς και στο χώρο της αψίδας, πώρινοι, καλά επεξεργασμένοι δόμοι, από τα τόξα των κιονοστοιχιών και από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας. Πρόκειται για εισηγμένο υλικό, ελαφρύ και μαλακό, ώστε να είναι εύκολη η κατεργασία του.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΜΝΗΜΕΙΑ

ΡΟΔΟΣ

Άγιος Γεώργιος Βάρδας[20] **στην Αρνίθα** (Σ χ έ δ. 4)

Βρίσκεται βορειοδυτικά του χωριού Αρνίθα και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου, στην παρυφή λόφου και μέσα σε δασώδη έκταση . Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 6 × 4,50 και εσωτ. διαστ. 4,60 × 2,90 μ.), με χτιστή στέγη και κοίλα κεραμίδια.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 2,35 και βέλους 1,20 μ.) και εξωτερικά τρίπλευρη (μήκ. πλευράς 1,60 μ.). Στο μέσο της αψίδας ανοίγεται ένα παράθυρο. Επάνω από την είσοδο, δυτικά, δημιουργείται τυφλό αψίδωμα.

Ο ναός είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες καλής τέχνης και διατήρησης, του τέλους του 13ου αι.[21].

Προφήτης Αββακούμ στο Παραδείσι (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 314 α)

Νοτιοδυτικά του Παραδεισιού και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτό, γύρω στα 200 μ. αριστερά της οδού Παραδείσι-Σορωνή, βρίσκεται μονόχωρο ναΰδριο (εσωτ. διαστ. 4,27 × 2,95 μ.), αφιερωμένο στον Προφήτη Αββακούμ. Έχει κάτοψη ορθογώνια (εξωτ. διαστ. 5,77 × 4,68 μ.) και καλύπτεται με στέγη, εσωτερικά ημικυλινδρική και εξωτερικά επίπεδη (καλύπτεται από κουρασάνι). Αρχικά φαίνεται να υπήρχε πάνω στο ναό πύργος, που αργότερα κατεδαφίστηκε ή το ισόγειο του πύργου να μετατράπηκε σε ναό. Στην ανατολική του πλευρά απολήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη (χορδής 2,37, βέλους 1,03 και μήκους εξωτ. πλευράς 1,30 μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πάνω από την οποία δημιουργείται τόξο, που στηρίζεται σε φουρούσια. Στη νότια πλευρά, διακρίνονται εξωτερικά τρία ορθογώνια πολεμιστροειδή παράθυρα, εντοιχισμένα σε μεταγενέστερους χρόνους. Παρόμοιο παράθυρο υπάρχει και στο μέσο της αψίδας. Κάτω από το ναό υπάρχει στοά, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα, μέσα από την οποία πηγάζει νερό, το οποίο θεωρείται αγίασμα[22].

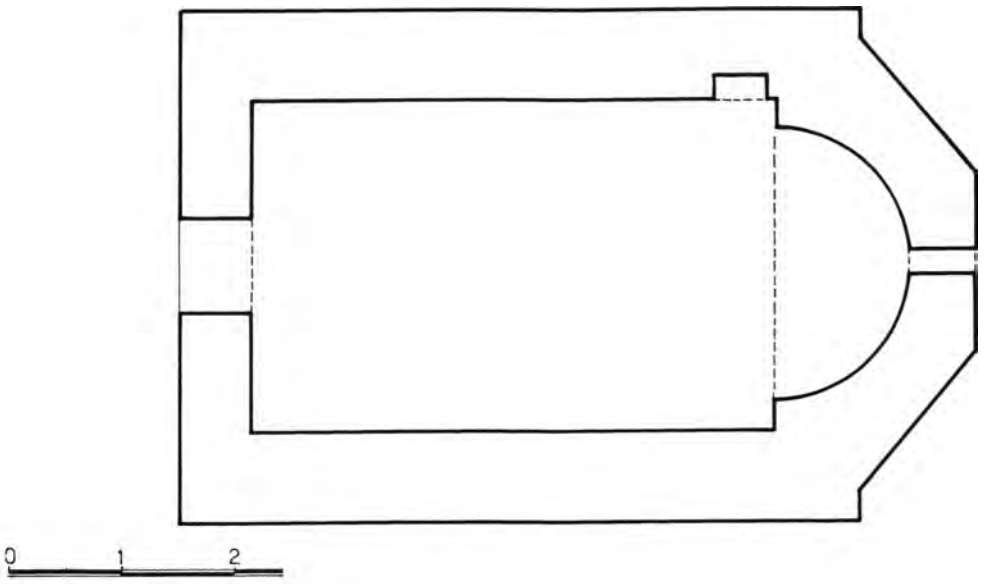
Εικονογραφικό πρόγραμμα. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες, ειδικότερα: Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται ο Θεός-Πατήρ ολόσωμος, ένθρονος, κρατώντας σταυρό, πάνω στον οποίο βρίσκεται ο Χριστός, σταυρωμένος. Στη βόρεια πλευρά του παραθύρου της αψίδας εικονιζόταν η Παναγία, όπως φαίνεται και από την επιγραφή: *Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ* και στο νότιο, εικονιζόταν πιθανώς ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Κυρίως ναός: Εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο: 1. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 2. Γέννηση του Χριστού, 3. Υπαπαντή, 4. Βάπτιση του Χριστού, 5. Μεταμόρφωση και 6. Ανάσταση του Χριστού. Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): 1. Παναγία Οδηγήτρια, 2. Άγιος Αντώνιος, 3. Άγιος, αδιάγνωστος. Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): 1. Άγιος Νικόλαος, 2. Αρχάγγελος Μιχαήλ, 3. Προφήτης Αββακούμ.

Ο ναός χτίστηκε προφανώς στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας (1309-1522). Οι τοιχογραφίες προέρχονται πιθανώς από το 15ο αι., εκτός από την Παναγία

20. ΑΒΜΕ ΣΤ΄ (1948), σ. 62, εικ. 49 (κάτοψη).

21. Ό.π., σ. 114 κ.ε. K.-Y. von Bolzano, Das andere Rhodos, Salzburg, 1977, σ. 152-162.

22. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α΄, Αθήναι 1942, σ. 224 κ.ε.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Αρνίθα. Ναός Αγίου Γεωργίου Βάρδα. Κάτοψη.

την Οδηγήτρια, η οποία ανήκει ίσως στο 19ο αι. ή έχει επιζωγραφηθεί.

Ως στήριγμα της Αγίας Τράπεζας χρησιμοποιείται βωμός, ορθογώνιου σχήματος, ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι παραθύρου), που προέρχονται από παλιότερους ναούς.

Προφήτης Αμώς στις Καλυθιές (Π ί ν. 314 β)

Βρίσκεται νοτιοανατολικά από το Φαληράκι και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα[23]. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κεραμίδια. Φαίνεται ότι χτίστηκε στη θέση παλιότερου ναού, όπως δείχνουν μεταξύ άλλων και τα υπάρχοντα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μέσα και έξω από το ναό. Στο εσωτερικό διατηρούνται παλιές τοιχογραφίες:

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο του Ιερού υπήρχε παράσταση, που έχει καταστραφεί. Στην αψίδα εικονίζονται τέσσερις άγιοι, συλλειτουργούντες ιεράρχες, οι οποίοι φορούν πολυσταύρια φελόνια και ωμοφόρια. Στο νότιο τοίχο εικονίζεται ένας άγιος διάκονος και στο βόρειο αδιάγνωστος ιεράρχης.

Κυρίως ναός: Καμάρα: Υπάρχουν συνθέσεις από το Δωδεκάορτο: 1. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 2. Γέννηση του Χριστού, 3. Βάπτιση του Χριστού, 4. και 5. κατεστραμμένες, 6. Ανάσταση του Λαζάρου, 7. Βαϊοφόρος, 8. Σταύρωση, 9. Λίθος, 10. Ανάσταση.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): 1. Προφήτης Αμώς, 2. Άγιος Γεώργιος, ο οποίος εικονίζεται στο τύμπανο του τυφλού αψιδώματος, και πάνω από το τόξο βρίσκεται η κτητορική επιγραφή, 3. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων, 4. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης και 5. Αδιάγνωστος άγιος.

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): 1. Αρχάγγελος Μιχαήλ, 2. Αρχάγγελος Γαβριήλ, 3. Αγία Μαρίνα, 4. Αββάς Ζωσιμάς - Οσία Μαρία η Αιγυπτία, 5. Άγιος Νικόλαος, ο οποίος εικονίζεται στο τύμπανο του τυφλού αψιδώματος, 6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

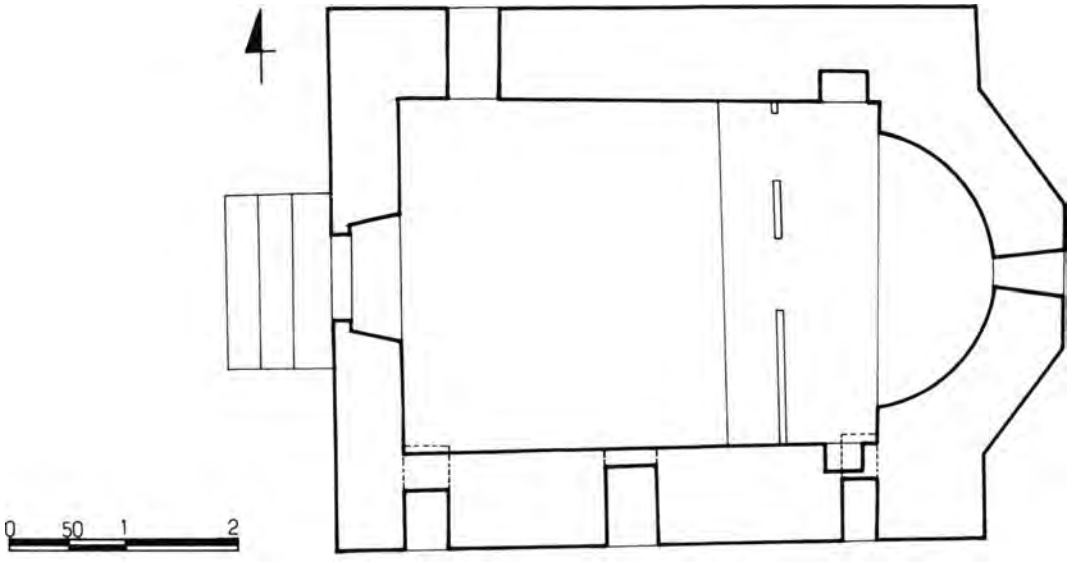
Δυτικός τοίχος: Στο πάνω τμήμα του δυτικού τοίχου εικονίζεται, ως συνήθως, η Κοίμηση της Θεοτόκου και στο κάτω δύο άγιοι.

Αγία Αναστασία στο Μονόλιθο (Σ χ έ δ. 6)

Βρίσκεται βορειοανατολικά του οικισμού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου, μέσα σε πυκνή βλάστηση. Πρόκειται για μονόχωρο ναό (εσωτ. μήκ. 5,20 και πλ. στην ανατολική πλευρά 2,50 και στη δυτική 2,75 μ.), που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κουρασάνι εξωτερικά. Η ανατολική πλευρά καταλήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 2 και βέλους 1,30 μ.) και εξωτερικά τρίπλευρη. Ο ναός πιθανώς χτίστηκε στη θέση παλιότερου, όπως φαίνεται μεταξύ άλλων και από τα διατηρούμενα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στο εσωτερικό έχει τοιχογραφίες:

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Δέηση. Ο Ιησούς Χριστός έχει την επι-

23. Η μνήμη του τελείται στις 14 Ιουνίου. Η λαϊκή πίστη αποδίδει στον άγιο θεραπευτικές ιδιότητες κατά ορισμένων ασθενειών.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Παραδείσι. Ναΰδριο Προφήτη Αββακούμ. Κάτοψη.

γραφή: *Ἰ(ησοῦ)ς [Χ(ριστὸ)ς] / Ὁ Σω[τὴρ].* Η Θεοτόκος έχει την επιγραφή: *Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ / Χ(ρι-στ)οῦ Σοφία.* Δεξιά εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): 1. Ιεράρχης αδιάγνωστος, 2. Άγιος Ελευθέριος. Κυρίως ναός: Καμάρα: Σκηνές από το Δωδεκάορτο: 1. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 2. Γέννηση του Χριστού, 3. Υπαπαντή, 4. Βάπτιση, 5. Μεταμόρφωση, 6. Ανάσταση Λαζάρου, 7. Βαϊοφόρος, 8. Σταύρωση, 9. Ανάσταση του Χριστού, 10. Ανάληψη. Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): Επάνω ζώνη: Εικονίζονται εννέα άγιοι σε στηθάρια: 1-2. Αγίες, αδιάγνωστες, 3. κατεστραμμένο, 4-7. Άγιοι, αδιάγνωστοι, 8. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, 9. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Κάτω ζώνη: Έξι ολόσωμοι άγιοι: 1. Άγιος, αδιάγνωστος, 2. Άγιος, κατεστραμμένος, 3. Άγιος στρατιωτικός, αδιάγνωστος, 4. Άγιος Δημήτριος, 5. Άγιος Νικήτας. Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): Επάνω ζώνη: Εικονίζονται 12 άγιοι σε στηθάρια: 1. Άγιος Αιμιλιανός, 2-3. Άγιοι αδιάγνωστοι, 4-5. Άγιοι μισοκατεστραμμένοι, 6-10. Κατεστραμμένα, 11. Άγιος, μισοκατεστραμμένος, 12. Άγιος, αδιάγνωστος. Κάτω ζώνη: Αρχικά εικονίζονταν ολόσωμοι άγιοι, οι οποίοι έχουν καταστραφεί.

Δυτικός τοίχος: Εικονίζεται, ως συνήθως, η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Άγιος Πέτρος στον Απόλλωνα (Σχέδ. 7· Πίν. 314γ)

Νοτιοδυτικά του χωριού Απόλλωνα και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτό, βρίσκεται μονόχωρο ναΰδριο (εσωτ. διαστ. 5,70 × 2,95 μ.), το οποίο καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κεραμίδια. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε ημικυκλική αψίδα. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 1,10 μ.). Το δάπεδο του ναού είναι στρωμένο με χοχλάκι. Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο, το οποίο έχει ευθύ επιστύλιο και ανάγλυφο διάκοσμο (κληματίδα-σταφύλια). Στο Βημόθυρο εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (18ου αι.) και οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος.

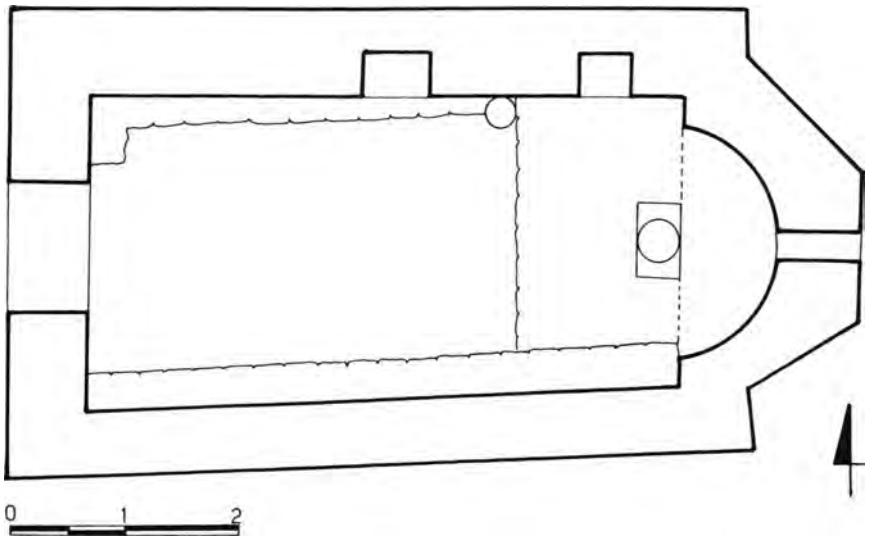
Ο ναός παρουσιάζει περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις. Πάνω από την τοξωτή είσοδο υπάρχει μάρμαρο με σταυρό, που στηρίζεται σε βάση και φέρει την επιγραφή: *1867, Μ(α)ρ(τίου) 12.* Πρόκειται προφανώς για τη χρονολογία της τελευταίας ανακαίνισης του ναού.

Τίμιος Σταυρός στον Απόλλωνα

Βρίσκεται μέσα στον οικισμό. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με σταυροθόλια με νευρώσεις. Το δάπεδο καλύπτεται από χοχλάκι. Ο ναός χτίστηκε στο β΄ μισό του 19ου αι. Το τέμπλο έχει κατασκευαστεί από ξύλο κυπαρισσιού, είναι καλής τέχνης και διατηρείται καλά, με αξιόλογο ανάγλυφο διάκοσμο.

Στο ναό διατηρούνται, μεταξύ άλλων, οι εξής αξιόλογες φορητές εικόνες:

1. Χριστός Παντοκράτωρ (1,03 × 0,60 μ.). Η εικόνα βρίσκεται στο τέμπλο. Ο Χριστός, ένθρονος, ευλογεί με το δεξί και κρατεί ανοιχτό κώδικα Ευαγγελίου με το κείμενο: *Ἐγώ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου....* Στο κάτω τμήμα της εικόνας υπάρχει η επιγραφή: *Ἐκεκοσμίθι ἡ παροῦσα ἁγία ἰκόνα/παρὰ τῆς δούλις τοῦ Θεοῦ Ἐκατερίνις 1794 Ἀπριλίου 3.*

Σχέδ. 6. Ρόδος. Μονόλιθος. Ναός Αγίας Αναστασίας. Κάτοψη.

2. Άγιος Χαράλαμπος (0,23 × 0,17 μ.), 18ου αι. Ξύλινη, σκαφωτή εικόνα με αυτόξυλο πλαίσιο. Εικονίζεται ο άγιος Χαράλαμπος από την οσφύ και πάνω και φορά φελόνιο. Ευλογεί με το δεξί και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό.

3. Παναγία Βρεφοκρατούσα (0,79 × 0,58 μ.). Λατρευτική εικόνα, αμφιπρόσωπη. Φέρει το οικόσημο του Μ. Μαγίστρου του Τάγματος των Ιπποτών, Pierre d'Aubusson. Καλύπτεται με αργυρή και επίχρυση επένδυση.

Μεταμόρφωση στα Μαριτσά (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 314 δ)

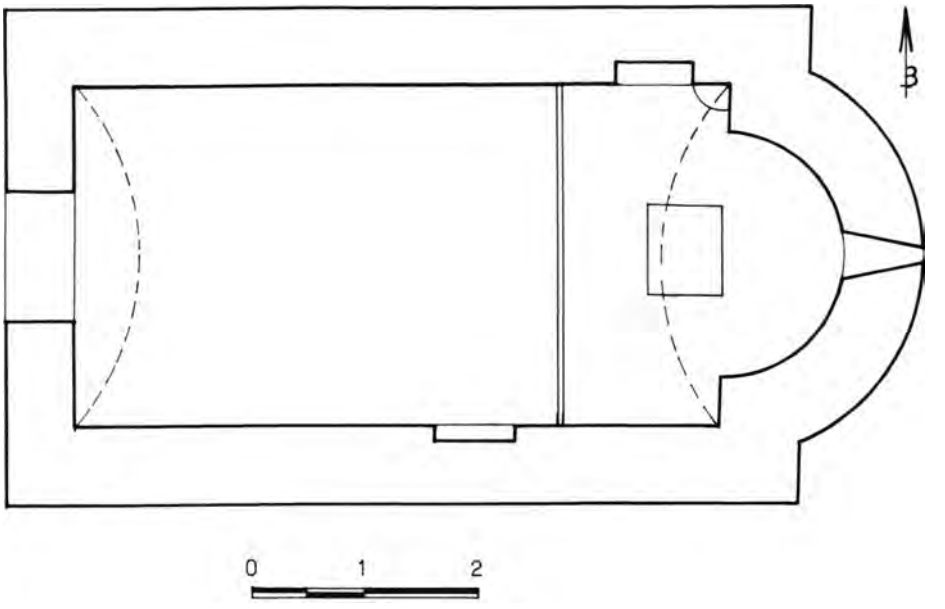
Βρίσκεται νοτιοανατολικά του χωριού Μαριτσά και σε απόσταση 6 χλμ. περίπου, στις βόρειες υπώρειες του υψώματος, κοντά σε μια πηγή. Πρόκειται για ναό σε σχήμα ελεύθερου σταυρού. Ο κυρίως ναός έχει εσωτερικό μήκος 5,70 μ., χωρίς την αψίδα, και πλάτος, μέγιστο 3,65 και ελάχιστο 2,10 μ. Καθεμιά από τις κεραίες καλύπτεται με χτιστή, ημικυλινδρική στέγη και κεραμίδια. Στο σημείο της συμβολής τους εδράζεται ο ημισφαιρικός τρούλος. Δυτικά του ναού και σε μεταγενέστερους χρόνους, προστέθηκε είδος προστώου (εσωτ. διαστ. 2,05 × 2,25 μ.), το οποίο καλύπτεται επίσης με ημικυλινδρική στέγη. Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται τοιχογραφίες του 17ου αι.

Ιερό Βήμα: Δε διατηρούνται τοιχογραφίες. Στο βόρειο τοίχο και δυτικά της κόγχης της Πρόθεσης, υπάρχει η εξής μικρογράμματη επιγραφή: *Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Σωτήρι / καὶ τὸν γονέον καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ / καὶ Ἰωάννου Ἀναγνώστου.*

Κυρίως ναός: Στον τρούλο δε διατηρούνται τοιχογραφίες. Νότια κεραία: Στο τύμπανο του τοίχου σώζεται διακοσμητική ταινία. Στην ανατολική πλευρά της κεραίας εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ολόσωμος, ως ένσαρκος άγγελος. Με το αριστερό χέρι κρατεί ανεπτυγμένο ειλητάριο, το οποίο φέρει την επιγραφή: *Μετανο-/ῆται ἤγγ- / [ικε γὰρ] / --------- / --------- / Ὁ ἐρχό- / μενος / ἔμπρο[σθεν].* Στη δυτική πλευρά της εικονίζεται ο άγιος Μιχαήλ ο Συνάδων. Παρίσταται ολόσωμος και φορεί στιχάριο λευκού χρώματος, επιτραχήλιο, πολυσταύριο φελόνιο και ωμοφόριο. Στην άντυγα του τόξου είναι ανατολικά δύο άγγελοι και δυτικά οι άγιοι Παντελεήμων και Τρύφων. Βόρεια κεραία: Εικονίζονται οι εξής παραστάσεις (από Δ. προς Α): 1. Άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος. 2. Ο άγιος Γεώργιος στην κάμινο: Εικονίζεται κάτω από την προηγούμενη παράσταση, όπου και η επιγραφή: *Ὁ Ἅγιος ἐβάλατο ἐν τῇ καμήνο.* 3. Όσιος, αδιάγνωστος: Εικονίζεται ολόσωμος. Στο κάτω τμήμα της εικόνας υπάρχει η εξής επιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Κανελᾶ κὲ τὸ γονέο κὲ / τῆς ὑείας αὐτ(οῦ) κὲ τοῦ τέκνου Γεωργίου, 1684.* 4. Αγία Αικατερίνη: Εικονίζεται ολόσωμη, μετωπική. 5. Άγιος Χαράλαμπος: Εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός.

Ζωοδόχος Πηγή στα Σιάννα (Σ χ έ δ. 9)

Έξω από τα Σιάννα, στην περιοχή Κυμησάλα και στη θέση Στελλιές, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Στελλιενής. Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο (εσωτ.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Απόλλωνας. Ναΰδριο Αγίου Πέτρου. Κάτοψη.

διαστ. 4,48 × 2,84 μ.) που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και εγχώριες σχιστολιθικές πλάκες. Στην ανατολική πλευρά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,40 μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς βρίσκεται η είσοδος (πλ. 0,80 μ.).

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες, που καλύπτονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από επιχρίσματα.

Ιερό Βήμα: Οι επιφάνειες του ανατολικού τοίχου και της αψίδας είναι επιχρισμένες και δε διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιών. Βόρειος τοίχος: 1. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη: Εικονίζονται πάνω από την Πρόθεση. 2. Άκρα Ταπείνωση: Παριστάνεται, ως συνήθως, στο χώρο της Πρόθεσης. 3. Άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς. Νότιος τοίχος: Λείψανα από τοιχογραφίες. Κυρίως ναός: Καμάρα: Εικονίζονται παραστάσεις από το Δωδεκάορτο: 1. Γέννηση του Χριστού, 2. Βάπτιση, 3. Υπαπαντή, 4. Μεταμόρφωση, 5. Ανάσταση Λαζάρου, 6. Βαϊοφόρος. Νότιος τοίχος: Κάτω από τις συνθέσεις του Δωδεκάορτου εικονίζονται διάφοροι άγιοι, που καλύπτονται εν μέρει από επιχρίσματα. Βόρειος τοίχος: 1. Άγιος Κυριακός, 2. Θεοτόκος Οδηγήτρια. Εικονίζεται στο τύμπανο του τυφλού αψιδώματος, που ανοίγεται στο μέσο περίπου της βόρειας εσωτερικής πλευράς.

Οι παλιότερες τοιχογραφίες προέρχονται από το 14ο αι., ενώ οι υπόλοιπες από το 17ο-18ο αι.

Άγιος Ιωάννης στα Τριάντα (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 314 ε)

Βρίσκεται στα Τριάντα, εκτός του οικισμού. Πρόκειται για οικοδόμημα σε σχήμα ελεύθερου σταυρού (εσωτ. μήκ. 5,70, ελάχ. πλ. 2,80 και μέγ. πλ. 4 μ.). Στο σημείο διασταύρωσης των κεραιών του σταυρού επικάθεται ημισφαιρικός τρούλος. Η ανατολική κεραία απολήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 2,25 και βέλους 1,10 μ.) και εξωτερικά τρίπλευρη (μήκ. πλευράς 1,50 μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 1 μ.). Στη βόρεια και νότια πλευρά ανοίγεται από ένα παράθυρο. Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με χτιστό τέμπλο. Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών (τέλους 19ου-αρχών 20ού αι.). Στο δυτικό τμήμα της νότιας κεραίας βρίσκεται μικρό πρόσκτισμα. Κλίμακα από πέντε βαθμίδες οδηγεί σε μικρή δεξαμενή νερού, ορθογώνιου σχήματος. Πρόκειται πιθανώς για παλιό αγίασμα.

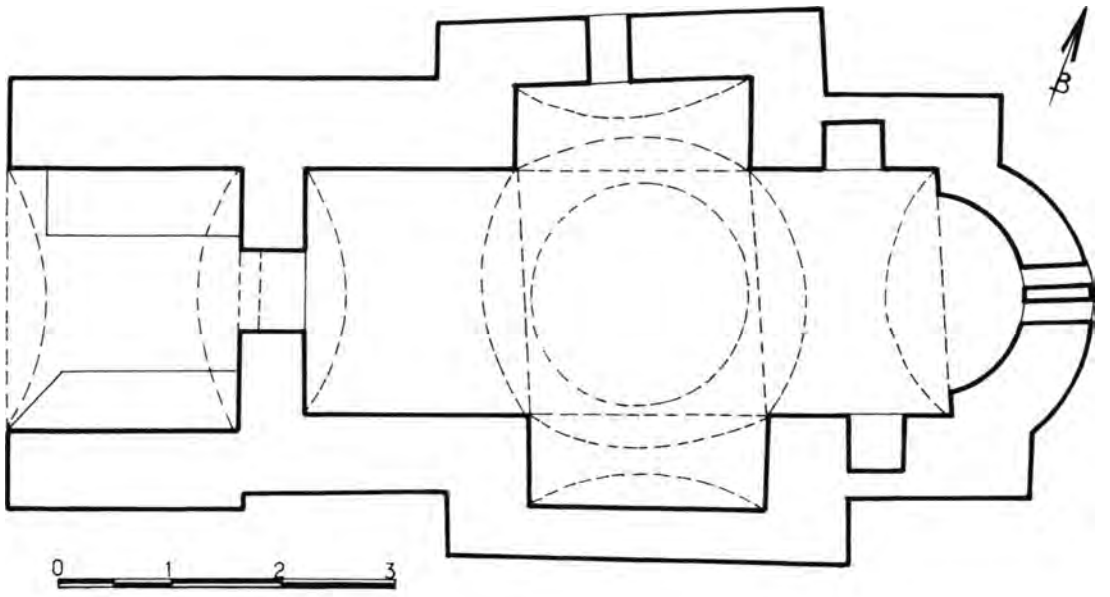
ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Παναγία Εφταμπατούσα στα Σπώα (Σ χ έ δ. 11)

Στην περιοχή Άγιος Νικόλαος, στη θέση Μάραθος και δίπλα από την παραλία, βρίσκονται τα ερείπια μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής[24].

Πρόκειται για ξυλόστεγη βασιλική, του απλού

24. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1953, Α΄ (Αθήναι 1955), σ. 246.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος. Κάτοψη.

ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα της βασιλικής (εσωτ. διαστ. 25 × 16 μ.) χωριζόταν σε τρία κλίτη. Το μεσαίο κλίτος (πλ. 7 μ.) απολήγει στην ανατολική πλευρά σε μία αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 5,50 και βέλους 2,80 μ.) και εξωτερικά τετράπλευρη (μήκ. πλευράς 3 μ.)[25]. Τα πλάγια κλίτη (πλ. 3,50 μ.) καταλήγουν στην ανατολική πλευρά σε ευθεία.

Δυτικά υπάρχει νάρθηκας, σχήματος ορθογώνιου (διαστ. 16 × 3,90 μ.). Η βασιλική είναι χτισμένη με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Το πάχος των τοίχων είναι 0,65, των στυλοβατών 0,70 και του τοίχου της αψίδας 0,80-1,10 μ. Διατηρούνται αρκετά λείψανα από την τοιχοποιία της βασιλικής. Η βορειοανατολική πλευρά της αψίδας διατηρείται σε ύψος, εξωτερικά 3,80 και εσωτερικά 5 μ. περίπου.

Το εσωτερικό πλάτος της βασιλικής είναι 16 μ., ενώ το εσωτερικό μήκος 25 μ., χωρίς την αψίδα και το νάρθηκα και 32 μ. συμπεριλαμβανομένης της αψίδας και του νάρθηκα. Η βασιλική είχε πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα, τμήματα των οποίων διατηρούνται κατά χώρα. Έχουν διάκοσμο από γεωμετρικά σχέδια και φυτικά κοσμήματα.

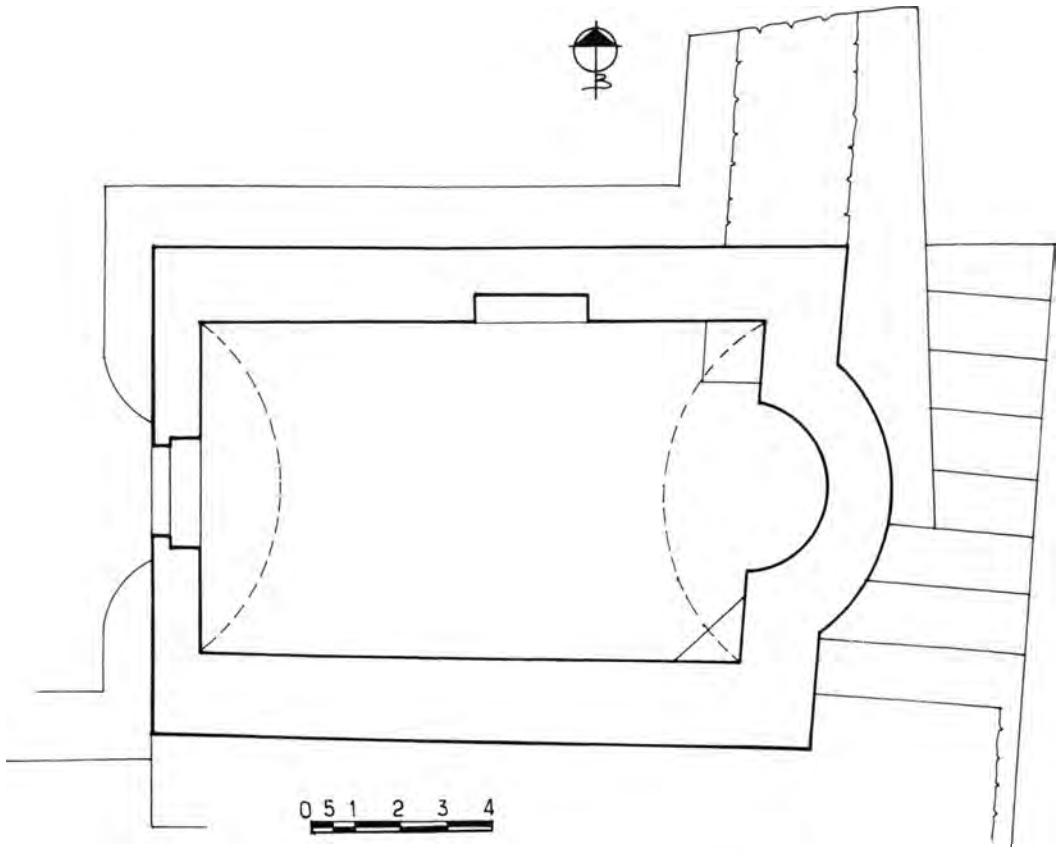
Στο χώρο της βασιλικής διατηρείται μικρός σχετικά αριθμός από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Τούτο εξηγείται από το γεγονός ότι η επίχωση είναι μικρή, με αποτέλεσμα τα αρχιτεκτονικά μέλη να είναι ορατά και να συληθούν από τους κατοίκους της περιοχής, που τα χρησιμοποίησαν ως οικοδομικό υλικό. Μεταξύ των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που σώζονται είναι και τα εξής: αποτμήματα από πεσσίσκους, τετράγωνης διατομής, με ανάγλυφο διάκοσμο (φύλλα άκανθας σε ελαφρό ανάγλυφο, σχηματοποιημένα, πιθανώς του 11ου-12ου αι.) και εμβαθύνσεις στη μία πλευρά, τμήματα διαχωριστικών θωρακίων κ.ά.

Νότια και σε μικρή απόσταση, διατηρούνται δύο οικοδομήματα. Το ένα από αυτά ήταν πιθανότατα παλαιοχριστιανικός λουτρώνας[26], όπως φαίνεται από την ισχυρή τοιχοποιία, τα υδραυλικά κονιάματα (κουρασάνι), τις οπές εξαερισμού κ.ά.

Όπως φαίνεται από την όλη μορφή της βασιλικής, χτίστηκε τον 6ο αι. και πιθανώς επισκευάστηκε τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, αφού

25. Εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τετράπλευρη είναι επίσης η αψίδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Α, η οποία βρίσκεται κάτω από το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεσαναγρό Ρόδου. Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου, Συμβολή εις την έρευναν των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, Ανακοίνωσις εις το Ζ΄ Διεθνές Συμπόσιο του Αιγαίου, Κως, Αύγουστος 1981. Αποτελεί ιδιομορφία των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Δωδεκανήσου το ότι οι αψίδες τους είναι συχνά εξωτερικά πολύπλευρες.

26. Γύρω από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές υπήρχαν συνήθως διάφορα προσκτίσματα, σχετιζόμενα είτε με τη χριστιανική λατρεία είτε με την κοινωνική μέριμνα της Εκκλησίας.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Σιάννα. Ναός Ζωοδόχου Πηγής. Κάτοψη.

προηγήθηκε καταστροφή από πειρατές. Η βασιλική βρισκόταν στο μέσο αρχαίου οικισμού, ο οποίος θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε κατά το τέλος της παλαιοχριστιανικής εποχής, εξαιτίας πειρατικών επιδρομών. Οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στο εσωτερικό της περιοχής για μεγαλύτερη ασφάλεια. Φαίνεται να μετοίκησαν από την περιοχή του Αγίου Νικολάου στα Σπώα, όπου συνεχίζεται η ζωή μέχρι σήμερα.

Παναγία Μαρμαρινή στην Αρκάσα (Σ χ έ δ. 12)

Βρίσκεται νοτιοανατολικά του οικισμού και σε απόσταση 300 μ. περίπου από αυτόν. Η ονομασία προέρχεται προφανώς από το μεγάλο αριθμό μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, που διατηρούνται μέσα και έξω από το ναό.

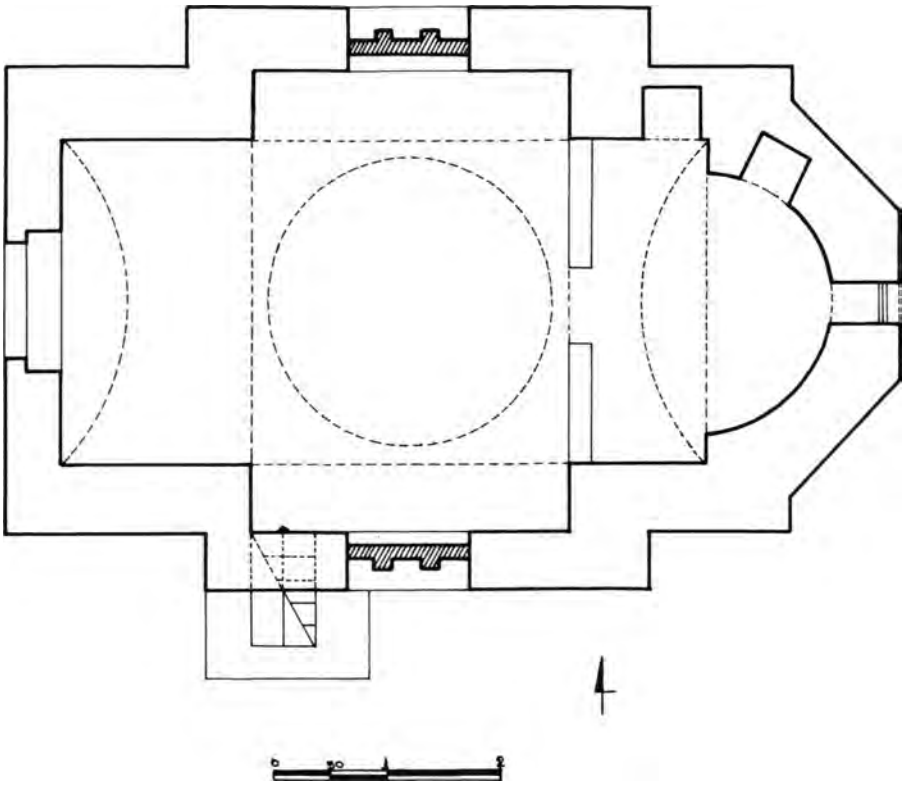
Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 5,40 × 2,95 και εσωτ. διαστ. 4,20 × 1,73 μ.). Η ανατολική πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 0,72 μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 0,70 μ.). Στο μέσο της βόρειας και νότιας εσωτερικής πλευράς του ναού και μέσα στο πάχος του τοίχου ανοίγεται από ένα τυφλό αψίδωμα (πλ. 1,40 μ.). Το ανατολικό και δυτικό τμήμα του ναού καλύπτεται με χτιστή καμάρα, ενώ στο κέντρο της στέγης επικάθεται χτιστός, ημισφαιρικός τρούλος, ώστε ο ναός να εμφανίζει το σχήμα σταυροειδούς, εγγεγραμμένου ναού, συνεπτυγμένου, με τρούλο.

Ο ναός χτίστηκε, όπως φαίνεται, στη θέση παλιότερου, από τον οποίο προέρχεται και ο μεγάλος αριθμός των σωζόμενων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών.

ΚΩΣ

Άγιος Γεώργιος στο Κακό Πρινάρι (Π ί ν. 314 στ, 315 α)

Νότια της πόλης Κω, στο κτήμα του Αναστασίου Πετρίδη, βρίσκονται τα λείψανα παλιών οικοδομημάτων. Μεταξύ τους διακρίνονται τα ερείπια του ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου. Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα, το οποίο έχει οικοδομηθεί πάνω σε καμαρωτό οικοδόμημα (πιθανώς αρχαιότερο ταφικό συγκρότημα). Κατά την ανέγερση του ναού, χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά αρχαία (προχριστιανικά) μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ο ναός

Σχέδ. 10. Ρόδος. Τριάντα. Ναΰδριο Αγίου Ιωάννη. Κάτοψη.

του Αγίου Γεωργίου έχει ορθογώνια κάτοψη και καλυπτόταν με χτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα.

Νοτιοδυτικά του ναού διατηρείται παλιός τάφος σε τύπο αρκοσολίου, με οξυκόρυφο τόξο. Στο τύμπανο του αψιδώματος έχει εντοιχιστεί παλαιοχριστιανικό θωράκιο (0,85 × 0,77 μ.), από λευκό μάρμαρο, το οποίο κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό, που καταλήγει σε πεπλατυσμένα άκρα. Στο κάτω τμήμα του θωρακίου υπάρχει η εξής επιγραφή (ύψ. γραμμάτων 0,025-0,06 μ.): *1643, Μαΰο 6 / ἐκυμήθην ὑ δούλη τοῦ Θ(εο)ῦ Σεβαστή.*

Στα τμήματα του τάφου, τα οποία καλύπτονται από επιχρίσματα, υπάρχει έκτυπος διάκοσμος.

Παναγία Τσουκαλαριά

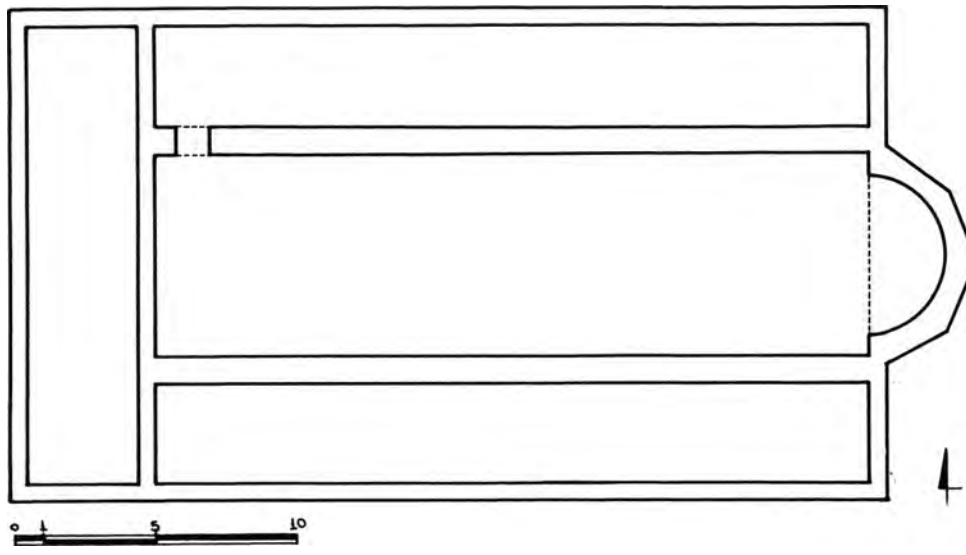
Νοτιοανατολικά της πόλης Κω, μέσα σε δασώδη έκταση, βρίσκεται το ναΰδριο της Παναγίας Τσουκαλαριάς. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται μεγάλη ημικυκλική αψίδα, που προέρχεται από αρχαιότερο ναό. Ως στήριγμα της Αγίας Τράπεζας χρησιμεύει κορμός από αρχαίο περιρραντήριο με ραβδώσεις, χρώματος ερυθρού. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν λείψανα από τοιχογραφίες. Ειδικότερα, στο βόρειο τοίχο διακρίνονται τα λείψανα παράστασης με τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα και στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου διατηρούνται λείψανα από την παράσταση της Υπαπαντής του Χριστού, όπου διακρίνεται ο πρεσβύτης Συμεών με το βρέφος Χριστό.

ΛΕΙΨΟΙ

Άγιος Νικόλαος στην Απαλωνιά

Βρίσκεται νότια του οικισμού των Λειψών, σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτόν, στην κορυφή χαμηλού λόφου και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα. Ο ναός είναι νεότερο κτίσμα, φαίνεται όμως ότι ιδρύθηκε στη θέση παλιότερου.

Έξω από το ναό διατηρούνται διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων είναι

Σχέδ. 11. Κάρπαθος. Μάραθος. Κάτοψη παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

και τα εξής: α) Τμήμα από τον κορμό κυλινδρικού, αρράβδωτου κίονα. β) Τμήμα από τον κορμό αρράβδωτου κίονα. γ) Βάση κίονα με πλίνθο. δ) Δύο αποτμήματα γείσου, από φαιού χρώματος μάρμαρο.

Παναγία του Κουσελιού (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 315 β)

Βρίσκεται νότια του οικισμού, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτόν και κοντά στην παραλία[27]. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 6,45 × 3,40 μ.), που καλύπτεται με χτιστή καμάρα. Έχει χτιστεί στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Η αψίδα της βασιλικής έχει χρησιμοποιηθεί και ως αψίδα του Ιερού του ναού της Παναγίας.

Η παλαιοχριστιανική βασιλική που βρισκόταν στη θέση αυτή ήταν ξυλόστεγη, του απλού ελληνιστικού τύπου. Εκτός από την αψίδα, διατηρούνται τμήματα από το βόρειο και νότιο τοίχο της βασιλικής. Από τα σωζόμενα τμήματα, είναι δυνατό να αποκατασταθεί κατά προσέγγιση η αρχική κάτοψη του μνημείου. Η βασιλική, εσωτ. διαστ. 17,20 × 12,60 μ., χωριζόταν σε τρία κλίτη. Το μεσαίο κλίτος (πλ. 6,20 μ. περίπου), κατέληγε σε ημικυκλική αψίδα προς Α. (χορδής 5 μ. περίπου). Το πλάτος των πλάγιων κλιτών ήταν 2,60 μ. περίπου. Δυτικά υπήρχε νάρθηκας, ορθογώνιου σχήματος (12,60 × 4 μ.).

Βορειοδυτικά της βασιλικής και σε απόσταση 2,20 μ. από αυτή, βρίσκεται τετράκογχο οικοδόμημα, ερειπωμένο. Αποτελείται από τετράγωνο πυρήνα (πλευράς 3,45 μ.), σε κάθε πλευρά του οποίου ανοίγεται μία κόγχη (χορδής 2,85 και βέλους 1,35 μ.). Το πάχος των τοίχων είναι 0,70 μ. Το τετράκογχο καλυπτόταν αρχικά πιθανώς με ξύλινη στέγη, όπως φαίνεται και από το σχετικά μικρό πάχος των τοίχων του.

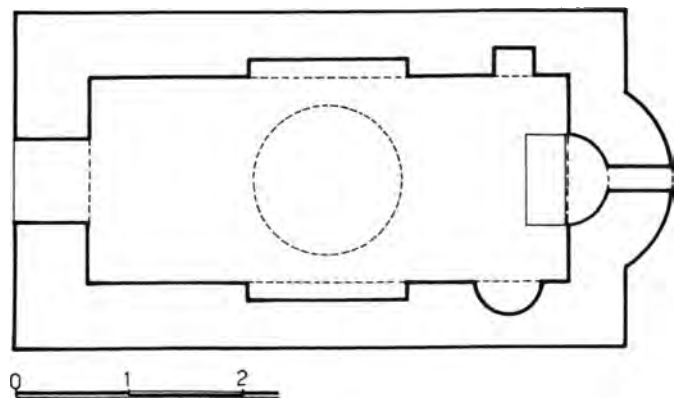
Βορειοδυτικά του τετράκογχου και σε επαφή με αυτό, υπάρχει τετράγωνη χτιστή δεξαμενή (1,60 × 1,30 μ.), που έχει νερό μέχρι σήμερα. Από τη θέση του τετράκογχου σε σχέση με τη βασιλική, τη μορφή του και την ύπαρξη δεξαμενής, συμπεραίνεται ότι πρόκειται πιθανότατα για βαπτιστήριο, στο μέσο του οποίου θα πρέπει να βρισκόταν η κολυμβήθρα του βαπτίσματος[28].

Στο χώρο της βασιλικής διατηρείται κυλινδρικός, αρράβδωτος, μαρμάρινος κίονας, μεγάλων διαστάσεων, ο οποίος προέρχεται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής. Το μνημείο καλύπτεται από μεγάλου πάχους επίχωση. Μελλοντική ανασκαφική έρευνα είναι δυνατό να βοηθήσει στην αποκάλυψη της βασιλικής και των προσκτισμάτων, που βρίσκονται γύρω από αυτή.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή των Λειψών φυ-

27. Στην περιοχή ήταν ανέκαθεν ορατά λείψανα αρχαίων οικοδομημάτων και οι κάτοικοι του νησιού καλούν την τοποθεσία «Λουτρά της Καλυψώς», συσχετίζοντάς την με τον Οδυσσέα και τις περιπέτειες του.

28. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήναι 1976, σ. 51 κ.ε.

Σχέδ. 12. Κάρπαθος. Αρκάσα. Ναός Παναγίας Μαρμαρινής. Κάτοψη.

λάσσονται αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από την παραπάνω παλαιοχριστιανική βασιλική. Μεταξύ αυτών είναι τμήματα από παλαιοχριστιανικό άμβωνα και απότμημα από την πλάκα Αγίας Τράπεζας, με την επιγραφή: *Ἰωάννου*. Η επιγραφή αρχικά φαίνεται να είχε τη μορφή: *Ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου*.

Ἅγιος Παντελεήμων-Ἅγιος Σπυρίδων στην Κατσαδιά

Νοτιοανατολικά του οικισμού και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από αυτόν, στην παραπάνω θέση και σε μικρή απόσταση απο τη θάλασσα, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος-Αγίου Σπυρίδωνος.

Πρόκειται για μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και είναι αφιερωμένος στους δύο παραπάνω αγίους. Από την ύπαρξη μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, στην αυλή του ναού, φαίνεται ότι έχει χτιστεί, πιθανώς, στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Μεταξύ αυτών είναι και τα εξής: α) Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. β) Τμήμα από τον κορμό κυλινδρικού, αρράβδωτου κίονα.

Βορειοδυτικά του ναού και σε απόσταση 15 μ. περίπου απ' αυτόν, βρίσκεται δάπεδο, που αποτελείται από τέσσερα επάλληλα στρώματα. Το κατώτερο στρώμα αποτελείται από χοχλάκι, το δεύτερο από πλακίδια, το τρίτο και το τέταρτο από ψηφιδωτό.

ΝΙΣΥΡΟΣ

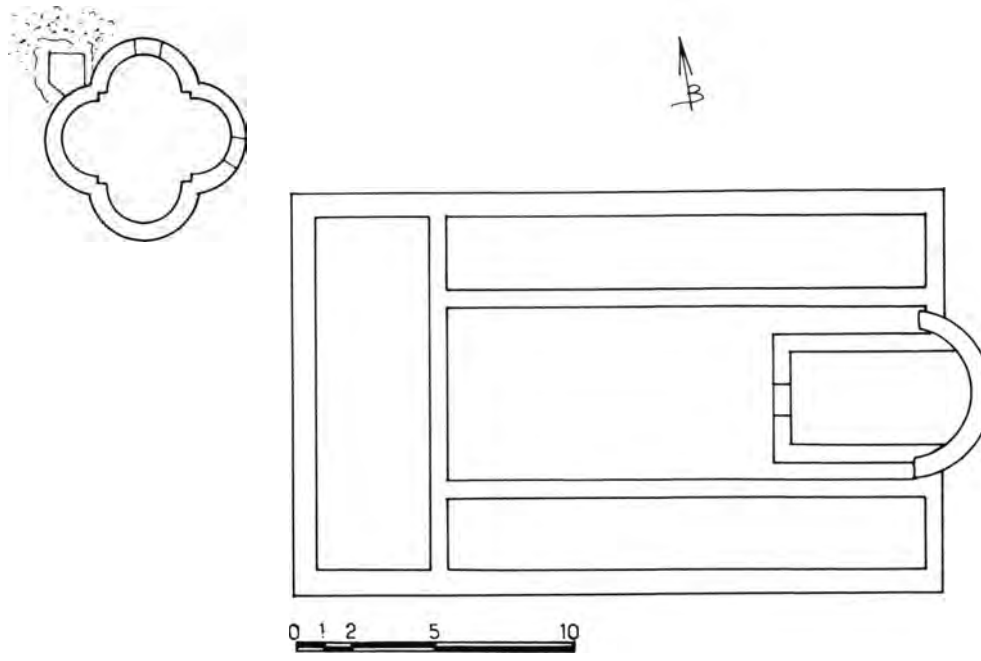
Παναγία Σπηλιανή στο Μανδράκι

Βορειοδυτικά του Μανδρακίου και στην κορυφή υψώματος, βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας Σπηλιανής. Στην κορυφή του υψώματος αυτού διατηρούνται τα λείψανα από αρχαίο τείχος, το οποίο είναι χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα (ελληνιστικής εποχής), καθώς και τμήματα από την τοιχοποιία του ιπποτικού φρουρίου.

Το καθολικό της μονής είναι χτισμένο στη βορειοδυτική πλευρά του υψώματος και βρίσκεται εν μέρει σε σπηλαιώδη φυσική κοιλότητα. Αποτελείται από δύο ναούς: ο βόρειος ναός, αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου (15 Αυγούστου) και ο νότιος, στον Άγιο Χαράλαμπο (10 Φεβρουαρίου). Ο ναός έχει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, που αρχικά ήταν επίχρυσο. Πάνω από την Πύλη της Πρόθεσης βρίσκεται η επιγραφή: *ΑΨΚΕ΄-1725*. Πρόκειται προφανώς για τη χρονολογία κατασκευής του τέμπλου.

Η Αγία Τράπεζα του ναού στηρίζεται πάνω σε ρωμαϊκό βωμό, με βουκράνια και γιρλάντες. Ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας χρησιμοποιείται το πάνω τμήμα από αρχαίο κίονα, με την επιγραφή: *ΑΡΙΣΤΩΝ—ΤΕΥΚΛΕΥΣ*. Επίσης διατηρούνται διάφορα άλλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από παλιότερους ναούς, χτισμένους στην ίδια θέση. Μεταξύ αυτών υπάρχει και παλιό, μαρμάρινο, ανάγλυφο τέμπλο, με πεσσίσκους και κοσμήτη, πιθανώς του 10ου-12ου αι.

Πάνω στο τέμπλο βρίσκονται οι εξής δεσποτικές εικόνες: α) Χριστός (1 × 0,65 μ.). Εικονίζεται μετωπικός, στηθαίος, ευλογώντας με το δεξί χέρι και κρατώντας κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό. Φέρει αργυρή επένδυση από ρωσικό ασήμι (β΄ μισό 18ου αι.). β) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, Οδηγήτρια (1,10 × 0,76 μ.), δεξιοκρατούσα, στραμμένη αριστερά ως προς το θεατή. Ο Ιησούς, με το

Σχέδ. 13. Λειψοί. Παναγία του Κουσελιού. Αποκατάσταση παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

αριστερό χέρι του φαίνεται να κρατεί κάτι. Φέρει αργυρή επένδυση από ρωσικό ασήμι και την επιγραφή: *Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ, ἡ Σπιληανεί.* Πρόκειται για το Παλλάδιο της μονής και τιμάται ιδιαίτερα ως θαυματουργός από τους κατοίκους της Νισύρου. Στο κάτω τμήμα της αργυρής επένδυσης, υπάρχει η επιγραφή: *1798, διὰ χιρὸς Γεωργίου Ἀναγνώστου. / Ἀνεκαινείστι ἡ θία καὶ ἱερὰ οἰκὼν / τὶς Ἱπεραγίας Δεσπίνης ἡμῶν Θεωτόκου, Ἀ/ρχιερατέβωντος τοῦ Πανιεροτάτου Κιρίου, Κιρίου / Κίρ Ἀγαπίου*[29]*, διὰ ἐξόδου τοῦ Πανωσιωτάτου Ἡ/γουμένου τε Ἀθανασίου Προσκινοιτοῦ.* γ) Κοίμηση Θεοτόκου (1,08 × 0,67 μ.). Η εικόνα φέρει αργυρή επένδυση. Κάτω και στο μέσο στο αργυρό του καλύμματος υπάρχει η επιγραφή: *Δέησης τοῦ δούλου τοῦ / Θεοῦ Μεθοδίου Ἡερο/μονάχου ἠπὸ χηρὸ/ς Ἰοάνου Ἀνεγνώστου.* δ) Άγιος Χαράλαμπος. Εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, με ιερατικά άμφια. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό. Η εικόνα φέρει αργυρή επένδυση, του τέλους του 18ου αι.

29. Μητροπολίτης Ρόδου Αγάπιος (1792-1827), Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, Ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐκκλησία, Αθήναι 1970, σ. 52.

Οι αργυρές αυτές επενδύσεις προέρχονται από τη Ρωσία και είναι επηρεασμένες από την τέχνη της χώρας αυτής. Η παρουσία τους στη Νίσυρο εξηγείται από τις συχνές εμπορικές σχέσεις των κατοίκων του νησιού με τη Ρωσία κατά το 17ο και 18ο αι., όπου πήγαιναν ως έμποροι και ναυτικοί.

Το δάπεδο του καθολικού καλύπτεται με μαρμάρινες πλάκες. Από την ύπαρξη πολλών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, είναι δυνατό να υποτεθεί ότι στην ίδια θέση βρισκόταν παλαιοχριστιανικός ναός. Η φυσική κοιλότητα σπηλιάς, στο ανατολικό τμήμα της Σπηλιανής, φαίνεται ότι αποτέλεσε από την αρχαιότητα χώρο λατρείας, η οποία συνεχίστηκε και κατά τους χριστιανικούς χρόνους.

Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Σταυρό

Νότια του Μανδρακίου και στην περιοχή Σταυρός, βρίσκονται τα λείψανα ερειπωμένων ναών, που προέρχονται από διάφορες εποχές. Φαίνεται ότι αρχικά χτίστηκε στη θέση αυτή μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, πιθανώς στα ερείπια αρχαίου ιερού. Το μήκος της υπερέβαινε τα 20 μ. και το πλάτος ήταν 10 μ. περίπου. Το κύριο σώμα χωριζόταν με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά, το μεσαίο απέληγε σε μία ημικυκλική αψίδα στην ανατολική του πλευρά.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής, χτίστηκε στην ίδια θέση δεύτερος ναός, ο οποίος κατέλαβε το

χώρο του μεσαίου κλίτους της. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 17,10 × 4,10 μ.), που καλυπτόταν με χτιστή καμάρα. Κατά την ανέγερσή του χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό και πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονταν από τη βασιλική. Στη βόρεια εσωτερική πλευρά του είναι εντοιχισμένος ένας μαρμάρινος κίονας και στη νότια δύο. Πρόκειται για μεγάλους, κυλινδρικούς, αρράβδωτους κίονες, οι οποίοι προέρχονται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής. Στη νότια εσωτερική πλευρά είναι επίσης εντοιχισμένη μαρμάρινη λεκάνη αγιασμού, παλαιοχριστιανικής εποχής. Στην ίδια πλευρά διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του προηγούμενου ναού, προστέθηκε κατά το 13ο-14ο αι. μονόχωρο ναΰδριο, χτισμένο από πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα, που καλυπτόταν με χτιστή καμάρα.

Το συγκρότημα αυτό καταστράφηκε κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους και έκτοτε παραμένει εγκαταλειμμένο μέχρι σήμερα. Πρόκειται για ένα από τα αξιολογότερα μνημεία της Νισύρου.

ΣΥΜΗ

Μεταμόρφωση του Χριστού (Μεγάλος Σωτήρης) (Π ί ν. 315 γ)

Στο βουνό της Σύμης, σε δασώδη περιοχή, βρίσκεται το μοναστήρι του Μεγάλου Σωτήρη. Πρόκειται για εκτεταμένο μοναστηριακό συγκρότημα, στο κέντρο του οποίου υψώνεται το καθολικό, που είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Χριστού (6 Αυγούστου).

Ο ναός είναι μονόχωρος και καλύπτεται με χτιστή καμάρα και πλάκες από εγχώριο σχιστόλιθο. Η ανατολική πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος. Δεύτερη είσοδος υπάρχει στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του ναού. Η καμάρα ενισχύεται από δύο οξυκόρυφα τόξα. Το δάπεδο είναι στρωμένο με μαύρο χοχλάκι και πλάκες από λευκό πωρόλιθο, και δημιουργούνται διάφορα διακοσμητικά σχέδια, όπως ρόδακες, εξάκτινα αστέρια κτλ., με έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα και με προφανή επίδραση της ανατολικής τέχνης.

Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο, με καλής τέχνης και διατήρησης δεσποτικές εικόνες των αρχών του 18ου αι. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, μέτριας τέχνης και σχετικά καλής διατήρησης, του έτους 1727.

Ο ναός φαίνεται ότι ιδρύθηκε στη θέση παλιότερου, μεγαλύτερου από αυτόν που σώζεται σήμερα. Λείψανα από τη μεγάλη ημικυκλική αψίδα του παλιού ναού διακρίνονται στη βόρεια και νότια πλευρά της αψίδας του ναού.

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο του Ιερού εικονίζεται η Πλατυτέρα, στον τύπο της Παναγίας Βλαχερνίτισσας. Παριστάνεται από την οσφύ και πάνω, με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Μπροστά από την Παναγία και μέσα σε στηθάριο, εικονίζεται ο Χριστός. Δεξιά και αριστερά της Θεοτόκου εικονίζεται από ένας άγγελος. Κάτω από την Πλατυτέρα βρίσκεται μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία σε μεταγραφή έχει ως εξής: *Τὴν τημιοτέραν τῶν Χε[ρουβὶ]μ κὲ ἐνδοξοτέραν ἀσινκρί[τως τῶν Σεραφεὶμ τὴν] ἀδοιαφθώρως Θεὸν Λόγον τεκ[οῦσαν τὴν ὄ-]ντος Θεοτόκον Σὲ Μαγαλήνομεν, 1727, Ἰουνίου 18.* Κάτω από την επιγραφή εικονίζεται η «Ουράνειος Λειτουργία». Στο χώρο της αψίδας εικονίζονται επτά Ιεράρχες συλλειτουργούντες και διάκονος. Νότιος τοίχος, κάτω ζώνη: Εικονίζονται τρεις συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Κρατούν ανεπτυγμένα, ενεπίγραφα ειλητάρια: Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων: στο ειλητάριο που κρατεί υπάρχει το κείμενο: *Χάριτη καὶ οἰκτηρμοῖς...* . Άγιος Αθανάσιος: *Ἡ χάρις τοῦ ...* . Άγιος Κύριλλος: *Ὅτι Σὺ εἶ ὁ ἁγιασμός...* . Βόρειος τοίχος, κάτω ζώνη: Το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Στην κόγχη της Πρόθεσης εικονίζεται, όπως συνήθως, η Άκρα Ταπείνωση. Κάτω από αυτή εικονίζεται δράκοντας με ανοιχτό το στόμα που καταβροχθίζει τον Άρειο.

Κυρίως ναός: Στην καμάρα του ναού εικονίζονται 36 συνθέσεις από τον ανεπτυγμένο κύκλο του Δωδεκαόρτου, καθώς και από την εικονογράφηση παραβολών και θαυμάτων του Χριστού. Στο κλειδί της καμάρας και στα εσωρράχια των τόξων παριστάνονται μέσα σε στηθάρια διάφοροι άγιοι. Νότιο μισό καμάρας, άνω ζώνη (από Α. προς Δ.): 1. Ευαγγελισμός Θεοτόκου, 2. Ιωσήφ και Μαρία, 3. Γέννηση του Χριστού, 4. Υπαπαντή, 5. Βάπτιση, 6. Μεταμόρφωση, 7. Ανάσταση Λαζάρου, 8. Βαϊοφόρος, 9. Μυστικός Δείπνος. Βόρειο μισό καμάρας, άνω ζώνη (από Δ. προς Α.): 10. Νιπτήρ, 11. Προσευχή στη Γεσθημανή, 12. Προδοσία, 13. Άρνηση Πέτρου, 14. Ο Ιησούς προ του Αρχιερέως, 15. Ο Ιησούς προ του Πιλάτου, 16. Το Φραγγέλωμα, 17. Ο Εμπαιγμός, 18. Ο Ελκόμενος. Νότιο μισό καμάρας, κάτω ζώνη (από Α. προς Δ.): 19. Παραβολή Τελώνου και Φαρισαίου, 20. Παραβολή Ασώτου, 21. Ξηρανθείσα συκή, 22. Σταύρωση του Χριστού, 23. Αποκαθήλωση, 24. Επιτάφιος Θρήνος, 25. Ανάσταση του Χριστού (Κάθοδος στον Άδη), 26. Ανάσταση του Χριστού (δυτικός τύπος), 27. «Μή μοῦ ἅπτου». Βόρειο μισό καμάρας, κάτω ζώνη (από Δ. προς Α.): 28. Το κενόν Μνημείον, 29. Ψηλάφηση του Θωμά, 30. Θεραπεία του Παραλυτικού, 31. Ιησούς και Σαμαρείτις, 32. Θεραπεία του Τυφλού, 33. Ανάληψη του Χριστού, 34. Πεντηκοστή, 35. Φιλοξενία Αβραάμ, 36. Θυσία του Αβραάμ. Τόσο στο νότιο, όσο και στο βόρειο τοίχο και κάτω από τις συνθέσεις που απεικονίζονται στην καμάρα του ναού, παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι. Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.).: 1. Ιωάννης ο Πρόδρομος, 2. Νικόλαος, 3. Γεώργιος, 4.

Δημήτριος, 5. Θεόδωρος ο Τήρων, 6. Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, 7. Κοσμάς, 8. Δαμιανός, 9. Παντελεήμων, 10. Ερμόλαος, 11. Ο Κόλπος του Αβραάμ. Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): Εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι (όσιοι-ασκητές), οι οποίοι κρατούν ενεπίγραφα ειλητάρια: 1. Μακάριος, 2. Σάββας, 3. Ευθύμιος, 4. Αντώνιος, 5. Παύλος ο Θηβαίος, 6. Προκόπιος, 7. άγιος αδιάγνωστος, 8. Βαρβάρα, 9. Κυριακή, 10. Ειρήνη, 11. Αικατερίνη. Δυτικός τοίχος: χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Άνω ζώνη: εικονίζεται η Μεγάλη Δέηση. Στο κέντρο της σύνθεσης παριστάνεται ο Ιησούς Χριστός μέσα σε δόξα. Κάθεται σε θρόνο, έχοντας δεξιά Του τη Θεοτόκο και αριστερά Του τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Γύρω από αυτούς παρίστανται πολυάριθμοι άγγελοι. Μεσαία ζώνη: Εικονίζονται οι Δώδεκα Απόστολοι ένθρονοι. Κάτω ζώνη: Παριστάνεται η Δευτέρα Παρουσία και η Μέλλουσα Κρίση. Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται η Ψυχοστασία. Στο βόρειο τμήμα παριστάνονται οι κολαζόμενοι, ο πύρινος ποταμός και ο Δράκων. Μεταξύ των άλλων κολαζόμενων εικονίζεται «ο φάγος» και «η κατάλαλη». Στο νότιο τμήμα της σύνθεσης παρίστανονται οι Δίκαιοι.

Στο νότιο τμήμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου βρίσκεται παλιά ξύλινη εικόνα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, με αργυρή επένδυση, στο κάτω τμήμα της οποίας υπάρχει η επιγραφή: *1836, Μαρτίου 20, ἠργυρόθι ὑ παροῦσα ὐκὸν / τὶς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος διὰ δαπάνης Νεοφύτου / Ἀρχιμανδρίτου τοῦ Πανερμιώτι, χὶρ Ν(ι)κ(ο)λάου Ροδίου.*

Αγία Μαρίνα στο Βουνό (Π ί ν. 315 δ)

Δεξιά του δρόμου Σύμη-Μεγάλος Σωτήρης, βρίσκεται το ναΰδριο της Αγίας Μαρίνας. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και εγχώριες σχιστολιθικές πλάκες. Από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που διατηρούνται στο ναό, φαίνεται ότι χτίστηκε στη θέση παλιότερου χριστιανικού ναού.

Στο εσωτερικό του ναΰδρίου υπάρχουν τοιχογραφίες. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού εικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ. Δεξιά και αριστερά, καθώς και κάτω από την παράσταση υπάρχουν διάφορες επιγραφές. Στην καμάρα εικονίζονται συνθέσεις από το Δωδεκάορτο, όχι σύμφωνα με το καθιερωμένο από την εποχή των Παλαιολόγων εικονογραφικό πρόγραμμα. Στο βόρειο τμήμα της παριστάνεται η Γέννηση του Χριστού.

Πρόκειται για τοιχογραφίες μέτριας τέχνης και διατήρησης με έντονο λαϊκό ύφος, που χρονολογούνται στο 17ο-18ο αι.

Άγιος Προκόπιος στο Βουνό (Π ί ν. 315 ε)

Στο Βουνό της Σύμης και σε μικρή απόσταση από το «Παναΐδι», βρίσκεται ο ναός του Αγίου Προκοπίου. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με χτιστή καμάρα και λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες.

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού εικονίζεται η Δέηση. Η Θεοτόκος και ο Πρόδρομος φέρουν ανεπτυγμένα, ενεπίγραφα ειλητάρια.

Κάτω από τη Δέηση εικονίζεται η Κοινωνία των Αποστόλων και κάτω από αυτή έξι συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Στο ανατολικό μέτωπο του ναού παριστάνεται το Άγιο Μανδήλιο. Νότιος τοίχος: Άγιος αδιάγνωστος. Βόρειος τοίχος: Παριστάνεται ένας άγιος, ενώ στην Πρόθεση εικονίζονται δίπτυχα.

Κυρίως ναός: Στο νότιο μισό της καμάρας εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο: 1. Ευαγγελισμός, 2. Γέννηση του Χριστού, 3. Σταύρωση, 4. Ανάσταση, 5. Ανάληψη, η οποία καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της καμάρας. Επίσης εικονίζονται διάφορες σκηνές, μεταξύ των οποίων και συνθέσεις από το βίο του πάτρωνα του ναού του αγίου Προκοπίου (από Δ. προς Α.): άγιος έφιππος, αδιάγνωστος, άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, σκηνές από το βίο του αγίου Προκοπίου. Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): Ιησούς Χριστός, Θεοτόκος με ενεπίγραφο ειλητάριο, αρχάγγελος Μιχαήλ, άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, άγιος Δημήτριος. Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): Άγιος Θεόδωρος Τήρων, άγιος Θεόδωρος Στρατηλάτης, άγιος στρατιωτικός, αδιάγνωστος, άγιος έφιππος, αδιάγνωστος. Δυτικός τοίχος: δε διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Πρόκειται για καλής τέχνης τοιχογραφίες, πιθανώς του 14ου αι.

ΤΗΛΟΣ

Μονή Αγίου Παντελεήμονος (Π ί ν. 316 α-β)

Εφτά χλμ. περίπου από το Μεγάλο Χωριό της Τήλου, στις νότιες πλαγιές βραχώδους υψώματος και σε ερημική τοποθεσία, βρίσκεται η μονή του Αγίου Παντελεήμονος. Στο κέντρο του συγκροτήματος το Καθολικό περιβάλλεται από τα κελιά, το ηγουμενείο, τον ξενώνα, το μαγειρείο, το φούρνο και διάφορους άλλους βοηθητικούς χώρους. Δυτικά της μονής υπάρχει παλιός, ψηλός πύργος, αμυντικού χαρακτήρα. Μπροστά από την κύρια είσοδο της μονής υπάρχει πλούσια πηγή. Βόρεια της κρήνης βρίσκεται το παλιό ναΰδριο του Προφήτη Ηλία.

Το Καθολικό έχει σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Η βόρεια και νότια κεραία του σταυρού είναι συνεπτυγμένες. Στο μέσο περίπου της νότιας πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Πάνω από αυτή υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή, χαραγμένη σε μάρμαρο (0,60 × 0,30, ύψ. γραμμάτων 0,025-0,03 μ.), η οποία σε μεταγραφή έχει ως εξής: *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς Νικᾶ. / 1703, Ἀπριλλίῳ 14, ἐκτίσθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος / ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, διὰ κόπου καὶ συνδρομῆς / τοῦ Εὐλαβεστάτου Καθηγουμένου παπὰ κὺρ Λαυρεντίου / καὶ τῶν λ[ο]ιπῶν Ἱερομονάχων καὶ Μοναχῶν.* Στο εσωτερικό

διατηρούνται μεταγενέστερες τοιχογραφίες (πιθανώς του β΄ μισού του 19ου αι.), επηρεασμένες από τη δυτική τέχνη. Στο τεταρτοσφαίριο του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Αγία Τριάδα, ενώ στον τρούλο του ναού ο Παντοκράτωρ και γύρω του η επιγραφή: *Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ....* Στη δυτική κεραία εικονίζονται αστέρια και υπάρχει απομίμηση ορθομαρμάρωσης. Το τέμπλο του ναού είναι ξυλόγλυπτο, καλής τέχνης και διατήρησης (των αρχών του 18ου αι.). Διατηρούνται οι εξής αξιόλογες δεσποτικές εικόνες: 1. Ο Χριστός (0,88 × 0,60 μ.). Εικονίζεται ένθρονος, ολόσωμος, ευλογώντας με το δεξί χέρι και κρατώντας ανοιχτό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό, στον οποίο υπάρχει το κείμενο: *Ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους... τό ἴδιον ἐφίλει* (Ιω. 15, 17-19). Στις τέσσερις γωνίες εικονίζονται οι ευαγγελιστές. 2. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα (0,88 × 0,60 μ.). Παριστάνεται ένθρονη. Στις τέσσερις γωνίες εικονίζονται προφήτες. 3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (0,88 × 0,60 μ.). Εικονίζεται ολόσωμος, με φτερά, ως ένσαρκος άγγελος. Με το αριστερό χέρι κρατά «την κεφαλήν επί πίνακι».

Επίσης υπάρχουν οι εξής εικόνες: 4. Θεοτόκος Οδηγήτρια (με πλαίσιο 0,40 × 0,30 μ., χωρίς πλαίσιο 0,22 × 0,18 μ.). Πρόκειται για καλής τέχνης εικόνα, με ασημένια επένδυση. Ο προπλασμός είναι σκοτεινός και φωτίζονται τα εξέχοντα σημεία με ανοιχτόχρωμες πινελιές. 5. Άγιος Παντελεήμων (0,50 × 0,40 μ.). Πρόκειται για τη λατρευτική εικόνα της μονής. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός. Με το αριστερό χέρι κρατά κιβωτίδιο και με το δεξί λαβίδα. Η εικόνα φέρει ασημένια επένδυση. Στο κάτω τμήμα του καλύμματος υπάρχει η επιγραφή: *1839, ἠργιρόθι ὑ παροῦσα ὑκόν, διὰ σι[ν]δρομῖς πά[ν]το[ν] τὸν χριστιανόν, ὑγουμενέβο[ν]τος Μακαρίου, χὴρ Ν(ι)κ(ολάου) Λούρδου.*

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στο Καθολικό και γύρω από αυτό διατηρούνται διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, ορισμένα από τα οποία έχουν αξιόλογες επιγραφές, που διαφωτίζουν την ιστορία της μονής: 1. Η Αγία Τράπεζα αποτελείται από τμήμα κυλινδρικού αρράβδωτου κίονα (ύψ. 0,43 και διαμ. 0,32 μ.), που χρησιμεύει ως στήριγμά της. Πάνω στον κίονα στηρίζεται παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με φύλλα άκανθας. 2. Τμήμα μαρμάρινου πεσσίσκου, τετράγωνης διατομής, με γλυφές (μέγ. σωζ. ύψ. 0,21, διαστ. βάσης 0,23 × 0,08 μ.). 3. Σε λευκόχρωμο λεπτόκοκκο μάρμαρο (0,46 × 0,36 × 0,09 μ.) υπάρχει η επιγραφή: *1720, Ἀπριλλίῳ 19.*

Τα παραπάνω μέλη είτε μεταφέρθηκαν από παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Τήλου, που βρίσκονται σε άλλες θέσεις, είτε προέρχονται από παλιότερους ναούς, που βρίσκονταν στην ίδια θέση, με το σήμερα σωζόμενο καθολικό της μονής.

Κειμήλια. Στο σκευοφυλάκιο της μονής διατηρούνται διάφορα κειμήλια, μεταξύ των οποίων τα εξής: α) Ευαγγέλιο με αργυρή-χρυσή επένδυση. Έντυπο, έκδοση Βενετίας, με την επιγραφή: *1745, Ἐνετίησι, Ἀντωνίου Βόρτολι.* β) Αντιμήνσιο, το οποίο φέρει τη χρονολογία 1837. γ) Ασημένιο θυμιατήριο, δυτικής τεχνοτροπίας (επηρεασμένο από τη γοτθική τέχνη), στη λαβή του οποίου υπάρχει η επιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Νεοφύ-/του Ἡερομωνάχου Ἁγίου Παντελήμον.*

Ναός Ταξιαρχών στο Κάστρο Μεγάλου Χωριού

Βόρεια του Μεγάλου Χωριού και στην κορυφή του βραχώδους υψώματος βρίσκεται αρχαίο Φρούριο (Ακρόπολη), χτισμένο με καλά επεξεργασμένους λίθους, κατά το ισόδομο σύστημα. Στους μέσους χρόνους επισκευάστηκε και χρησιμοποιήθηκε μέχρι και τον περασμένο αιώνα.

Στο κέντρο περίπου του Κάστρου βρίσκεται ο μισοερειπωμένος ναός των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 11 × 6,10 μ., χωρίς την αψίδα), χτισμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος με δόμους, από το αρχαίο τείχος. Καλύπτεται με χτιστή ημικυλινδρική καμάρα.

Ο κυρίως ναός (εσωτ. διαστ. 5,50 × 3,65 μ.) καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα προς Α. (χορδής 2,68 και βέλους 1,93 μ.). Σε καθεμία από τις δύο μακριές πλευρές ανοίγονται στο πάχος των τοίχων δύο τυφλά αψιδώματα. Δυτικά του κυρίως ναού βρίσκεται ο νάρθηκας (4,12 × 3,60 μ.).

Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

Ιερό Βήμα. Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται η Δέηση. Στο κέντρο της αψίδας παριστάνεται ο Χριστός, μετωπικός, στηθαίος. Φορεί καστανόχρωμο ιμάτιο και βαθυπράσινο χιτώνα. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί ανοιχτό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό όπου το κείμενο: *Ἐγώ εἰμί...* (Ιω. 8, 12). Κάτω από τη Δέηση υπάρχει η επιγραφή: *[Ἅγιος ὁ Θε]ός, Ἅγιος Ἰσχυρός, Ἅγιος Ἀθάν[ατος, ἐλέησον ἡμᾶς].* Στην κόγχη της αψίδας του Ιερού εικονίζεται το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας —θέση όχι συνήθης για αυτή την παράσταση— και οι εξής άγιοι Ιεράρχες: α) Σπυρίδων, β) Λαυρέντιος, γ) Βασίλειος, δ) Αθανάσιος.

Κυρίως ναός. Στην καμάρα εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο, οι οποίες έχουν καλυφθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος από επιχρίσματα. Διακρίνονται μόνο η Μεταμόρφωση του Χριστού και η Ανάσταση του Λαζάρου.

Νάρθηκας. Στον ανατολικό τοίχο εικονίζεται η Κοίμηση της Παναγίας.

Οι τοιχογραφίες προέρχονται από τη μεταβυζαντινή εποχή. Από την ύπαρξη περισσότερων στρωμάτων τοιχογραφιών, συμπεραίνεται ότι ο ναός έφερε και παλιότερα τοιχογραφίες, πιθανώς βυζαντινής εποχής.

Άγιος Νικόλαος στην Πλάκα

Βρίσκεται νοτιοδυτικά του Μεγάλου Χωριού και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτό, δεξιά του δρόμου προς τη μονή του Αγίου Παντελεήμονα και στη θέση Πλάκα, σε μικρή απόσταση από την παραλία. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 8,30 × 5 μ.), που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κουρασάνι. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, στο μέσο της οποίας ανοίγεται μικρό παράθυρο. Εξωτερικά και πάνω από το παράθυρο αυτό είναι εντοιχισμένο μάρμαρο (0,40 × 0,18 μ.), με την επιγραφή (ύψ. γραμμάτων 0,025-0,03 μ.): *Ἐκτίσθην ὁ ναὸς οὗτος κατὰ / τὸ 1833 ἔτει, ἡγουμεν[ε-]/ύοντος Νικάνδρου τοῦ Πανοσιοτά(του).* Στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς ανοίγεται η θύρα. Το δάπεδο του ναού καλύπτεται από χοχλάκι. Στο τέμπλο του ναού βρίσκονται οι εξής εικόνες: 1. Χριστός (0,82 × 0,58 μ.). Εικονίζεται ως την οσφύ, μετωπικός. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό. Αριστερά και στο μέσο περίπου της εικόνας υπάρχει η επιγραφή: *Ἐπὶ Ἰω(άννου) Ἀναγνώστ(ου) / Διμέλλη, ΑΩΙΗ΄.* 2. Παναγία Βρεφοκρατούσα (0,82 × 0,58 μ.). Παριστάνεται ως την οσφύ, δεξιοκρατούσα. Δεξιά και στο μέσο της εικόνας υπάρχει η επιγραφή: *Ἐπὶ Νικάνδρου / Ἡγουμένου.* 3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (0,84 × 0,57 μ.). Εικονίζεται ως την οσφύ, ως ένσαρκος άγγελος. 4. Άγιος Νικόλαος (0,87 × 0,65 μ.). Παριστάνεται ως την οσφύ, μετωπικός. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό.

Άγιος Αντώνιος στο Καμάρι

Νοτιοδυτικά του Μεγάλου Χωριού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτό, αριστερά του δρόμου προς τον Άγιο Παντελεήμονα και σε απόσταση 200 μ. περίπου από τη θάλασσα, βρίσκεται ερειπωμένο ναΰδριο. Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα (εσωτ. διαστ. 3,75 × 2,55 μ.), το οποίο καλυπτόταν με χτιστή καμάρα. Η στέγη κατέρρευσε το χειμώνα του 1979-80.

Ο ναός έχει χτιστεί στη θέση παλιότερου, όπως φαίνεται μεταξύ άλλων και από την ύπαρξη μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Ως βάση της Αγίας Τράπεζας χρησίμευε μαρμάρινος, κυλινδρικός, αρράβδωτος κίονας, πάνω στον οποίο στηρίζεται πλάκα από λάρτιο λίθο.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα. Το παλιότερο στρώμα είναι δυνατό να χρονολογηθεί στο 15ο-16ο αι. και το νεότερο στο 18ο αι. Από τις τοιχογραφίες του νεότερου στρώματος διακρίνονται οι εξής:

Ιερό Βήμα. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Δέηση. Κάτω παριστάνονται τέσσερις συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Φορούν πολυσταύρια φελόνια και κρατούν ανεπτυγμένα, ενεπίγραφα ειλητάρια. Από τις υπόλοιπες τοιχογραφίες ελάχιστα μόνο λείψανα διακρίνονται στη βόρεια και νότια εσωτερική πλευρά.

Κοίμηση Θεοτόκου στο Μικρό Χωριό

Αριστερά του δρόμου Λειβάδια-Μεγάλο Χωριό και σε μικρή απόσταση από αυτόν, βρίσκεται το Μικρό Χωριό. Πρόκειται για οικισμό, που πρόσφατα εγκαταλείφθηκε τελείως από τους κατοίκους του. Στο κέντρο του διατηρείται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων, το οποίο καλύπτεται με νευρωτά σταυροθόλια (δωδεκανησιακός τύπος). Ο ναός αυτός χτίστηκε κατά τα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αι. και χρησίμευε μέχρι πριν από λίγα χρόνια ως ο καθεδρικός ναός του οικισμού.

Στο τέμπλο διατηρούνται οι εξής εικόνες: 1. Ιησούς Χριστός (0,84 × 0,69 μ.). Πρόκειται για εικόνα του β΄ μισού του 18ου αι. 2. Παναγία Βρεφοκρατούσα (0,80 × 0,59 μ.). Εικόνα του β΄ μισού του 18ου αι. 3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (0,83 × 0,54 μ.). Παριστάνεται ως ένσαρκος Άγγελος. Κάτω δεξιά υπάρχει η επιγραφή: *ΑΨΞΓ΄, χεὶρ / Γρηγορίου Συμέου.* 4. Άγιος Αντώνιος (0,83 × 0,50 μ.). Μέτριας τέχνης εικόνα, πιθανώς του β΄ μισού του 18ου αι.

Κοίμηση Θεοτόκου (Νεκροταφείο) στο Μικρό Χωριό

Πρόκειται για ναΰδριο που καλύπτεται με καμάρα. Το δάπεδο είναι στρωμένο με χοχλάκι. Έχει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά, αλλά το κονίαμα έχει αρχίσει να διαλύεται εξαιτίας της υγρασίας και πιθανώς επειδή έχουν χρησιμοποιηθεί κακής ποιότητας υλικά, με αποτέλεσμα την καταστροφή των τοιχογραφιών.

Στο μέσο της βόρειας εσωτερικής πλευράς υπάρχει η κτητορική επιγραφή (0,90 × 0,21 μ.), που έχει ως εξής: *Ἀνιγέρθη [καὶ ἀνιστορήθη] ἐν τῷ ναῷ τῆς Κυρίας Θεο-/τόκου, διὰ συνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδ(ου) πάντ(ων) τ(ῶ)ν Χρηστι-/αν(ῶν) ἐν ἔτη σοτηρίῳ ΑΨΠΖ΄, Μαΐου Ζ΄ / χὶρ Νεοφίτου Σιμέου.*

Μεταμόρφωση του Χριστού στο Μικρό Χωριό (Π ί ν. 316 γ)

Στη βορειοδυτική πλευρά του Μικρού Χωριού βρίσκεται το ναΰδριο της Μεταμόρφωσης του Χριστού. Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο (εσωτ. διαστ. 4,22 × 2,25 μ.), που καλύπτεται με χτιστή καμάρα. Η ανατολική πλευρά του καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,80 και βέλους 1 μ.). Στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 0,90 μ.).

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά. Οι τοιχογραφίες προέρχονται από δύο περιόδους. Από την α΄ περίοδο είναι οι τοιχογραφίες του Ιερού και των αγίων (αρχών 15ου αι.). Από τη β΄ περίοδο προέρχο-

νται οι παραστάσεις του Δωδεκάορτου (17ου αι.). Ειδικότερα:

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται, ως συνήθως, η Δέηση. Στην κόγχη της αψίδας παριστάνονται τέσσερις συλλειτουργούντες Ιεράρχες (από Β. προς Ν.): 1. Ιεράρχης αδιάγνωστος. Φορεί στιχάριο, επιτραχήλιο, πολυσταύριο φελόνιο και μικρό ωμοφόριο. Κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο με το κείμενο: *Ἐξερέ-/τος / τῆς / ....* . 2. Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος: Φορά φελόνιο και ωμοφόριο και κρατεί ειλητάριο με την επιγραφή: *Ἐν ἀ/ρχῇ / ἦν ὁ / Λόγος*. 3. Μέγας Βασίλειος. Κρατεί ανεπτυγμένο ειλητάριο με το κείμενο: *Οὐδὶς / ἄξιος / τὸν / σιν-δε/δεμέν/ον τ[αῖς...]*. 4. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος. Κρατά ειλητάριο με το κείμενο: *Κ(αὶ κατα-/ξίωσον / ἡμ(ᾶς)...*

Κυρίως ναός: Α) Στην καμάρα του ναού εικονίζονται οι εξής συνθέσεις από τον κύκλο του Δωδεκάορτου: 1. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 2. Γέννηση του Χριστού, 3. Υπαπαντή, 4. Βάπτιση, 5. Μεταμόρφωση, 6. Ανάσταση Λαζάρου, 7. Βαϊοφόρος, 8. Μυστικός Δείπνος, 9. Σταύρωση, 10. Ανάσταση (Κάθοδος στον Άδη), 11. «Μή μου άπτου», 12. Ανάληψη, 13. Πεντηκοστή. Β) Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Εικονίζονται οι εξής: 1. Άγιος Σπυρίδων, 2. Χριστός Ζωοδότης, 3. Αρχάγγελος Γαβριήλ, 4. Άγιος Νικόλαος, 5. Άγιος Αντώνιος, 6. Άγιος ιεράρχης, αδιάγνωστος. Γ) Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). Παριστάνονται οι εξής άγιοι: 1. Βασίλειος, 2. Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, 3. Παντελεήμων, 4. Ερμόλαος, 5. Διάκονος Ρωμανός, 6. Διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς. Δ) Δυτικός τοίχος. Στην πάνω ζώνη εικονίζεται, ως συνήθως, η Κοίμηση της Θεοτόκου, σύμφωνα με το γνωστό εικονογραφικό τύπο, ενώ στην κάτω παριστάνονται: 1. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, 2. Αδιάγνωστη αγία. Πάνω από την είσοδο υπάρχει η κτητορική επιγραφή (0,50 × 0,15 μ.): + *Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρου [καὶ ἀνι]στορήθη ὁ θῆος κ(αὶ) πάν[σε-]πτος ναὸς τ[ῆς Μεταμορφώσεως...]*.

Ατυχώς δεν διατηρείται ολόκληρη η κτητορική επιγραφή. Ασφαλώς στο τέλος της θα μνημονευόταν το έτος ανέγερσης του ναού και της αγιογράφησης του.

Στην παράσταση της Βαϊοφόρου και κάτω δεξιά υπάρχει η εξής μικρογράμματη επιγραφή: + *Λέων τοῦ Κὺρ παπὰ Κορνάρου χείρ, Π. Θ. Θεοῦ*.

Πιθανότατα, πρόκειται για τον αγιογράφο των συνθέσεων του Δωδεκαόρτου, ο οποίος ονομαζόταν Λέων Κορνάρος και ήταν ιερέας.

Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ-ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Σημειώνεται προκαταρκτικά ότι οι πάσης φύσεως δραστηριότητες της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας ξεκίνησαν από μηδενική βάση. Από τις 27/3/81 τοποθετήθηκε στην Εφορεία με σύμβαση αορίστου χρόνου ο γεωλόγος-σπηλαιολόγος Ε. Καμπούρογλου και από τις 25/11/81 η αρχιτέκτων Σ. Κυρίτση. Έχει ζητηθεί από το ΥΠΠΟ η πρόσληψη όλου του προβλεπόμενου από τον Οργανισμό επιστημονικού προσωπικού (παλαιοντολόγου, ανθρωπολόγου κτλ.), καθώς και η τοποθέτηση του απαραίτητου διοικητικού προσωπικού.

Για πρώτη φορά συμπεριλήφθηκε στο πρόγραμμα Έργων '81 και η Εφορεία μας και δημιουργήθηκε νέο έργο με κωδικό αριθμό 7814013 «Παλαιολιθικές και Παλαιοντολογικές έρευνες, ανασκαφές, και διαμορφώσεις σπηλαίων». Αγοράστηκε το απαραίτητο υλικό για την εξερεύνηση σπηλαίων, καθώς επίσης διάφορα όργανα, είδη σχέδιασης και ανάγνωσης χαρτών-αεροφωτογραφιών. Δημιουργήθηκε πυρήνας βιβλιοθήκης με την αγορά ειδικών συγγραμμάτων από πιστώσεις Δ.Ε. και ΤΑΠ, καθώς και με δωρεές από την ΕΣΕ (Δελτίο Σπηλαιολογικής) και το Πανεπιστήμιο Αθηνών (Annales Géologiques).

Με στοιχεία που ζητήθηκαν από τις Εφορείες και συγκεντρώνονται από τη βιβλιογραφία οργανώνεται αρχείο σπηλαίων όλης της Ελλάδας με βάση την κατά νομούς διαίρεση, την ονομασία και την ακριβή θέση. Για κάθε σπήλαιο υπάρχει ειδικός φάκελλος και δελτίο πληροφοριακό. Παράλληλα συγκροτείται και φωτογραφικό αρχείο σπηλαίων. Παράλληλα γίνεται χρήση και του αρχείου της ΕΣΕ, με την ευγενή και πρόθυμη συγκατάθεση του Διοικητικού της Συμβουλίου.

Με ενέργειες προς τη ΓΥΣ, το ΙΓΜΕ, το ΥΠΔΕ, τη Στατιστική Υπηρεσία, έγινε προμήθεια γεωγραφικών, τοπογραφικών και γεωλογικών χαρτών, σε διάφορες κλίμακες για τις πρώτες επείγουσες ανάγκες μας.

Έχουν τεθεί τέλος οι βάσεις ομαλής και εποικοδομητικής συνεργασίας με την ΕΣΕ, την ΕΑΕ, καθώς και με το Παλαιοντολογικό Μουσείο, την ανθρωπολογική συλλογή της Ιατρικής Σχολής και το Εργαστήριο σεισμολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ειδικοί των παραπάνω φορέων προσφέρουν πρόθυμα τις γνώσεις και τις υπηρεσίες τους, όταν παρίσταται ανάγκη και δέχονται κρατική εποπτεία και βοήθεια στις έρευνές τους και νομική κάλυψη. Αρμονική είναι η συνεργασία και με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων, που στέλνουν επιμελητές στη δική μας ερευνητική ομάδα.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ - ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

Πραγματοποιήθηκαν επείγουσες αυτοψίες και συντάχθηκαν αναλυτικές εκθέσεις, με αποτυπώσεις σπηλαίων, όπου κρίθηκε αναγκαίο, από το γεωλόγο Ε. Καμπούρογλου και την αρχιτέκτονα Σπ. Κυρίτση:

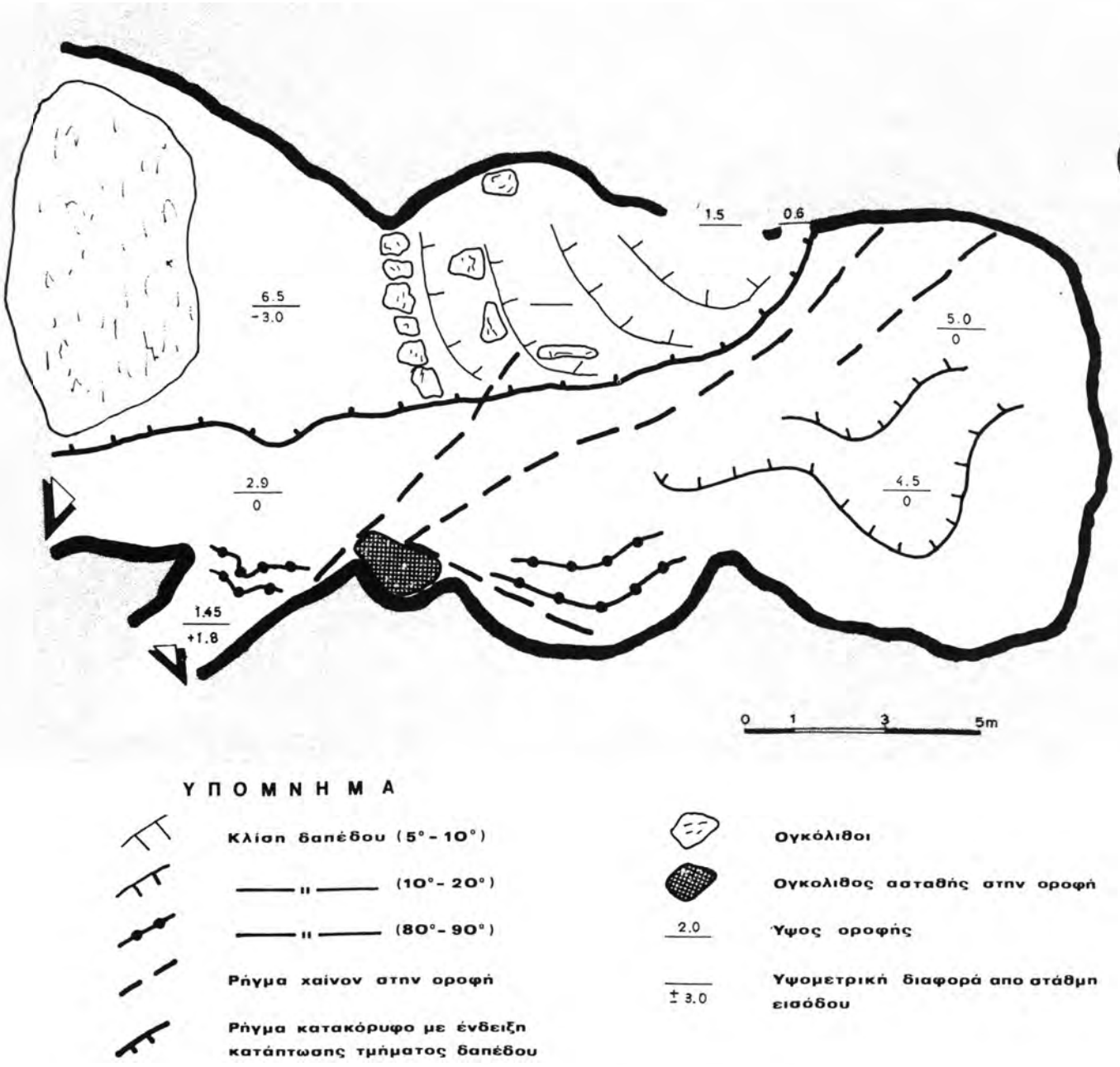
1. Στη Ριζούπολη Αττικής για τα σπήλαια: α) Προφήτη Ηλία και β) ιδιοκτησίας Σάλτα.
2. Στη νήσο Κέρκυρα για: α) την Ανθρωπογράβα Κληματιάς και β) τη Γράβα Γαρδικίου κοντά στον Άγιο Ματθαίο.
3. Στα Ιωάννινα για έρευνα: α) στην Καστρίτσα, β) στους Πράμαντες και γ) στο Πέραμα.
4. Στο χωριό Καστριά Κάτω Κλειτορίας (Καλαβρύτων) για την επιτόπου εξέταση της δυνατότητας διάνοιξης νέας εισόδου πρόσβασης για λόγους αξιοποίησης του Σπηλαίου Λιμνών.
5. Στην Κεντρική Εύβοια για έρευνα των σπηλαίων: α) Κούρος στην Τριάδα και β) Παγώντα.
6. Στη Νότια Εύβοια για τα σπήλαια: α) Αγία Τριάδα Καρύστου, β) Κοίλωση Εκάλης και γ) Σκοτεινή Θαρουνίων.
7. Στη Σαλαμίνα για προστασία σπηλαίου από παρακείμενο λατομείο.
8. Στην Αρχονταριά Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας και στη Φιλοθέη Δωρίδας.
9. Στη Φιγάλεια.

Παραθέτουμε σε περίληψη μέρος των εκθέσεων των πιο σημαντικών σπηλαίων.

Σπήλαιο «Προφήτη Ηλία» στη Ριζούπολη

Εξετάστηκαν οι γεωλογικές συνθήκες σχηματισμού του: έχει διανοιχθεί εξ ολοκλήρου μέσα σε ασβεστόλιθο, αποτελεί δηλαδή τυπική καρστική μορφή. Στη διάνοιξή του υποβοήθησαν χημικοί και μηχανικοί παράγοντες. Το περιβάλλον ωστόσο πέτρωμα επέδρασε αρνητικά στην εξέλιξή του. Παρατηρείται αστάθεια του ασβεστόλιθου εξαιτίας κατακερματισμού και λατυποποίησης, γεγονός που εμποδίζει το σχηματισμό σταλακτιτών και σταλαγμιτών. Η πυκνή δόμηση και το βάρος των υπερκείμενων οικιών αποτελούν επίσης αρνητικούς παράγοντες στη διατήρησή του.

Τα ανευρεθέντα θραύσματα κεραμικής (Ύστερης-Νεολιθικής περιόδου), ο χωρισμός του κεντρικού θαλάμου με ξερολιθιές σε μικρότερα τμήματα και τα οστά σπονδυλοζώων, δείχνουν ότι κατά πάσα πιθανότητα το σπήλαιο είχε και άλλες εισόδους, που δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη και ότι είχε κατοικηθεί από ανθρώπους και θηλαστικά. Λόγω της ασταθούς κατάστασης, της έλλειψης σταλακτιτών και υγρασίας δεν είναι δυνατή η τουριστική αξιοποίησή του.

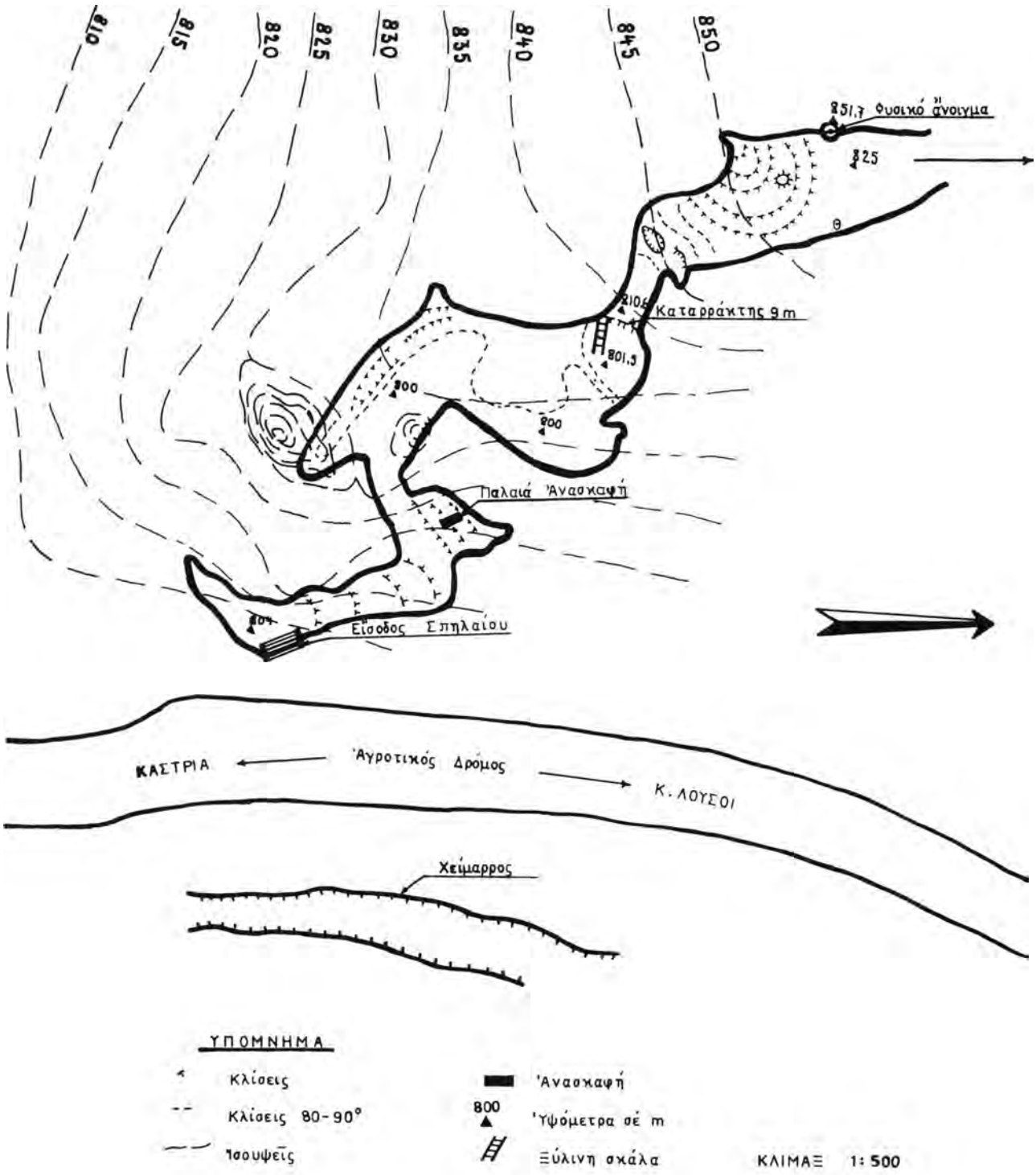
Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Σπήλαιο Γράβα Γαρδικίου. Κάτοψη.

Βιβλιογραφία:
Το σπήλαιο προφήτου Ηλία Ριζοπόλεως, Δελτίο ΕΣΕ τ. VII, τχ. 5, 1964.

Σπήλαιο Γράβα Γαρδικίου Κέρκυρας (Σχέδ. 1· Πίν. 317)

Το σπήλαιο έχει σχηματιστεί από κατάπτωση του ψαμμιτοκροκαλοπαγούς, λόγω φυσικής αποσάρθρωσης. Είναι πολύ μικρό, επίμηκες με φτωχό σταλαγμιτικό διάκοσμο και με τέσσερις εισόδους. Το υπάρχον ρήγμα από την κυρία είσοδο χωρίζει το σπήλαιο σε δύο επίπεδα με υψομετρική διαφορά 3 μ. Παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον και δεν προσφέρεται για τουριστική αξιοποίηση. Για την πραγματοποίηση ανασκαφικής έρευνας δεν χρειάζονται ιδιαίτερα μέτρα ασφάλειας, φωτισμού ή ειδικού εξοπλισμού.

Βιβλιογραφία:
Δελτία ΕΣΕ, Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1966. Κερκυραϊκά Χρονικά ΙΔ΄ (1968), σ. 77-80. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 369. Κερκυραϊκά Χρονικά ΙΑ΄, σ. 141-148.

Σχέδ. 2. Καλάβρυτα. Σπήλαιο Λιμνών Καστριών. Τοπογραφικό σχέδιο.

Σπήλαιο Λιμνών Καστριών Καλαβρύτων (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 318 α-β)

Η κατά μήκος ανάπτυξη του σπηλαίου είναι πολύ μεγάλη σε σχέση με την κατά πλάτος. Μήκ. 1.950, πλ. 3-8 και ύψ. 20-30 μ. Παρατηρείται κλιμακωτή διάταξη των θαλάμων και διαδρόμων από τα ανάντι προς τα κατάντι. Η δομή της περιοχής έχει επηρεαστεί από την τεκτονική των γεωλογικών σχηματισμών (ρήγματα) και από τους παράγοντες διάβρωσης (νερό - άνεμος - χιόνι). Είναι διανοιγμένο μέσα σε ασβεστόλιθο Ιουρασικής ηλικίας, ο οποίος εμφανίζει σχεδόν κατακόρυφη στρώση. Παρουσιάζει ενδιαφέρον αρχαιολογικό-παλαιοντολογικό-παλαιοανθρωπολογικό-γεωλογικό και τουριστικό. Δοκιμαστική ανασκαφή του '71 έφερε στο φως όστρακα της Νεολιθικής περιόδου. Εντοπίστηκαν απολιθωμένα οστά ζώων, ανάμεσα στα οποία, οστά ιπποπόταμου του είδους Hippopotamus antiquus, Μεσοπλειστοκαινικής ηλικίας και μάλιστα της 2ης Μεσοπαγετώδους εποχής, καθώς και οστά ανθρώπου τελείως περιασβεστωμένα. Η ύπαρξη 13 κλιμακωτών λιμνών σε μήκος 2 χλμ. περίπου και ο πλούσιος λιθωματικός διάκοσμος, καθιστούν το σπήλαιο ένα από τα πιο ενδιαφέροντα της Ελλάδας.

Βρίσκεται σε πλήρη υδρολογική λειτουργικότητα και ο σχηματισμός του σε εξέλιξη υπό την επίδραση διάφορων διαβρωσιγενών παραγόντων. Πριν από οποιαδήποτε τουριστική του αξιοποίηση απαιτείται επιστημονική έρευνα, καθώς και μελέτη στατικότητας και ευστάθειας της οροφής του.

Βιβλιογραφία:
Παυσανία, Αρκαδικά Β. 18.7. «Το Βουνό», αριθ. 240-241, 1965, σ. 39-48. Ιω. Μελέντης, Το σπήλαιο Λιμνών, 1965 (έκθεση αδημοσίευτη). Δελτίο ΕΣΕ τ. IX, τχ. 7, 1967, σ. 89-99. Δελτίο ΕΣΕ, τ. XII, τχ. 6-7, 1974, σ. 217-219.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ-ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλόγων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Βελεστίνο. Οικόπεδο Βασ. Μανούρα: α) Άποψη της ανασκαφής, β-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

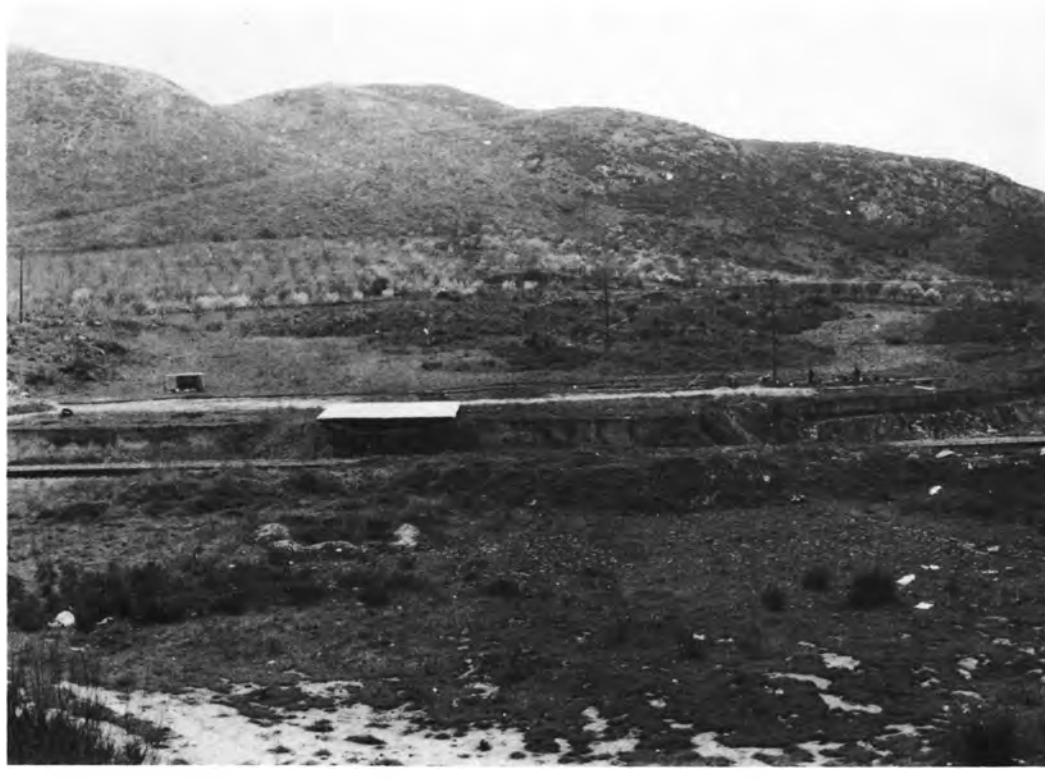

α, γ) Παγασές-Δημητριάδα. Οικόπεδο Μιλτ. Θεοδώρου: Κεραμοσκεπής τάφος και κτερίσματα, β) Αλυκές. Οικόπεδο Νικ. Νικολόπουλου. Άποψη της ανασκαφής.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

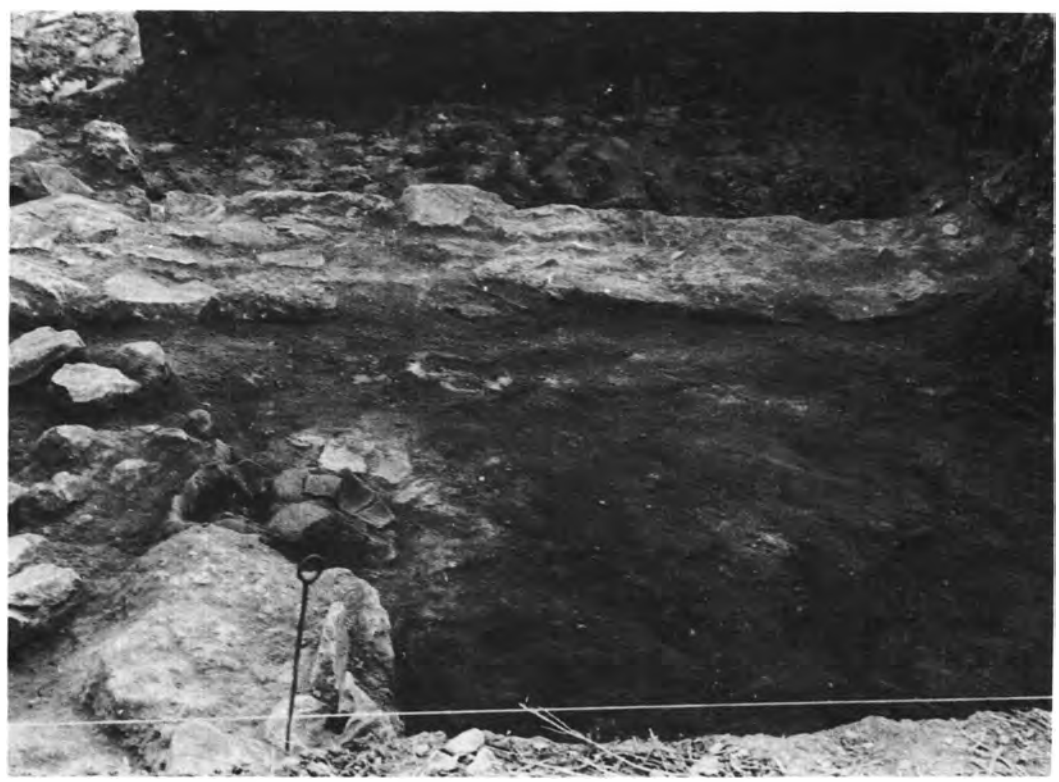

Πετρομαγούλα Βόλου: α) Όστρακα με λαβές, β) Ο προϊστορικός οικισμός από ΒΑ.

Λ. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

Πετρομαγούλα Βόλου: α) Όστρακα με αποφύσεις, β) Τοίχος και δάπεδο από την α΄ φάση.

Λ. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

α) Πετρομαγούλα Βόλου. Λίθινα εργαλεία, β-δ) Ν. Ιωνία Βόλου. Έργο Αποχέτευσης Δήμου. Μυκηναϊκοί τάφοι και πρωτογεωμετρικός τάφος.

Λ. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ - Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

α-β) Ν. Ιωνία Βόλου. Έργο Αποχέτευσης Δήμου. Πρωτογεωμετρικοί τάφοι, γ) Βόλος. Οδός Παπακυριαζή 68-70. Η εστία στο χώρο Χ2.

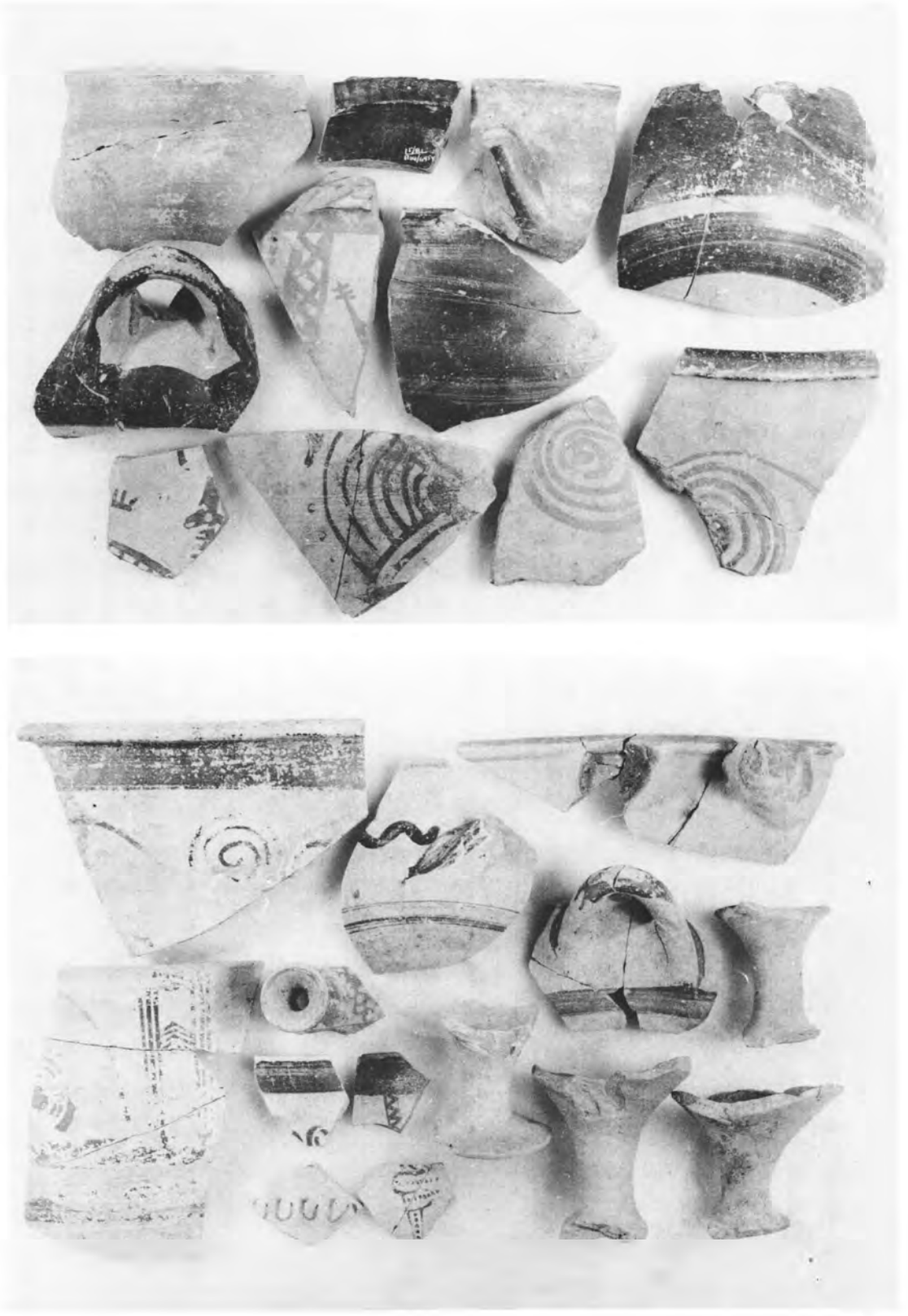
Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ - Ζ. ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

Βόλος. Οδός Παπακυριαζή 68-70: α) Άποψη της α΄ οικοδομικής φάσης, β) Άποψη της β΄ οικοδομικής φάσης.

Ζ. ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

Βόλος. Οδός Παπακυριαζή 68-70: α) Κεραμική της α΄ οικοδομικής φάσης, β) Κεραμική β΄ και γ΄ φάσης.

Ζ. ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

α) Βελεστίνο. Αργυρή δραχμή Φερών, β) Πύργος Κιερίου. Οικόπεδο Δημ. Πλατώνη. Λακωνικός καλυπτήρας, γ-δ) Καλλίθηρο Καρδίτσας. Μελαμβαφείς σκύφοι και ενεπίγραφο χείλος πίθου.

Ζ. ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ - Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ - Χ. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

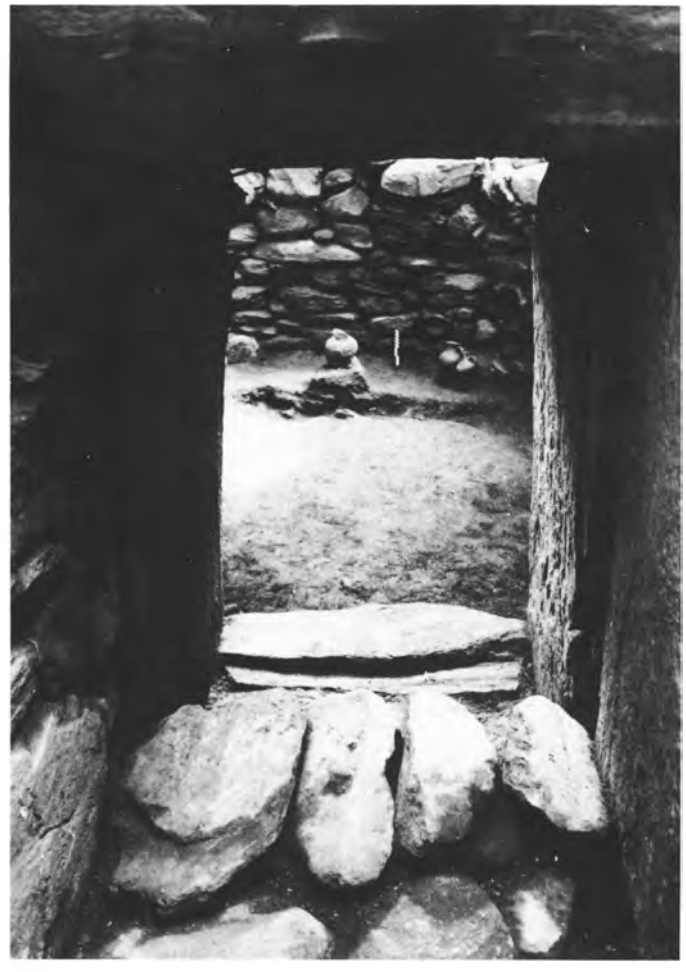

α) Πύργος Κιερίου. Οικόπεδο Δημ. Πλατώνη. Πήλινη μήτρα και εκμαγείο ανδρικής κεφαλής, β) Μητρόπολη Καρδίτσας. Οικόπεδο Λάμπρου Νταή. Επιγραφή.

Χ. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Αργυροπούλι Τυρνάβου. Οικόπεδο Δ. Αναστασίου: α-β) Ο θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος και η είσοδός του.

ΑΘ. ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

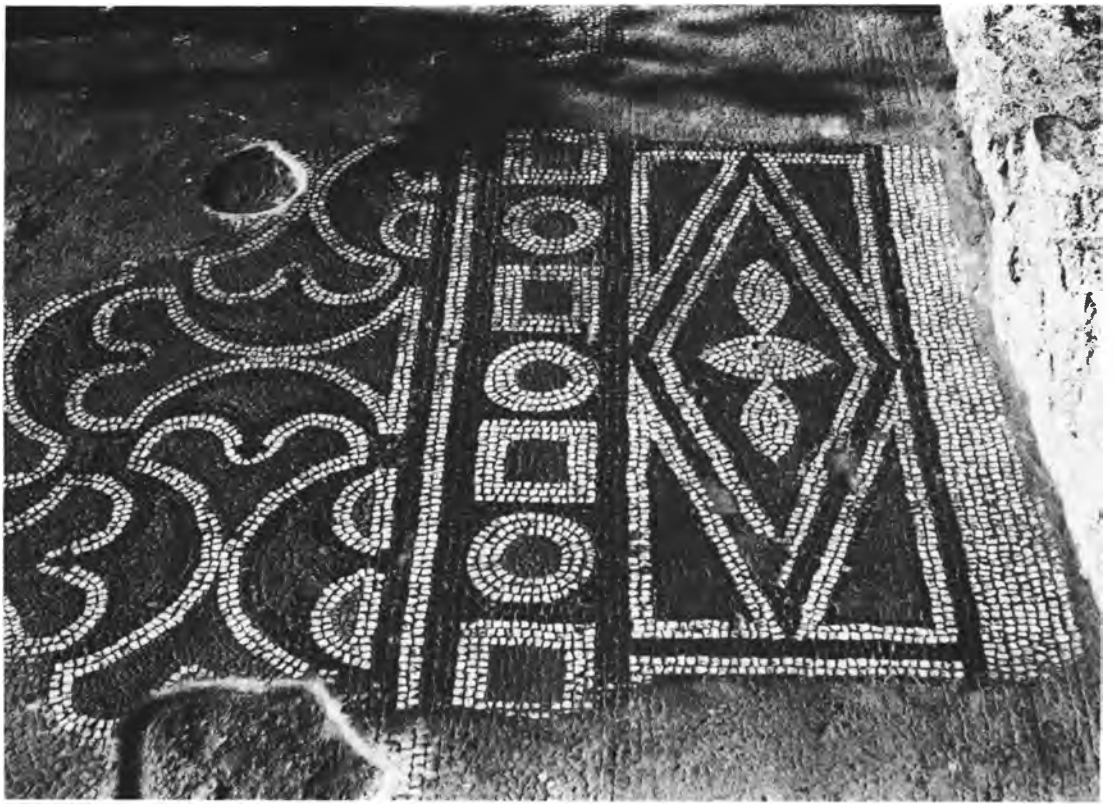

α) Αργυροπούλι Τυρνάβου. Οικόπεδο Δ. Αναστασίου. Ο θολωτός τάφος (λεπτομέρεια), β) Γόννοι. Αγρός Νικ. Τσιαπλέ. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Συκέα Ελασσόνας. Επιτύμβια στήλη.

ΑΘ. ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

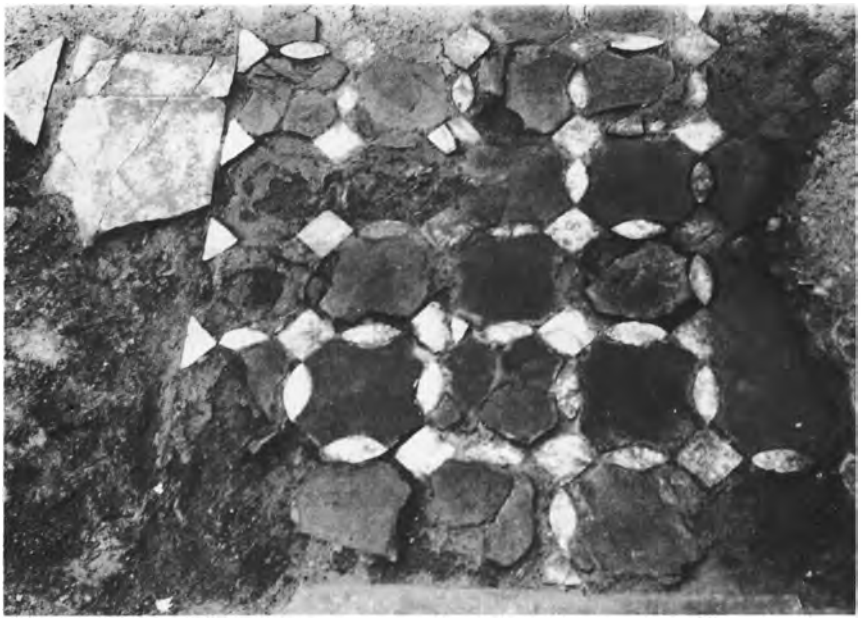

Νέα Αγχίαλος: α) Οικόπεδο Γρ. Μαραγκόπουλου. Τάφος 56 από Δ., β) Οικόπεδο αγροτικού Ιατρείου. Ψηφιδωτό δάπεδο της 9ης παλαιοχριστιανικής βασιλικής από Α.

Α. ΝΤΙΝΑ

Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Αγροτικού Ιατρείου: α-β) Ψηφιδωτό δάπεδο της 9ης παλαιοχριστιανικής βασιλικής από Β. και μαρμαροθέτημα από Α.

Α. ΝΤΙΝΑ

Νέα Αγχίαλος: α-β) Οδός Ελληνικής Αεροπορίας. Αρχιτεκτονικά μέλη, γ) Οικόπεδο Πολ. Πολυμέρου. Μαρμάρινη σαρκοφάγος.

Α. ΝΤΙΝΑ

Νέα Αγχίαλος: α) Οδός Ελληνικής Αεροπορίας Οικόπεδο Κωνστ. Δάενα. Τμήμα τείχους του λιμανιού από Δ., β) Βασιλική Αγίου Δημητρίου. Αναστηλωμένος κίονας μετά τις εργασίες στήριξης.

Α. ΝΤΙΝΑ

α-β) Ιωάννινα. Πανεπιστημιούπολη. Οι ταφές CXXXVIII και CXXXIV, γ) Πωγώνι. Θέση Παλουριές. Ο τύμβος Α.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ - Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

Ιωάννινα. Πωγώνι. Θέση Παλουριές: α) Ο τύμβος Β, β) Ευρήματα της ταφής Α, γ-δ) Ευρήματα από τον τάφο 3.

Άρτα: α) Οδός Τζαβέλα 14 και Μακρυγιάννη. Πώρινη βάση κίονα, β) Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας. Άποψη της ανασκαφής.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Άρτα. Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας: α-β) Η στενωπός με τον ακάλυπτο αγωγό και το ανατολικό όριο των οικιών.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Άρτα. Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας: α) Τα δωμάτια Δ2 και Δ3 της οικίας Α, β-γ) Οικία Β. Ευρήματα από την ανασκαφή.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Άρτα. Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας. Οικία Β: α) Ευρήματα από την ανασκαφή, β) Λίθινη βάση με τόρμο.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Άρτα. Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας. Οικία Β: α) Βάσεις αγγείων από τον αποθέτη, β) Ο αποθέτης στη νοτιοδυτική γωνία.

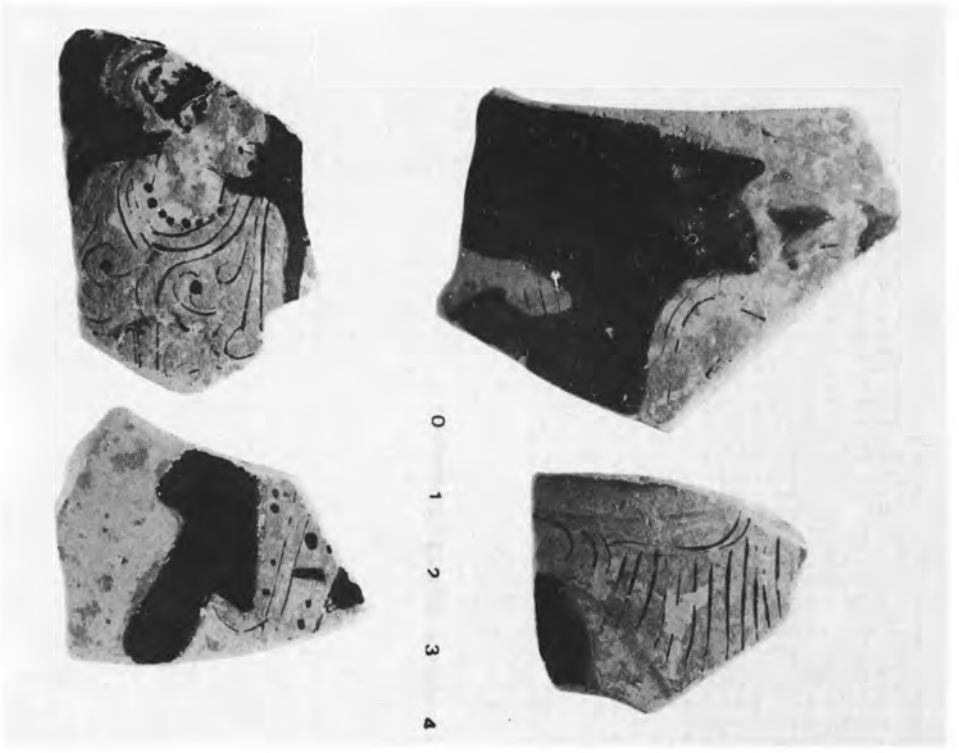
Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Άρτα. Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας. Οικία Β: α-β) Λαβές και όστρακα γραπτών αγγείων από τον αποθέτη.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

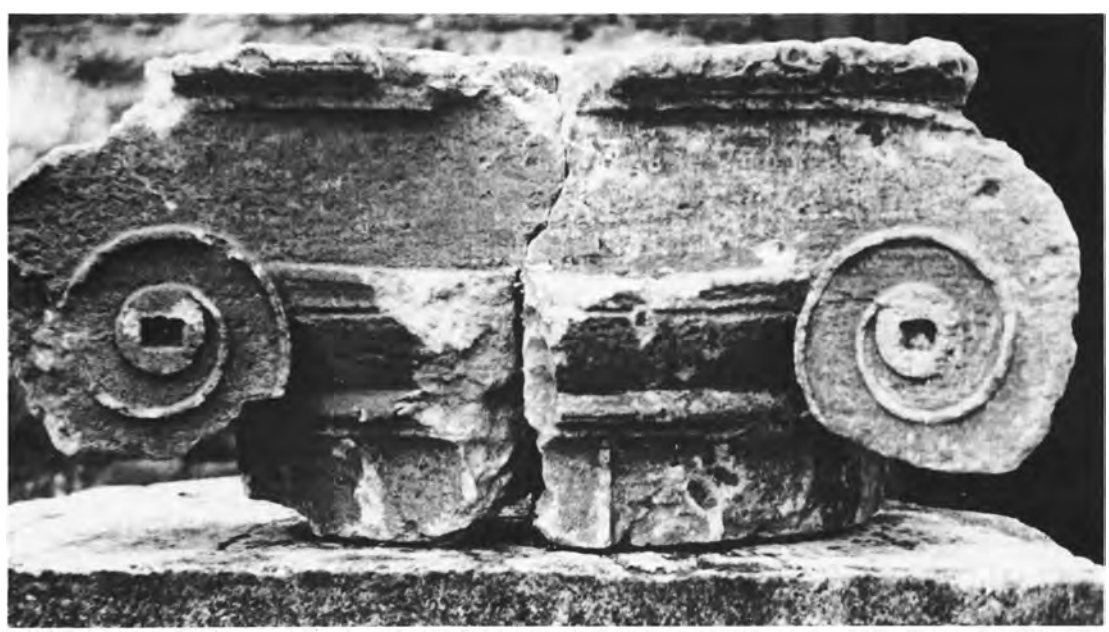

Άρτα. Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργκάνας. Οικία Β: α-δ) Όστρακα γραπτών αγγείων και αγγεία από τον αποθέτη.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

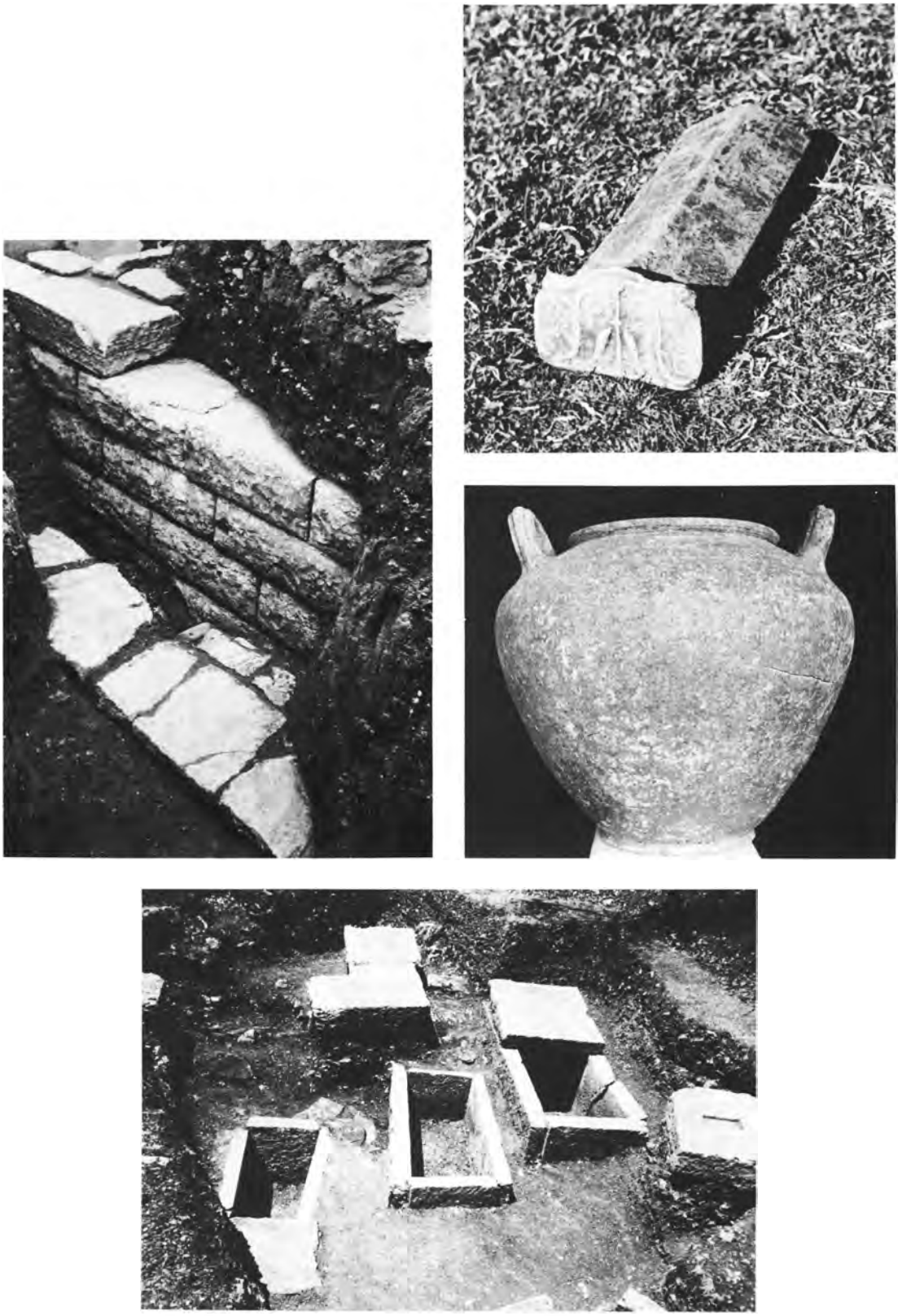

Άρτα: α-γ) Συμβολή οδών Κομμένου και Μουργάνας. Οικία Β. Μελαμβαφής ασκός, μελαμβαφές λυχνάρι, γωνία στέγης κορινθιακής κεράμωσης, δ) Οδός Αράχθου 3. Ιωνικό κιονόκρανο.

Π. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

α) Άρτα. Οδός Αράχθου 3. Άποψη της ανασκαφής, β) Άρτα. Οικόπεδο Μπανταλούκα. Ανθεμωτός καλυπτήρας κορινθιακού τύπου, γ-δ) Λευκάδα. Καρυώτες. Σπασμένη Βρύση. Πήλινη κάλπη από τον τάφο 5 και άποψη τάφου.

Π. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ - Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

α) Νικόπολη. Εκσκαφές υδρευτικού αύλακα. Κιβωτιόσχημος τάφος, β) Λίθινη αξίνη από τον Ωρωπό Πρεβέζης, γ-ε) Νικόπολη. Ευρήματα από περισυλλογή ή παράδοση.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

α) Νικόπολη. Αφιερωματικός βωμός, β) Δωδώνη. Το ανατολικό ανάλημμα του Σταδίου πριν τις εργασίες στερέωσης, γ-δ) Δωδώνη. Στερέωση κλίμακας ανόδου νοτιοανατολικής και βορειοανατολικής γωνίας, ε) Λευκάδα. Τείχος αρχαίας Λευκάδας μετά τις εργασίες στερέωσης.

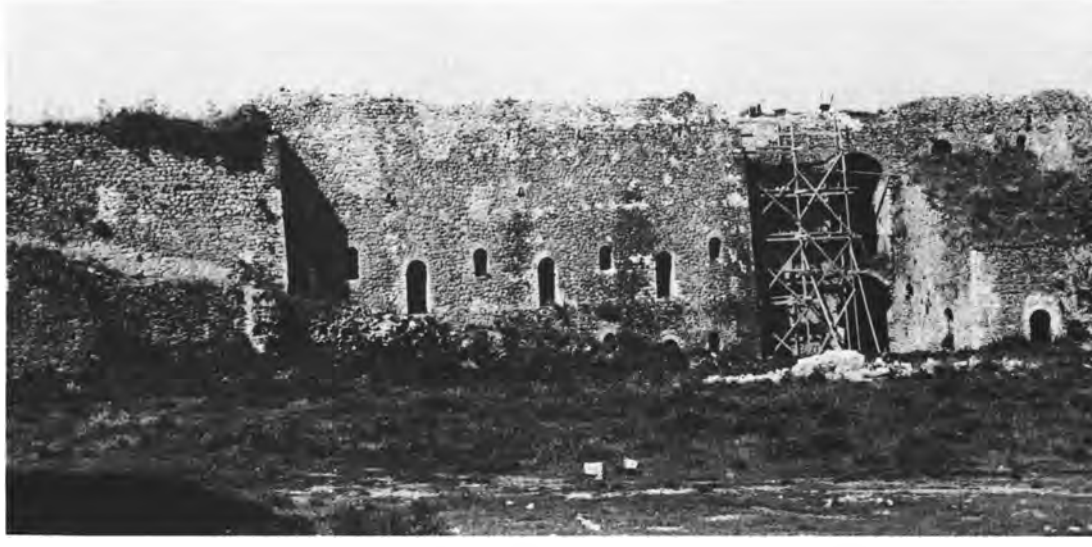
ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Άρτα. Αμμότοπος: α) Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου Α του σπιτιού Ι μετά τις στερεωτικές εργασίες, β) Η εστία του δωματίου D στο σπίτι Ι.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

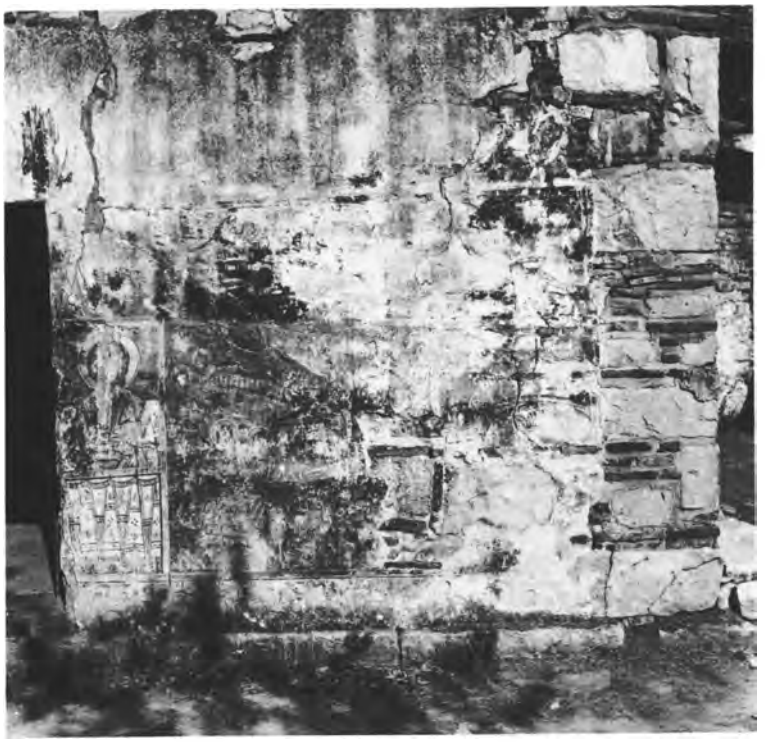

Ιωάννινα: α) Φρούριο Ιτς Καλέ κατά τις εργασίες, β) Σουφαρί Σαράϊ μετά τις εργασίες.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Ιωάννινα. Κωστάνιανη: α-β) Η εκκλησία των Ταξιαρχών και τοιχογραφία με τη Δευτέρα Παρουσία.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Ιωάννινα. Κωνστάνιανη. Ναός Ταξιαρχών: α) Παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, β-γ) Στερεωτικές εργασίες.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ - ΕΥ. ΚΟΥΡΟΥΚΛΗΣ

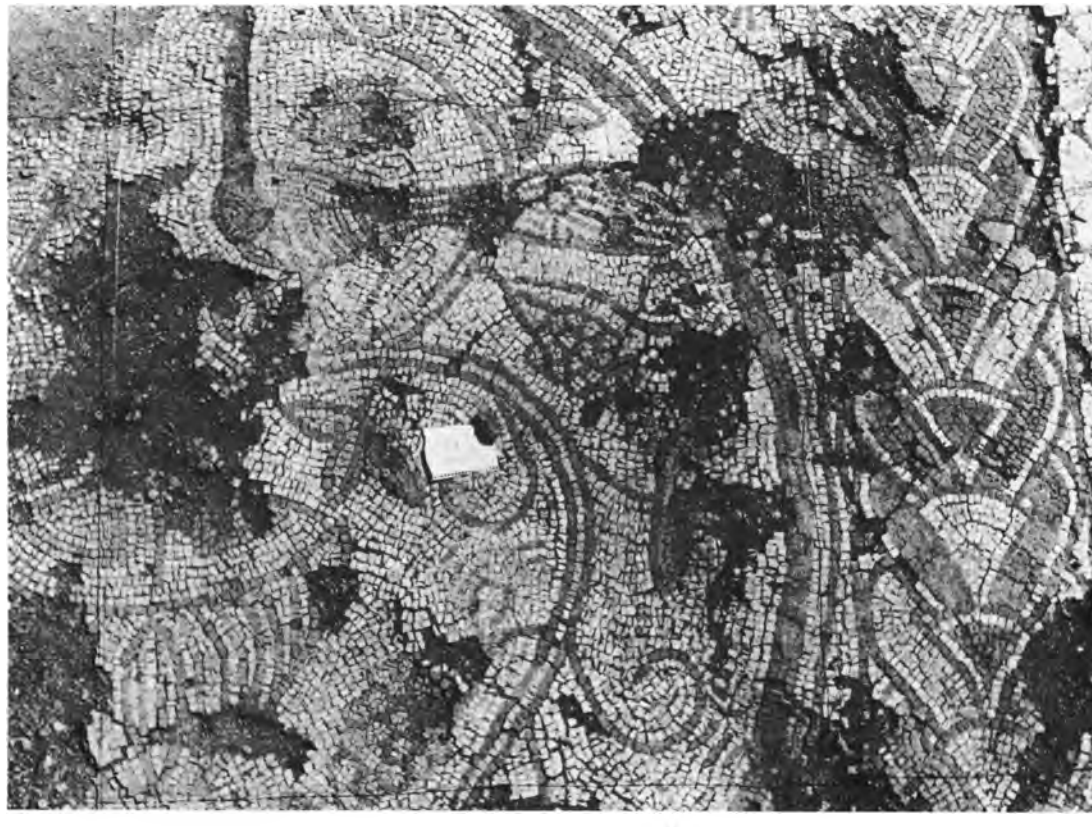

Νικόπολη: α) Η Βασιλική ΣΤ΄ μετά τον καθαρισμό, β) Βασιλική Α΄. Το ψηφιδωτό δάπεδο της δυτικής στοάς του αιθρίου.

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

Νικόπολη: α) Βασιλική Α΄. Το ψηφιδωτό δάπεδο του αιθρίου (λεπτομέρεια), β) Βασιλική Β΄. Το ψηφιδωτό δάπεδο του διακονικού (λεπτομέρεια).

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

Νικόπολη. Βασιλική Β΄: α) Το ψηφιδωτό δάπεδο του διακονικού (λεπτομέρεια), β) Το ψηφιδωτό δάπεδο της δυτικής στοάς του αιθρίου.

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

Περιστέρι Πωγωνίου: α) Η Μονή Μέγγουλης, β) Μονή Μέγγουλης. Ο Ευαγγελισμός σε λίθινη πλάκα.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

α) Περιστέρι Πωγωνίου. Μονή Μέγγουλης. Τοιχογραφία, β) Λευκοθέα. Άγιος Ιωάννης. Τοιχογραφία βόρειου τοίχου.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ - ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

Κοντινοί Δαφνούλας Ιωαννίνων. Αγία Σωτήρα: α) Ο ναός, β) Ρωσική εικόνα Ελεούσας, γ) Τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Λαγκιώτισσα Μελιάς. Γενέσιο Θεοτόκου: α) Άποψη του ναού από τη δυτική πλευρά, β) Υπέρθυρο της νότιας πόρτας.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

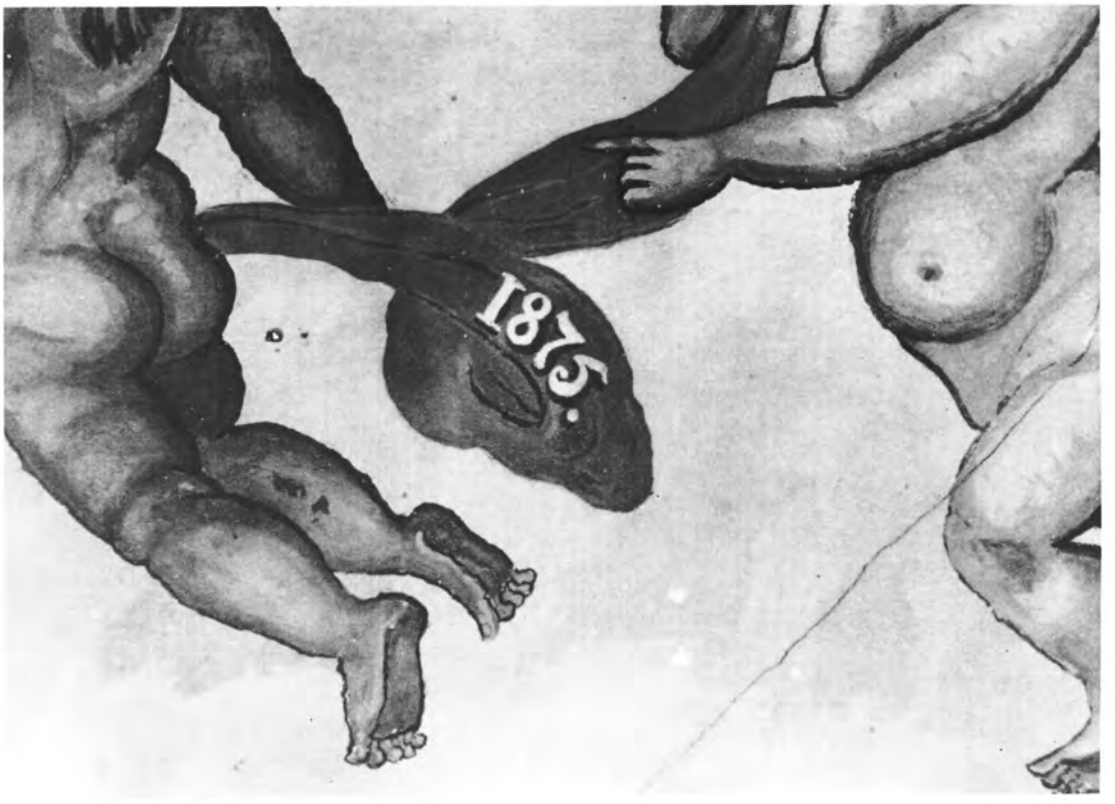

Αστακός. Αρχοντικό Χ. Φάρου: α-β) Πρόσοψη του κτιρίου και τοιχογραφία ταβανιού.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

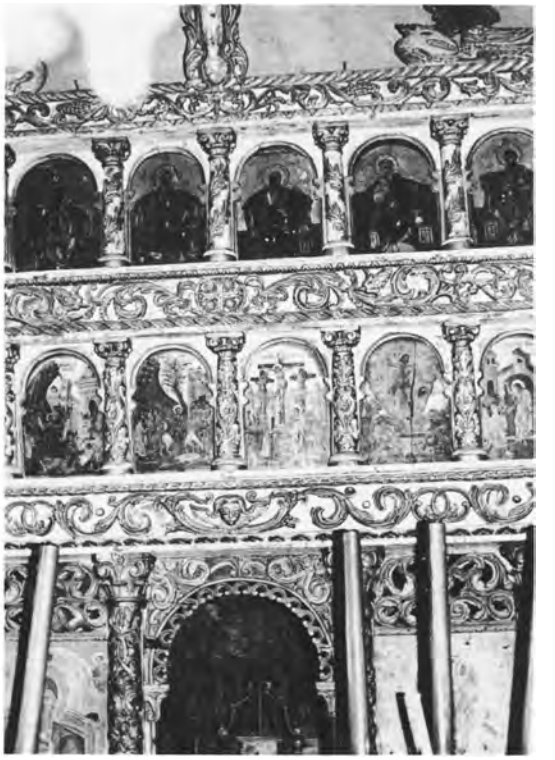

Αστακός. Αρχοντικό Χ. Φάρου: α-β) Τοιχογραφία ταβανιού και λεπτομέρεια.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Λευκάδα: α) Άλατρο. Άγιος Ιωάννης. Τοιχογραφία, β) Αλέξανδρος. Κοίμηση Θεοτόκου. Το τέμπλο, γ) Καρυά. Αγία Παρασκευή. Ελαιογραφία Γαζή.

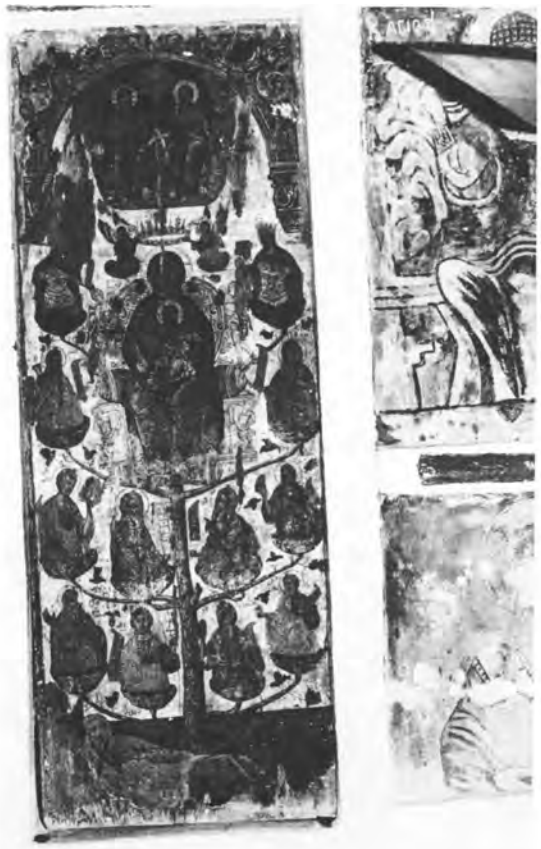
ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

α) Φτερνό Λευκάδας. Άγιος Γεώργιος. Τοιχογραφία νότιου τοίχου, β) Γάϊος Παξών. Παντοκράτωρ στα Μακράτικα. Επίστεψη τέμπλου.

ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

α) Λογγός Παξών. Αγία Κυριακή. Νότια Πύλη Ιερού, β) Λάκκα Παξών. Υπαπαντή.

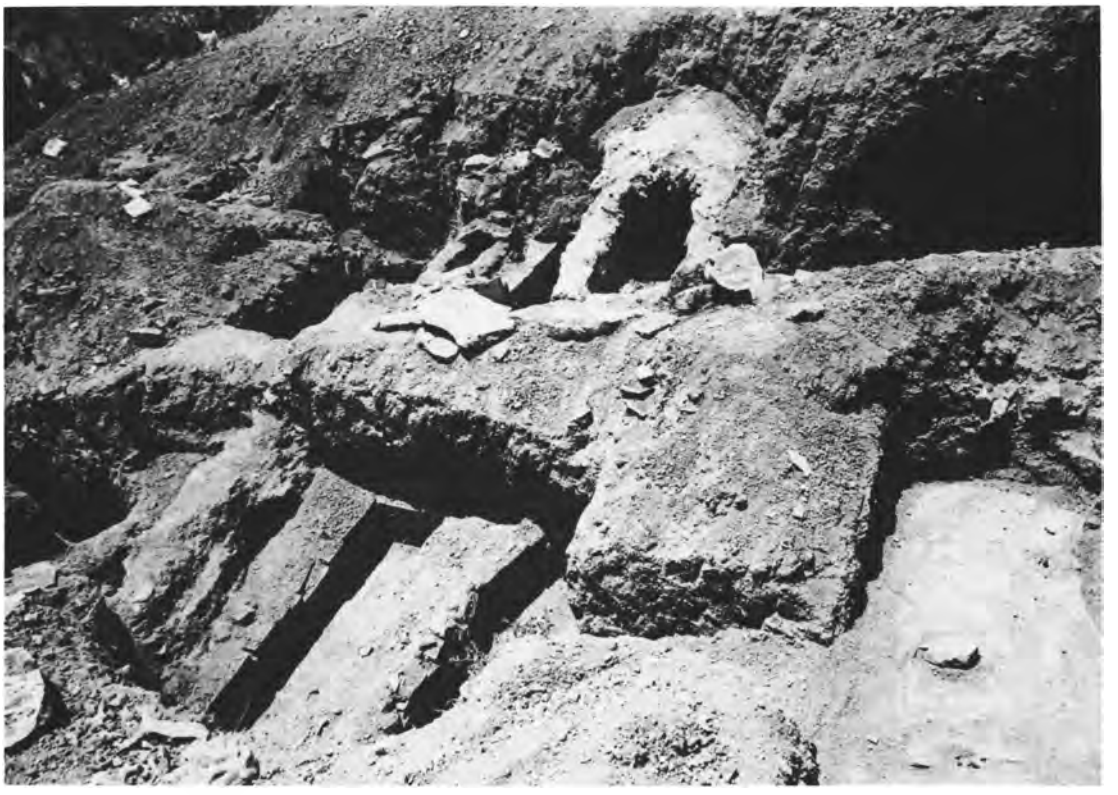
ΕΥ. ΧΑΛΚΙΑ

Ναύπακτος. Οικόπεδο Δημαρχιακού μεγάρου: α-β) Χάλκινοι φόλλεις Θεοφίλου.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Ναύπακτος. Οικόπεδο Κλ. Σατλάνη: α-β) Βραχιόλια από τον τάφο Τ4 και τμήμα παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Ναύπακτος. Φρούριο: α-β) Λείψανα βυζαντινού κτιρίου και βυζαντινό λουτρό.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

α) Νομός Ιωαννίνων. Μολυβδοσκέπαστος, Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Η ξυλόγλυπτη πόρτα του καθολικού, β) Νομός Λευκάδας. Άγιος Νικόλαος Φτερνού. Φορητή εικόνα μετά τη συντήρηση.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

Νομός Ιωαννίνων. Μονοδένδρι: α-γ) Φορητές εικόνες. Κατά τη διάρκεια της συντήρησης.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

Νομός Ιωαννίνων. Μονοδένδρι: α-γ) Φορητές εικόνες μετά τις εργασίες συντήρησης, δ) Φορητή εικόνα κατά τη διάρκεια συντήρησης.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

Νομός Ιωαννίνων. Μονοδένδρι: α-β) Φορητές εικόνες μετά τις εργασίες συντήρησης.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

α-β) Θεσσαλονίκη. Οδός Ιπποδρομίου 7. Άποψη της ανασκαφής και τμήμα του cryptoporticus,
γ) Κιλκίς. Κεντρικό. Ειδώλια τάφων από κατάσχεση.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

α) Θεσσαλονίκη. Οδός Βύρωνος 4 και Ισαύρων 1. Ειδώλια από τάφους. Τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου, β) Νέα Μηχανιώνα. Ενεπίγραφο επιτύμβιο ανάγλυφο.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

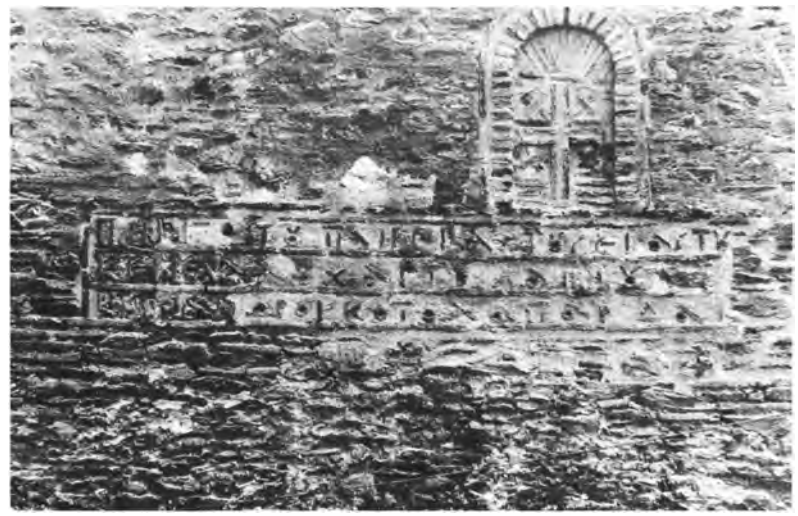

Θεσσαλονίκη: α) Άγιος Αντώνιος. Η στέγη του ναού μετά την ανανέωση, β-γ) Δυτικός τριγωνικός Πύργος στα βόρεια τείχη της Ακρόπολης πριν και μετά τις εργασίες.

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Πύργος Ανδρόνικου. Η κάτω επιγραφή μετά τη συντήρηση, β-γ) Οδός Μελενίκου 32 και Ανωνύμου. Ανατολικό τείχος και βιοτεχνικό εργαστήριο.

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Φιλικής Εταιρείας 18. Προτείχισμα ανατολικού τείχους, β) Θεολογική Σχολή. Ανατολικό νεκροταφείο.

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Επέκταση Κεντρικού νοσοκομείου. Προτείχισμα ανατολικού τείχους, β-γ) Αγία Σοφία. Βόρειος τοίχος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και υπόγεια δίοδος στην ανατολική αυλή (είσοδος).

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Αγία Σοφία. Υπόγεια δίοδος στην ανατολική αυλή (εσωτερικό), β) Μονή Βλατάδων. Τάφοι στο νότιο προστώο του καθολικού, γ) Αχειροποίητος. Τομή δυτικά του νάρθηκα.

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη. Αχειροποίητος: α-β) Ανασκαφή στον ανατολικό περίβολο και λεπτομέρειά της.

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

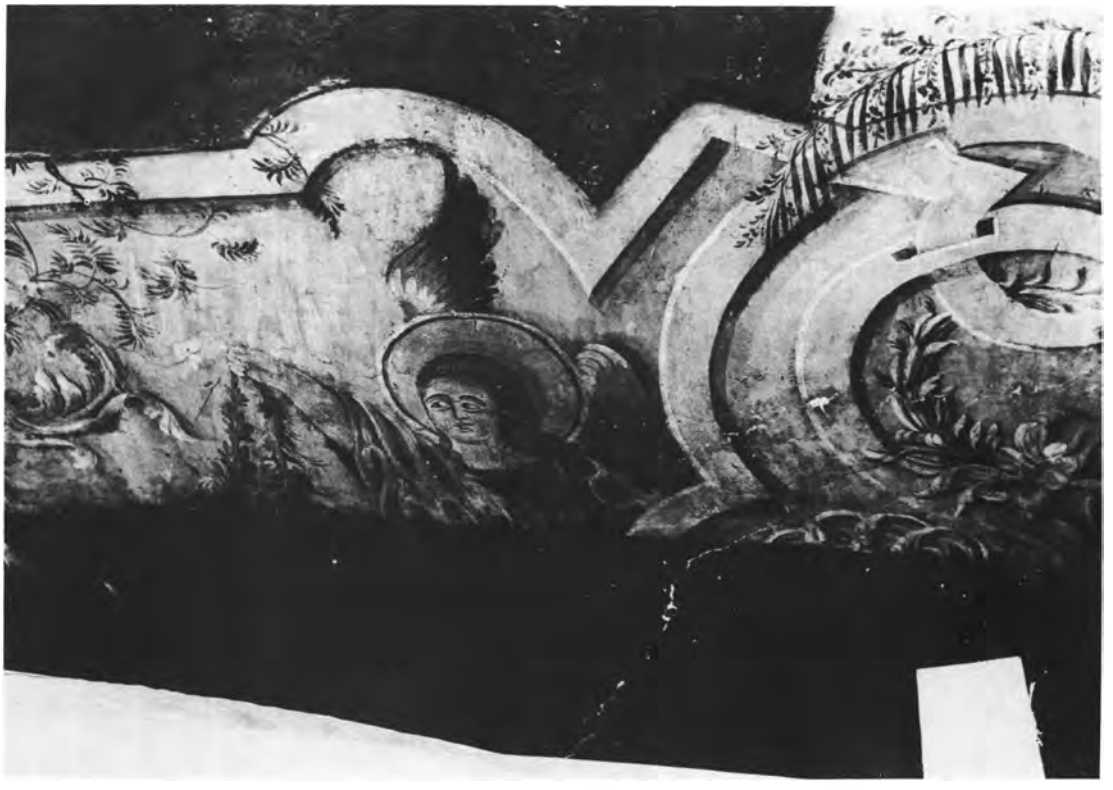

Θεσσαλονίκη. Αχειροποίητος: α) Πλακόστρωση ανατολικά της κόγχης του Ιερού, β) Η παλιότερη πλακόστρωση.

ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

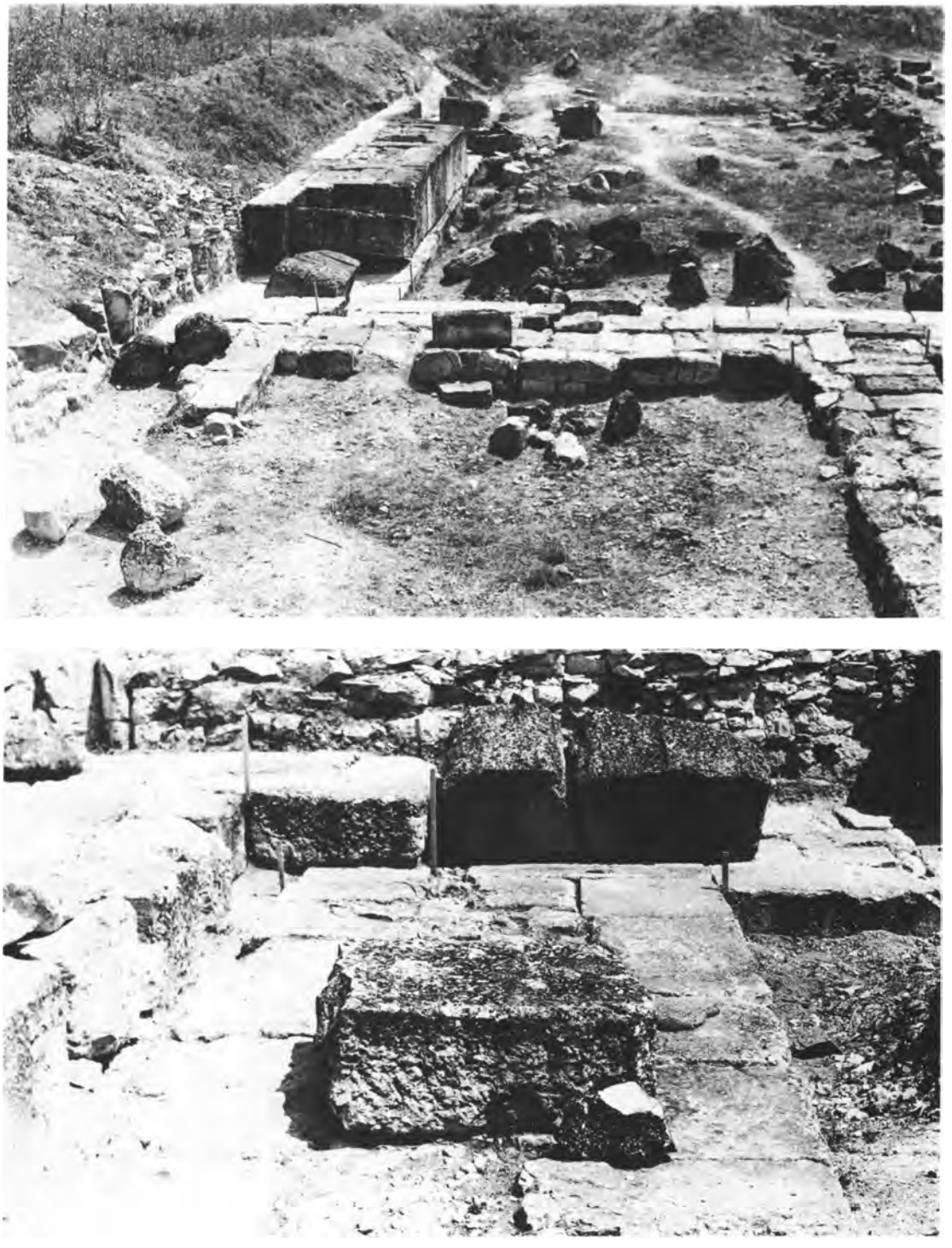
Θεσσαλονίκη. Νέα Παναγία: α-β) Συντήρηση τοιχογραφιών.

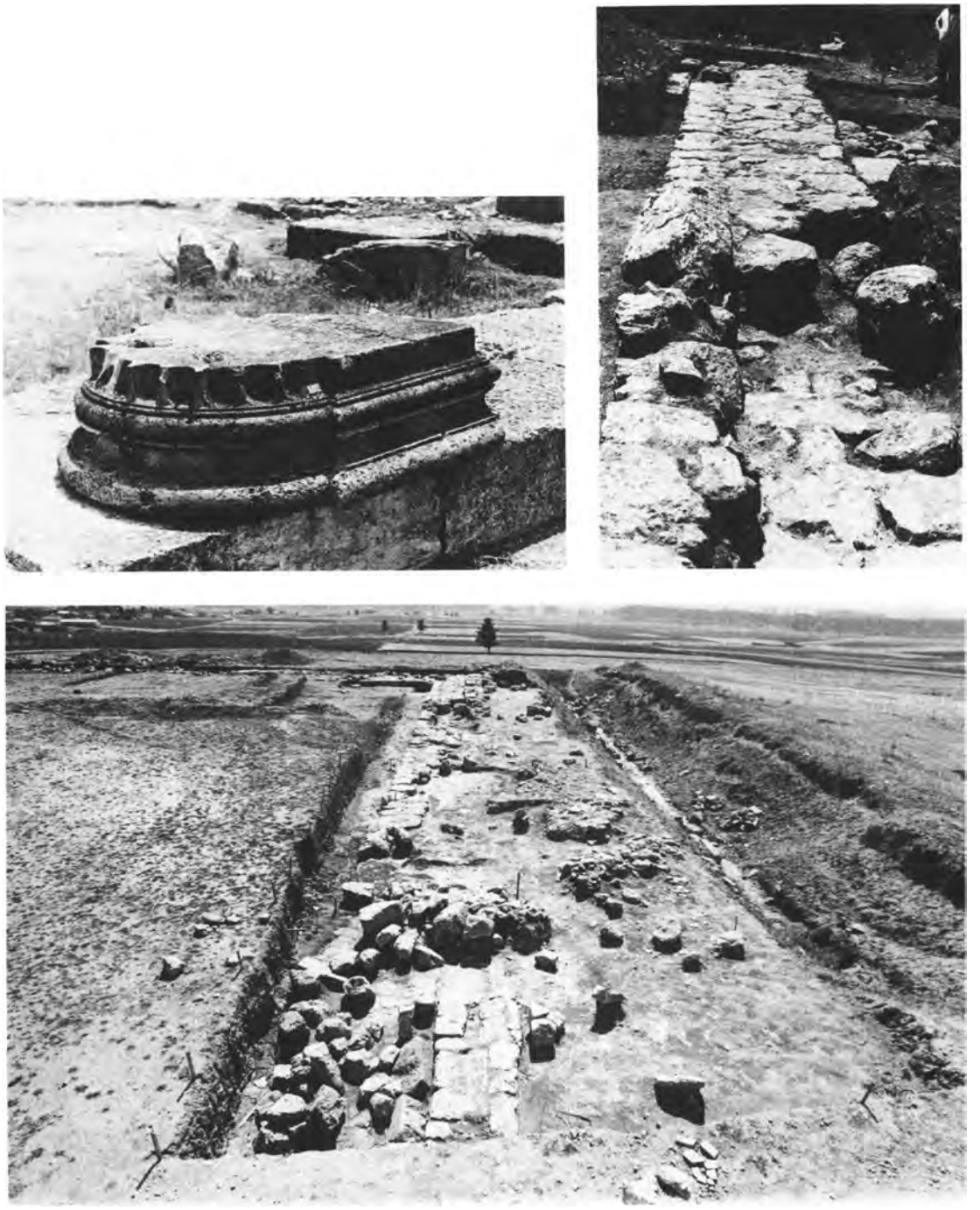
Πέλλα. Ακρόπολη, τομέας ΙΙ: α-β) Το βόρειο τμήμα του συγκροτήματος από Α. και η ανατολική κόγχη από Α.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Πέλλα. Ακρόπολη, τομέας ΙΙ: α-β) Απόψεις της ανασκαφής από Δ. και Ν.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Πέλλα: α) Ακρόπολη, τομέας ΙΙ. Βάση πεσσοκίονα, β-γ) Ακρόπολη, τομέας ΙΙΙ. Το δυτικό θεμέλιο από Β. και τα θεμέλια των δύο μεγάλων τοίχων από Β.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

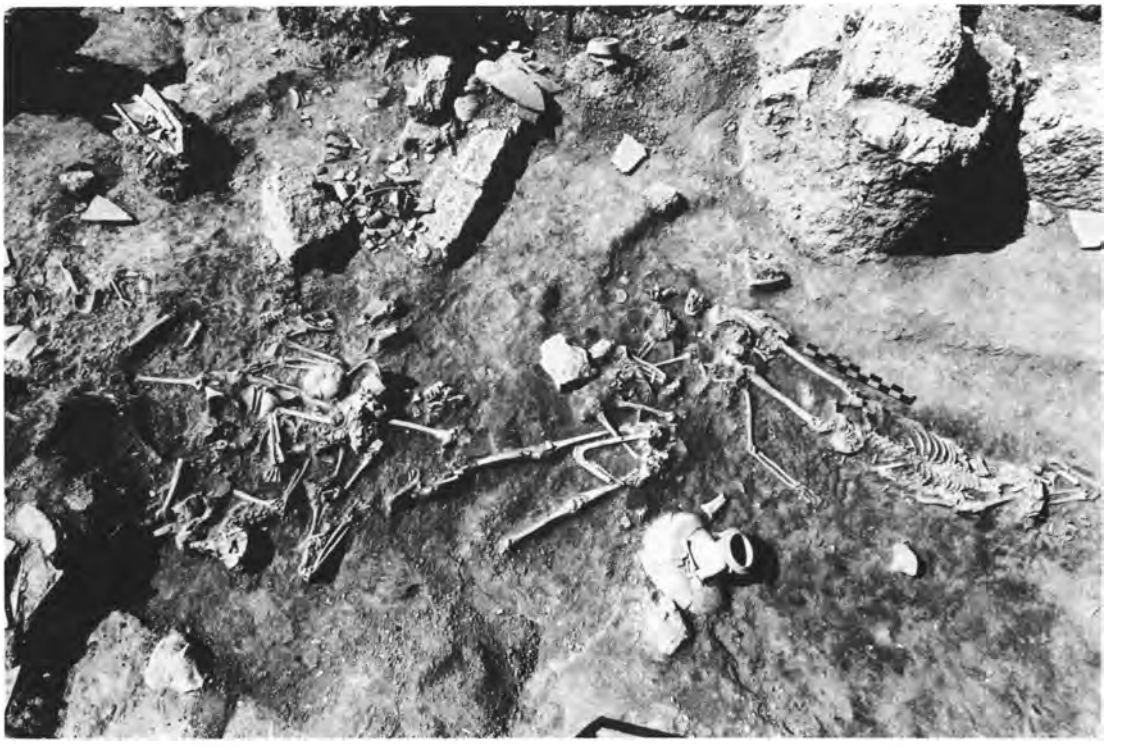

Πέλλα. Εργαστήρια: α-β) Άποψη από Ν. και στρώμα καταστροφής δωματίου Ι, από Ν.

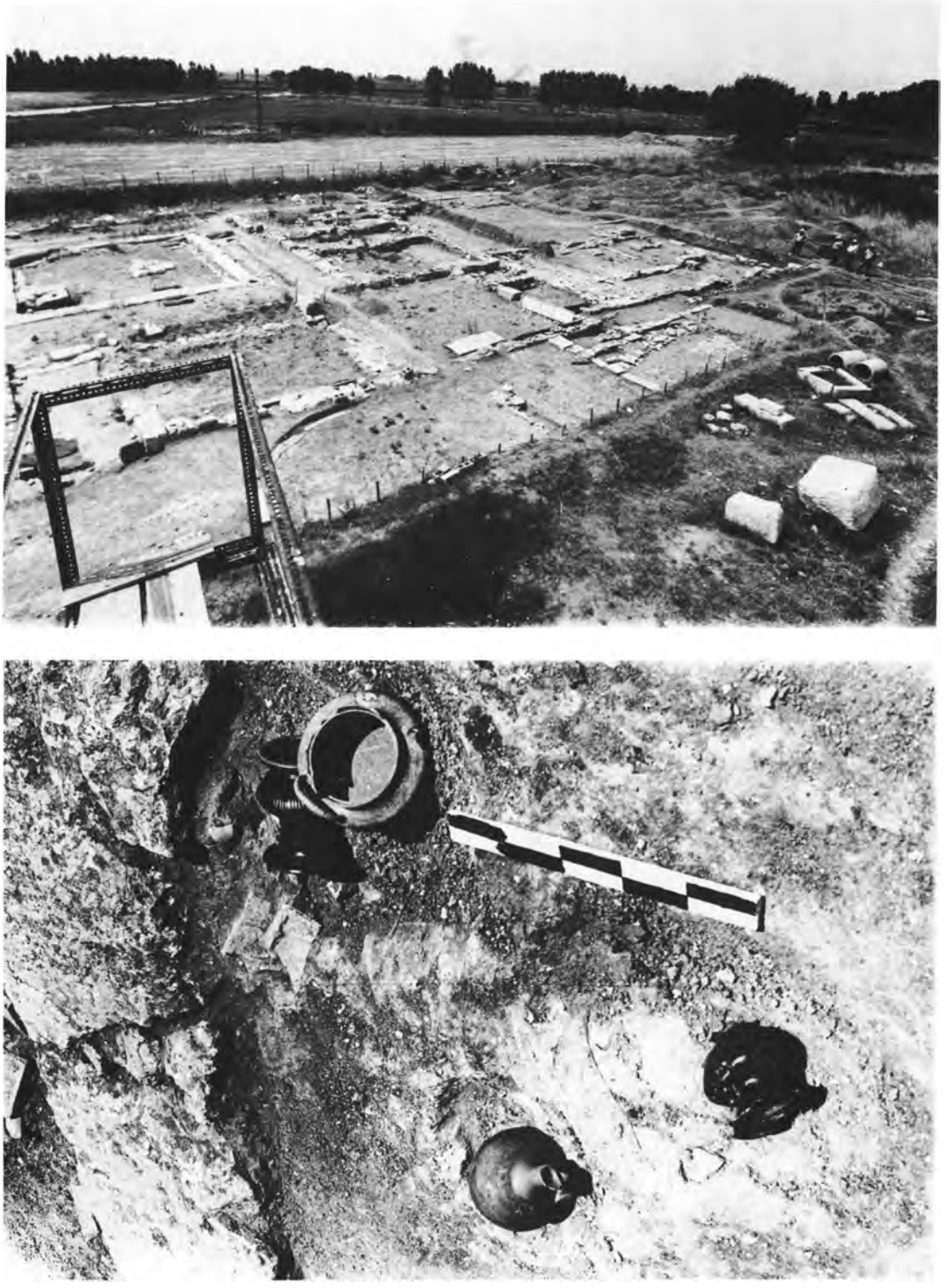
Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

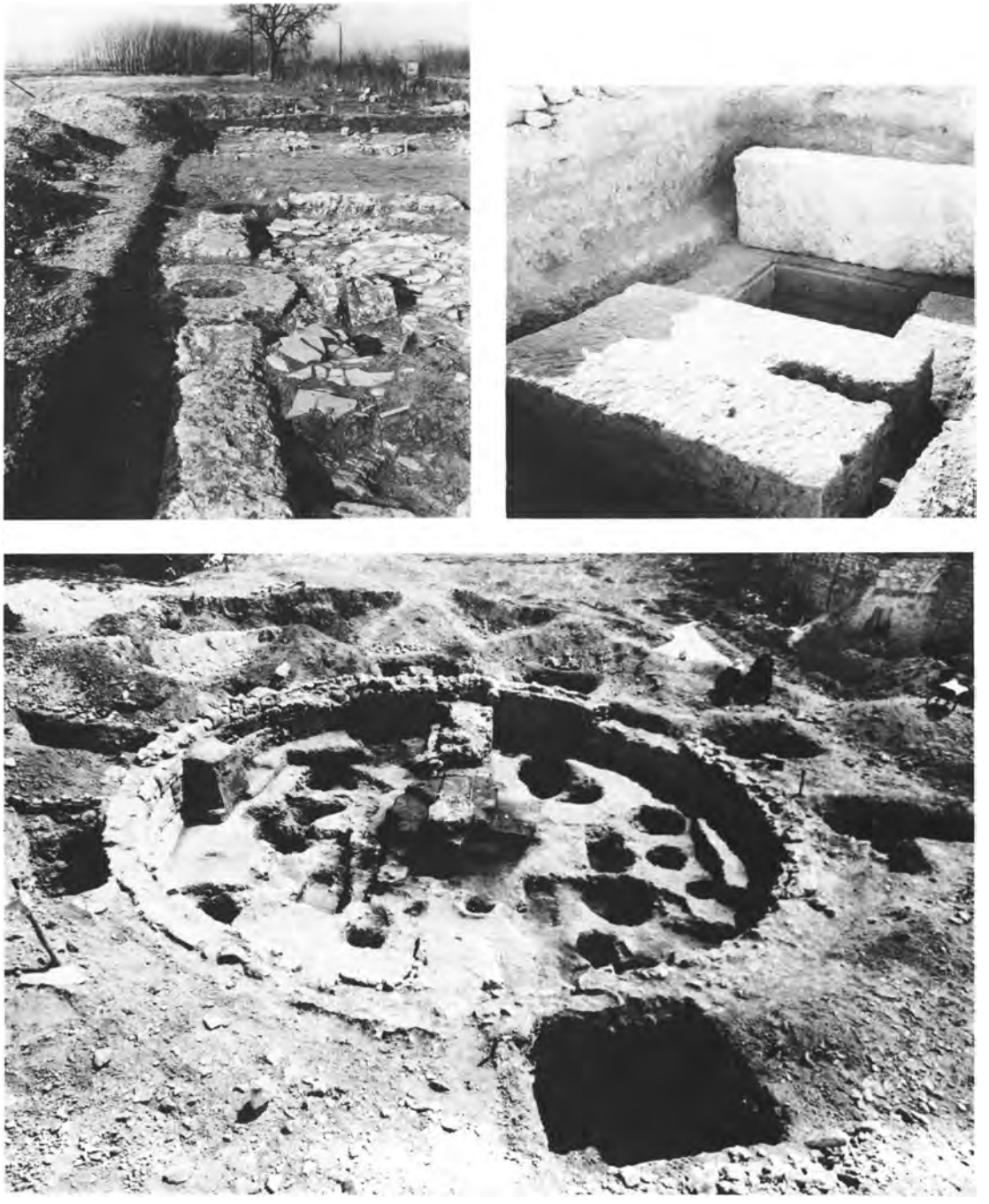
Πέλλα: α) Εργαστήρια, δωμάτιο 2. Πιθάρι με λυχνάρια, β) Τομέας Ι, τετράγωνο 2. Δυτικό τμήμα της ανασκαφής από Α.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Πέλλα. Τομέας IV, τετράγωνο 2: α-β) Γενική άποψη του σπιτιού κονιαμάτων από ΒΑ. και από Ν.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Πέλλα: α) Τομέας IV, τετράγωνο 2. Νότιο περιστύλιο από Α., β) Ανατολικό νεκροταφείο. Κιβωτιόσχημος τάφος Τ-97, γ) Οικόπεδο Φ. Λιάλη. Αγροτικό ιερό. Άποψη από Λ.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ - Μ. ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Αραβησσός. Τομή Εβ, από ΒΔ., β) Βέροια. Οδός Πλουτάρχου. Ο Τάφος Τ.

ΠΟΛ. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ - Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

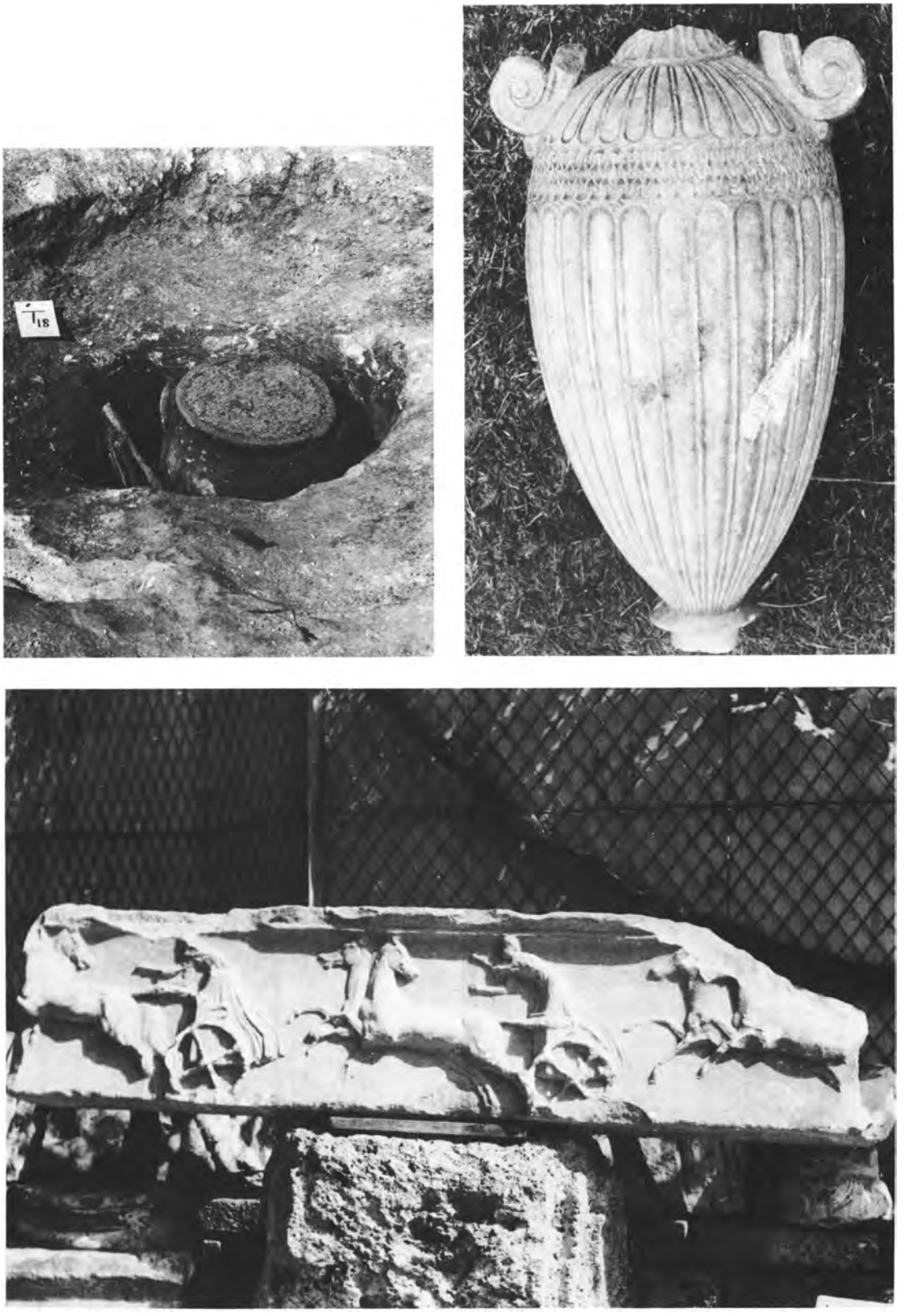
Βέροια: Οδός Ιπποκράτους (Ο.Τ. 79): α-β) Τμήμα τοίχου και πιθάρι στον εγκάρσιο τοίχο Β.

α) Βέροια. Οδός Σοφίας 16. Το εσωτερικό του τάφου, β) Βεργίνα. Μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες ως καλυπτήριες πλάκες τάφου.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

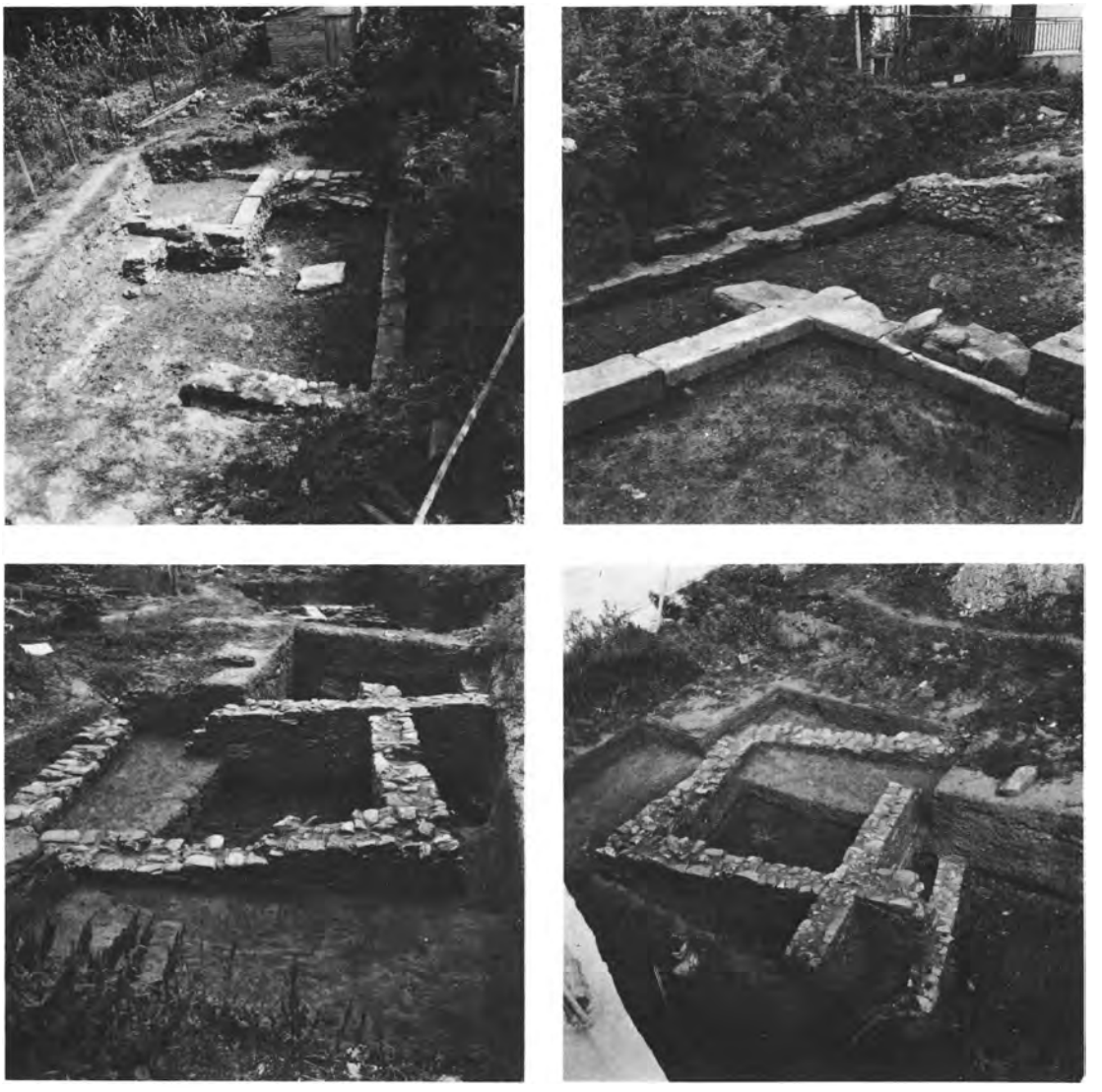

α) Κοπανός Ναούσης. Αγρός Καβαλλάρη. Λάξευμα με τεφροδόχο αγγείο, β) Πέλλα. Μαρμάρινη λουτροφόρος, γ) Βέροια. Περιοχή Αλιάκμονα. Μαρμάρινη ανάγλυφη ζωφόρος.

Βέροια: α) Τρίλοφος Ημαθίας. Μαρμάρινο κιονόκρανο, β) Νησί Αλεξανδρείας. Βυζαντινό θωράκιο.

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ν. Κατσαμάκη: α-β) Η ανασκαφή του 1979 και η νοτιοδυτική επέκταση του 1981 και ο χτιστός αγωγός του δρόμου, γ-δ) Απόψεις της ανασκαφής από Α. και ΝΑ.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

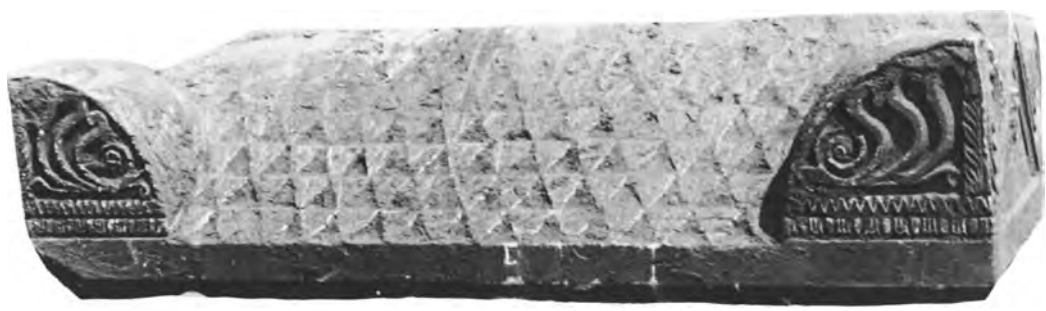

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού: α-β) Γενική άποψη των μνημειακών κατασκευών και η επιγραφή της συλημένης σαρκοφάγου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού: α-γ) Το μεγάλο κάλυμμα της σαρκοφάγου α όπως βρέθηκε και λεπτομέρειές του.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού: α-γ) Το κάλυμμα της σαρκοφάγου β και το ενεπίγραφο μέτωπο του περίβολου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ν. Τσαγαλιού: α-β) Ταφές μεταξύ μνημειακών κατασκευών και παράδειγμα επικάλυψης τάφων.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Σ. Κουτσούκου: α) Τομή Β, τοίχος V (νότια όψη), β) Τομές Α, Γ, Δ, δυτική όψη τοίχου VII, γ) Τομή Α. Τοίχος Ι και τρεις σειρές με σχιστόπλακες, δ-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου: α) Οικόπεδο Σ. Κουτσούκου. Ευρήματα από την ανασκαφή, β-δ) Οικόπεδο Ε. Χαρισιάδου. Ο τοιχοβάτης, ο υπόγειος χτιστός αγωγός και άποψη της ανασκαφής.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ε. Χαρισιάδου: α) Μαρμάρινος κορμός αντρικού αγαλμάτιου, β) Τμήμα ψηφιδωτού διαδρόμου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Λιμένας Θάσου. α) Οικόπεδο Ν. Ζαμπέκου. Πλακόστρωτη αυλή σπιτιού, β) Οικόπεδο Ζαχαριάδη. Ο αγωγός που καταλήγει στο δρόμο.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

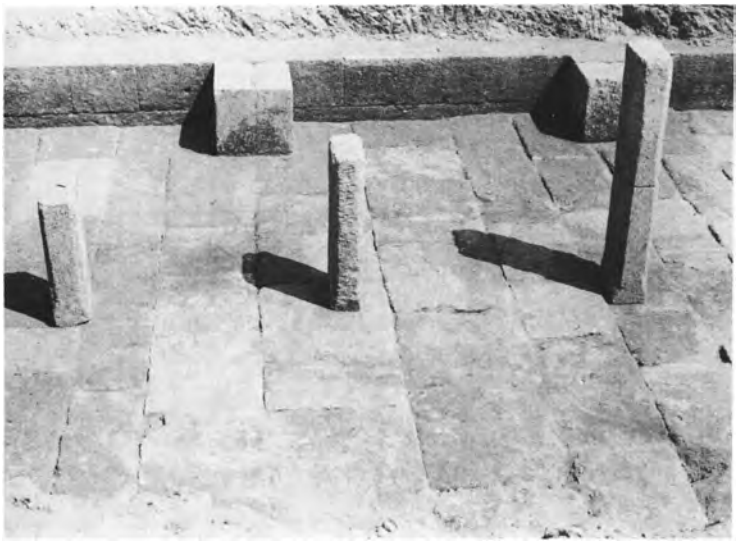
α) Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ν. Ζαμπέκου. Δρόμος με χτιστό αγωγό, β) Κρηνίδες. Κοινοτικό γήπεδο. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Κρηνίδες. Κοινοτικό γήπεδο: α) Νότιο δωμάτιο λουτρού, β) Οι δεξαμενές-ληνοί δυτικά του κτιρίου.

α) Οφρύνιο. Άποψη πώρινου κτιρίου, β) Κρηνίδες. Κοινοτικό γήπεδο. Η δεξαμενή-ληνός Α.

α) Ελευθερούπολη Καβάλας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, β-γ) Παγγαίο. Άποψη μεταλλευτικής στοάς στη θέση Νεροστριά (Ν1).

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Thasos: a) Artémision. Fragment de koré de marbre. Terrain Valma, b) Torse viril, c) La première salle à hypocauste (vue depuis le Nord-Ouest).

Thasos: a) Artémision. Statue fémimine acéphale, b-c) Sondage Divanakis-Voulgaridis. Seuil correspondant au passage entre les deux pièces depuis l'Est, d) Vue d'ensemble du sondage 1981 avec le passage au Nord du bâtiment (depuis l'Ouest).

Thasos. Kalonero: a) Bâtiment romain, b) Masse en fer, c) Timbre de Dèmalkès à la torche, avec pilos éponymique, d) Mur de terrasse.

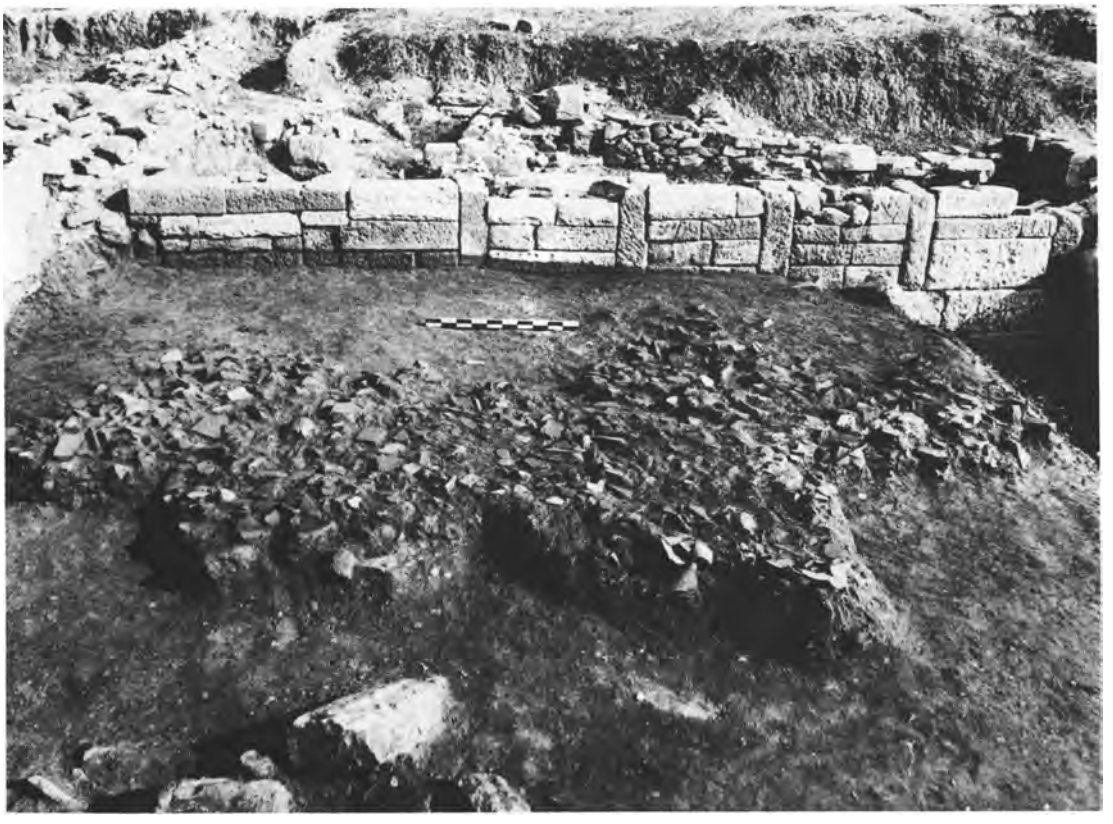
Άβδηρα. Τομέας δυτικού τείχους: α-β) Απόψεις της ανασκαφής.

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Ἄβδηρα. Τομέας δυτικού τείχους: α-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Άβδηρα: α) Τομέας δυτικού τείχους. Στρώμα καταστροφής μεταξύ βόρειου πύργου και τείχους, β) Τουζλά-γκιολ. Αγρός Βασ. Κιρικτσή. Πήλινη σαρκοφάγος.

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Αλεξανδρούπολη. Συμβολή οδών Βασ. Γεωργίου, Μιαούλη και Ειρήνης: α-β) Ο τάφος Ι και περιδέραιο από τον τάφο IV.

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

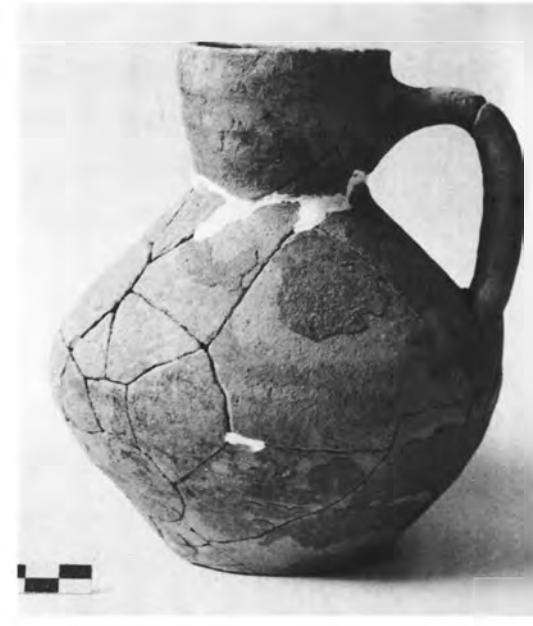

Αλεξανδρούπολη. Συμβολή οδών Βασ. Γεωργίου, Μιαούλη και Ειρήνης: α-β) Οι τάφοι V και VI και ευρήματα από τον τάφο VI.

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

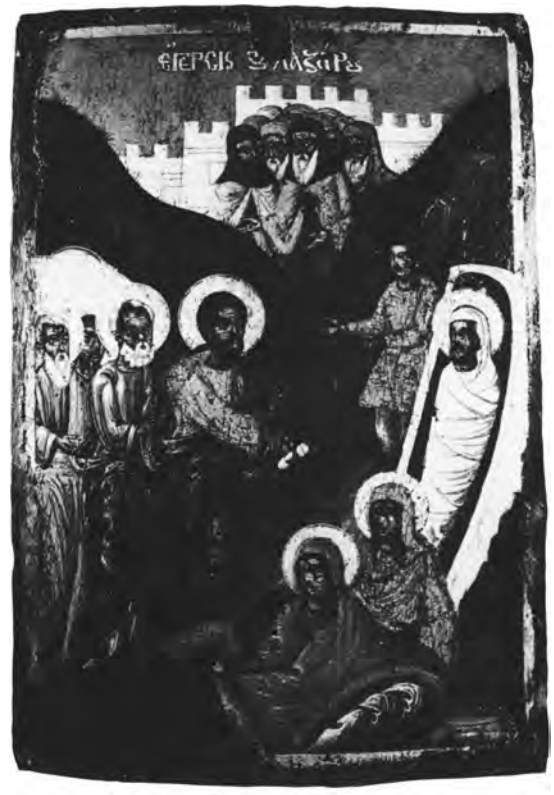

Αλεξανδρούπολη. Συμβολή οδών Βασ. Γεωργίου, Μιαούλη και Ειρήνης: α-δ) Ευρήματα από τους τάφους.

Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

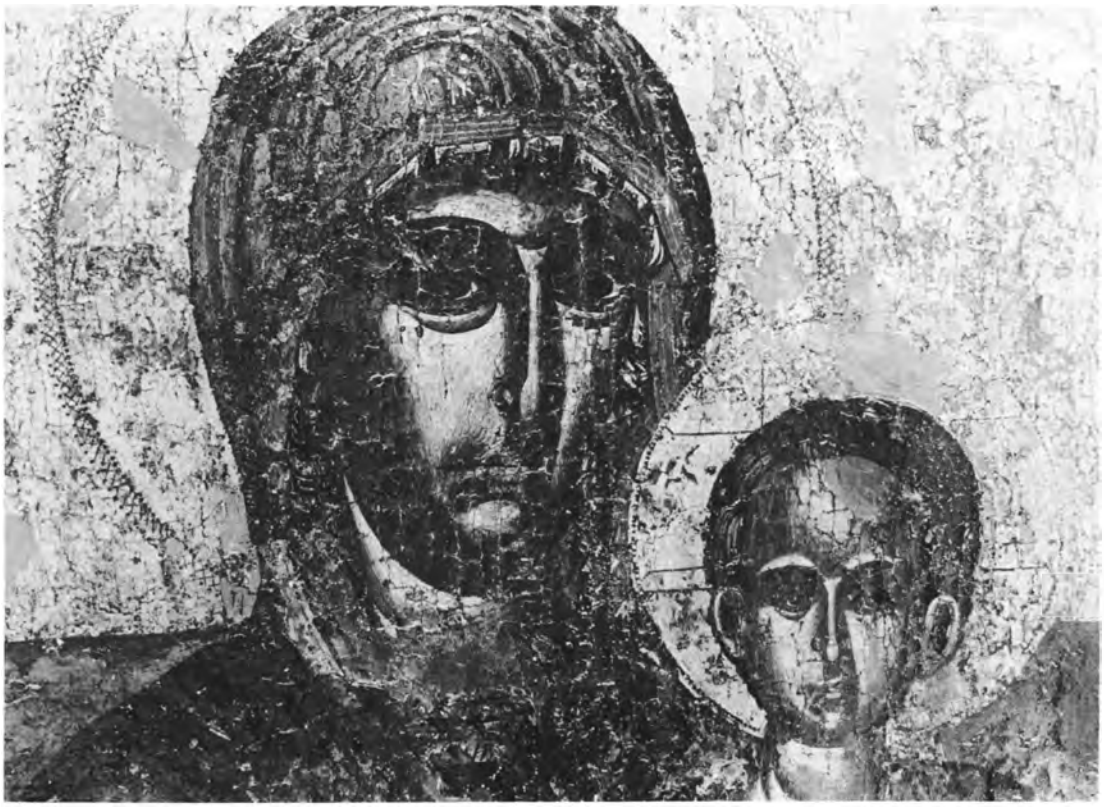
Εκκλησιαστικό Μουσείο Μητρόπολης Ξάνθης: α-β) Φορητές εικόνες.

Πόρτο-Λάγο: α) Άποψη του αρχαιολογικού χώρου, β) Γωνιαίος παράλιος πύργος και θαλάσσιο τείχος.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α) Κομοτηνή. Μητροπολιτικός ναός. Εικόνα της Παναγίας (λεπτομέρεια), β) Διδυμότειχο. Τέμενος «Βαγιαζήτ». Θωράκια του χαμηλού περιβόλου.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Διδυμότειχο: α) Η κεντρική πλατεία μετά τη διαμόρφωσή της, β-γ) Το τείχος μετά τις εργασίες και κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Ζαβαρνίκεια Σερρών: α) Μονόχωρο παρεκκλήσι, β) Παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα.

Ν. ΖΗΚΟΣ

Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ε. Τσακατάρα: α-β) Άποψη της ανασκαφής και η εξέδρα στο δυτικό τμήμα της κεντρικής αυλής.

Ν. ΖΗΚΟΣ

α) Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ε. Τσακατάρα. Τμήματα από τα δάπεδα της κεντρικής-υπαίθριας αυλής, β) Καβάλα. Αρχοντικό Τόκου. Η πίσω όψη κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Ν. ΖΗΚΟΣ - Α. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φίλιπποι. Βασιλική Μουσείου: α) Αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, β) Εγκόλπιο από ταφή, γ) Επιτύμβιο σήμα στη βασιλική.

ΕΥ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Khrysoupolis. Upstanding masonry of postery gate: north side.

Khrysoupolis: a) South gate with spur to left, b) Part of west wall: rear view, c) Traces of medieval building by the lagoon.

A. W. DUNN

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Καλογραία: α-β) Γενική άποψη της ανασκαφής και ο αποχετευτικός αγωγός Α1.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Καλογραία: α) Βόρειο τμήμα του αποχετευτικού αγωγού Α2, β) Πήλινος αγωγός ύδρευσης με σκεπασμένο άνοιγμα.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Σάμος. Πυγαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Καλογραία: α) Πήλινος αγωγός ύδρευσης με γωνιακό σωλήνα, β) Κρηπίδα του χώρου Χ3.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Θήρα. Φτέλλος: α-β) Οι σκάλες Σ2 και Σ3.

Θήρα. Οικόπεδο Α. Κυριαζή: α-β) Άποψη της ανασκαφής και ενεπίγραφη μαρμάρινη λιθόπλινθος.

ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Νάξος. Οικόπεδο Παυλόπουλου: α-δ) Πήλινα ειδώλια και πήλινη προτομή.

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Ικαρία. Φούρνοι (Κάμπος): α-β) Ο λόφος του Άη-Γιώργη (αριστερά) και τμήμα του αρχαίου τείχους.

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Ικαρία. Φούρνοι (Κάμπος): α-γ) Κόγχες αναθημάτων, επιγραφή σε βράχο και βάση λαξευμένη σε βράχο, αντίστοιχα.

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Ικαρία. Χρυσομηλιά: α-γ) Απόψεις ορθογώνιου κτιρίου στο λόφο της Αγίας Τριάδας.

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Ικαρία. Καμάρι: α-β) Λείψανα κτιρίων στη θάλασσα και αρράβδωτοι κίονες.

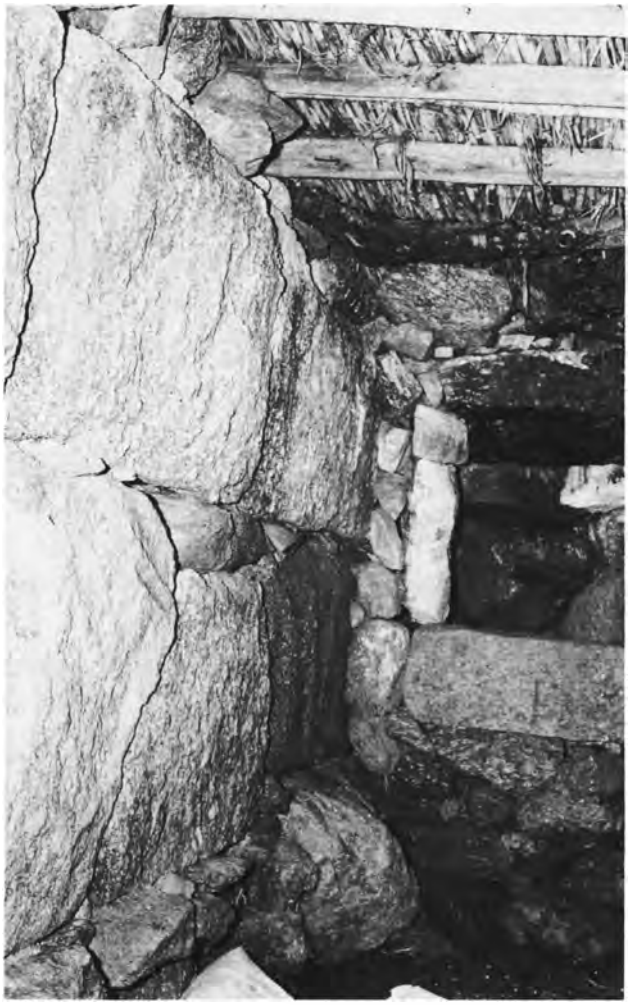

α-β) Ικαρία: Ο πύργος του Δρακάνου και το τείχος, γ-δ) Τήνος. Ανατολική και βόρεια πλευρά του τείχους.

Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Μύκονος. Χάλαρα: α-β) Αρχαίος πύργος.

α) Άνδρος. Πύργος του Μπίστη, κοντά στις Στενιές, β) Νάξος. Άγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού. Η ανεικονική διακόσμηση στην αψίδα του Ιερού (λεπτομέρεια).

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

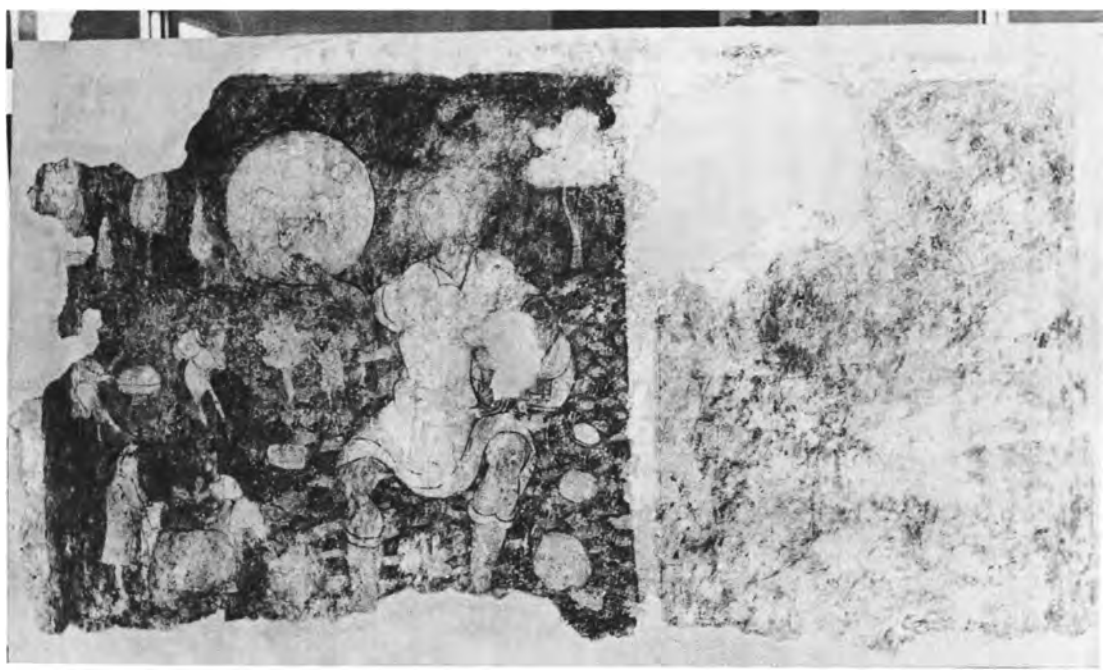

Νάξος. Άγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού: α) Ανεικονική τοιχογραφία στη βόρεια πλευρά του Ιερού, β-γ) Η Παναγία από τη Δέηση στην αψίδα και ο Θεολόγος, αντίστοιχα.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

α) Άνδρος. Ταξιάρχης στη Μεσαριά. Αμαρτωλοί στη νότια καμάρα του νάρθηκα (λεπτομέρεια),
β) Σίφνος. Άνω Πετάλι. Αποσπασμένη τοιχογραφία οικίας Α. Αδριανού, μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Σίφνος. Ελεούσα στο Κάστρο: α-β) Η εικόνα της Παναγίας, πριν και μετά τη συντήρηση.

Σίφνος. Ελεούσα στο Κάστρο: α-β) Η Οδηγήτρια, πριν και στο τέλος των εργασιών.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Σίφνος. Ελεούσα στο Κάστρο: α) Ιωάννης Απακάς, Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση, μετά τη συντήρηση, β) Μιχαήλ και Ελευθέριος παραστέκουν κεκοιμημένο μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Σίφνος. Ελεούσα στο Κάστρο: α-β) Η Σταύρωση, πριν και μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Σίφνος. Άγιος Νικόλαος στο Κάστρο: α-β) Η Παναγία στην αρχή και μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Σίφνος. α) Ελεούσα στο Κάστρο. Οι άγιοι Στέφανος Νέος και Ανδρέας μετά τη συντήρηση, β) Θεολόγος στο Κάστρο. Στυλιανός Γενίτης, Σταυρός.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

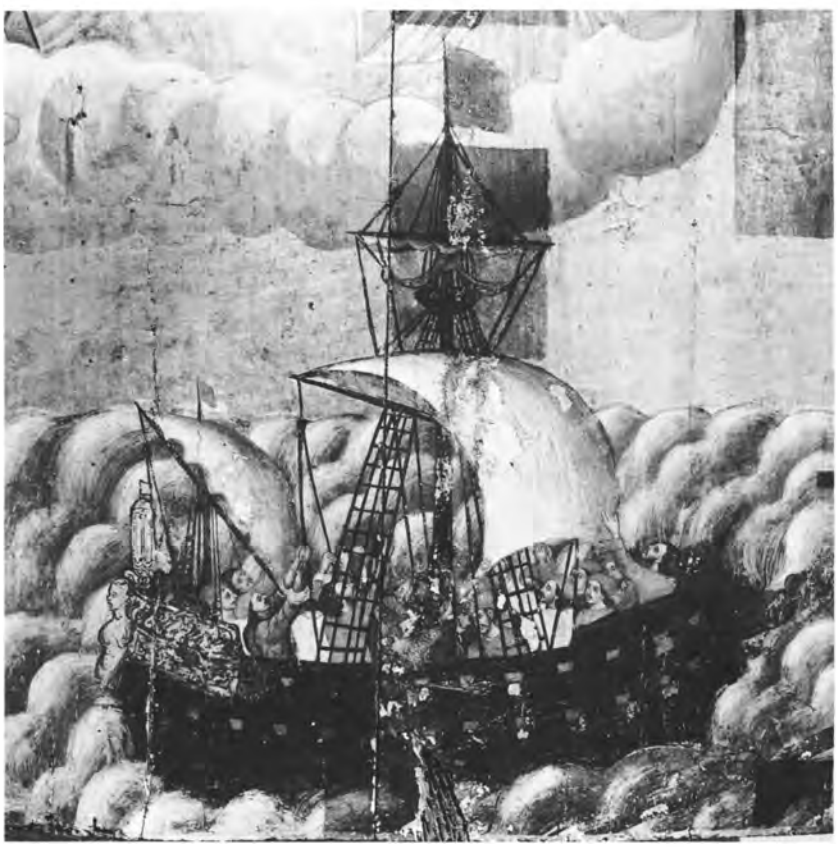

Σίφνος. Κοίμηση της Παναγίας στο Κάστρο. Άγγελος, Παναγία η Καρδιώτισσα, λεπτομέρεια, μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

α-β) Μήλος. Άγιος Ανδρέας στο Κάστρο της Πλάκας. Ευαγγελισμός, σύνολο και λεπτομέρεια μετά τη συντήρηση, γ) Κίμωλος. Χριστός στο Κάστρο. Θαύμα αγίου Νικολάου στη θάλασσα, λεπτομέρεια.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Άνδρος. Αρχαιολογικό Μουσείο: α) Θωράκιο με παράσταση λιονταριού, 9ου-10ου αι., β-γ) Γλυπτά 12ου αι. από το επιστύλιο τέμπλου του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, δ) Λεπτομέρεια του Πίν. 276 γ.

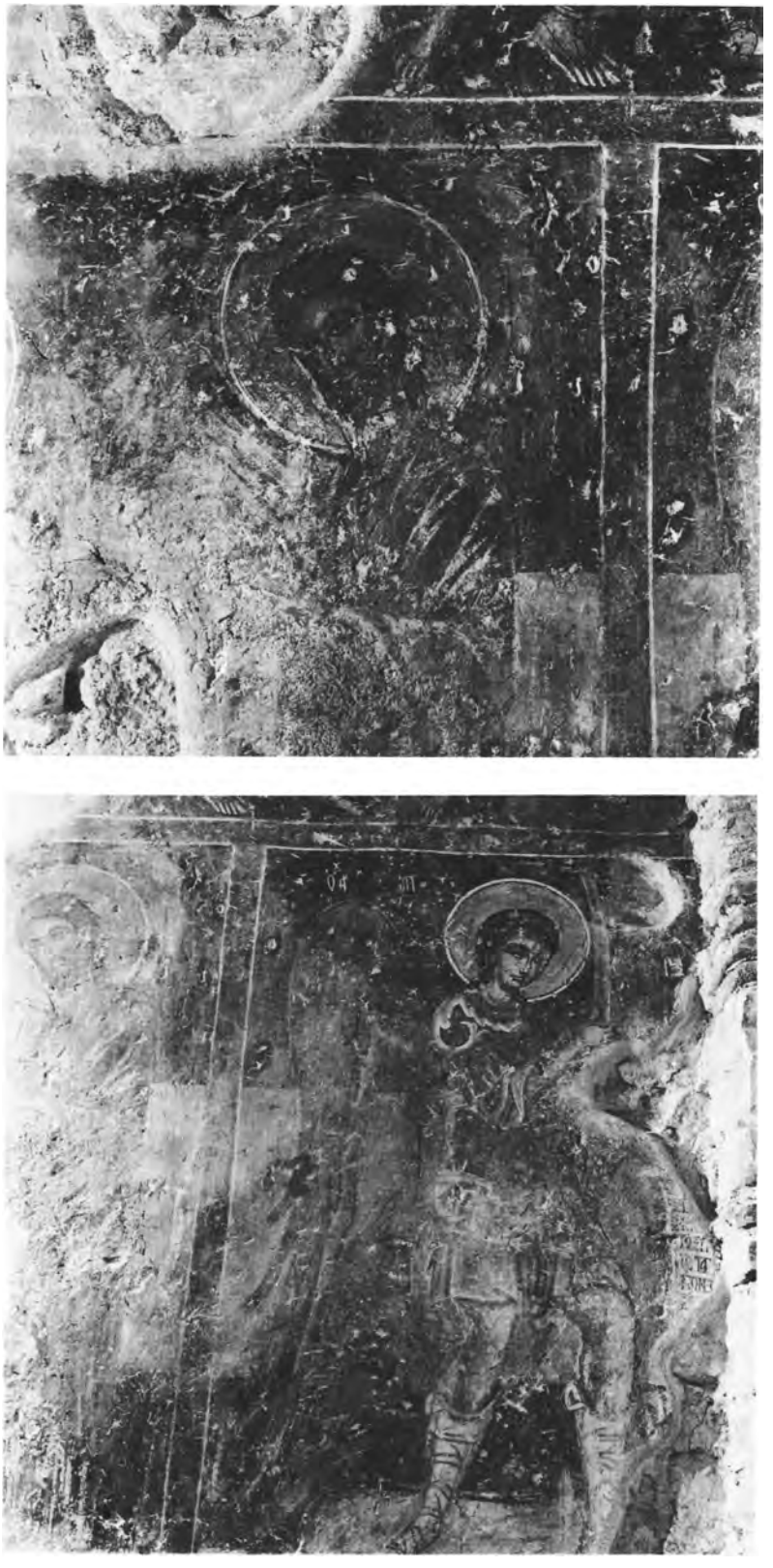
Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Χίος. Μεστά. Ναός Παλαιού Ταξιάρχη: α-β) Η Παναγία και ο Χριστός της Δέησης, αντίστοιχα.

Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ

Χίος. Μεστά. Ναός Παλαιού Ταξιάρχη: α-β) Ο Πρόδρομος της Δέησης και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, αντίστοιχα.

Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ

Χίος: α) Μεστά. Ναός Παλαιού Ταξιάρχη. Ιδρυτική επιγραφή, β) Άγιο Γάλα. Ξυλόγλυπτο τέμπλο πριν τη συντήρηση.

Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ

Χίος. Αγία Μαρίνα Καλοπλύτου: α-β) Εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας πριν και μετά τη συντήρηση, γ) Άγιο Γάλα. Ξυλόγλυπτο τέμπλο στη διάρκεια της συντήρησης.

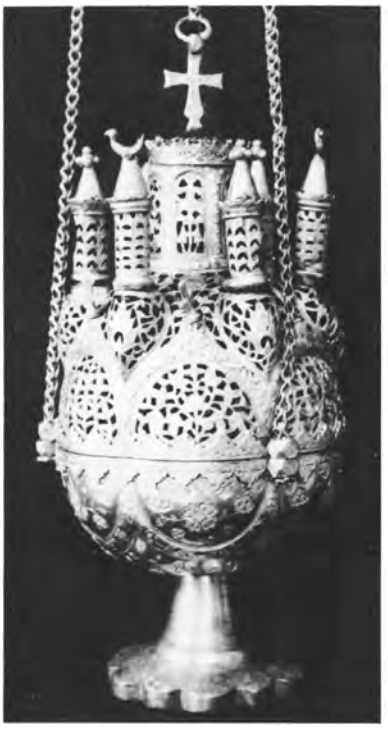

Λέσβος: α) Πέτρα. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Άγιο Ποτήριο (1747), β) Ερεσός. Βασιλική Αφεντέλλη. Ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους στη διάρκεια των εργασιών.

Γ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ - Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ

Πέτρα Λέσβου. Εικόνα του Αγίου Γεωργίου στο σκευοφυλάκιο.

Πέτρα Λέσβου. Εκκλησιαστικό Μουσείο: α) Θυμιατό (1667), β) Νόμισμα Μανουήλ Κομνηνού, γ) Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

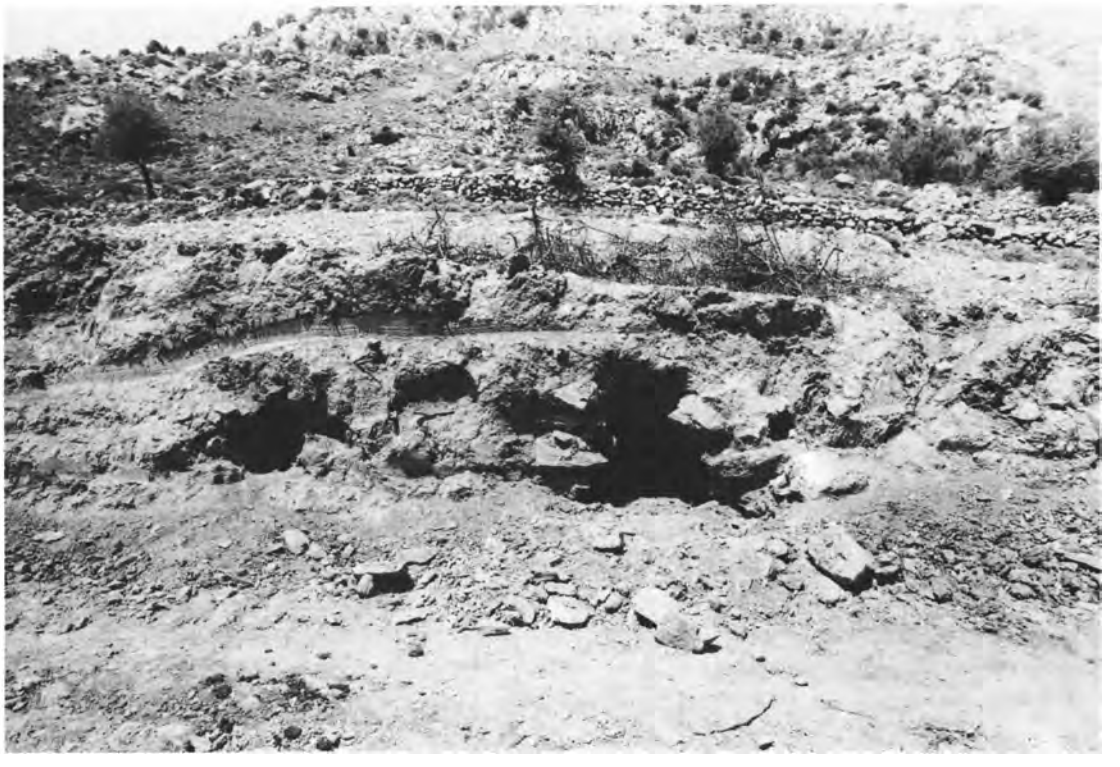
Γ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

Πέτρα Λέσβου. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Εικόνα της Θεοτόκου Madre della Consolazione.

α-β) Επισκοπή Πεδιάδας. Λάρνακες θαλαμωτού τάφου. γ) Κατωφύγι Πεδιάδας. Λακκοειδής τάφος.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Knossos. LM II house with gypsum slabs.

Knossos: a) LM IB fresco of the Garlands, b) MM II amphora, c) LM II stirrup jar.

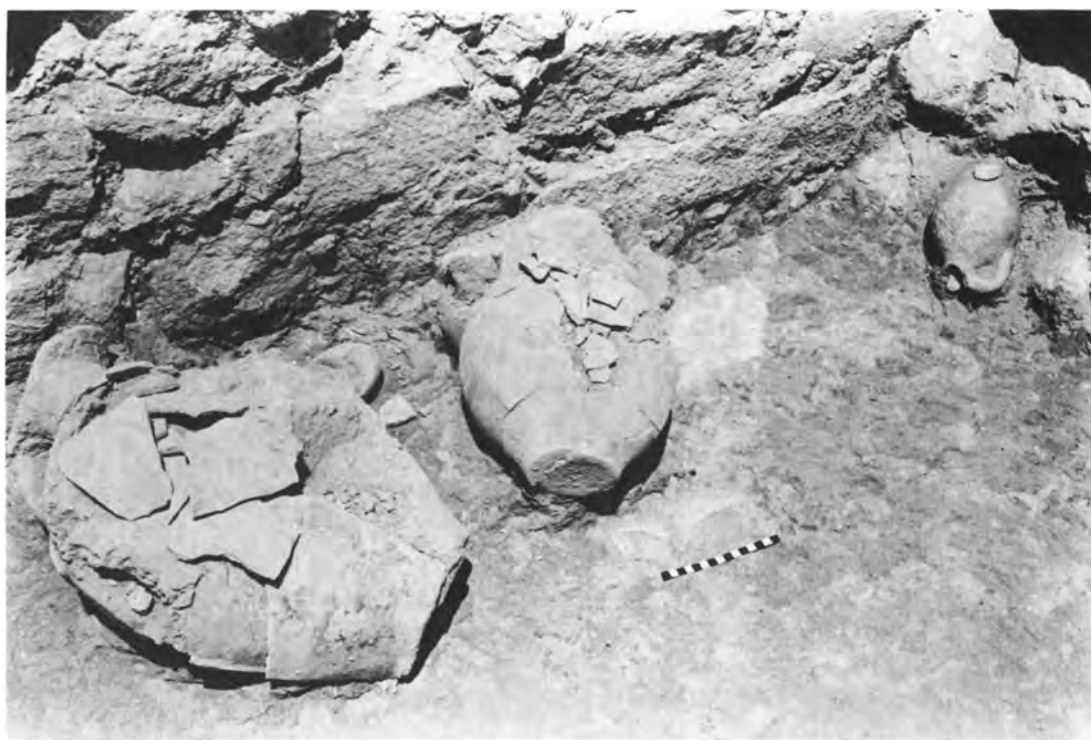

Kommos: a) The Kommos site, looking north, b) Partially excavated Minoan houses, looking west.

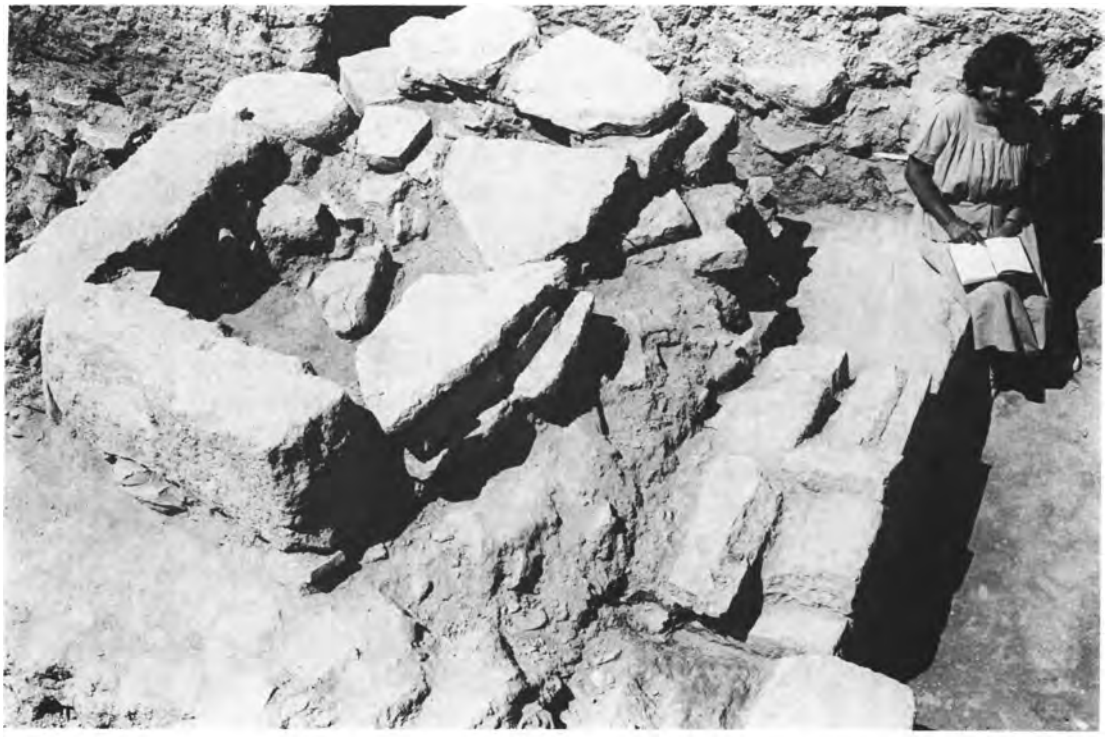
J. W. SHAW

Kommos: a) Bridge-spouted vessels and a bull rhyton; hillside MM III houses, b) Storage vessels within the MM III house on the hillside.

J. W. SHAW

Kommos: a) The geometric-archaic altar, looking west, b) Looking east at the Minoan road bordered by large buildings on the south.

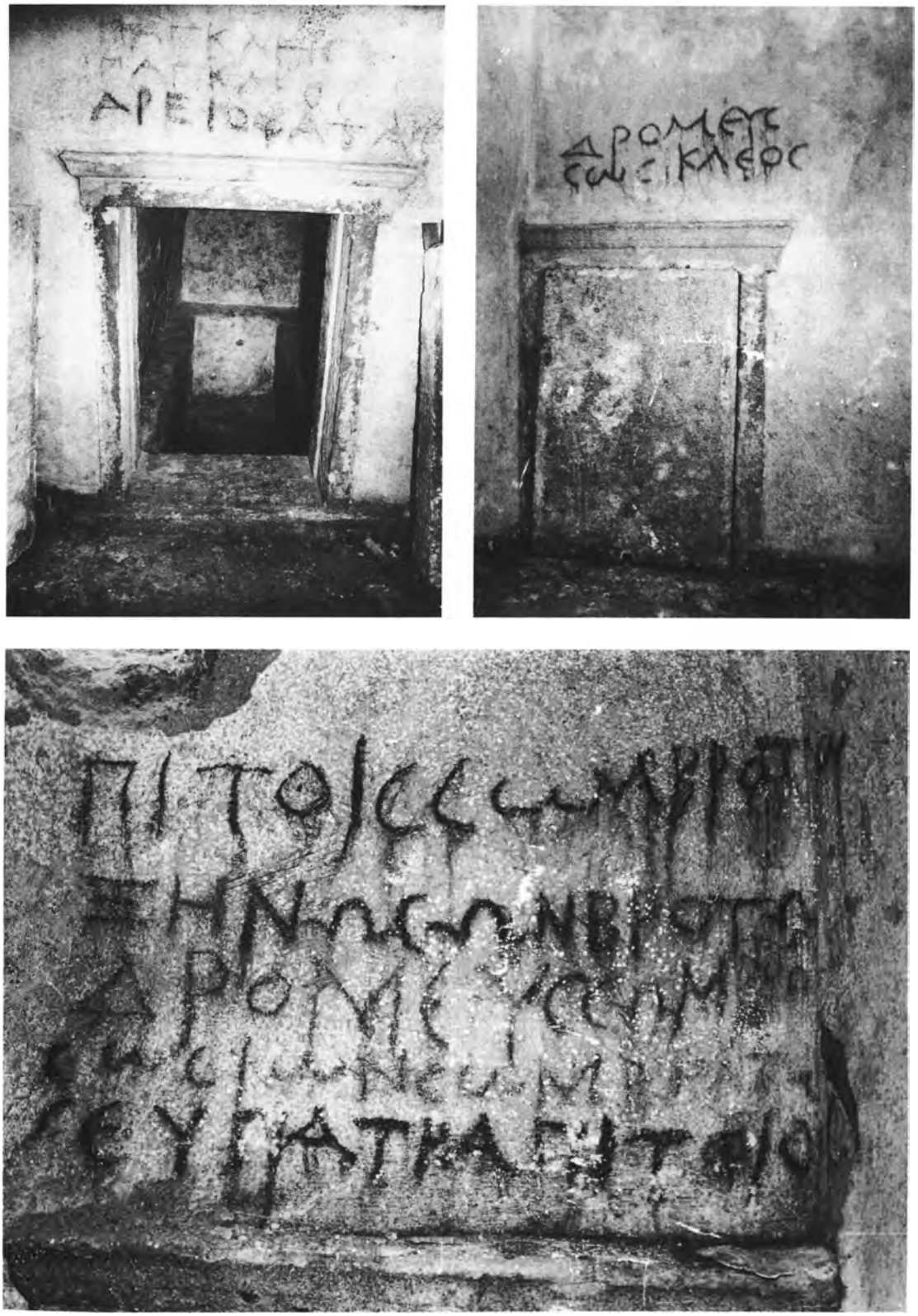
J. W. SHAW

Χανιά. Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος: α-β) Άποψη του διαδρόμου από την είσοδο και από το βάθος του διαδρόμου.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Χανιά. Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος: α-γ) Ο ταφικός θάλαμος, η είσοδος του ταφικού θαλάμου και η επιγραφή.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Χανιά. Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη: α-στ) Ευρήματα από τον ελληνιστικό λαξευτό τάφο.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Χανιά: α) Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη. Διαλυμένο στεφάνι, β) Οδός Τζανακάκη. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ - ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

α) Χανιά. Οδός Τζανακάκη. Ο τάφος Δ από Ν., β-γ) Φυλακή Αποκορώνου. Δρόμος και είσοδος του θολωτού τάφου από Ν. και ο θάλαμος του τάφου πριν την ανασκαφή.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

α-β, δ) Φυλακή Αποκορώνου. Θολωτός τάφος. Αγγεία από τον τάφο και μικρά ευρήματα κατά χώρα,
γ) Χανιά. Σπηλιά Αγροκηπίου. Ειδώλιο από την ανασκαφή.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ - Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

α) Φαλάσαρνα Κισάμου. Άποψη των τάφων, β) Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Δημ. Τριανταφυλλάκη. Οι τάφοι 1 και 2, από Β.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ - ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Σούγια Σελίνου. Ρωμαϊκά ερείπια της Συΐας: α-β) Καμαροσκέπαστος τάφος και τμήμα σπιτιού και οι θέρμες.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

α) Σούγια Σελίνου. Θολωτή δεξαμενή, β) Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Ντάβλη. Ρωμαϊκή δεξαμενή.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

α) Μέση Ρεθύμνου. Θέση Λίσματα: α-β) Αγγεία από τον τάφο, γ) Αποδούλου Αμαρίου. Θολωτός τάφος 4. Λεπτομέρεια από την ανασκαφή.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

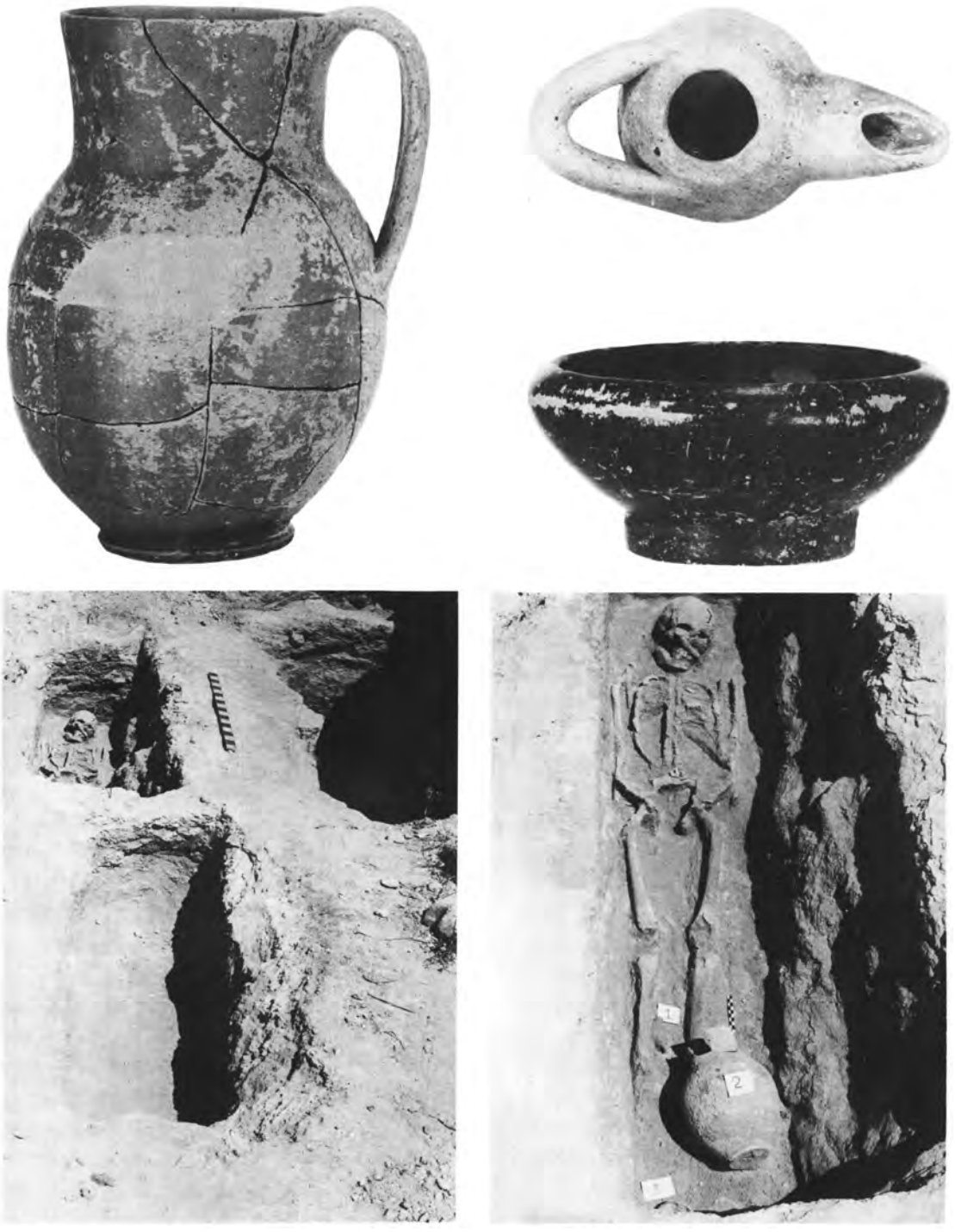

α-β) Μέση Ρεθύμνου. Θέση Λίσματα. Λάρνακα με γραμμική Β. Καλαθοειδές αγγείο, γ) Αποδούλου Αμαρίου. Θολωτός τάφος 5. Λεπτομέρεια από την ανασκαφή.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Σφακάκι Παγκαλοχωρίου: α) Οινοχόη από τον τάφο Ι, β-γ) Αγγεία από τον τάφο ΙΙ, δ) Οι τρεις τάφοι από Δ., ε) Τάφος ΙΙ. Ο νεκρός και τα κτερίσματα κατά χώρα.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

α, γ) Παλαίκαστρο. Ρωμαϊκή λάγηνος, β) Οροπέδιο Λασιθίου. Χάλκινο επίθημα αγγείου, δ-ε) Βασιλική Ιεραπέτρας. Μόνωτο κύπελλο και διπλός πέλεκυς.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Νεάπολη: α-β) Ελληνικοί οικισμοί.

Βρύσες Μιραμπέλλου: α-β) Υπομινωϊκό ειδώλιο θεάς, γ) Υπομινωϊκά πυξίδια, δ) Νεάπολη. Ελληνικός οικισμός, ε) Οξυπύθμενος αμφορέας τύπου Κώ/Κνίδου.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Malia. Quartier Mu: a) Maison du potier-mouleur, vue d'ensemble de l'Est., b) Moule de pierre pour outils en métal.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Malia: a) Maison Δα. Bague en argent (avant son nettoyage au musée d'Haghios Nikolaos; long. 2,2 cm), b) Nord-Est du Palais. Vue générale du chantier, vers le Sud-Ouest.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Malia. Nord-Est du Palais: a) Le complexe MM II, b) Le triton en chlorite in situ.

Κως: α) Οικόπεδο Αφών Βασιλείου. Άποψη της ανασκαφής από Β., β) Οικόπεδο Κωνστ. Διψελά. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Κως. Οικόπεδο Δημ. Σταμόγλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

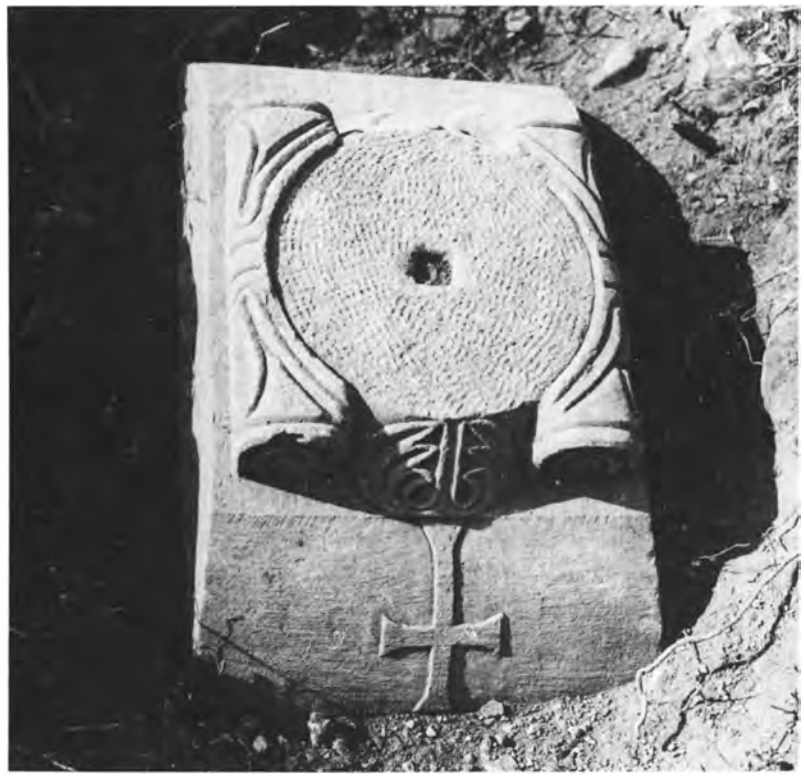

Ρόδος: α) Μαλώνα. Βασιλική Α΄. Δίλοβο άνοιγμα στο αψιδωτό πρόσκτισμα της βόρειας πλευράς, β-δ) Λάρδος. Παναγία Καθολική. Απόψεις από ΝΑ., ΒΑ. και Α., αντίστοιχα.

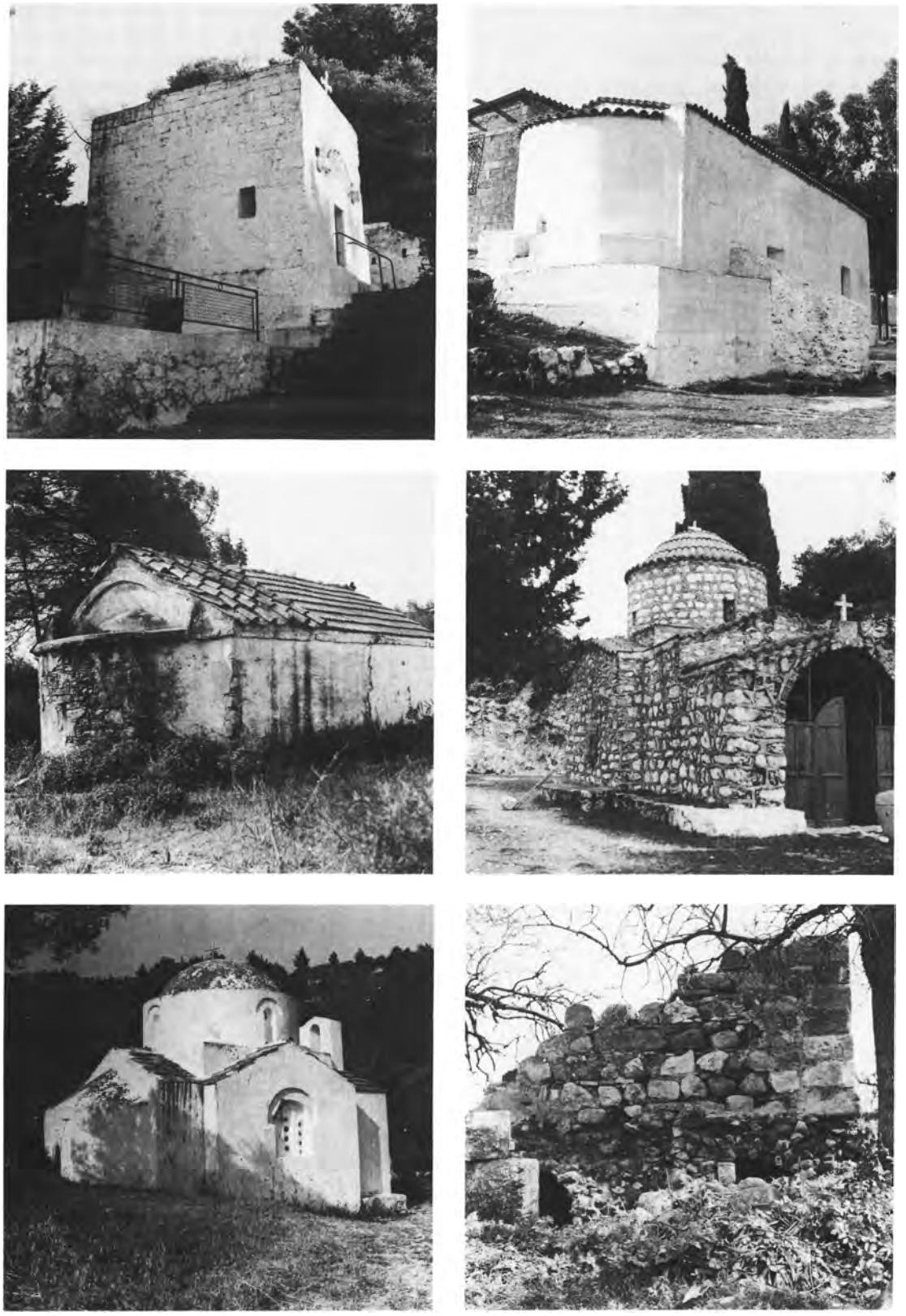
Ρόδος. Μεσαναγρός. Βασιλική Γ΄: α) Σύνθρονο από Ν. προς Β., β) Νότια κιονοστοιχία από Δ. προς Α.

Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Ρόδος. Μεσαναγρός: α-β) Βασιλική Γ΄ και Βασιλική Α΄. Αρχιτεκτονικά μέλη.

Ρόδος: α) Παραδείσι. Προφήτης Αββακούμ, β) Καλυθιές. Προφήτης Αμώς, γ) Άγιος Πέτρος στον Απόλλωνα, δ) Μαριτσά. Μεταμόρφωση, ε) Τριάντα. Άγιος Ιωάννης, στ) Κως. Κακό Πρινάρι. Άγιος Γεώργιος.

α) Κως. Κακό Πρινάρι. Άγιος Γεώργιος. Θωράκιο με επιγραφή, β) Λειψοί. Παναγία Κουσελιού. Τετράκογχο διαμέρισμα, γ) Σύμη. Βουνό. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, δ) Σύμη. Βουνό. Αγία Μαρίνα, ε) Σύμη. Βουνό. Άγιος Προκόπιος.

Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

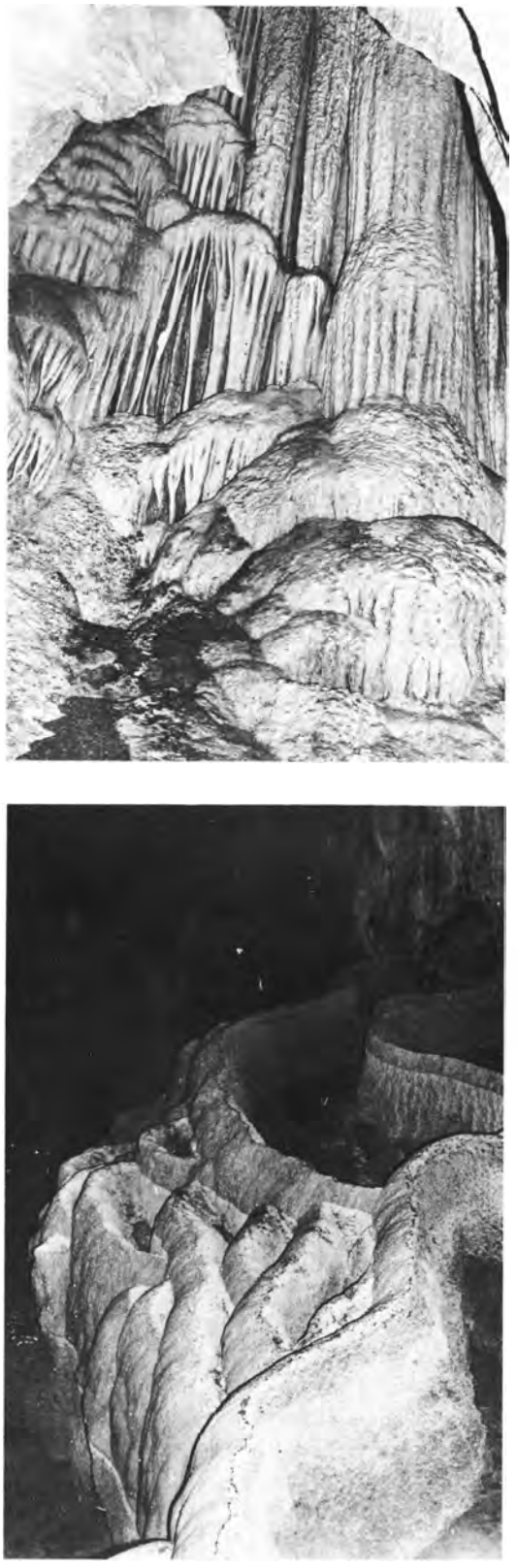

Τήλος: α-β) Μονή Αγίου Παντελεήμονος. Πύργος από Δ., γ) Μικρό Χωριό, Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Άποψη από ΒΑ.

Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Κέρκυρα. Σπήλαιο Γράβα Γαρδικίου.

Καλάβρυτα. Σπήλαιο Λιμνών Καστριών: α) Δείγμα λιθωματικού διακόσμου, β) Ασβεστική απόθεση στο δάπεδο του σπηλαίου.